

De Reformatie te Gorcum, 1550-1610



M.J. Langhout

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND TE KAMPEN

DE REFORMATIE

te

GORCUM

1550-1610

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE,
OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. R. KUIPER

ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP VRIJDAG 30 JUNI 2017

OM 15:00 UUR IN DE LEMKERZAAL

BROEDERSTRAAT 16 TE KAMPEN

door

Mathijs Johannes Langhout

Promotor: Prof. Dr. F. van der Pol

Leden van de beoordelingscommissie:

Prof. Dr. E.A. de Boer

Prof. Dr. H.F.K. van Nierop (Universiteit van Amsterdam)

Prof. Dr. P.J.A. Nissen (Radboud Universiteit Nijmegen)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

© 2017 M.J. Langhout. Druk: Haveka bv, Alblasterdam.

ISBN/EAN: 978-90-9030321-5

NUR-code: 704.

NUR-omschrijving: kerk- en dogmengeschiedenis

Alle rechten voorbehouden.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	vii
Afkortingen	ix
1. Inleiding	1
1.1 Introductie	1
1.2 Stand van het onderzoek	2
1.2.1 Stadsreformaties	2
1.2.2 Stad en kerk in de historiografie	6
1.2.3 Conclusies	17
1.3 Probleemstelling	18
1.4 Methode en opbouw	19
1.4.1 Methode van onderzoek	20
1.4.2 Opbouw van dit onderzoek	20
2. Kerk en stad tot het midden van de 16e eeuw	23
2.1 Een onthulling in 1549	23
2.2 Het ontstaan en de ontwikkeling van Gorinchem tot stad	24
2.3 Staatkundige ontwikkeling	25
2.3.1 Teisterbant	25
2.3.2 Arkel	26
2.3.3 Gorinchem	27
2.4 Kerken, kloosters en zorginstellingen	32
2.4.1 Patronage en gezag van de Heren van Arkel	32
2.4.2 De grote parochiekerk	33
2.4.3 Kapellen	39
2.4.4 Bagijnhof met kerk	39
2.4.5 Sint Agnieten klooster met kapel	40
2.4.6 Minderbroedersklooster met kapel	42
2.4.7 Zorginstellingen	43
2.5 Onderwijs	47

2.6	Reformatie stromingen voor 1550	48
2.6.1	Sporen van lutheranisme	49
2.6.2	De wederdopers	53
2.7	Conclusies	54
3.	Kerk en stad tot aan het begin van de Opstand	57
3.1	Kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen	58
3.1.1	Uitgangspunt	58
3.1.2	Staatkundige ontwikkelingen	59
3.2	Opkomst van het calvinisme en de contrareformatie	61
3.2.1	Protestantiserende katholieke geestelijken in Gorinchem	61
3.2.2	Begin van de contrareformatie in Gorinchem	62
3.2.3	Sporen van calvinisme in Gorinchem	65
3.3	Het Wonderjaar 1566	67
3.3.1	Het “Wonderjaar” in perspectief	67
3.3.2	Het “Wonderjaar” in Gorinchem	72
3.4	Repressie en vervolging	81
3.5	De aansluiting bij de Opstand	84
3.5.1	De aanslag op Loevestein	85
3.5.2	Verscherping van de verhoudingen 1571-1572	88
3.5.3	De aansluiting van Gorinchem bij de Opstand	89
3.6	Conclusies	92
4.	Vestiging en groei van de Gereformeerde Kerk (1572-1579)	95
4.1	Politieke en militaire context	95
4.1.1	De eerste vrije Statenvergadering 19-23, 25, 27, 28 juli 1572	96
4.1.2	Militaire ontwikkelingen	99
4.1.3	Pogingen tot verzoening en samenwerking	101
4.2	De eerste publieke gereformeerde gemeente in Gorinchem	105
4.2.1	Gorinchem in de Classis Dordrecht	105
4.2.2	Het eerste consistorie	106

4.2.3	De eerste predikanten na 1572.....	108
4.2.4	Lidmaten en liefhebbers.....	121
4.3	Wijziging en continuïteit in de magistraat.....	123
4.3.1	De Gorcumse magistraat na 1557.....	123
4.3.2	Analyse van de magistraatslijsten.....	125
4.3.3	Verandering en continuïteit.....	127
4.4	De gevolgen voor de zorginstellingen.....	127
4.4.1	Gasthuis, oudemanshuis en Bagijnhof.....	127
4.4.2	Weeshuis.....	128
4.5	De bestemming van de kerkelijke goederen.....	129
4.5.1	De kloosters.....	130
4.5.2	Het Bagijnhof.....	131
4.6	Conclusies.....	133
5.	Verdere ontwikkeling en consolidatie (1580-1610).....	135
5.1	Gorinchem vanaf 1580: Modernisering vestingwerken en garnizoen.....	136
5.2	Consolidatie van de Gorinchemse classis en kerk.....	139
5.2.1	De Classis Gorinchem.....	140
5.2.2	De Gorcumse predikanten.....	141
5.3	De gereformeerde gemeente 1580-1610.....	146
5.3.1	De gemeente omstreeks 1580.....	147
5.3.2	Nieuwe lidmaten 1587–1610.....	148
5.4	Kerkelijke zaken in stad en classis 1580-1610.....	157
5.4.1	Toezicht op predikanten.....	158
5.4.2	Huwelijkszaken in Gorinchem.....	161
5.4.3	Positiekeuze in de leergeschillen.....	167
5.5	Conclusies.....	171
6.	Andere geloofsgemeenschappen.....	173
6.1	De Gorcumse katholieken na 1572, groeiende verdeeldheid.....	173
6.1.1	Ontwikkelingen in de Rooms-katholieke Kerk na 1560.....	174

6.1.2	Rooms-katholieke magistraten	179
6.1.3	Pastorale zorg en schuilkerken	182
6.1.4	Van verdeeldheid naar afsplitsing.....	189
6.2	Protestantse stromingen	190
6.2.1	Lutheranen.....	190
6.2.2	Waalse kerk	190
6.2.3	Wederdopers.....	191
6.3	De laatste heksverbranding in de Republiek.....	195
6.3.1	Hekserij, algemeen kader	195
6.3.2	Het proces tegen Anna Muggen	197
6.4	Conclusies	198
7.	Slotbeschouwing.....	201
7.1	Samenvatting.....	201
7.2	Conclusies	205
	Bijlagen.....	209
	Bijlage 1: Samenhang van enkele oude kronieken.....	209
	1.1 De Kroniek van Beka.....	209
	1.2 De Kronieken van Pauli	210
	1.3 De Kroniek van het Sint Agnietenklooster	213
	1.4 De Kronieken van Johannes a Leydis en Aurelius	213
	Bijlage 2: Kerk en Bagijnhof	214
	2.1 Kerk en Bagijnhof volgens Van Heussen	214
	2.2 Regels Bagijnhof Gorinchem	215
	Bijlage 3: Repressie en vervolging in de 16 ^e eeuw	216
	3.1 Beoordeling kerkelijke toestand Gorcum in 1565	216
	3.2 Doodvonnis uitgesproken over Barent Rutgers.....	217
	Bijlage 4: Ontwikkeling en groei 1572-1579.....	218
	4.1 Inventarisatie RAG AK1: 282, 186, A, 1.....	218
	4.2 Samenvatting magistraatslijsten 1558-1580	222

Bijlage 5: Verdere ontwikkeling en consolidatie	225
5.1 Emeritaat Henricus Rolandus Vellemius (RAG AS 5, F361).....	225
5.2 “Disputatio Theologica de creatione” van Arnoldus Geisteranus.....	226
Bijlage 6: Andere geloofsgemeenschappen	227
6.1 RAG AK1: 282, 186 A, 1, F089v (1595-1596), gedeeltelijk.....	227
Abstract.....	229
Lijst van afbeeldingen	233
Lijst van gebruikte bronnen en literatuur.....	235
Onuitgegeven bronnen	235
Gedrukte bronnen	235
Secundaire literatuur.....	242
Curriculum vitae.....	255
Index	257

Woord vooraf

Zoals gebruikelijk bij een proefschrift staat de bladzijde die het laatst geschreven is aan het begin. Pas als het eigenlijke werk achter de rug is valt te overzien wie er zoal bijgedragen heeft aan de mogelijkheid dit werk te realiseren. Ik begin daarom met het uitspreken van mijn waardering voor allen die mij de afgelopen vijf jaar, door hun steun en belangstelling, gemotiveerd hebben vol te houden tot de eindstreep. Het is niet mogelijk in dit voorwoord ieder persoonlijk te bedanken, ik moet hieronder een keuze uit velen maken. Maar door hun adviezen, suggesties, correcties en belangstelling, stond ik nooit alleen in de tijdrovende zoektocht door de verspreid liggende en vaak moeilijk toegankelijke geschriften uit de 16^e en de 17^e eeuw.

Van hen die ik in dit voorwoord persoonlijk wil bedanken begin ik met mijn promotor, Prof. dr. F. van der Pol. Aan het begin van het traject wees hij er op dat het doel van dit onderzoek geen protestantse apologie over de “Martelaren van Gorcum” was. Het doel was een wetenschappelijk verantwoord onderzoek naar de beschikbare feiten en waar mogelijk een verklarende analyse daarvan. Tijdens de uitvoering van het werk hield hij de begrenzing van het onderwerp en de gekozen periode in toom. Bij het beperken van de hoofdtekst tot de vereiste omvang van omstreeks tweehonderd pagina’s, was hij een waardevolle gids bij de keuze van wat wel op te nemen en vooral ook van wat dan weg te laten.

In het verlengde hiervan past mijn dank aan de leden van de onderzoeksgroep EMRT. De onderzoeksgroep heeft mij als buitenpromovendus gastvrij opgenomen. De senioren heb ik leren kennen en waarderen als ervaren wetenschappers in het vakgebied van de kerkgeschiedenis. De juniorleden heb ik leren kennen als mensen die, net als ik, naar beste weten en kunnen worstelden met hun onderzoeksopdracht en het naar behoren beschrijven van de resultaten daarvan. De stimulerende en relativerende terugkoppeling in die onderzoeksgroep heeft aanzienlijk bijgedragen aan het samentellen van een leesbaar en verdedigbaar verslag van het eigen onderzoek.

Aan de leden van de leescommissie, prof. dr. E.A. de Boer, prof. dr. H.F.K. van Nierop en prof. dr. P.J.A. Nissen, komt mijn dank toe voor de moeite die zij zich getroost hebben het eerste concept van dit proefschrift door te nemen en waar nodig van kritische kanttekeningen te voorzien. Het naar eer en geweten recht doen aan die kritiek heeft de nodige hoofdbreken gekost maar ook aanzienlijk bijgedragen aan het bereiken van een zinvol eindresultaat.

Tijdens het onderzoek heb ik veel steun gehad aan de vriendelijke en welwillende medewerking vanuit diverse archieven van gemeenten en universiteiten. Het grootste deel van de gebruikte onuitgegeven bronteksten stamt zoals te verwachten is uit het RAG. De gemeentearchivaris de heer A. Frings en zijn staf hebben altijd hun best gedaan de soms vage aanwijzingen waar ik mee kwam om te zetten in concrete archiefstukken. Interessante aanvullingen daarop zijn boven water gekomen uit de archieven van Delft en Utrecht. De bibliotheken van de Theologische Universiteiten van Apeldoorn en Kampen beschikken over ruime collecties vakliteratuur. Het personeel heeft mij altijd goed geholpen bij het vinden van mijn weg in die collecties. Een woord van dank is daarnaast op zijn plaats aan de beheerders van bibliotheken en archieven in Leiden, Amsterdam, Gent, Erfurt, New York en Harvard. Zij hebben al jaren geleden het initiatief genomen tot digitalisering van grote delen van hun collecties oude vakliteratuur. Het resultaat daarvan is vervolgens kosteloos ter beschikking

gesteld op het internet. De hoeveelheid Nederlandstalige geschiedkundige literatuur uit vroeger eeuwen, zelfs over Gorcum, die een onderzoeker zo ter beschikking staat is verrassend.

Gedurende de looptijd van dit onderzoek hebben drs. P.H.A. de Bekker en drs. G. de Man, bevriende academici die beiden goed thuis zijn in de lokale geschiedenis van stad en omgeving, de proefversies van de hoofdstukken bekeken op leesbaarheid en fouten. Mijn zwager H.J.I. Grootelaar is mij bijzonder van dienst geweest door het controleren van de transcripties die ik van oude handschriften moest maken. Naar ik hoop kunnen zij aanwezig zijn bij de openbare verdediging van dit proefschrift.

Een woord van dank past ook de docenten van de masterstudie “Wereldreligies in confrontatie en dialoog” van de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht, vanaf 2007 een locatie van de Tilburg School of Catholic Theology. Voor mij als wiskundige en informaticus was dit de eerste serieuze kennismaking met godsdienstwetenschap en theologie op niveau. De wijze waarop dr. H.J.M.J. Goris, prof. dr. G.A.F. Hellemans en prof. dr. M.J.H.M. Poorthuis daar vorm aan gaven heeft mij ervan overtuigd dat het de moeite waard was mij verder in deze discipline te verdiepen.

Van de familieleden die mij trouw gesteund hebben met hun belangstelling, aanmoediging en kritiek wil ik in het bijzonder mijn vrouw Suze bedanken. Zij bemoedigde mij als dat nodig was en accepteerde dat ik soms lange dagen in dit onderzoek verdiept was. Maar zij zorgde er ook voor dat ik het zicht op andere belangrijke zaken, zoals een sociaal leven en ontspanning, niet geheel uit het oog verloor.

Mijn ouders kan ik niet meer persoonlijk bedanken. Toch past hen postuum een woord van dank voor de wijze waarop zij de opvoeding ook op religieus gebied aangepakt hebben. Het gezin behoorde tot de Gereformeerde Bond van de toenmalige Hervormde Kerk. In Gorinchem was dat niet een strenge en sombere gemeenschap zoals die door sommige bekende auteurs van orthodox-protestantse huize geschetst is. De zondagsrust werd gerespecteerd en er werd dagelijks een kapitteltje uit de Schrift gelezen. Maar er was ook ruimte voor eigen verantwoordelijkheid, voor humor en voor het genieten van het goede van het leven. De band die ik door mijn ouders gekregen heb met de kerk knelde niet, die band is gebleven. Ik bedank dan ook de leden van de Bronkerk in Ugchelen en mijn medebroeders en zusters in de kerkenraad daarvan voor hun warme belangstelling voor dit werk in uitvoering.

Ter gelegenheid van mijn doctoraal wiskunde, nu bijna een halve eeuw geleden, kreeg ik van mijn ouders een oude Statenbijbel. Op het schutblad hadden zij een persoonlijke boodschap geschreven: “De vreze des HEEREN is het beginsel der wijsheid”. Die boodschap hoop ik, in dankbaarheid aan de Heer die mij de mogelijkheden en de kracht gegeven heeft dit proefschrift te voltooien, ook in de toekomst vast te mogen houden.

Afkortingen

AAU:	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
AD AHGD:	Archief Delft, archief van de hervormde gemeente Delft
AGKKN:	Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland
BCE:	Before Common Era
BGBH:	Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem
BHIC:	Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch
BLGNP:	Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme (1978-2006)
BMGN:	Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, tijdschrift, jaargangen vanaf 1877. Nu: BMGN The Low Countries Historical Review
BVGO:	Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
DRCH:	Dutch Review of Church History
EMRT:	Onderzoeksgroep: Early Modern Reformed Theology
GA 345:	Gelders Archief, 0345 Nederlandse Hervormde Kerk, Classes Tiel en Buren
KHA:	Koninklijk Huisarchief
KVAB:	Koninklijke Vlaamse Academie van België.
NA:	Nationaal Archief Den Haag
NAKG:	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NBG:	Nederlands Bijbel Genootschap
NBW:	Nationaal Biografisch Woordenboek KVAB Press
NNBW:	Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek
OSA:	Oud Synodaal Archief (van de Nederlands Hervormde Kerk)
OGV:	Oud Gorcum Varia
PS:	Particuliere Synode
RAG AK:	Regionaal Archief Gorinchem: Archief Kerkenraad.
RAG AS:	Regionaal Archief Gorinchem: Algemeen Stadsarchief.
RAG OA:	Regionaal Archief Gorinchem: Oud Stadsarchief.
RAG RA:	Regionaal Archief Gorinchem: Rechterlijk Archief.
UvA:	Universiteit van Amsterdam

1. Inleiding

1.1 Introductie

In de rangschikking van de achttien steden van het gewest Holland in de 16^e eeuw neemt Gorinchem de achtste positie in, na Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda en Rotterdam. In het midden van de 16^e eeuw telt de stad ongeveer 5000 inwoners. Er is een complex van kerkelijke instellingen dat bestaat uit twee parochiekerken, drie kloosters met eigen kapellen en zorginstellingen als het armenhuis, het weeshuis, het oudemanshuis, het gasthuis, het leprozenhuis en het pesthuis, bijna alle met een eigen kapel. Aan de hoofdkerk, gewijd aan Sint Maarten en Sint Vincentius, is een kapittel met een dozijn kanunniken verbonden.

Gorinchem sluit zich op 26 juni 1572 aan bij de opstand tegen het gezag van Philips II als graaf van Holland. Deze aansluiting is verbonden met een dramatische gebeurtenis in de verhouding tussen protestanten en katholieken: De moord op de "Martelaren van Gorcum". Een belangrijk deel van de plaatselijke rooms-katholieke geestelijkheid is, samen met enkele collega's uit andere plaatsen, opgehangen in Den Briel op 9 juli 1572. Deze groep slachtoffers, gemaakt onder verantwoordelijkheid van de geuzenadmiraal Lumey, krijgt later de naam "Martelaren van Gorcum". Het verhaal hierover is in het begin van de 17^e eeuw te boek gesteld door geschoolde rooms-katholieke auteurs. Dit heeft geleid tot een proces van zaligverklaring in de 17^e eeuw en heiligverklaring in de 19^e eeuw. In het verlengde daarvan is een stroom van boeken, artikelen en verslagen over deze geschiedenis en het herdenken van de martelaren verschenen. In de jaren '50 van de 20^e eeuw is de herinnering aan de martelaren in het Gorcumse volksgeheugen (vooral aan rooms-katholieke zijde) nog springlevend hoewel de persoonlijke verhouding tussen protestant en katholiek in het algemeen vriendelijk en welwillend is.

De dramatische afloop van de Gorcumse aansluiting bij de Opstand is al spoedig opgepakt in het rooms-katholieke kamp als tegenwicht tegen de verhalen over marteling en terechtstelling van protestanten. Nicolaas Pieck is de belangrijkste leider van de "Martelaren van Gorcum". Een ooggetuigeverslag van Rutger van Est, een neef van Nicolaas Pieck, is uitgewerkt door diens broer Willem van Est. Dit werk is de basis voor de 17^e eeuwse zaligverklaring. In de 19^e eeuw volgt heiligverklaring, in het kielzog van de rooms-katholieke emancipatie in Nederland na de Franse tijd.

De hierboven genoemde ontwikkeling heeft tot grote bekendheid van deze groep geleid. Parochies die de "Martelaren van Gorcum" als onderdeel van hun identiteit gebruiken zijn te vinden tot in Noord- en Zuid-Amerika. Ook de Gorcumse parochie draagt na de heiligverklaring de naam "De Heilige Martelaren van Gorcum". In een aantal kerken in Europa is een altaar te vinden dat aan deze groep gewijd is.

Het gevolg van dit alles is dat het verdere verloop van de reformatie in de stad Gorinchem in de geschiedschrijving nagenoeg ontbreekt. We komen daarop terug bij de behandeling van de historiografie van stad en kerk verderop in de inleiding. Over de geschiedenis van Gorcum in de 16^e eeuw voor de reformatie bestaan veel artikelen, zowel populair als wetenschappelijk. Er zijn enkele werken die de geschiedenis van de stad Gorinchem door de eeuwen heen behandelen maar ook daarin is over de stadsreformatie na 1572 nauwelijks iets te vinden. Bij

Rogier, de bekende geschiedschrijver van het Nederlandse rooms-katholicisme, vinden we na de “Martelaren van Gorcum” de stad pas weer terug rond 1640 bij de vestiging van de eerste reguliere statie na de reformatie. Het vermoeden is gerechtvaardigd dat het rooms-katholicisme in Gorinchem, gedragen door een groep invloedrijke families, ook in de periode daarvoor wel degelijk aanwezig is. De ontwikkeling van de reformatie te Gorcum is vrijwel volledig overschaduwd en aan het oog onttrokken door het tot de verbeelding sprekende verhaal van de “Martelaren van Gorcum”. De rooms-katholiek getinte historiografie heeft de neiging selectief om te gaan met de kerkgeschiedenis van Gorinchem. Het accent valt op de periode tot aan de overgang van de stad in 1572. De kerkgeschiedenis van de stad in de periode daarna blijft in die literatuur nagenoeg buiten beeld. Ook niet-katholieke historici hebben de geschiedenis van de reformatie te Gorcum in de eerste veertig jaar na 1572 nauwelijks opgepakt.

Het doel van deze studie is het schrijven van dit grotendeels ontbrekende hoofdstuk in de kerkgeschiedenis van de stad. Naast de wetenschappelijke uitdaging die het onderzoeken van een dergelijke “blinde vlek” biedt, stamt mijn belangstelling voor juist die periode uit de kerkgeschiedenis van Gorinchem al uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. In mijn jeugd komt in het protestants-christelijk onderwijs in Gorinchem, zowel op de lagere school als op de Chr. H.B.S., de algemene reformatiegeschiedenis uitgebreid aan de orde. De wandaden die geuzen en sommige andere “steunpilaren” van de reformatie tegen rooms-katholieke geestelijken bedrijven zijn daarbij zorgvuldig verzwegen. Dat onderdeel van de geschiedenis is mij bijgebracht door vrienden met een rooms-katholieke achtergrond maar ook zij zijn in die jaren vijftig selectief geschoold. Het antwoord op de vraag hoe het kerkelijk leven van Gorinchem zich in de periode direct na de reformatie echt heeft ontwikkeld blijft daarom, voor mij en naar ik hoop voor anderen, relevant.

1.2 Stand van het onderzoek

1.2.1 Stadsreformaties

De wortels van het historiografisch genre Stadsreformatie zijn te vinden in *Reichsstadt und Reformation* van Bernd Moeller. Moeller karakteriseert de stadsgemeenschap in de laat-middeleeuwse vrije rijkssteden als een “sacrale Gemeinschaft”. Hierin is een scheiding van de burgerlijke gemeenschap en de kerkelijke gemeenschap moeilijk in te passen. In veel vrije rijkssteden vond de boodschap van Luther gewoonlijk het eerst onder humanisten en leden van de gilden weerklank. De magistraat liep daarbij niet voorop. Het overgaan van een stad naar de reformatie onder patronage van de magistraat is dan te zien als poging die sacrale eenheid te behoeden voor verval.¹ De verklaring van Steven Ozment voor het succes van die stadreformaties staat haaks op die van Moeller. Ozment stelt dat de aantrekkingskracht van de reformatie gelegen is in de mogelijkheden het burgerlijk leven te bevrijden van de last die de laat-middeleeuwse kerk aan de gemeenschap en de burgers oplegde.² Tom Scott heeft recent een volgend hoofdstuk geschreven in het debat over de Reformatie in het Heilige Roomse

¹ B. Moeller, *Reichsstadt und Reformation. Bearbeitete Neuauflage*, Berlin, 1987, 12 e.v. De eerste versie van dit werk verscheen in 1962.

² Steven E. Ozment, *The Reformation in the Cities*, New Haven and London, 1975, 9.

Rijk en Zwitserland. Hij ziet “surprising historiographical parallels between Germany and England”. Maar Scott noemt ook: “the very different experiences of France, Scotland, and the Low Countries...”.³

Jo Spaans analyseert het ontstaan van het historiografisch genre Stadsreformatie in Nederland.⁴ Zij noemt in haar artikel de karakteristieke kenmerken van dat genre:

- Bestudering van de religieuze omwentelingen vanuit het gezichtspunt van de magistraat, met als rechtvaardiging dat zo het integrale beeld van de stadsgemeenschap verkregen wordt.
- Geen verhaal dat alleen over de vestiging van een nieuwe lutherse of gereformeerde kerk gaat.
- Verwevenheid van de reformatie met de politieke ontwikkelingen.
- Analyse van de veranderende relaties tussen de aanhangers van de verschillende confessies.
- Het stempel van de kerk op de stadsbevolking door middel van onderwijs, armenzorg en toezicht op leer en leven.

Spaans wijst erop dat het onderzoek naar stadsreformaties in de Duitse en Zwitserse steden geen kant en klare modellen biedt voor toepassing op de situatie in de Nederlandse steden.⁵ De meeste stadsreformaties in Duitsland en Zwitserland vinden plaats in de eerste decennia van de 16^e eeuw. Het gaat om grote en belangrijke steden met een uitgebreide invloedssfeer. De magistraat van die steden besluit, soms onder druk van de gilden, tot reformatie van het kerkelijk complex in de stad. De meeste Nederlandse steden missen het politieke gewicht van de Duitse rijkssteden en hun juridische status is heel anders. Verder zijn de confessionele scheidslijnen in de tweede helft van de zestiende eeuw al zo scherp dat een gehele stadsgemeenschap niet meer te reformeren was naar nieuwe theologische inzichten.

Ook Christine Kooi wijst op de diepgaande verschillen tussen de Duitse en Zwitserse stadsreformaties en het verloop van de reformatiegeschiedenis in de Nederlandse steden. Het genre Stadsreformatie in Nederland kan de benadering en de gevolgde methodologie overnemen: De stad als eenheid van onderzoek. De Noord-Nederlandse steden waren ook zeer gehecht aan hun rechten en vrijheden maar verkeerden nooit in de positie dat ze zelf konden besluiten tot reformatie van hun stadskerk.⁶ Voor de Nederlandse steden is de vraag niet waarom een stad overging tot de Reformatie. Steden gingen niet over tot de Reformatie maar sloten zich aan bij de opstand tegen het bewind van Alva. Daarna keren de ballingen terug en komen samen met de in de stad gebleven aanhangers van de reformatie bovengronds. De hoofdvraag is dan hoe succesvol zij zijn in het invullen van de verkregen ruimte op kerkelijk terrein.

Een kritische noot bij het eerste kenmerk van Spaans is dat dit kenmerk tot op zekere hoogte van de nood een deugd maakt. Vaak vertonen de archieven van de kerken, hetzij voor, hetzij na de reformatie, zoveel hiaten dat er geen andere weg mogelijk is om een samenhangend beeld te verwerven. Dat mag geen reden zijn om die archieven dan maar geheel te negeren.

³ T. Scott, *The Early Reformation in Germany. Between Secular Impact and Radical Vision*, Farnham, 2013, 10.

⁴ J. Spaans, “De Reformatie in de Nederlandse steden.” *Kerktijl: Contactblad van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 2/3 (1990): 3.

⁵ *Ibid.*, 2.

⁶ C. Kooi, *Liberty and Religion: Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620*, Leiden, 2000, 4.

De studie naar de geschiedenis van de reformatie in Gorinchem past in bovengenoemd genre. De archieven van de gereformeerde kerk in Gorinchem vanaf 1573 en de acta van de classis zijn redelijk compleet. Zij bieden een waardevolle tegenhanger van wat te vinden is in het archief van het stadsbestuur.

In de collectie dissertaties die min of meer passen in het door Spaans beschreven genre vinden we:

- O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*. (1957).
- H. ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam, 1530-1585*. (1987).
- J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie: Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620*. (1989).
- F. van der Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*. (1990).
- J.P. Elliott, *Protestantization in the Northern Netherlands, a Case Study: The Classis of Dordrecht, 1572-1640*. (1990).
- A.P.F. Wouters, P.H.A. Abels, *Nieuw en ongezien: Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland, 1571-1621*, boek 1 en 2. (1994).
- B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*. (1995).
- G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. (1996).
- C.C.M. de Mooij, *Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795. Geloof kan Bergen verzetten*. (1998).
- C. Kooi, *Liberty and Religion: Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620*. (2000).
- L. Geudeke, *De classis Edam, 1572-1650. Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving*. (2008).

In de bovengenoemde serie dissertaties zijn niet altijd alle door Spaans genoemde kenmerken onverkort aanwijsbaar. Gegeven het uitgewerkte onderzoeksdoel van de auteur en de lokale omstandigheden zien we verschillen in de begrenzing van wat er wel en niet onderzocht is en van de te onderzoeken periode.

In de dissertatie van Elliott is het perspectief breder dan de stadsreformatie van Dordrecht op zich. Elliott noemt zijn werk *Protestantization in the Northern Netherlands* en gebruikt daarin de Classis Dordrecht als "case study". Ook de periode van onderzoek, 1572-1640, is duidelijk ruimer dan die van de eerder genoemde studies.

In de studie van Kooi over Leiden is expliciet ruime aandacht besteed aan leergeschillen die zich al rond 1580 aftekenen. Als gevolg van de oprichting van de Leidse Universiteit (in 1575), met als belangrijk doel het opleiden van predikanten voor de Gereformeerde Kerk, zijn geleerde theologanten aangetrokken elk met hun eigen gekoesterde opvattingen over leer en leven. Kooi neemt eveneens de eerste periode uit de 17^e eeuw (tot 1620) in haar studie mee.

De studie van Abels en Wouters bestrijkt een breder terrein dan alleen een stad. Het onderzoek richt zich, zoals de titel zegt, op kerk en samenleving in de Classis Delft en Delfland. De onderzochte periode eindigt in 1621. In de verantwoording van deze studie wordt de keuze van de begrenzing daarvan, het einde van het Twaalfjarig Bestand en het

gebied van een classis, nog eens duidelijk onderstreept.⁷ De auteurs wijzen er ook op dat in de studies over Rotterdam, Haarlem en Kampen het belang van de bovenlokale organisatie van de Gereformeerde Kerk naar de achtergrond dreigt te verdwijnen. Voor wat betreft de bronnen wijzen de auteurs er op dat de oudste classicale acta, die van voor 1582, zijn verdwenen. De stukken van het Delftse consistorie zijn vanaf 1573 bewaard gebleven.

De studie van Marnef over Antwerpen heeft een ander karakter dan de hierboven genoemde studies. Gegeven het verloop van de geschiedenis in Antwerpen betreft dit een studie van één der belangrijkste havensteden uit de 16^e eeuw waar de reformatie niet verder kan komen dan een min of meer getolereerde minderheid die verdwijnt als de repressie na de val van Antwerpen (1585) toeneemt. Ten opzichte van Gorinchem speelt Antwerpen, wat grootte en belang betreft, in een andere divisie. Het in een dergelijke stad opgebouwde kerkelijke apparaat van voor de reformatie is ook veel uitgebreider dan dat van Gorinchem. Dat verschil in orde van grootte van Antwerpen ten opzichte van de stad Gorinchem geldt, in wat mindere mate, ook voor de steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Rotterdam en Utrecht waar de reformatie wel vaste voet aan de grond krijgt. De naaste verwanten van deze studie over Gorinchem zijn de dissertaties over Culemborg en Kampen.

Culemborg is rond 1550 met ca. 4000 inwoners iets kleiner dan Gorinchem met ca. 5000. Culemborg is een vrije heerlijkheid waar in die tijd de Culemborgse graven duidelijk heer en meester zijn. In 1562 wordt op het kasteel nog een ketter onthoofd. Enkele jaren later volgt de jonge graaf zijn buren (Brederode als heer van Vianen en Oranje als graaf van Buren) in een meer tolerante houding tegenover inwoners met protestantse sympathieën, waartoe hij zelf ondertussen ook behoort. De Jong zet zijn geschiedenis voort tot rond 1620, inclusief het conflict tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Daarbij blijft het geheel eigen karakter van de reformatie in Culemborg zichtbaar. De grafelijke familie heeft veel Duitse verwanten die in hun gebied gewoonlijk ook hoofd van de kerk zijn. De graaf uit het begin van de 17^e eeuw, Floris II, wenst zich niet in zijn rechten beperkt te zien. De Classis Gorinchem krijgt daardoor de nodige problemen de besluiten van de Dordtse synode in Culemborg door te zetten.

Kampen is met ca. 8000 inwoners ruim anderhalf keer zo groot als Gorinchem. In de studie over Kampen kiest Van der Pol er expliciet voor, de interne ontwikkelingen binnen een eenmaal gevestigde gereformeerde kerk (en daarmee de remonstrantse kwestie) buiten zijn onderzoek te houden.⁸ Kampen is, als lid van het Hanze-verbond, al lange tijd een belangrijke stad. Tot 1528 valt Kampen onder het landsheerlijk bestuur van de Utrechtse bisschop. In de 16^e eeuw is Holland in opkomst terwijl het Hanze-verbond aan betekenis inboet. In deze dissertatie is verder te zien dat er van de rooms-katholieke kerkelijke archieven heel wat bewaard gebleven is in Kampen. De archieven van de gereformeerde kerk uit de begintijd (vanaf 1579) van de definitieve bovengrondse reformatie zijn onvolledig. Het “consistoriaalboek” uit de beginperiode is verdwenen.⁹ Het onderzoek is daardoor meer afhankelijk van de bestuurlijke archieven van de stad en van de classicale archieven. Kampen komt in 1572, na een korte periode van aansluiting bij de Opstand, weer acht jaar onder

⁷ A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien 1*, Delft, 1994, 16.

⁸ F. van der Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*, Kampen, 1990, 11.

⁹ *Ibid.*, 9.

Habsburgs gezag. Pas tijdens de religievrede rond 1580 komt de reformatie daar definitief boven de grond.

Culemborg, Kampen en Gorinchem vallen alle drie onder het bisdom Utrecht. Het lokale kerkelijke apparaat rond 1550 in deze drie steden is vergelijkbaar. De auteurs van de reformatiegeschiedenis van Culemborg en Kampen hebben gekozen voor het analyseren van de ontwikkeling van de reformatie in de context van de stad als geheel. Hierbij is de uitgangspositie de kerkelijke toestand zoals die in de eerste helft van de 16^e eeuw tot stand gekomen is.

In de studie over Gorinchem ligt, evenals in de studies over Culemborg en Kampen, het accent op de analyse van de ontwikkeling van de reformatie in de context van de stad als geheel in de 16^e eeuw. Zoals al opgemerkt is zijn Culemborg, Kampen en Gorinchem, voor wat betreft de omvang van de stad en de opbouw van het kerkelijke apparaat van voor de reformatie, vergelijkbaar. De politieke en geografische context waarin de drie steden zich rond 1550 bevinden is echter fundamenteel anders. Daardoor lopen ook de ontwikkelingen in de tweede helft van de 16^e eeuw uiteen. Culemborg staat gedurende bijna de gehele periode onder strakke controle van de graaf. Floris I is maar beperkt verantwoordig schuldig aan de Habsburgse vorst. Het zelfde geldt voor de verantwoordingsplicht van Floris II aan de Staten van Holland en de Stadhouders. De Gereformeerde Kerk is in Culemborg vanaf 1578 de publieke kerk. In Kampen is de gang van zaken mede bepaald door de periode van Rennenberg. Daar is de Gereformeerde Kerk pas vanaf ca. 1580 de publieke kerk. Gorinchem maakt als stemhebbende stad deel uit van het gewest Holland, per saldo de dominante macht achter de Opstand. De aansluiting bij de Opstand gaat gepaard aan een drama, de “Martelaren van Gorcum”, dat het verdere verloop van de reformatiegeschiedenis in de stad altijd versluiert heeft. Bij het debat over die geschiedenis, zowel lokaal als in de wetenschap, spelen de “Martelaren van Gorcum” vaak een belangrijke rol. De historische basis daarvoor is bijna altijd een weinig kritische benadering van de kroniek van Estius.¹⁰

De stad deelt aan het einde van de 16^e eeuw niet ten volle mee in de opbloei van het gewest Holland in de aanloop naar de Gouden Eeuw. Gorinchem ligt ook dan al buiten de Randstad. Omdat, voor wat betreft Gorinchem, de archieven van het consistorie en de classis redelijk volledig bewaard gebleven zijn, vormt die collectie een goede tegenhanger van het bestuurlijke archief. Een probleem ten opzichte van Culemborg en zeker ten opzichte van Kampen is dat er in het RAG nauwelijks iets te vinden is uit de kerkelijke archieven van voor de reformatie. Voor zover mogelijk en beschikbaar is de rooms-katholieke invalshoek elders onderzocht.

1.2.2 Stad en kerk in de historiografie

In deze paragraaf komen studies en artikelen aan de orde die zich bezig gehouden hebben met de ontwikkeling van stad en kerk vanaf de 11^e eeuw en met de kerkgeschiedenis van Gorinchem in de tweede helft van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw. In de geschiedschrijving over de stad Gorinchem voor de 17^e eeuw hebben twee thema's een dominante rol gespeeld:

¹⁰ G. Estius, *Waerachtige historie van de Martelaers van Gorcom*, Antwerpen, 1604.

- De Arkelse oorlogen (1401-1412)
- De Martelaren van Gorinchem (1572)

Beide thema's markeren belangrijke wijzigingen in de staatkundige positie van de stad. Achter het tweede thema schuilt een complex van kerkelijke ontwikkelingen dat onderdeel uitmaakt van de stadsreformatie in de 16^e eeuw. Het verloop van die ontwikkelingen is mede bepaald door de machtsverhoudingen die als gevolg van de Arkelse oorlogen ontstaan zijn. De Arkelse oorlogen maken een eind aan de rol van Gorinchem als hoofdstad van het Land van Arkel. Het Land van Arkel is het allodiale bezit van de heren uit het Huis van Arkel geweest. Aan het einde van die oorlogen raken die Heren van Arkel hun rechten kwijt aan de Hollandse graaf Willem van Beijeren. Behalve van Holland, Zeeland en West-Friesland is Willem VI ook graaf van Henegouwen en houder van tal van heerlijke titels. De opbouw van het conglomeraat van vorstendommen en andere heerlijkheden, die in de eerste helft van de 16^e eeuw culmineert onder Karel V, is dan al geruime tijd gaande. De Hollandse graven tot en met Philips II hebben daarmee voor Gorinchem een dubbelfunctie. Zij zijn zowel landsheer als Heer van Arkel. Beide thema's hebben door de eeuwen heen tot tegengestelde interpretaties in de historiografie geleid die nog tot in onze dagen de gemoederen in de stad kunnen verhitten. Het is daarom zinvol die studies en artikelen in hun samenhang te beschouwen en waar mogelijk te vergelijken met beschikbare brondocumenten als fundament onder de geschiedenis van de stadsreformatie.

1.2.2.1 Algemene historiografie

Er zijn enkele oude verhandelingen die meer dan incidenteel of in belangrijke mate aandacht besteden aan de geschiedenis van Gorinchem voor de 17^e eeuw. Zij zijn niet specifiek gericht op de kerkelijke ontwikkeling in de stad. Maar omdat kerkelijke ontwikkelingen, zeker in de vroeg moderne tijd, een belangrijke rol spelen in de algemene geschiedenis bevatten zij toch gegevens die van belang zijn voor dit onderzoek.

De kroniek van Pauli

Enkele oude kronieken over Holland besteden vrij uitgebreid aandacht aan de Arkelse oorlogen. Een van die kroniekschrijvers is Theodoricus Pauli, afkomstig uit Gorinchem. Pauli is als pastoor en kanunnik een directe getuige over het kerkelijk leven van Gorinchem in de 15^e eeuw. Hoewel hij zich daarbij belanghebbende toont, achten wij hem voor deze studie een waardevolle maar kritisch te bekijken bron voor de kerkelijke ontwikkelingen in Gorinchem voor 1550. De kwaliteit en de samenhang van de kroniek van Pauli met andere oude kronieken zoals die van Beka, a Leydis en Aurelius, is in de 19^e en 20^e eeuw onderzocht door o.m. Focke, Hintzen, Bruch, Ebels-Hoving, Tilmans en Waale. In "Bijlage 1" aan het einde van deze studie geven we enkele conclusies uit hun werk weer die van belang zijn voor de inschatting van de betrouwbaarheid van die oude kronieken.

Bruch geeft een schema waarin de samenhang van de kronieken van Beka, Pauli, Van Leiden en Kemp getoond is. Samen met het schema van Waale krijgen we zo een redelijk volledig

beeld van oude kronieken die aandacht besteden aan de geschiedenis van Gorinchem voor 1600.¹¹

Pauli heeft zijn kroniek als basis gebruikt voor een kroniek over de Heren van Arkel en de stad Gorinchem die doorloopt tot het einde van de 15^e eeuw. Van deze kroniek hebben Gorinchemse schrijvers uit later eeuwen uitgebreid gebruik gemaakt voor hun verhaal.

Halverwege de 17^e eeuw verschijnt de kroniek van Kemp over de Heren van Arkel en de stad Gorinchem.¹² Nog een eeuw later geeft Horneer de kroniek over de stad Gorinchem en het Land van Arkel uit, gebaseerd op de aantekeningen van burgemeester Van Zomeren uit het einde van de 17^e eeuw.¹³

De kroniek van Kemp

De kroniek van Kemp over de Heren van Arkel en de stad Gorinchem is uitgegeven door Henrik Kemp naar een geschrift van zijn vader Abraham Kemp. Abraham Kemp heeft daarbij gebruik gemaakt van de aantekeningen van zijn grootvader Aart Kemp die lopen tot het begin van de 16^e eeuw. Bruch schrijft: “De familie Kemp heeft zich ijverig met de Gorcumsche geschiedenis bezig gehouden”.¹⁴ Aert Kemp Imbertsz. (geboren omstreeks 1485) heeft een oorkondenboek samengesteld (ca. 1520) dat bewaard is in een afschrift van zijn kleinzoon, Aert Kemp Jacobsz. Vos. Deze laatste is ook de schrijver van een “*Cronijcke der edele ende doerluchtige vermogende heeren van Arckell*”.¹⁵ De kroniek volgt de beschrijving van Pauli maar er zijn citaten van andere schrijvers en oorkonden toegevoegd. Aert Kemp Jacobsz. heeft gegevens over de vroedschap toegevoegd tot 1558. Zijn zoon Abraham Kemp en kleinzoon Henrik Kemp hebben die lijst doorgetrokken tot het jaar 1655. Deze lijsten zijn uiteraard nuttig om te achterhalen welke regentenfamilies in die periode een belangrijke rol spelen in Gorinchem. Helaas hebben de heren Kemp geen aanvullingen gemaakt over wat er in het 16^e eeuwse Gorinchem geschied is.

Niet genoemd in de schema's van Bruch en Waale is het werk van Van Heussen, in het Nederlands uitgegeven door Van Rijn. Het hoofdstuk “Gornichem” in dit werk beschrijft de oorsprong van Gorinchem gebaseerd op de kroniek van Johannes a Leydis. Bij de beschrijving van de kerkelijke gebouwen en hun gebruik verwijst Van Heussen regelmatig naar Kemp.¹⁶ Zijn relaas over de “Martelaaren van Gorcum” en de Gorinchemse kloosters verwijst kritiekloos naar “Guil. Estius”.

De kroniek van Van Zomeren

Van Zomeren belooft om, naast de geschiedenis van stad en land, ook aandacht te schenken aan de “Heeren van Arkel”.¹⁷ Van Zomeren zegt dat dit werk “een nauwkeurige en uytvoerige

¹¹ H. Bruch, H. *Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede Gorcum. Theodoricus Pauli*, Middelburg, 1931, XXIII. M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum, 1990, 29.

¹² A. Kemp, *Leven der doerluchtige heeren van Arkel*, Gorinchem, 1656.

¹³ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem en landen van Arkel*, Gorinchem, 1755.

¹⁴ H. Bruch, *Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht, 1940, XX.

¹⁵ Bewaard gebleven in de KB: Handschrift 78 C 32.

¹⁶ H.F. van Heussen et al., *Historie ofte Beschryving van 't Utrechtse Bisdom*, II, Leiden, 1719, 622 e.v.

¹⁷ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Deel V, Leiden 1921, 769. Bij herhaling zien we verwijzing naar “Van Someren”. Het titelblad van *Beschryvinge* vermeldt C. van Zomeren.

Verhandeling van deszelfs” is. Van Zomeren, geboren in 1650 te Dordrecht, is niet zelf de uitgever. Het gedrukte boek is volgens de titelpagina: “En nu in Order gebragt door Z.H.H.T.” De afkorting Z.H.H.T is een pseudoniem. Het is de omgekeerde volgorde van de beginletters van de naam van de drukker/uitgever “Teunis Horneer H. Zn”. Horneer heeft de aantekeningen uit de nalatenschap van Van Zomeren aangevuld en uitgegeven als boek onder de genoemde titel.¹⁸ Horneer belooft over de inhoud: “Alles t’ zamengesteld en getrokken uit oude Handschriften, Memorien, Brieven en egte bewysstukken”.

Het hoofdstuk “Van de Geestelyke Gebouwen der Stad, Kerken, Kloosters, Kapellen, Godshuizen, enz.” verwijst een aantal keren naar het werk van Kemp maar het loopt verder door tot het midden van de 18^e eeuw.¹⁹ De lijst van predikanten na 1572 is meer uitgebreid dan die welke wij tegenkomen in de uitgegeven acta van de Classis Dordrecht tot 1579 en van de Classis Gorinchem vanaf 1579.²⁰ In het vrij uitgebreide hoofdstuk over de kerken en kloosters vinden we, naast bijzonderheden over de gebouwen en hun gebruik, een aantal naamlijsten van personen die aan een instelling verbonden zijn. Niet alleen de geestelijken maar ook bestuurders en administrateurs. Vergelijking daarvan met elders te vinden familiebetrekkingen en kerkelijke achtergrond kan inzicht opleveren over de onderlinge verhouding tussen de religies in de stad. Het hoofdstuk “Geschiedenisse der stad van Gorinchem”, de chronologische weergave van belangrijke gebeurtenissen als oorlogen, zware branden, watersnood en dure tijden, bevat na 1573 weinig over het kerkelijk leven. Er is ruim aandacht voor de grote stadsuitbreiding aan het einde van de 16^e eeuw. In de eerste helft van de 17^e eeuw is het kennelijk rustig in Gorinchem. De eerste aantekening na 1603 is uit 1640.²¹ Bij van Zomeren, maar ook al bij Kemp, nemen we toenemende aandacht voor het onderbouwen van beschreven gebeurtenissen met akten en brieven waar. Kritische overwegingen bij de beweringen van vroegere schrijvers over de stadsgeschiedenis komen voor en bronverwijzing komt aarzelend op gang. We zien ontwikkeling van de geschiedschrijving met een religieuze of politieke boodschap naar een meer wetenschappelijk gerichte aanpak.

1.2.2.2 Eerdere studies over het onderwerp

In deze paragraaf komt een aantal studies aan de orde van auteurs die zich specifiek of mede bezig gehouden hebben met kerkgeschiedenis van Gorinchem in de tweede helft van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw. We kunnen hierin twee groepen onderscheiden:

1. Verhandelingen die zich voornamelijk bezig houden met de Martelaren van Gorcum.
2. Studies naar onderwerpen uit de Gorinchemse kerkgeschiedenis.

De hieronder gegeven overzichten zijn niet uitputtend maar bevatten wel de belangrijkste werken met aandacht voor de kerkgeschiedenis van Gorinchem tot in de 17^e eeuw. Er is

¹⁸ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Deel V, Leiden, 1921, 1175. Merk op dat we in Deel V over Van Zomeren een lemma onder de naam Someren en Zomeren vinden. Van Zomeren heeft in Gorinchem functies vervuld als regent van het weeshuis, schepen en burgemeester. Hij heeft dus probleemloos toegang tot de toen beschikbare archieven gehad.

¹⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge*, 12 e.v.

²⁰ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland I: Classis Dordrecht 1573-1600*, 's-Gravenhage, 1980, XXV. A.J. Verschoor, *Classicale Acta 1573-1620: Deel 8 Classis Gorinchem 1579-1620*, 's-Gravenhage, 2008, 534.

²¹ C. van Zomeren, *Beschryvinge*, 379.

natuurlijk een mate van overlap zichtbaar over deze twee groepen maar de insteek van de auteurs is duidelijk verschillend.

1: De Martelaren van Gorcum

In de eerste groep zien we dominantie van het verhaal over de Martelaren, verbonden met de aansluiting van Gorcum bij de Opstand in juni 1572. In deze groep plaatsen wij:

- De al genoemde kroniek van Estius over de Martelaren van Gorcum uit 1604.
- Artikelen van rooms-katholieke auteurs uit de jaren '60 van de 17^e en de 19^e eeuw.
- Artikelen van Fruin uit 1865, Toorenenbergen uit 1865 en Kuyt uit 1948.
- De beschrijving van de Martelaren van Gorcum van De Lange uit 1954.
- De Martelaren van Gorcum in artikelen en dissertaties na 1980.
- De heruitgave van de kroniek van Estius door Hartmann uit 2006 en 2009.
- Recente Gorcumse publicaties over de Martelaren.

De basis voor de verhandelingen over de Martelaren is altijd de kroniek van Estius.²² Dit is een vertaling van de oorspronkelijke Latijnse versie, integraal te vinden in de *Acta Sanctorum* van de Bollandisten.²³

De kroniek van Estius

De geschiedenis van de Martelaren van Gorinchem begint met de aansluiting van Gorinchem bij de opstand in 1572 en de arrestatie van een groep geestelijken. Het verdere verloop speelt zich af in Dordrecht en Den Briel. De hoofdlijn in deze kroniek verloopt als volgt:

Na het verschijnen van een afdeling Watergeuzen voor de stad Gorinchem heeft een gezelschap rooms-katholieke geestelijken bescherming gezocht op het stadskasteel, net buiten de stadsmuur. De stad gaat zonder geweld over naar de kant van de Opstand. Na een korte belegering en enige onderhandelingen geeft de bezetting van het stadskasteel zich over. Tegen de afspraken in arresteren de geuzen de groep geestelijken. Zij zijn via Dordrecht naar Den Briel gevoerd en daar, na martelingen en een schijnproces, opgehangen. Rutger van Est, een neef van de meest bekende martelaar Nicolaas Pieck, is in Gorcum tijdens de aansluiting van de stad bij de Opstand. Het verslag van Rutger, aangevuld met latere aantekeningen, is uitgewerkt door diens broer Willem. Willem van Est is een in Leuven geschoold rooms-katholiek theoloog, later hoogleraar in Dowai (Douai). Willem heeft het verslag van Rutger herzien door het uitvoeren van een —zeker voor die tijd— grondig onderzoek en het horen van getuigen. Zijn geloofsovertuiging en partijkeuze blijven echter duidelijk zichtbaar. De Latijnse versie uit 1603 van dit verslag is in 1604 vertaald in het Nederlands en uitgegeven door de Antwerpse drukker Plantijn.

Rooms-katholieke auteurs uit de jaren '60 van de 17^e en de 19^e eeuw

Geschriften over dit drama uit de 17^e en 18^e eeuw leunen altijd op de kroniek van Estius. De objectiviteit van de geschiedschrijving over dit onderwerp staat onder druk door de processen

²² G. Estius, *Waerachtige historie van de Martelaers van Gorcom*, Antwerpen, 1604.

²³ G. Estius, "Historia Martyrum Auctore Guilielmo Estio Hesselio, editia Duaci an. MDCIII", *Acta Sanctorum Julii, Tomus II*, Antwerpia, MDCCXXI, 754 e.v.

van zalig- en heiligverklaring van de groep geestelijken. De bovengenoemde geschiedenis, die in juni 1572 begint in Gorinchem, heeft de “Martelaren van Gorcum” tot de meest bekende en geboekstaafde groep Gorcumers uit de historie gemaakt. De literatuur over dit onderwerp is gewoonlijk niet vrij van hagiografische kenmerken. Auteurs van protestantse huize volstaan in het algemeen met een kort woord van afkeuring over de moordpartij, soms begeleid door het wijzen op wreedheden aan beide kanten. In het midden van de 19^e eeuw groeit de belangstelling voor de “Martelaren van Gorcum” in het kader van de rooms-katholieke emancipatie in Nederland.²⁴ Rond het proces van “heiligverklaring” in de jaren ’60 van die eeuw bereikt het polemisch getinte debat over de martelaren een hoogtepunt. In de bisschoppelijke archieven van Utrecht en Haarlem vinden we een behoorlijk aantal artikelen dat daarvan getuigt. Enige vorm van kritiek op de kroniek van Estius is daarin gewoonlijk niet te vinden.

Niet rooms-katholieke auteurs: Fruin, Toorenenbergen en Kuijt

Fruin schrijft in 1865 een uitgebreide samenvatting van het gebeuren aan de hand van de kroniek van Estius. Hij looft de betrouwbaarheid van Estius als geschiedschrijver. Zijn conclusie is: “Aan de geloofwaardigheid van een werk, met zoveel zorg en liefde geschreven, kunnen wij niet ernstig twijfelen”.²⁵ Fruin is alleen kritisch over een gedeelte aan het einde waarin Estius de deugden van Balthasar Gerarts in 1584 roemt.²⁶ Estius stelt in dat gedeelte ook een retorische vraag:

“Waer-om en sullen wy dan ons niet moghen laeten veur-staen dat sulcke heerlijcke ende tot allen tijden prijs-bare victorie van Gode aen Baltazar is verleent gheweest deur de gebeden ende verdiensten van onse Martelaeren...”

Dat gaat de auteurs van de talrijke verhandelingen over de Martelaren vanaf de 19^e eeuw kennelijk toch te ver. Onderdeel van het emancipatieproces van de Nederlandse rooms-katholieken in de 19^e eeuw is onderbouwing van het feit dat zij goede vaderlanders zijn. Het gesuggereerde antwoord op de retorische vraag van Estius past slecht in die onderbouwing. Verwijzing naar deze passage en naar de kritiek van Fruin daarop, blijft gewoonlijk achterwegen.

Van Toorenenbergen is hervormd predikant te Groningen. Hij schrijft in 1865 een goed onderbouwde gematigd kritische beschouwing over de kroniek van Estius en het proces tot heiligverklaring.²⁷

²⁴ P.J. Margry, “Het Martelveld te Brielle”, *Historische Reeks Oud-Gorcum*, 30 (2014): 13-43. Margry analyseert de ontwikkeling en promotie van de executieplaats in Den Briel gericht op herleving van processies en bedevaarten. Ook de uitgebreide literatuurlijst (39 e.v.) van dit artikel weerspiegelt die opleving in de 19^e eeuw. Margry signaleert in eindnoot 19: “Er bestaat nog steeds geen algemene, neutrale (devotie-)geschiedenis van de Gorcumse martelaren.” N.b.: Dit artikel van Margry is een herziene en meer uitgebreide versie van zijn eerdere artikelen over dit onderwerp.

²⁵ R. Fruin, “De Gorcumse Martelaren”, *De Gids*. Jaargang 29 deel II (1865): 311 e.v.

²⁶ Ibid., 335. Zie ook: G. Estius, *Waerachtige historie*, 338. Estius koppelt de geestelijke voorbereiding van “Geerard” op de succesvolle aanslag aan de sterfdag en de voorspraak van de martelaren. “Hoe Baltazar Geerard deur de verdiensten der Martelaeren is versterckt gheweest”. De geestelijke voorbereiding vindt plaats “opden ver-jaer dagh der Martelaeren van Gorcom”.

²⁷ A. van Toorenenbergen, *De Martelaren van Gorkum, eene bladzijde uit de geschiedenis van den Tachtigjarigen Oorlog*, Utrecht, 1865.

Kuijt is een vooraanstaand man in het reformatorisch onderwijs in de 20^e eeuw. Zijn opleiding voor onderwijzers in Krabbendijke is de basis van de huidige pedagogische academie “De Driestar” in Gouda. Hij schrijft in 1948 een zeer polemische brochure over de martelaren. De toon van deze brochure, in 2009 opnieuw gepubliceerd, ondermijnt de geloofwaardigheid ervan.²⁸

De Martelaren van Gorcum volgens De Lange

De beschrijving van De Lange uit 1954 is nog weinig genuanceerd in de benadering van de gebeurtenissen in 1572. In zijn algemene historische schets noemt De Lange de “gewelddadige protestantisering”. Voor het verhaal van de Martelaren van Gorcum volgt hij trouw de kroniek van Estius. Fruin krijgt van De Lange waardering voor de erkenning van de nationale betekenis van dit drama. De lof van Estius voor de moordenaar van Willem van Oranje en de kritische noot daarover van Fruin, vinden we niet terug bij De Lange.²⁹

Heruitgave van de kroniek van Estius

De kroniek van Estius is in 2006 in facsimile uitgegeven onder redactie van B. Hartmann, medewerker van het Groot-Seminarie van het Bisdom Haarlem. In zijn inleiding op het werk van Estius wijst Hartmann op de toon van vroomheid in het boek die kenmerkend is voor de rooms-katholieke Contrareformatie. Estius schrijft voor de mensen en de situatie van zijn tijd. In 2009 heeft Hartmann dit aangevuld met een samenvatting in hedendaags Nederlands.³⁰ De algemene historische schets van Hartmann is veel genuanceerder dan die van De Lange. Maar ook bij Hartmann krijgt Estius alle lof terwijl de kritische kanttekeningen van Fruin ongenoemd blijven.

De Martelaren van Gorcum in artikelen en dissertaties na 1980

De Martelaren van Gorcum komen met enige regelmaat terug in het hedendaagse (kerk)historische debat. We noemen in dit kader studies van Hersbach, Vroom, De Valk, Sengers en de al eerder genoemde Margry.³¹ De invalshoek bij deze studies is het emancipatieproces van de Nederlandse rooms-katholieken in de 19^e eeuw. De Martelaren van Gorcum spelen in dat proces, als geloofshelden van eigen bodem, een voorbeeldrol. De dissertatie van Sengers uit 2003 behandelt de opkomst gevolgd door achteruitgang van de Rooms-katholieke Kerk in Nederland na 1795. Sengers wijst op de door Rome aangestuurde heiligverklaring van de Martelaren van Gorinchem in het 19^e eeuwse proces van revitalisering

²⁸ P. Kuijt, “Hoe denken we over de Gorcumse Martelaren”, *Verwachting, Bijbels toekomstblad*, 23 nr. 4 (2009): 6-20.

²⁹ D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, Utrecht/Antwerpen, 1954, 11. De stelling over de gedwongen protestantisering is in de eerste helft van de 20^e eeuw verwoord door P. Geyl en L.J. Rogier. Het bijpassende beeld van liberale magistraten tegenover precieze predikanten is van H.A. Enno van Gelder. Geudeke wijst er op dat deze opvattingen gecorrigeerd zijn door Van Deursen, zie: L. Geudeke, *De classis Edam*, 2. Zie ook A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, Franeker, 1998, 83 e.v.

³⁰ B. Hartmann, *De Martelaren van Gorcum*, Oegstgeest, 2009.

³¹ G. Hersbach, “Door de eigen historie buiten spel gezet”, *Antropologische Verkenningen*, 13 (1994): 18-34. W. Vroom, “De Martelaren van Gorcum.”, (1995): 106-117. J.P. de Valk, *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme 1815-1940*. Nijmegen, 1998.

van de kerk inclusief de legitimatie van het pauselijk oppergezag.³² Hij signaleert ook dat in de 20^e eeuw het polariserende karakter in verhandelingen over de Martelaren van Gorcum afneemt en dat de geschiedschrijving neutraler wordt.

De hierboven genoemde schrijvers maken nauwelijks of in het geheel geen gebruik van de in Gorinchem bewaard gebleven 16^e eeuwse archiefbronnen. Archivaris Van Dijk signaleert ook dat gebrek aan bronnenstudie naast Estius. In de Gorinchemse archieven vindt Van Dijk stukken betreffende handel en wandel van de martelaars. Die tonen hen als gewone mensen met deugden en ondeugden.³³

Enkele recente Gorcumse publicaties over de Martelaren

In 2012 is in het museum in Gorinchem de tentoonstelling “Oog in oog met de martelaren van Gorinchem” geweest. De catalogus over deze tentoonstelling, uitgegeven in boekvorm, bevat fraaie reproducties van een groot aantal der getoonde objecten. Het boek begint met een samenvatting van de historische gebeurtenissen en de ontwikkeling van de hagiografische cultuur rond de zaligverklaring en de heiligverklaring van de martelaren. Sommige afbeeldingen stammen uit de tweede helft van de 17^e eeuw. De meeste afbeeldingen zijn te dateren in de 19^e eeuw. Ook de auteur van deze catalogus ontkomt niet aan enige selectiviteit. De door Fruin genoemde lof op het werk van Estius is geciteerd.³⁴ De kritiek van Fruin is niet vermeld. De noten verwijzen vooral naar literatuur van auteurs die lovend over de martelaars schrijven.³⁵

Aansluitend op deze tentoonstelling heeft de Historische Vereniging Oud-Gorcum een themanummer over de Martelaren van Gorcum uitgegeven met bijdragen van De Vries, Margry en Van Dijk.³⁶ Het essay van de Gorinchemse archivaris Van Dijk, dat teruggrijpt op het werk van Van Toorenenbergen, plaatst vraagtekens bij de conclusie van Fruin over de geloofwaardigheid van Estius.³⁷ Van Dijk wijst er op dat Fruin hierbij nagenoeg uitsluitend af gaat op het woord van Estius of diens latere navolgers. Fruin toetst een en ander niet aan beschikbare brondocumenten uit de 16^e eeuw. Van Dijk doet dat wel en toont daarmee aan dat ook in dit geval de waarheid eerder uit vele tinten grijs bestaat dan uit helder wit en zwart. De moord op de groep geestelijken staat niet ter discussie maar bij de details van Estius over wat daaraan vooraf gaat in Gorinchem, vallen de nodige kanttekeningen te maken.

2: De Gorcumse kerkgeschiedenis

In de tweede groep plaatsen we studies die meer dan incidenteel aandacht besteden aan de Gorcumse kerkgeschiedenis van de vroeg moderne tijd en de stadsreformatie. We zien in deze groep:

- De publicatie van Van Langenhuysen over de Gorcumse kloosters.
- Artikelen van medewerkers van het RAG en OGV over 16^e eeuwse kerkgeschiedenis.
- De studie van Huijsmans uit 1917 over de Gorinchemse katholieken na 1572.

³² E. Sengers, *Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders*, Delft, 2003, 80.

³³ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, *Historische Reeks Oud-Gorcum* deel 30 (2014): 44 e.v.

³⁴ R. Tepe, *Oog in oog met de Martelaren van Gorcum*, Hardinxveld-Giessendam, 2012, 11.

³⁵ *Ibid.*, 50.

³⁶ P.J. Margry, “Het Martelveld te Brielle”, 13-43.

³⁷ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, *Historische Reeks Oud-Gorcum* deel 30 (2014): 44-73.

- De dissertatie van Tukker uit 1965 over de Classis Dordrecht.
- De scriptie van Den Dikken uit 1967 over het begin van de reformatie in Gorinchem.
- De dissertatie van Van Dooren uit 1980 over de classicale acta van Dordrecht.
- De scriptie van Stamkot uit 1985 over het Wonderjaar 1566.
- De serie artikelen van Hoving uit 1998-2005 over de Ned. Hervormde Gemeente.
- Artikelen van Spiertz over Van Neercassel uit 1976 en over het Jansenisme uit 1992.
- De dissertatie van Vermeesch uit 2006 over Gorinchem en Doesburg.
- De dissertatie van Verschoor uit 2008 over de classicale acta van Gorinchem.
- De masterscriptie van Vreeken uit 2009 over de Classis Gorinchem.

Van Langenhuysen begint met een overzicht van de geschiedenis van de Gorinchemse kloosters en geeft vervolgens een afschrift van een oude kroniek uit het Agnietenklooster. Dit biedt steun aan de beschrijving die Van Zomeren geeft.³⁸

Medewerkers van het RAG en redacteuren van OGV hebben al heel wat artikelen over deelonderwerpen uit de geschiedenis van Gorinchem geschreven. Aandacht voor de kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen en de 16^e eeuw vinden we onder meer bij A.J. Busch, R. van Dijk, W.A. van der Donk, H. van Hoogdalem, H.F. van Peer en B. Stamkot. Gegeven het beoogde publiek is de diepgang wisselend. De hierboven genoemde artikelen, vaak gebaseerd op wat er in het RAG te vinden is, zijn uiteraard van belang als sleutel tot die archieven en de interpretatie daarvan. Het aantal is te groot om in deze inleiding ieder artikel afzonderlijk kort te behandelen.

Het wonderjaar 1566

B. Stamkot schrijft vanaf 1972 regelmatig artikelen, vooral in OGV, over onderwerpen uit de stadsgeschiedenis. De periode direct voorafgaand aan de stadsreformatie neemt in die serie artikelen een belangrijke plaats in. Ook zijn doctoraalscriptie gaat over Gorinchem en omgeving rond 1566.³⁹ Na een inleiding over de situatie in stad en streek in de eerste helft van de 16^e eeuw analyseert Stamkot de gebeurtenissen rond het Wonderjaar en de daarna volgende serie vonnissen te vinden in de "*Sententien*" van Marcus.⁴⁰ Hij besteedt daarbij in het bijzonder aandacht aan de sociale stratificatie binnen de groep gevonniste inwoners van Gorinchem. Stamkot maakt uitgebreid gebruik van bronnenpublicaties en vakliteratuur over het onderwerp. Dat geldt ook voor zijn artikelen in OGV en voor zijn boekje over de algemene geschiedenis van Gorinchem. Hij is daarmee een waardevolle referentie voor onderzoek naar de geschiedenis van de stadsreformatie te Gorinchem

De stad na 1572

De dissertatie van Vermeesch buigt zich over de politieke en militaire ontwikkeling van Gorinchem en Doesburg van 1570 tot 1680. Dit werk is daarmee tot nu toe de enige

³⁸ A.P. van Langenhuysen, "Het Klooster der H. Agnes te Gorkum", *De Katholiek. Godsdienstig, Geschied- en Letterkundig Maandschrift*, 34 (1858): 106 e.v. Zie Bijlage 1.3: "De kroniek van het Sint Agnietenklooster" voor extra informatie over deze kroniek.

³⁹ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, Ongepubliceerde doctoraal scriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1985 (aanwezig in RAG).

⁴⁰ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, Amsterdam, 1735.

dissertatie die zich voor een belangrijk gedeelte bezig houdt met de stad Gorinchem in de tweede helft van de 16^e eeuw. Deze dissertatie past in de serie publicaties gesponsord door het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw. De sectie “Politieke, institutionele en militaire voorgeschiedenis van Gorinchem”, het hoofdstuk “Gorinchem 1570-1590” en een gedeelte van het hoofdstuk “Garnizoenen” maken intensief gebruik van het bestuurlijke archief te vinden in het RAG. In de beschrijving van de gebeurtenissen in 1572 in deze dissertatie zijn enkele afwijkingen te vinden in vergelijking met andere teksten over dezelfde gebeurtenissen.⁴¹ De relatief ruime aanwezigheid van bestuurlijke stukken in het RAG wordt in deze studie bevestigd. Van het kerkelijk gedeelte in het RAG heeft deze auteur geen gebruik gemaakt.

Rooms-katholieken na 1572

Het RAG bevat heel weinig stukken uit rooms-katholieke kerkelijke archieven van voor en kort na de aansluiting bij de Opstand. Het rooms-katholieke kerkelijk archief begint pas weer rond 1650. De zoektocht naar primaire bronnen over de rooms-katholieke gemeenschap in Gorcum zal elders voortgezet moeten worden. Het Archief van de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht is de eerst aangewezen kandidaat omdat Gorinchem zowel onder het oude bisdom Utrecht als onder het in de 19^e eeuw ingestelde aartsbisdom Utrecht valt.

Clemens verzamelde gearchiveerde jaargangen van tijdschriften over de rooms-katholieke kerkgeschiedenis.⁴² Dit betreft bijdragen over de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, de bisdommen Haarlem en 's-Hertogenbosch en het tijdschrift Trajecta. Bij een globale inventarisatie van deze dvd (meer dan 91000 pagina's) blijkt opnieuw de dominantie van de “Martelaren van Gorcum” in de berichten over de stad. De vele honderden vindplaatsen van de naam “Gorcum” (of spellingsvarianten van die naam) verwijzen nagenoeg allen naar juist dit gebeuren. Maar zelfs in deze hooiberg zijn spelden te vinden.

Huijsmans heeft in het begin van de 20^e eeuw enig onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de rooms-katholieken in Gorinchem na 1572.⁴³ Huijsmans houdt zich aan zijn voornemen en gaat slechts beperkt in op de gebeurtenissen in 1572. Hij geeft veel bijzonderheden over de rooms-katholieke families in Gorinchem en de werkzaamheden van de missie-priesters in jaren na 1572. Ook besteedt hij aandacht aan de eerste processen rond de zaligverklaring van de martelaren.

In een artikel van Hensen uit 1926 zijn verslagen opgenomen van verhoren, uit 1619, 1628 en 1634, uitgevoerd in een langlopende procedure die gericht is op zaligverklaring.⁴⁴ Een deel van de destijds gehoorde 60-plus getuigen komt uit Gorinchem of heeft daar zelfs gedurende het gehele leven gewoond. Aan het begin van een verhoor wordt steeds gevraagd naar “rechtzinnigheid in leer en leven”. Daarbij noemen de getuigen namen van geestelijken waar men te biecht of ter kerke gegaan is. “Ter kerke” betekende volgens de getuigen meestal op

⁴¹ G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming: de grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorteeeuw van de Republiek (1570-1680)*, Amsterdam, 2006, 41. Vermeesch schrijft de geuzenaanvoerder Brandt een afdeling van vierhonderd soldaten toe. Dat is bijna driemaal zoveel als het gewoonlijk genoemde aantal.

⁴² T. Clemens, *Cirkelen rond de geschiedenis van het katholiek leven in Nederland*, Naarden/Huizen, 2004.

⁴³ J. Huijsmans, “Martelaren: Bijdragen tot de geschiedenis der katholieken te Gorcum sedert 1572”, *AAU*, XLIII 2 (1917): 193-232.

⁴⁴ A.H.L. Hensen, “Uit een bundel processtukken der beatificatie van de Martelaren van Gorcum”, *BGBH*, 44 (1926): 321-342.

een geheime plek in de stad die “iedere katholiek wel kende”. Daaruit blijkt enig rooms-katholiek kerkelijk leven in de stad rond 1600.

In 1976 heeft Spiertz biografische gegevens verzameld over de afkomst en de opleiding van Johannes van Neercassel, apostolisch vicaris in de tweede helft van de 17^e eeuw.⁴⁵ Zijn onderzoek geeft nadere aanwijzingen voor rooms-katholiek leven in Gorinchem in de eerste helft van de 17^e eeuw. Uit eigen werk van Van Neercassel blijkt dat hij de genadeleer van Augustinus onderschrijft.⁴⁶ Uit recent onderzoek van François et al. naar de “Gouden eeuw van Bijbelstudie” in Leuven blijkt een al langer bestaande band tussen uit Gorinchem en omgeving afkomstige rooms-katholieken en de school van de augustianisten in Leuven.⁴⁷

Gereformeerden na 1572

In 1967 schrijft J. den Dikken, later predikant in onder meer Benthuizen en Oldebroek, zijn kandidaats-scriptie over het begin van de stadsreformatie in Gorinchem. In het voorwoord van deze scriptie wijst de schrijver er op dat er grote hiaten in het archief van de Hervormde Kerk zijn. Maar het oudste lidmatenboek, dat ook kerkenraadsverslagen uit de 16^e eeuw bevat, is bewaard gebleven. Den Dikken schrijft dat uit die verslagen nooit iets is gepubliceerd. Voor wat betreft de geschiedenis van Gorinchem voor de stadsreformatie baseert Den Dikken zich op de kroniek van Emck.⁴⁸ Feiten over de kettervervolging onder Alva zijn gebaseerd op de al genoemde *Sententien* van Marcus. Den Dikken onderzoekt in het lidmatenboek enkele passages uit de verslagen betreffende doop en “*Nachtmæl*”. Hij constateert dat een groot deel van de notulen over tuchtkwesties gaat. In zijn conclusies volgt Den Dikken voor wat betreft de Martelaren een apologetisch protestantse lijn. Gegeven de aard en omvang van de scriptie, het eigenlijke werk telt ca. achttien pagina’s tekst, mogen we geen diepgaande onderzoeksresultaten verwachten. Maar het is voorlopig wel het enige werk dat meer dan incidentele aandacht besteedt aan de documenten van het consistorie van de gereformeerde kerk in Gorinchem in de periode 1573-1597.

In de jaren 1998-2005 heeft ds. L. Hoving een serie artikelen in OGV geschreven over de geschiedenis van de hervormde kerk in Gorinchem. Archivaris Busch wijst hem op de rij notulenboeken van de kerkenraad. Die boeken zijn nog door niemand systematisch bestudeerd. Hoving kiest er voor zijn aandacht te richten op de periode na 1730. De periode daarvoor vergt kennis van het Oud-Nederlandse letterschrift.⁴⁹ In zijn inleidende artikel schrijft Hoving toch iets over het ontstaan en de ontwikkeling van de gemeente vanaf 1573.

Onderzoek naar classis en synode

Van 1573 tot 1578 maakt Gorinchem deel uit van de Classis Dordrecht. In 1965 is C.A. Tukker gepromoveerd op een dissertatie over de Classis Dordrecht van 1573 tot 1609.⁵⁰ Hij

⁴⁵ M.G., Spiertz, “Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel, Apostolisch Vicaris (1663-1686)”, AGKKN 18 (1976): 169-197.

⁴⁶ C.P. Voorvelt, *De Amor Poenitens van Johannes van Neercassel (1626-1686)*, Zeist, 1984.

⁴⁷ W. François, “Efficiacious Grace and Predestination”, 2014, 117-143.

⁴⁸ J. den Dikken, *Rondom de Reformatie in Gorinchem*, 1967, “Voorwoord”. Tot op heden is dat gedeelte van het “Archief van de Kerkeraad” nog nauwelijks ontsloten. Zie ook: W.F. Emck Wz., *Kroniek van Gorinchem*, Gorinchem, 1929.

⁴⁹ L. Hoving, “Uit de geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Gorinchem”, *OGV*, 15-1 (1998): 66.

⁵⁰ C.A. Tukker, *De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609*, Leiden, 1965.

besteedt aandacht aan de balans die ontstaat tussen de classis en de lokale gemeenten met hun kerkenraad. Ook analyseert hij de verhouding van de classis met de overheden. De acta van de Classis Dordrecht zijn in 1980 bewerkt en uitgegeven door J.P. van Dooren.⁵¹ Aansluitend op dit werk verscheen in 2008 de dissertatie van A.J. Verschoor. Naast de publicatie van de Gorcumse classicale brondocumenten vanaf 1579, bevat dit werk een analyse van de Zuid-Hollandse classes in het algemeen en van de Classis Gorinchem in het bijzonder.⁵² Hierdoor biedt deze dissertatie niet alleen een comfortabele toegang tot die brondocumenten maar ook een sleutel om ze beter te leren verstaan in hun context van plaats en tijd.

De acta van de meerdere vergaderingen uit deze periode zijn voor een belangrijk gedeelte bewaard gebleven. Reitsma en Van Veen hebben aan het einde van de 19^e eeuw de “*Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*” gepubliceerd.⁵³ In de 16^e eeuw verslaan die acta uiteraard voornamelijk vergaderingen in het gewest Holland. Gorinchem is na 1572 niet meer onder het gezag van Philips II geweest. De studie van Tukker en de uitgaven van de provinciale en classicale acta bieden, samen met het handgeschreven boek van de Gorinchemse kerkenraad, een getuigenis van de werking en ontwikkeling van de kerkorde van Emden in de praktische situatie van Gorinchem en omgeving. Die getuigenis is voor een belangrijk deel nog beschikbaar. Het boek van de kerkenraad is nog nauwelijks ontsloten.⁵⁴

De scriptie van Vreeken behandelt de Classis Gorinchem na 1618. Vreeken constateert dat er veel aandacht is voor de ontwikkeling van het gereformeerde kerkelijk leven tussen de reformatie en de bestandstwisten maar niet voor de periode die daarop aansluit.⁵⁵ Omdat Vreeken in zijn eerste hoofdstuk toch kort ingaat op het ontstaan van de Gorinchemse gereformeerde kerk en de Classis Gorinchem, is zijn werk een nuttige referentie voor de geschiedenis van de stadsreformatie te Gorinchem.

1.2.3 Conclusies

Uit bovenstaande inventarisatie valt op te maken dat de dramatische gebeurtenissen verbonden met de aansluiting van Gorinchem bij de Opstand in 1572, de geschiedenis van de stadsreformatie te Gorcum, overschaduwd hebben. Dat geldt zowel voor de publieke opinie als voor de vakliteratuur. De oude historiografie heeft over de kerkgeschiedenis van Gorcum in de periode direct na 1572 niet zoveel te bieden. De kronieken van Pauli en Kemp stoppen voor de 16^e eeuw. Van Zomeren loopt door tot de 18^e eeuw maar geeft, behalve naamlijsten van predikanten en bestuurders van zorginstellingen, weinig weer over de kerkelijke ontwikkelingen na het begin van de Opstand. Scripties en dissertaties over de Gorcumse kerkgeschiedenis onderzoeken, op een enkeling na, de periode voor 1572 of na het

⁵¹ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland I: Classis Dordrecht 1573-1600*, 's-Gravenhage, 1980.

⁵² A.J. Verschoor, *Classicale Acta 1573-1620: Deel 8 Classis Gorinchem 1579-1620*, 's-Gravenhage, 2008.

⁵³ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Tweede deel, Groningen, 1893.

⁵⁴ RAG AK1: 282, 186 A. De collectie Gorinchemse verslagen van de kerkenraad is verre van volledig. Uit de periode oktober 1573 – juli 1588 is vrij veel bewaard gebleven. Daarna ontbreekt er veel meer.

⁵⁵ K. Vreeken, *De classis Gorinchem na Dordt*, Utrecht, 2009, 4. Vreeken onderbouwt deze stelling door het noemen van een aantal studies zoals die van De Jong over Culemborg, Tukker over de Classis Dordrecht, Ten Boom over Rotterdam, en Spaans over Haarlem. Merk op dat de geschiedenis van de stadsreformatie in Gorinchem in die studies nauwelijks aan bod komt.

Twaalfjarig Bestand. In de vakliteratuur over de Zuid-Hollandse synoden, de Classis Dordrecht en de Classis Gorinchem komen verspreide berichten voor over Gorcumse predikanten of andere gemeenteleden. Een gedegen analyse van de stadsreformatie in Gorinchem, in het bijzonder voor wat betreft de periode tot het Twaalfjarig Bestand, ontbreekt.

Er is relatief veel archiefmateriaal uit de te onderzoeken periode bewaard gebleven. In het RAG vinden we een collectie documenten uit de bestuurlijke, de rechterlijke en de kerkelijke archieven uit de 16^e eeuw. De artikelen van medewerkers van het RAG en OGV bieden een aantal sleutels voor toegang tot de bestuurlijke en rechterlijke archieven. De kerkelijke archieven van voor 1572 zijn in het RAG nagenoeg afwezig. Die van na 1572 bevatten het nog niet ontsloten Gorcumse “consistoriaal” vanaf 1573. De acta van de Classis Dordrecht waar Gorcum van 1573 tot 1579 onder valt en die van de zelfstandige Classis Gorinchem gestart in 1579, zijn vanaf het begin bewaard gebleven en in druk uitgegeven. Hetzelfde geldt voor de acta van de meerdere vergaderingen in Holland. Die uitgaven zijn gebruikt voor nadere studies zoals die van Tukker en Verschoor. Van Deursen verwijst in zijn studie over kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt bij herhaling naar de acta van de Classis Gorinchem. Vanuit het perspectief van de reformatiegeschiedenis van Gorinchem zijn de acta nog niet systematisch onderzocht. De genoemde studies maken in het algemeen geen gebruik van beschikbare archiefbronnen in het RAG.

In de bisschoppelijke archieven van Utrecht en Haarlem komt Gorinchem frequent voor. In de meeste gevallen betreft dit artikelen gerelateerd aan de Martelaren of aan de periode na 1640. Maar de collectie studies over de eeuw daarvoor is niet leeg.

1.3 Probleemstelling

Er zijn nogal wat aanwijzingen voor een eigen karakter van de reformatiegeschiedenis in en rond Gorinchem. Dat geldt vooral voor de periode na de aansluiting bij de Opstand. Denk aan het dramatische begin, de bastionfunctie tegen de militaire macht van Spanje, de staatkundige structuur in het gebied van de Classis Gorinchem en de gemengde religieuze kleur van de vooraanstaande families in de stad. De betrekkingen tussen de zich ontplooiende gereformeerde kerk en het stadsbestuur zien er goed uit maar het stadsbestuur lijkt de teugel strak te houden. Er zijn gegevens die er op wijzen dat de leden van de regentenklasse in Gorinchem, van welke kleur dan ook, er niet op uit zijn elkaar het leven zuur te maken of elkaar van bestuurlijke functies uit te sluiten. Ook de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten aan het einde van de periode van onderzoek missen het echte vuur. Rogier noemt het religieuze kaartbeeld uit 1839 van de Alblasserwaard “nog triester” dan dat van de radicaal geprotestantiseerde Krimpenerwaard. Voor Rogier is Gorinchem, met 24,99% katholieken, een lichtend voorbeeld tussen de minieme percentages in de Alblasserwaard. Rogier schrijft dat toe aan de invloed van de 17^e eeuwse missie-staties in Gorinchem.⁵⁶ We kunnen Rogier niet kritiekloos volgen. Die staties zijn van na 1640. Rond 1700 is het proces van reconfessionalisering in de Republiek achter de rug. Groei van bijna niets naar 25% in

⁵⁶ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1947, 403.

een halve eeuw is onwaarschijnlijk. Rogier geeft geen schatting van het percentage katholieken rond 1640. De wortels van de ruime rooms-katholieke aanwezigheid in de stad moeten ouder zijn.

De hoofdvraag van dit onderzoek is daarom hoe we het eigen karakter van de Gorcumse reformatiegeschiedenis, vanaf de aansluiting bij de Opstand tot aan het begin van het Twaalfjarig Bestand, zichtbaar kunnen maken en verklaren.

Het antwoord op die vraag is gefundeerd op onderzoek gericht op de volgende deelvragen:

- Hoe verloopt de vestiging en groei van de calvinistische gemeenschap? Hoe ontwikkelt zich de kerkpolitieke verhouding daarvan met de overheid van de stad, het gewest en met de grootste andere gemeenschap, de rooms-katholieken?
- Wat is er gebeurd met het bestaande complex van kerkelijke en met de kerk verbonden instellingen na de vestiging van de publieke kerk?
- Hoe vergaat het de religieuze gemeenschappen die niet bij de publieke kerk behoren? Is succes van de missie staties na 1640 plausibel als verklaring voor het “lichtend voorbeeld” van Rogier of ligt de verklaring al geruime tijd daarvoor?
- Waarom is de reformatiegeschiedenis in de stad zo verlopen? In hoeverre past één en ander in ook elders waargenomen patronen en welke specifieke verklaringen bieden de omstandigheden in en rond Gorinchem?

Aan het begin van de periode van onderzoek bestaat het laat-middeleeuwse kerkelijke complex in de stad nog vrijwel onaangetast. Er zijn al wel eerdere problemen geweest met “ketterij” van wederdopers en volgelingen van Luther. De belangrijkste van de protestantse stromingen in Holland, het calvinisme, staat in Gorinchem nog in de kinderschoenen. Aan het einde van de periode is de consolidatie van de calvinistisch georiënteerde publieke kerk in de stad voltooid. De kerk, de stad en het land staan aan het begin van het Twaalfjarig Bestand dat de zelfstandigheid van de Republiek de facto bevestigt. Dat bestand biedt ruimte voor het uitvechten van een intern conflict binnen de publieke kerk met de nodige politieke gevolgen.

Over de begrenzing van de studie naar de geschiedenis van de reformatie te Gorinchem, in vergelijking met die van Culemborg en Kampen, valt het volgende op te merken.

Wij zullen, evenals de studie over Kampen, het begin van het Twaalfjarig Bestand als begrenzing aanhouden. Leergeschillen betreffende predestinatie en verzoening hebben wortels die teruggaan tot de tijd van Augustinus of nog eerder. Een gedegen studie naar de theologische positie van Arminius en de daaruit voortvloeiende twist binnen de al geconsolideerde Gereformeerde Kerk, vergt een heel andere opzet dan studie naar de reformatie in de context van een 16^e eeuwse stad.

1.4 Methode en opbouw

We hebben al gesteld dat het onderzoek naar de stadsreformatie in Gorinchem in het hierboven genoemde door Spaans getypeerde historiografisch genre Stadsreformatie past.

1.4.1 Methode van onderzoek

De methode van onderzoek sluit aan bij de werkwijze die in de loop van de jaren vorm gekregen heeft in het genoemde genre. Samenvattend zijn de belangrijkste kenmerken daarvan:

Aandacht voor de procesontwikkeling in de context van de stad als geheel, overgenomen uit het Duitse model. Maar het gaat niet over de keuze van een stad als geheel onder leiding van de magistraat voor aansluiting bij de Reformatie. Een dergelijke keuze is geen optie meer omdat de theologische posities al veel verder uitgekristalliseerd zijn. De in 1572 bovengronds komende Gereformeerde Kerk heeft een kerkorde die geen brede universele kerk organiseert maar een op vrijwillige basis van toetreding georganiseerde, streng confessionele, smalle kerk. Hoe vult de Gereformeerde Kerk de ruimte, inclusief de rol van publieke kerk, die zij na de aansluiting bij de Opstand krijgt en hoe vergaat het de groeperingen die zich niet bij de publieke kerk voegen. De al genoemde auteurs van de dissertaties die zich met de stadsreformaties in de Nederlanden bezighouden onderkennen allen dat antwoorden op die vragen eigenlijk alleen te reconstrueren zijn uit de lokale bestuurlijke en kerkelijke archieven. Voor de studie naar de stadsreformatie in Gorinchem is het niet anders. De weg via de archieven is de aangewezen weg voor de analyse van het reformatieproces. De analytische behandeling van de archivalia heeft, zoals Van der Pol signaleert, methodische gevolgen.⁵⁷ Sommige onderwerpen zijn gedetailleerd beschreven en zowel in de hoofdtekst als in voetnoten zijn gedeelten uit de vaak moeilijk vindbare archiefbronnen in extenso opgenomen.

1.4.2 Opbouw van dit onderzoek

Voorgeschiedenis

Na het inleidende hoofdstuk besteden we aandacht aan de ontwikkeling van de stad en de kerkelijke instellingen tot 1550. De invloed van die voorgeschiedenis is aanwijsbaar in de ontwikkelingen na 1550. Tot in de jaren '80 van de 20e eeuw is er nogal wat onenigheid geweest tussen de kenners en liefhebbers van de stadsgeschiedenis over het ontstaan van de stad. Men is niet altijd tevreden met een ontstaan in de 11^e eeuw en een rol voor de Heren van Arkel vanaf de tweede helft van de 13^e eeuw. Een verre echo van de Trojaanse en Bataafse mythen is daarbij nog waarneembaar. Recent historisch en archeologisch onderzoek geeft steun aan het ontstaan in de 11^e eeuw. De geschiedenis van de ontwikkeling van het kerkelijke complex in Gorinchem is voor een deel te onderbouwen met oude akten en keuren.

Ontwikkeling van de calvinistische gemeenschap en kerk

In de volgende drie hoofdstukken staat de opkomst en ontwikkeling van de calvinistisch georiënteerde gemeenschap, drager van de publieke kerk na 1572, centraal.

Deze drie hoofdstukken zijn begrensd door de “breuklijnen” in de geschiedenis van kerk, stad en land. Voor de gereformeerde kerk zien we die terug in de bronnen. Het Gorcumse “consistoriael” begint in 1573, evenals acta van de Classis Dordrecht. Gorinchem behoort bij die classis tot 1579. De acta van de Classis Gorinchem vanaf 1579 sluiten daar weer op aan.

⁵⁷ F. van der Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*, 9-10.

Het hoofdstuk “Kerk en stad tot aan het begin van de Opstand” besteedt aandacht aan wat we in de Gorinchemse gemeenschap terugzien van de volgende thema’s:

- Kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen.
- Opkomst van het calvinisme.
- Het wonderjaar 1566.
- Repressie en vervolging.
- De aansluiting bij de Opstand.
- De Martelaren van Gorcum.

In het hoofdstuk “Vestiging en groei van de Gereformeerde Kerk (1573-1579)” schenken wij aandacht aan veranderingen in de stadsgemeenschap en de ontwikkeling van de publieke kerk in de stad in de jaren direct na het begin van de Opstand. In de jaren ’70 ontwikkelt de gereformeerde kerk van Gorinchem zich binnen de Zuid-Hollandse kerkelijke organisatie in opbouw. Het einde van dit decennium is een logisch breekpunt. Tot 1579 maken Gorinchem en het Land van Arkel deel uit van de Classis Dordrecht. De Staten van Holland houden nog vast aan de fictie van loyaliteit aan Philips II als landsheer. In 1580 staan we staatkundig gezien aan het begin van de zelfstandige Republiek. Kerkelijk gezien staan we in 1579 aan het begin van de zelfstandige Classis Gorinchem. In het hoofdstuk “Vestiging en groei...” komen de volgende thema’s aan bod:

- De eerste gemeente van de publieke gereformeerde kerk in Gorinchem.
- Wijziging en continuïteit in de magistraat.
- De gevolgen voor de zorginstellingen.
- De bestemming van de kerkelijke bezittingen.
- Consistorie, classis en synode.

In het hoofdstuk “Verdere ontwikkeling en consolidatie (1580-1610)” analyseren wij de ontwikkelingen in de stad en de publieke kerk binnen de nieuwe politieke, maatschappelijke en kerkelijke verhoudingen. De politieke en staatkundige context waarin de stadsreformatie van Gorcum verloopt, verandert sterk na 1580. Het is duidelijk dat de Pacificatie van Gent mislukt is. De banbrief over Willem van Oranje op last van Philips II in 1580 uitgebracht en de Plakkaat van Verlating uit 1581 bezegelen de keuze van Holland en Zeeland voor een volledige breuk met de landsheer. Daarbij passeren de volgende thema’s:

- De Classis Gorinchem.
- De magistraat na 1581 en de stadsuitbreiding.
- Consolidatie van de publieke kerk in Gorinchem.
- Kerkelijke discipline in stad en classis.
- Op weg naar het Twaalfjarig Bestand.

Andere geloofsgemeenschappen

In het hoofdstuk “Andere geloofsgemeenschappen” besteden we aandacht aan de geloofsgemeenschappen die afstand bewaren tot de publieke kerk. Wij analyseren de ontwikkeling van de andere geloofsgemeenschappen als thema’s over de gehele periode na het begin van de Opstand. Er bestaan voor die gemeenschappen geen met het “consistoriaal”

en de classicale acta vergelijkbare chronologisch opgezette bronteksten. Wel zijn er getuigenverklaringen te vinden en aanwijzingen in staatkundige en bestuurlijke bronnen.

De rooms-katholieken moeten als geloofsgemeenschap in het verborgene werken. Maar zij zijn niet uit Gorinchem verdwenen. Een bekende apostolische vicaris uit de 17^e eeuw, Van Neercassel, stamt uit een vooraanstaande Gorcumse familie. Aan het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw komen we Van Neercassels tegen in de magistratuur. Die familie is geen witte raaf in Gorinchem, er zijn meer invloedrijke rooms-katholieke families.

De belangrijke garnizoensfunctie die Gorinchem vanaf ca. 1580 heeft, garandeert dat er enige ruimte is voor andere protestantse stromingen.

De wederdopers hebben in de eerste helft van de 16^e eeuw nogal wat aanhang in stad en streek. Die gemeenschap betaalt daarvoor ook de prijs. Het belang van deze stroming in de periode van onderzoek verdient aandacht.

Sporen van lutherse denkbeelden komen al vroeg voor bij de Gorinchemse geestelijkheid. De verbindingen met Duitsland zijn, vanwege de goede vaarwegen, prima. Bij herhaling zien we schippers met ketterse voorkeuren. Rond 1600 zien we in stad en streek ook sporen van de opkomende godsdiensttwisten. Ten opzichte van de publieke kerk en de rooms-katholieke gemeenschap is de omvang en de invloed van die andere protestantse stromingen bescheiden. Van een zelfstandige Waalse kerk is pas sprake vanaf 1686. Gewoonlijk behoren de Waalse kerken bij het verband van de publieke kerk.

Slotbeschouwing

In de slotbeschouwing inventariseren we het resultaat van de voorgaande hoofdstukken gericht op beantwoording van de vraagstelling.

De belangrijkste punten van de vraagstelling zijn:

- De verhouding in de stedelijke samenleving van publieke kerk met de overheid en met de andere geloofsgemeenschappen aan het einde van de periode van onderzoek.
- Het waarom van het eigen karakter van de stadsreformatie te Gorcum.

Aan het einde van de periode van onderzoek, staat ook de Gorinchemse samenleving aan het begin van het 17^e eeuwse proces van reconfessionalisering. Dat proces heeft aan het einde van die eeuw nagenoeg de gehele bevolking van de Republiek aan één der grote geloofsgemeenschappen gebonden. De daaruit resulterende getalsmatige verhouding in de stad is ca. 75% protestants, 25% rooms-katholiek. We bezien de eerdere verklaring van Rogier voor die relatief ruime rooms-katholieke aanwezigheid in de stad in het perspectief van de resultaten van dit onderzoek.

2. Kerk en stad tot het midden van de 16e eeuw

2.1 Een onthulling in 1549

De Revetsteeg in Gorinchem is een zijstraat van één van de oudste straten van de stad, de Molenstraat. In de gevel van Revetsteeg 3 is de volgende gevelversiering verwerkt:



1: Gevelsteen Revetsteeg 3

De versiering bestaat uit drie afzonderlijke stenen, twee stenen met rijmende regels en een steen met jaartal en stadswapen.⁵⁸ In de regel op de bovenste steen herkennen we het jaartal 1417. De regel op de onderste steen memoreert het sneuvelen van Willem van Arkel. Volgens de overlevering sneuvelt de zoon van de laatste heer uit het geslacht Van Arkel op deze plaats bij zijn strijd tegen de troepen van Jacoba van Beieren. Het jaartal 1549 wijst op het bezoek aan Gorinchem van prins Philips op 24 september om gehuldigd te worden als Graaf van Holland en Heer van Arkel. Dit bezoek is een onderdeel van de rondreis die de prins in opdracht van zijn vader Karel V door de Lage Landen maakt. Het gedenkteken zou speciaal gemaakt zijn ter gelegenheid van dat bezoek. Als de latere

Philips II bij de onthulling aanwezig geweest is, zal hij niet beseft hebben dat de laatste Heer van Arkel hier de laatste Jonker van Arkel gedenkt.⁵⁹



2: Stadsgezicht op Gorinchem vanuit het oosten (midden 16e eeuw, maker onbekend)

⁵⁸ A.J. Busch, "Woelig tijdperk onder Philips II, interessante periode uit historie van Gorcum". *Gorcum 600 jaar*, (1982): 31 e.v.

⁵⁹ J.C. Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe Don Felipe*, Antwerpen 1552, 275b. We lezen daar dat Philips na de maaltijd in Heusden tussen het fort Loevestein en de stad Woudrichem, waar Maas en Waal zich verenigen, naar Gorcum gevaren is. Philips is het meest bekend als Philips II, koning van Spanje. Als (laatste) graaf van Holland is hij in feite Philips III. Na de Arkelse oorlogen in 1412 heeft graaf Willem VI de titel "Heer van Arkel" aan zijn collectie waardigheden toegevoegd.

De stad die “rijst van ver” als Philips met zijn schip op 24 september 1549 over de Maas, tussen Loevestein en Woudrichem door, de Merwede opvaart moet er komend vanuit het zuidoosten ongeveer uitgezien hebben als op het bovenstaande stadsgezicht.⁶⁰

Aan de zuidwest kant, links op het schilderij, zien we het versterkte kasteel de Blauwe Toren. In het midden staat de (nog bestaande) Grote Toren, met de kapittelkerk gewijd aan Sint Maarten en Sint Vincentius. Direct links van de kerk staat het Agnietenklooster. Direct rechts van de kerk, iets meer op de voorgrond, staat het stadhuis met een daktoren links van het midden op de kap. Nog verder naar het noordoosten herkennen we de (nog bestaande) torenspits van de Heilige Geest kapel. Direct rechts daarvan de kapel van het Minderbroedersklooster. Iets meer naar rechts en geheel rechts staan de poortgebouwen van de Laag-Arkelpoort en de Hoog-Arkelpoort. De oostelijke stadsmuur met de waltorens is duidelijk in beeld. In die stadsmuur zien we de Burchtpoort die de weg naar het oosten bewaakt. Het Bagijnhof en de andere kapellen, zijn op dit schilderij niet te zien. Zij komen verderop in dit hoofdstuk mede aan bod.

De stad die Philips II te zien krijgt heeft dan al een geschiedenis van eeuwen achter de rug. In het gedeelte hierna volgen we de stedelijke, bestuurlijke en kerkelijke ontwikkelingen voor zover die te achterhalen zijn uit oude bronnen en uit hedendaags onderzoek. De latere Classis Gorcum ondervindt in haar gebied tot het einde van de Republiek de nodige problemen met het invoeren en handhaven van de classicale besluiten. Dat hangt samen met de bestuurlijke en juridische complexiteit, geworteld in de tijd kort na Karel de Grote. De vroege stadsgeschiedenis, tot aan de ondergang van het Arkelse Huis, is niet zo gemakkelijk toegankelijk en bovendien belast met fictieve verhalen die nog altijd rondgaan. De strijd over echtheid en fictie van de gegevens uit de kroniek van Pauw is tot diep in de 20^e eeuw aanwijsbaar.⁶¹ De latere stadsgeschiedenis, na de periode van het Arkelse Huis, is veel beter toegankelijk en controleerbaar. De landsheren uit het Beierse, het Bourgondische en het Habsburgse Huis zijn bekend uit goed gedocumenteerde algemene geschiedenis. Een schets van de kerkelijke ontwikkeling in de stad is de hoofdschotel in het gedeelte van dit hoofdstuk over de latere stadsgeschiedenis.

2.2 Het ontstaan en de ontwikkeling van Gorinchem tot stad

De oudste bekende beschrijving over het ontstaan en de ontwikkeling van Gorinchem is de kroniek van Pauli.⁶² Als Pauli (Dirk Frankensz. Pauw) over de vroege geschiedenis van Gorinchem en de Heren van Arkel schrijft, overheerst de fictie duidelijk de feiten. Onderzoek uitgevoerd na 1990, ondersteund door historisch-geografische analyse van de ontginningen en archeologisch bodemonderzoek in de oude binnenstad, biedt een meer solide basis voor het scheiden van feiten en fictie. Uit dat onderzoek blijkt dat de oudste sporen van bewoning te vinden zijn op de donken (prehistorische rivierduinen), op de zandruggen van verlande veenstromen en op de oeverwallen van de rivieren. Gorinchem ligt in de zuidoosthoek van de

⁶⁰ H.Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken*, I-III, Leeuwarden, 1855, 113. Citaat uit het gedicht “Herman de Ruiter”.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld: L.R.J. van Rappard, *Een contra-memorie bij wijze van boekrecensie over de “Geschiedenis van de Stad Gorinchem” door B. Stamkot*, Gorinchem, 1983. Van Rappard heeft weinig boodschap aan de “moderne wetenschappelijke geschiedschrijving”. Hij heeft de oude kroniekschrijvers hoog in het vaandel.

⁶² H. Bruch, *Kronijke des Lants van Arkel ende der stede Gorcum. Theodoricus Pauli*, Middelburg, 1931.

Alblasserwaard. De uitgang van de naam “hem” wijst op een eerste ontstaan voor de 11^e eeuw.⁶³ Bij opgravingen op de Groenmarkt, het huidige plein tussen het oude stadhuis en de Grote Kerk, is gebleken dat de oudste artefacten uit de lagen boven de natuurlijke ondergrond uit de 10^e eeuw stammen. Meer intensieve bewoning van de Alblasserwaard is pas mogelijk na de bedijking van het gebied vanaf de 12^e eeuw. Stamkot heeft de ontginningen en de verandering van de rivierstromingen bij Gorinchem onderzocht.⁶⁴ De oudste ontginningen liggen op de oeverwal van de Linge. De uitmonding van de Linge, die door het huidige Gorinchem langs de Langendijk en de Kortendijk loopt, is een gegraven uitmonding. Die twee dijken vormen het sluitstuk van de oude bedijking van de Alblasserwaard. Vanaf de 13^e eeuw is aan de loop van de grote rivieren bij Gorinchem niet zoveel meer veranderd. De resultaten van de onderzoeken van Stamkot en Van Groningen zijn van belang voor de interpretatie van feit en fictie in de geschiedschrijving over het ontstaan van de stad.

2.3 Staatkundige ontwikkeling

Na de ondergang van het West-Romeinse Rijk is pas in de 7^e eeuw weer iets van een staatkundige organisatie aantoonbaar. Rond 630 zijn de Friezen door de Franken van koning Dagobert I teruggedrongen tot boven Utrecht. In het castellum sticht Dagobert een christelijk kerkje. Dat castellum schenkt hij aan de bisschop van Keulen onder voorwaarde dat vanuit Utrecht de kerstening van de Friezen ter hand genomen wordt.⁶⁵ Pas in 719 is er sprake van definitieve vestiging van de bisschopszetel in Utrecht. De kerkelijke organisatie komt onder leiding van Willibrord en Bonifatius op gang. In 734 zijn de Friezen door de troepen van Karel Martel definitief uit het rivierengebied verdreven.

2.3.1 Teisterbant

Het latere gebied van de Classis Gorcum valt voor het grootste deel samen met het oude Frankische graafschap Teisterbant.⁶⁶ De oudste bekende vermelding zou uit 709 stammen.⁶⁷ Bij de grootste omvang die het graafschap Teisterbant bereikt heeft is de zuidgrens de Oude Maas. Dat is ook de zuidgrens van het oude bisdom Utrecht. In het oosten ligt de grens voorbij Tiel en Buren. Vermoedelijk zijn de (later Dove) Linge net ten oosten van Tiel en de niet meer bestaande Zoel de grensrivieren. Dat stemt overeen met de latere grens tussen de dekenaten Tiel en Arnhem. In het noorden breidt Teisterbant zich uit door ontginningen tot Beuzekom/Redichem. In het westen, ook door ontginning, tot voorbij het tegenwoordige Arkel en Gorinchem.⁶⁸ Door schenkingsacten van de keizers Otto III en Koenraad II komen

⁶³ C.L. van Groningen, *De Alblasserwaard*, Zwolle, 1992, 18-21.

⁶⁴ B. Stamkot, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem”, *Oud-Gorcum Varia* 22-1, 61 (2005): 63-77.

⁶⁵ H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok, 2006, 38-52. In de 4^e eeuw is Ulfilas succesvol geweest als (ariaanse) apostel van de germaanse Gothen. Het arianisme zou later ook Friesland bereiken kunnen hebben. Mogelijk is Bonifatius niet alleen actief bij de kerstening van heidense Friezen maar ook betrokken bij de bestrijding van het Arianisme. Zie ook: A.J. Jelsma *Bonifatius, zijn leven zijn invloed*, Zoetermeer, 2003. Nader onderzoek hiervan past niet binnen deze studie.

⁶⁶ D.P. Blok, “Teisterbant”. *Mededelingen der KNAW*, 26-12 (1963): 456-458.

⁶⁷ M. Dillo et al., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. Eerste stuk (709-1288)*, Den Haag, 2000, 1 e.v.

⁶⁸ D.P. Blok, “Teisterbant”, (1963): 465 e.v.

de landsheerlijke rechten in Teisterbant in handen van de Utrechtse bisschoppen.⁶⁹ Het daarmee verbonden militaire ambt van praefect besteden de bisschoppen uit. In de 11^e eeuw vervullen Heren van Goor uit het Oversticht en Heren van Ameide uit het Nedersticht deze functie.⁷⁰ De bisschoppen geven delen van hun gebied in leen aan verschillende lokale heren. Twee eeuwen later is er van het wereldlijk gezag van de bisschop in het voormalige Teisterbant niet zoveel over. Delen van dat gebied komen onder het gezag van de graven van Holland en Gelre en van de hertog van Brabant. Verder is de kiem gelegd voor een serie allodiale heerlijkheden zoals Altena, Arkel, Buren, Culemborg, Malsen en Vianen.⁷¹ Allodiale heerlijkheden onderscheiden zich van leenroerige heerlijkheden door vrije eigendom en een ruime mate van autonomie op rechtsgebied. De basisvorm is ontstaan onder de Frankische keizers als beloning voor bijzondere diensten. De allodiale heren achten zich soeverein in hun gebied en erkennen alleen het gezag van de keizer als beroepsinstantie. De Classis Gorinchem heeft later met die allodiale heren in haar gebied heel wat te stellen.⁷²

2.3.2 Arkel

Rond het jaar 1000 staan de bisschoppen van Utrecht er, met steun van de Duitse keizer, goed voor. In het grensgebied tussen het latere Holland en het bisdom Utrecht lopen de ontginningen van de bisschop naar het westen door tot voorbij de Linge. Maar de macht en de invloed van de Friese, later Hollandse, graven nemen toe.⁷³ Na succesvolle ontginningen in het Kennemerland en het Rijnland steunen zij ontginningen langs de Merwede vanaf Dordrecht stroomopwaarts. De oudste bekende vermelding van een plaats waar vermoedelijk Arkel mee bedoeld wordt stamt uit 998 in een schenkingsakte van keizer Otto III aan bisschop Ansfried.⁷⁴ Daarin is ondermeer sprake van schenking van de plaats “Arclo” aan de kerk van Sint Maarten. Een en ander past behoorlijk in de chronologie van het bisdom.⁷⁵ In het midden van de 11^e eeuw bereikt het wereldlijk domein van de bisschoppen van Utrecht zijn grootste omvang. De functie van aartsdiaken, oorspronkelijk een plaatsvervanger van de bisschop in de Domkerk, ontwikkelt zich tot een belangrijk kerkelijk bestuursambt met een eigen bestuurlijk district. Het Utrechtse bisdom kent uiteindelijk elf aartsdiakonaten. Het

⁶⁹ D.P. Blok, “Teisterbant”, (1963): 453 e.v. Blok geeft details betreffende Teisterbant en het bisdom Utrecht in de 9^e en 10^e eeuw. Zie ook: H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 67 e.v.

⁷⁰ Ibid., 475. Zie ook: M.J. Waale, “De Geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250”, *OGV*, 12-2/3, (1995): 72. Voor de akte van Koenraad II zie: L.Ph.C. v.d. Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeling tot het einde van het Hollandsche Huis*, Amsterdam / 'sGravenhage, 1866, 49.

⁷¹ D.P. Blok, “Teisterbant”, 1963, 476. De allodiale heerlijkheden spelen tot het einde van de Republiek een belangrijke rol, ook in de latere Classis Gorinchem, onder meer vanwege patronaatsrechten.

⁷² A.S. Blécourt, N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland.*, Groningen / Den Haag, 1919, 45 e.v.

⁷³ K. Nieuwenhuijsen, “De afstamming van de Hollandse graven”, *De Nederlandsche Leeuw*, 126-2 (2009): 36. De graven uit het latere Hollandse huis noemen zich tot diep in de 11^e eeuw nog “comes Fresorum”.

⁷⁴ L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 1866, 45. Van velen der oudste oorkonden zijn alleen afschriften van later datum bekend, zo ook van deze.

⁷⁵ H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek*, 2006, 67 e.v. De naam “Poppo” zoon van “Walger” van een vroegere bezitter genoemd in die akte heeft tot verhitte polemieken over de interpretatie, ondermeer van de Gorinchemse ontstaansgeschiedenis, geleid. Zie verder: P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, IV, 1918, 610. Zie ook: B. Stamkot, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem Afl. II, Van Arkel's Oude Veste”, *OGV* 22-2, (2005): 164 en K. Codea, *Intervenienten und Petenten*, Bonn, 2008, 366. Zie ook: A. Delahaye, *De ware geschiedenis van Nederland in het eerste Millenium*, 1997. Delahaye zet zelfs de gehele “officiële” vroegmiddeleeuwse geschiedenis van de Lage Landen bij het grof huisvuil.

voormalige Teisterbant valt grotendeels samen met het latere aartsdiakonaat Tiel. De westgrens ligt net voorbij het huidige Arkel en Gorinchem waar de ontginningen onder bisschoppelijke patronage en die van de Graaf van Holland elkaar tegenkomen. Wij volgen verder de lijn die, gegeven de beschikbare bronnen en de interpretaties daarvan, het meest plausibel is.

2.3.3 Gorinchem

De interpretatie van de ontginningshistorie, de archeologische vondsten in het oudste deel van de binnenstad en de schaarse bestuurlijke gegevens wijzen op het ontstaan van Gorinchem als nederzetting in het eerste kwart van de 11^e eeuw. Stamkot maakt in zijn analyse van “de verborgen stad” aannemelijk dat het laatste kavel langs de Linge een landsheerlijk kavel wordt. Mogelijk mag de Heer van Goor, als praefect van de bisschop, een vrije eigen hoeve stichten. Die hoeve zou daarmee de kiem zijn van het latere Gorinchem. Belangrijke gebouwen zoals de tegenwoordige Grote Kerk, het middeleeuwse stadhuis, het stadskasteel van de Heren van Arkel, het Agnietenklooster en de Latijnse School zijn op dat gebied gevestigd.⁷⁶ Wolferen, dat ooit ten westen van Gorinchem lag, speelt een rol in verhalen over de eerste kerk in Gorinchem. Mogelijk heeft een hof met die naam als kern van de ontginningen vanuit het westen gediend. De enige nog bekende akte waarin zoiets als Wolferen voorkomt, is een schenkingsakte van Heer Dirk van Altena uit 1220.⁷⁷

Gorinchem onder de graven van Holland en Bentheim

In het laatste kwart van de 11^e eeuw neemt de steun van de Duitse keizers voor de bisschoppen van Utrecht af, in het kielzog van de Investituurstrijd.⁷⁸ Tot de jaren '70 van de 11^e eeuw zijn de Hollands graven, de “comes Fresorum”, nog de mindere als zij het moeten opnemen tegen de bisschoppen van Utrecht gesteund door de keizer.⁷⁹ Daarna keren de kansen. Graaf Dirk V neemt bisschop Koenraad bij IJsselmonde gevangen. Als losprijs moet Koenraad al wat van de Hollandse graven geweest is met de nodige extra's teruggeven. Waale vermoedt dat het westelijk gedeelte van het oude Teisterbant met de ontginningen bij Arkel en Gorinchem daar bij zit. Graaf Dirk VI zegt in 1130 de leenband met de Utrechtse bisschop op waardoor het gebied rond Gorinchem allodiaal eigendom wordt. Door zijn huwelijk met de Sophia, de erfdochter van Reineck-Northeim en Bentheim, komen die graafschappen in beheer bij het Hollandse gravenhuis. Een jongere zoon wordt daar graaf.⁸⁰ De Hollandse Bentheims bezitten goederen in Holland en in de Betuwe. Zij vervullen belangrijke functies voor de Hollandse graven en de Utrechtse bisschoppen.⁸¹ In de periode 1217-1220 is Boudewijn van Bentheim ruwaard van Holland, als plaatsvervanger voor graaf Willem I die

⁷⁶ B. Stamkot, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem”, *OGV*, 23-3 (2006): 8 e.v.

⁷⁷ B. Stamkot, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem”, *OGV*, 22-2, (2005): 173. Zie ook: M.J. Waale, “De Geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250”, *OGV*, 2/3, nr. 33 (1995): 71 en L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 1866, 157. We lezen daar: “... in Wolfam unum mansum et duas virgas et quidquid amplius ibi habuimus”.

⁷⁸ H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek*, 2006, 73 e.v.

⁷⁹ M.J. Waale, “De Geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250”, 73 e.v.

⁸⁰ C. van Rhijn, Lemma “Sophia van Rheineck”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, Kloek, E.M. et al., (2014). Dirk VI is “ruwaard” voor Sophie die geen broers heeft.

⁸¹ M.J. Waale, “De Geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250”, 74.

op kruistocht is en vanaf 1222 als voogd van de minderjarige Floris IV. Dit brengt ons bij de interpretatie van de eerst oorkonde, uit 1224, waarin Gorinchem met zekerheid genoemd wordt:⁸²

N^o. 287.

Graaf Floris IV geeft tolvrijheid aan de mannen des graven van Bentheim, te Gorinchem wonende.

6 December 1224.

Ego Florentius comes Hollandie, notum facio omnibus presentem paginam inspecturis, quod ego hominibus comitis de Bentem apud *Ghorichem* manentibus, eandem libertatem, quam a patre meo bone memorie habuerunt, in perpetuum condonavi, ita quod per totam terram meam abaque thelonio libere poterunt conversari. Nomina testium subscripta habentur: Machteldis comi-

tissa Hollandie, Balduinus comes de Benthem, Theodericus de Theylinghe, Wilhelmus de Striene, Otto de Alblaes, Ghelkinus de Ryswyc, Rothardus de Benthem, milites. Actum anno gratie M. CC. vicesimo quarto, festo Nicholai.

Reg. E. L. 41 fol. 14^{vo}. in het Rijksarchief.

3: Eerste zekere vermelding van Gorinchem als plaats

In bovenstaande deze tekst bevestigt graaf Floris de tolvrijheden verleend door zijn vader aan de Gorcumers, maar nu voor altijd. De belangrijkste getuigen die tekenen zijn: gravin Machteld van Holland en graaf Boudewijn van Bentheim. Machteld, geboren hertogin van Brabant (ca. 1200) is in 1214 verloofd met de dan vierjarige zoon Floris van graaf Willem I. In 1224 is het huwelijk tussen de inmiddels veertienjarige graaf Floris IV en Machteld gesloten.⁸³ Het lijkt er op dat we, naast die eerste schriftelijke vermelding van Gorinchem als plaats, ook getuigen zijn van een zekere verstrengeling tussen de plichten van Boudewijn als ruwaard van Holland en zijn belangen als Heer van Gorinchem.⁸⁴ De tolvrijheid is nu eeuwigdurend. Hieruit kunnen we opmaken dat Gorinchem in het begin van de 13^e eeuw als handelscentrum al van enige betekenis is. Die tolvrijdom blijft belangrijk voor de stad. Bij herhaling zien we dat landsheren, tot en met Philips II, dit recht uitbreiden of herbevestigen.⁸⁵

Gorinchem onder de Heren van Arkel

In de geschiedschrijving is altijd een duidelijke samenhang zichtbaar tussen de ontwikkeling van het Land van Arkel, de stad Gorinchem en de Heren van Arkel. De kroniek van Pauw besteedt daar uitgebreid aandacht aan en laat die geschiedenis beginnen in de 7^e eeuw.⁸⁶ We lezen daar zelfs: “Den edele heeren van Arckel zijn waerachtige Troyanen...”. Kemp volgt die lijn van Pauw maar begint met de waarschuwing “Of dese navolgende verhalingh oock volkomen geloof kan hebben heeft den verstandigen Leser te bedencken”.⁸⁷

⁸² L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 1866, 167. Zie ook: H. Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht, 1940, 3. Bruch noemt nog twee andere verwijzingen naar oorkonden die aan het begin van de 13^e eeuw Gorinchem noemen. Een vermelding in het *Allodium Bernense* over landbezit bij Arkel en Gorinchem en vermelding van een halve hoeve bij Gorinchem in het Utrechtse Domkapittel. Beide verwijzingen bestaan alleen in latere afschriften en de precieze datering is niet te geven.

⁸³ F.W.J. Koorn, Lemma “Machteld van Brabant”, *Digitale Vrouwenlexicon*, (2014).

⁸⁴ L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 167. Het stukje tekst “quod ego hominibus comitus de Bentem apud Ghorichem manentibus” is door sommigen gebruikt als argument tegen het bezit van Gorinchem door de Bentheims. Het zou om enkele mannen van de graaf gaan die bij de stad van de Heer van Arkel wonen. Dat snijdt geen hout, de stadsheer zou dan ongetwijfeld bij dit privilege betrokken zijn.

⁸⁵ H. Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht, 1940, 171.

⁸⁶ Zie ook: Bijlage 1.2 De kronieken van Pauli.

⁸⁷ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, Gorinchem, 1656, 2 e.v.

In de dissertatie van Waale treffen we een goed onderbouwde genealogie van de Heren van Arkel aan.⁸⁸ Waale vermoedt dat Gorinchem rond 1250 door Otto V van Bentheim aan Herbaren van der Lede Sr. of diens zoon Jan verkocht is.⁸⁹ Vanwege de toegenomen belangen in het Land van Arkel gaat de senior tak zich “Van Arkel” noemen. Na 1250 vinden we geen oorkonden meer waarin belangen in het Land van Arkel in combinatie met de Van Bentheims genoemd zijn. De hier genoemde zoon Jan is in de genealogie van Waale aangeduid als Jan I, bijgenaamd “de Sterke”. Hij is gehuwd met Bertha van Ochten, dochter van Ricolt I van Ochten en Marina van Bentheim, een zuster van Otto V. De lijnen van Waale en die van Pauw en Kemp komen samen bij Jan de Sterke. Van Zomeren kent de kronieken van Pauw, Leydis, Aurelius en Kemp maar gaat niet in op de Trojaanse mythe. Van Zomeren concludeert, met de nodige slagen om de arm, verwerving van Gorinchem door de Heren van Arkel in de eerste helft van de 13^e eeuw en uitbouw tot ommuurde stad onder Jan de Sterke in de tweede helft.⁹⁰ Die eerste stadsmuur is wat teveel eer voor deze Heer van Arkel. Jan I († ca. 1275) is in 1267 begonnen met de bouw van de “Keizerlijke Burcht” van de Heren van Arkel in het Wijdschild, tussen Gorinchem en Dalem.⁹¹

In het “Hantvest vanden Alblasser-Waert” uit 1277 stelt graaf Floris V het reglement vast voor het onderhoud van de dijken.⁹² De bedijking is dan al zover dat zorgvuldig waterbeheer mogelijk is. Bij de ontwikkeling langs de Linge komen we de nog bestaande straten Kortendijk en Langendijk in Gorinchem tegen als sluitstuk van die bedijking. Die zijn, samen met de Lingehaven, in het laatste kwart van de 13^e eeuw onder patronage van Heer Jan II gerealiseerd. De twee dijken maken, met de later tot Lingehaven uitgebouwde Linge-arm, deel uit van de eerste aarden verdedigingswerken. Het gebied “Over de haven” tussen de Lingehaven en de Keizerlijke Burcht komt na 1300 tot ontwikkeling. Daarna is de middeleeuwse stenen stadsmuur gebouwd met zeven poorten en meer dan tien muurtorens.⁹³ Die vestingwerken zijn effectief gebleken. Middeleeuwse belegeraars hebben geen succes tenzij de poorten geopend worden door medestanders binnen de muren.

We zien de aparte juridische status van het gebied ten oosten van de stad (waar de Arkelse burcht gestaan heeft) in een oorkonde uit 1290. Jan II van Arkel draagt zijn nieuwe burcht op aan Floris V onder voorbehoud van eeuwigdurend erfelijk leenrecht voor zijn erfgenamen. Dat duurt slechts tot het einde van de 14^e eeuw. Maar hiermee krijgt het gebied direct ten oosten van de stad wel een aparte juridische status die we in de tijd van de Reformatie nog tegenkomen.⁹⁴

⁸⁸ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*. Hilversum, 1990, 34 e.v.

⁸⁹ M.J. Waale, “De Geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250” (1995): 76. Zie ook: W.F. Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, 53 e.v. Zie ook: F.F. Raet von Bögelscamp, *Bentheim-Steinfurtische, Lagische, Oberysselsche und sonstige Beiträge*, Burgsteinfurt, 1805, 82. Volgens Zuidervaart sluit deze Otto zich in 1267 aan bij de Balije van Utrecht van de Duitse orde. Daaruit is mogelijk de Commanderie van die orde in Schelluinen en de overdracht van het Gorinchemse gebied aan Jan van Arkel te verklaren, zie: H.J. Zuidervaart, *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen*, Hilversum, 2013, 42 e.v.

⁹⁰ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1 e.v.

⁹¹ C.J. Hoogland, “Arkels burcht na verraad volledig verwoest”, *Reformatie Dagblad*, 9 oktober 1991, 27. Hoogland volgt trouw het spoor van Pauw en mist daardoor zicht op de vroege geschiedenis van Gorinchem.

⁹² C. Cau, *Groot Placcaet-Boeck*, II, (1664): 1587 e.v. N.b.: De verwijzingsnummers in het “Groot Placcaet Boek” zijn de kolom/foliantnummers.

⁹³ A. Horsthuis, *Wallen en Poorten. Geschiedenis van de Gorcumse vestingwerken*, Gorinchem, 1997, 5 e.v.

⁹⁴ H. Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht, 1940, 13-14.

Na Jan II († 1297) treden de volgende Heren van Arkel aan:

Naam:	Heer van Arkel:
Jan III (ca.1280-1326)	1297-1326
Jan IV (ca.1295-1355)	1326-1355
Otto (1330-1396)	1355-1396
Jan V (1362-1428)	1396-1412 (verdreven door graaf Willem VI)

De laatste loot van de hoofdtak is Jonker Willem (ca. 1385-1417), zoon van Jan V.

De stad Gorinchem heeft in de 14^e eeuw meer te lijden van natuurlijke rampen dan van oorlogen. In de oude kronieken komen we hongersnood tegen in 1316, storm in november 1334, aardbeving in februari 1342, pest in 1348, 1360, 1368, brand in oktober 1361 (blikseminslag in de toren). In 1387 brandt volgens Pauli de stad met 1500 haardsteden, voornamelijk houten bouwsels, nagenoeg geheel af.⁹⁵

De Heren van Arkel hebben door verstandige aankopen van land en ambten en door hun huwelijkspolitiek hun positie in Holland aanzienlijk versterkt. Heer Otto, gehuwd met Elisabeth van Baar, vrouwe van Pierrepont, verwerft aanzienlijke bezittingen in de Zuidelijke Nederlanden. Met hem staan de macht en het aanzien van de Heren van Arkel in het zenit. In 1382 verleent hij aan Gorcum het oudste nog bekende stadsrecht.⁹⁶

Otto's zoon Jan V is door zijn huwelijk verzwagerd met de hertogen van Gulik en Gelre. Jonker Willem, de laatste der Arkels, is eerste in de lijn van opvolging voor die hertogdommen. Tot aan het einde van de 14^e eeuw zijn de Heren van Arkel in het algemeen trouwe steunpilaren van de Hollandse, Henegouwse en Beierse graven.⁹⁷

Landsbestuur vanaf 1300

Na het uitsterven van het eerste Hollandse Gravenhuis in 1299 komt Holland achtereenvolgend onder bestuur van het Henegouwse, het Beierse, het Bourgondische en het Habsburgse Huis. De algemene geschiedenis daarvan is voldoende bekend en toegankelijk.⁹⁸

We beperken ons verder tot de betekenis daarvan voor Gorcum.

Oorlogsgeweld rond Gorinchem neemt toe tegen het einde van de 14^e eeuw door een conflict tussen de Heren van Arkel en die van Vianen.⁹⁹ Jan van Arkel speelt als gevolmachtigde van Albrecht van Beieren een belangrijke rol in de bestandsvorming in het conflict tussen Albrecht en diens zoon, de latere graaf Willem VI. Hierbij wint Jan van Arkel aan macht en invloed maar zijn relatie met Willem VI raakt zwaar beschadigd. Begin 1400 komt Willem weer in de gunst aan het hof van zijn vader. Jan van Arkel moet het veld ruimen. Aantasting van de Arkelse rechten in Holland en Zeeland is de directe aanleiding voor de Arkelse oorlogen van 1401-1412. Deze oorlogen, vanaf 1407 uitgebreid tot oorlog tussen Holland en

⁹⁵ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel*, 1931, 53. Zie ook: A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 126 en C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem en landen van Arkel*, Gorinchem, 1755, 290. Die 1500 is kennelijk overdreven. Gorinchem telt in 1515 circa 700 haardsteden, zie: R. Fruin, *Informatie upden staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant*, Leiden, 1866, 413.

⁹⁶ H. Bruch, *Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem*, 1940, 25 e.v.

⁹⁷ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*. 1990, 40 e.v.

⁹⁸ Zie bijv.: D.P. Blok, *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, IV, *Middeleeuwen*, Haarlem, 1980. Zie ook J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford, 1995, 21 e.v.

⁹⁹ W.F. Emck Wz. *Kroniek van Gorinchem, Geschiedkundige en andere aanteekeningen 1230-1927*, Gorinchem, 1929, 11 e.v.

Gelderland (bondgenoot van de Heren van Arkel), eindigen met een bestand waarbij de Heren van Arkel de stad Gorinchem aan graaf Willem moeten overdragen. De graaf geeft opdracht de Arkelse burcht ten oosten van de stad af te breken en een nieuw blokhuis te bouwen direct ten zuidwesten van de stad, vermoedelijk als dwangburcht.¹⁰⁰ De Wolferense poort, die de Molenstraat afsluit aan de zuidkant, is daarvoor afgebroken. In 1417 sneuvelt Jonker Willem van Arkel bij een mislukte aanslag op Gorinchem.

De bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, is een bondgenoot van Willem VI in de Arkelse oorlogen. De bezittingen van de Heren van Arkel bij Hagestein aan de Lek zijn aan de bisschop toegezegd als beloning voor diens hulp. Hagestein en omgeving blijft tot diep in de 16^e eeuw onder bestuur van het Utrechtse domkapittel.

In een bestand na de dood van Willem VI tussen Jacoba van Beieren en haar oom Jan, krijgt Jan van Beieren de rechten op Gorcum en het Land van Arkel.¹⁰¹ Na de dood onder verdachte omstandigheden van Jan van Beieren neemt Jacoba's neef Philips van Bourgondië met succes het vaandel over.¹⁰² Philips heeft in 1425 Gorinchem en het Land van Arkel gekocht van Elisabeth van Görlitz, de weduwe van Jan van Beieren. Daarmee is hij Heer van Arkel. Hij zorgt voor vrijlating van Jan V van Arkel uit diens gevangenschap in Slot Zevenbergen en herstelt hem zelfs in zijn rechten als Heer van Leerdam en omgeving. Met het overlijden van Jan V in 1428 te Leerdam sterft de hoofdtak van het Arkelse Huis uit.¹⁰³ Door zonder toestemming in het huwelijk te treden verliest Jacoba haar grafelijke rechten op grond van artikel V uit de "*Soen van Delft*".¹⁰⁴ Vanaf 1433 is Philips de Goede, naast Heer van Arkel, ook Graaf van Holland. Hiermee is de juridische positie van Gorinchem gevestigd die we in de periode van de Reformatie nog aantreffen. In de kerkgeschiedenis van Gorinchem in de 15^e eeuw spelen Philips de Goede en Karel de Stoute als Heer van Arkel een rol. Het blokhuis ten zuidwesten van de stad is afgebroken in de tijd van Karel de Stoute. In opdracht van Karel is een veel groter en fraaier kasteel gebouwd, iets meer naar de Merwede toe. Dat is de bekende "Blauwe Toren" waar in 1572 het drama van de Martelaren van Gorcum begint. De plattegrond bevestigt het karakter van dwangburcht. Het kasteel is door eigen grachten en muren ook los van de stad verdedigbaar en de stad mist verdedigingswerken aan de zuidwest zijde tegenover het kasteel. Karel heeft, met zijn gemalin Isabella van Bourbon, geruime tijd in de "Blauwe Toren" gewoond.¹⁰⁵ De bemoeienissen van Philips de Schone en Karel V met de stad liggen voornamelijk op het militaire vlak. Karel V is populair in de stad. Hij maakt een eind aan de voor Gorinchem schadelijke twisten tussen het door Frankrijk gesteunde Gelderland en Holland. Karel V heeft als Graaf van Holland en Heer van Arkel in 1528 de vrede van Gorinchem gesloten met de Hertog van Gelre, Karel van Egmond. Door het ontbreken van Gelderse erfgenamen verwerft Karel V het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen in 1543. Zijn collectie Nederlandse gewesten is daarmee compleet.

¹⁰⁰ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 1990, 143.

¹⁰¹ A. Janse, *Een pion voor een dame, Jacoba van Beieren (1401-1436)*, Amsterdam, 2009, 89 e.v.

¹⁰² F.J.W. Koorn, Lemma "Margaretha van Bourgondië", *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, (2012).

¹⁰³ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 334.

¹⁰⁴ C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, III, 14.

¹⁰⁵ M. Veen, "De Blauwe Toren", *OGV*, 42-3 (1998): 281-284.

2.4 Kerken, kloosters en zorginstellingen

Het is niet bekend vanaf welk jaar we in Gorinchem kunnen spreken van een georganiseerd kerkelijk leven. Volgens de kroniek van Pauw koopt Jan, “den thienden heer van Arckel” de heerlijkheid Wolferen van zijn schoonvader Otto van Benthem “in den jaren mcc^oxxii”. Bij de “thoren” van de Bentheims in die heerlijkheid bouwt Heer Jan “een suyver groote kerkce ende dede die wijen in de eeren Godts ende Sinte Mertens”. Hij richt de kerk in met “die kelcke, boecke der ordinantie metten beelden” uit de kerk van Wolferen en verplicht de inwoners van Wolferen naar “Gorchem” te verhuizen.¹⁰⁶ Kemp volgt in grote lijnen de beschrijving van Pauw. Jan X koopt van graaf “Otto van Bentem”. Hierdoor “is desen Heer Jan aan den koop van Wolfferen, van sijns Huysvrouwen Grootvader gekomen,...”.¹⁰⁷ Zelfs de stenen van de kerk van Wolferen zouden zijn gebruikt voor de bouw van de eerste Gorinchemse kerk tegen het “kleyn Kasteelken”. De toren van dat kasteeltje zou de oudste toren van de Gorinchemse kerk geweest zijn.

2.4.1 Patronage en gezag van de Heren van Arkel

De verhalen van Pauw en Kemp over de eerste kerkbouw in Gorinchem onder patronage van de Heren van Arkel bevatten de nodige historische onjuistheden. Maar zij wijzen wel op de macht en de zeggenschap die de Heren van Arkel hebben in hun allodiale gebied. Met het gezag van de al genoemde Heer Otto, meer dan veertig jaar aan het bewind in de tweede helft van de 14^e eeuw, valt ook bij kerkelijke zaken niet te spotten. De Heren van Arkel hebben als onderdeel van hun eigendomsrechten het belangrijke patronaatsrecht in hun allodiale gebied. We lezen bij Pauli en Kemp over een conflict in 1363 van Otto van Arkel met de proost van de Utrechtse Mariakerk:¹⁰⁸

“T was ook alsnu, dat den dienst der Kerk van Schoonrewoerd verviel: Otto als Gifter, versagh daar mê eenen goeden Priester : Den Proost van Sant Marien t’Utrecht, seggende daar toe macht te hebben, gaf die een ander, en dê daagen van ‘sHeeren (of Bisschops) wegen, den Priester by Arkel gesteld: Otto vertoornd, schrijft den Proost, soo lief hem sijn lijf-was, sich daar mê niet te bemoeien: ’t was sijn eygendom hy kende geen Gifter in sijn Land, dan sijn selven. Den Proost stout en hooveerdigh, past op Arkel niet, doet niet alleen dien Priester in den ban, maar ook Otto selfs. Otto ongewoon trotz te lijden, gebied al die met ban-brieven in sijn land quamen, te vangen, daar quamender, maar hy liet de Boden in een sak steken en verdrenkken. De Proost doet Arkel daagen te Romen voor’t Geestelijk Hof, (onder den Paus Urbanus de 5. die sich noch t’Avingion in Vrankrijk hield.) Den Proost komt kort daar na te Vianen ten Kerken-dienst: Otto te Hagesteyn zijnde, sluipt heymelijk na Viane, smijt hem dood, op den Kerk-rooster. Den

¹⁰⁶ H. Bruch, H, *Kronijcke des Lants van Arckel*, 1931, 18.

¹⁰⁷ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 1990, 37. Volgens de beschikbare genealogie is Jan I, de zoon van Herbaren van Arkel, gehuwd met Bertha van Ochten. De schoonmoeder van Heer Jan is daarmee Marina van Bentheim, zuster van Otto V en dochter van Boudewijn van Bentheim.

¹⁰⁸ H. Haverkate, C.J. van der Peet, *Een kerk van papier: de geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Zutphen: De Walburg Pers, 1985. De Utrechtse Mariakerk heeft op de westelijke arm van het Utrechtse kerkenkruis gestaan.

navolger beswaart Arkel noch meer te Romen: hy send na die gewesene Hoofstadt des Werelds sijn Dienaars, en doet die beklagers doodslaan, verr'-siende dingen, naulijks met eenigen glimp te verschoonen, dan met gerechtigheidsvoorstand, doch qualijk aan-geleyd. In 't Hof te Romen was een Kardinaal, Heer Reynier van Baar, Broeder van Joffrouw Elisabeth van Baar, Heer Otten huysvrouw: aan desen schreef Otto, versoekende aan den Paus een algemeyn vergiffeniss' van alles: 't geschied, Otto behield d'overhand, sijn Priester de plaats, en niemand dorsd'sich tegen hem dien-aangaande meer versetten".¹⁰⁹

Het kost de proost die het conflict met Otto aangaat het leven in de kerk van Vianen. Otto staat kennelijk zo sterk dat hij een aanslag in het gebied van de Brederodes aandurft. De opvolger van de gedode proost probeert de zaak tegen de Heer van Arkel door te zetten maar krijgt geen been aan de grond. Heer Otto heeft betere relaties in Rome en Avignon dan de proost van Utrecht. De bisschop van Utrecht in 1363, Jan van Arkel, is een oom van Otto met wie hij het gewoonlijk goed kan vinden. Bisschop Jan verblijft in die tijd te Avignon. Hij wordt in 1364 door paus Urbanus V tot bisschop van Luik benoemd.¹¹⁰ Via Otto's zwager, Kardinaal Reynier van Baar, vraagt Otto met succes vergiffenis voor een en ander. Otto's priester blijft in functie en Heer Otto behoudt onverkort zijn patronaatsrecht.

Ook in Gorcum laat heer Otto zijn hoogheerlijke rechten gelden. We lezen bij Pauli en Kemp in de kroniek over Heer Otto van Arkel hoe het in 1365 afloopt met een rijke poorter, Henrick Cannemacker, "brandende van onkuysheyd". Hij vlucht de kerk in en grijpt zich daar aan het Heilig Kruis altaar vast om aan de straf van Heer Otto te ontkomen. In de kerk mag hij niet met geweld gearresteerd worden. In opdracht van Heer Otto zetten diens dienaars een grote ververskuip over Henrick heen zodat hij nergens heen kan. Als spoedig smeekt Henrick om genade en geeft zich gevangen. Heer Otto geeft hem nog acht dagen om zich op zijn dood voor te bereiden en laat Henrick dan onthoofden.¹¹¹

2.4.2 De grote parochiekerk

Kemp schrijft over de eerste 13^e eeuwse kerk in Gorcum: "hebbende de Kerk 3. Panden en 2. Kooren". Verder lezen we dat deze kerk gewijd is "in d'eere Godts, en de Santen Martijn (Bisschop van Tours) en Vincent".¹¹² Van Zomeren verwijst naar Kemp en merkt op dat de beschrijving van Kemp overeenkomt met die van "Jan Gerbrands van Leiden". Van Zomeren acht het echter onwaarschijnlijk dat die 13^e eeuwse kerk al de door Kemp genoemde vorm en omvang heeft.

De grote parochiekerk van Gorinchem heeft er ongeveer als volgt uitgezien:

¹⁰⁹ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 94. Dit is duidelijk gebaseerd op de Kroniek van Pauli, zie ook: H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel*, 1931.

¹¹⁰ H.F. van Heussen, *Batavia Sacra of Kerkelyke Historie en Oudheden van Batavia*, Antwerpen, deel II, 1716, 337 e.v.

¹¹¹ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel*, 1931, 47 e.v.

¹¹² A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 35. De aantekeningen van Kemp's oudvader, vegen hier stichting en latere ontwikkeling op één hoop.



4: Groenmarkt Gorinchem (J. Beerstraten?, ca. 1650)

Vanaf de Groenmarkt gezien kijken we vanuit het noordoosten op de twee koren die in het verlengde van de middenbeuk en de noordbeuk staan. Op dit 17^e eeuwse schilderij zien we dat tegen de twee koren huisjes gebouwd zijn die de gotische vensters grotendeels vrijlaten. Het geheel wijst op een getrouwe afbeelding van de werkelijkheid. Sommige panden op de achtergrond zijn nu noch herkenbaar. De huisjes tegen het koor zijn stadseigendom. Ze zijn gebouwd tussen 1632 en 1641.¹¹³

Mogelijk is het door Kemp genoemde kasteeltje na een verbouwing als kerk in gebruik genomen voor het aanvankelijk nog bescheiden aantal inwoners. Van Zomeren gelooft echter dat er vervolgens een nieuwe kerk gebouwd is onder patronage van Heer Jan van Arkel “de Sterke”. Hij noemt een aantekening in een oud briefje waarin staat dat de kerk onder grote publieke belangstelling “ter eeren van den H. Bischoep Martinus en Vincentius” gewijd is op de derde zondag na Pasen 1263, met drie altaren en een kerkhof.¹¹⁴ Voor deze datum zijn geen nadere bewijsstukken gevonden. Hetzelfde geldt voor een tekst over de stichting van kerk en stad in 1212 door “Johan van Arkel de negenste Heer” die volgens Kemp op de tombe van de Heren van Arkel gestaan heeft.

Van Zomeren schrijft over het interieur van de kerk: “Deze Kerk is van binnen ook een heerlyk gebouw...”.¹¹⁵ Bouw, onderhoud en verbouw van grote stadskerken gaan eigenlijk altijd door. Het is plausibel dat de kerk op een meer bescheiden schaal gebouwd is in de tweede helft van de dertiende eeuw. Bij de sloop in 1844 zijn geen materialen aangetroffen die op een veel oudere historie wijzen.¹¹⁶ Het door Van Zomeren geroemde gebouw heeft zijn definitieve vorm waarschijnlijk te danken aan de verheffing tot kapittelkerk in 1378 onder

¹¹³ A.J. Busch, “De huisjes rondom het koor van de Grote Kerk”, *OGV*, 19-2 (2002): 131.

¹¹⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 13.

¹¹⁵ *Ibid.*, 13.

¹¹⁶ B. Stamkot, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem Afl. III”, *OGV*, 23-3, (2006): 12.

patronage van Otto van Arkel. Heer Otto is volgens de kronieken op 22 januari, de dag van St. Vincentius, geboren en later ook op die dag tot ridder geslagen. Zo komt de Gorinchemse St. Martinuskerk aan haar tweede schutspatroom. De stichting van een “Kanonnikaal Collegie van twaalf kanonike met een Deken in deze Kerk” draagt bij aan de luister van de kerk en aan de roem van de stichter.

Het interieur

Kerk en stad hebben aan het einde van de Franse tijd veel te lijden gehad van de laatste belegering van de vesting Gorinchem. Een Frans garnizoen van circa 3500 man verdedigt de stad tegen een gecombineerde macht van Pruisische en Russische militairen. Het beleg duurt van begin december 1813 tot 20 februari 1814. Vanaf 20 januari ligt de stad gedurende een week onder zwaar vuur. Begin februari tekenen de Fransen een voorwaardelijke capitulatie. In de periode van 20 februari tot 1 maart zullen de Fransen vertrekken en de stad overdragen aan de geallieerden.¹¹⁷ Het merendeel van de huizen en de Grote Kerk zijn zwaar beschadigd. Er is alleen geld voor noodreparaties aan de kerk. In 1844 is de steeds verder vervallen kerk op last van B&W gesloten wegens acuut gevaar voor instorting. Men besluit de oude kerk te slopen. De toren, bij herhaling ten onrechte de Sint Janstoren genoemd, is niet gesloopt.

In de toren hangen twee grote luidklokken. De kleinste, bijna 120 cm. in doorsnede, dateert van 1481. Het opschrift begint met: “Laudo Deum verum voco plebem collegio clerum defunctos ploro fugo pestem festa decoro”. Daarna volgen de maker en het jaartal. De grootste, 135 cm. in doorsnede, is in 1625 opgehangen. Het opschrift begint met: “Verbum Domini manet in aeternum Vox mea grata”, gevolgd door de maker en het jaartal. Daarna zijn de leden van de stadsregering uit 1625 vermeld: “Als ioncker Iacob van Paffenrode drossert ioncker Everardt vander Schueren met Baltus van Wevelinckhoven burgemeesteren tot Gorcum waren”.¹¹⁸ We komen nog op hen terug. De klokken ontkomen in WO II ternauwernood aan de smeltoven.

Tussen de nieuw gebouwde kerk en de oude toren is een verbindingsstuk gebouwd waarin op de begane grond de kerkenraadskamer gevestigd is en op de eerste verdieping de orgelkast achter het orgelfront in de kerk. Op initiatief van kerkvoogd Boonzajer zorgt diens vriend Janssen, conservator van het Museum van Oudheden in Leiden, voor een zorgvuldige beschrijving van het gebouw en de middeleeuwse muurschilderingen die tijdens de sloop aan het licht komen.¹¹⁹ Volgens Janssen wijzen funderingsresten ten noorden en ten zuiden van de kerk op een directe verbinding met kloostergebouwen aan beide zijden van de kerk. De plattegrond van de oude kerk en kopieën van de muurschilderingen zijn gemaakt door de Gorinchemse kunstschilder De Boer. Op de plattegrond zien we dat het middenschip door tien pilaren gedragen wordt. De fundamenten daarvan zijn bij de bouw van de tegenwoordige Grote Kerk opnieuw gebruikt.¹²⁰

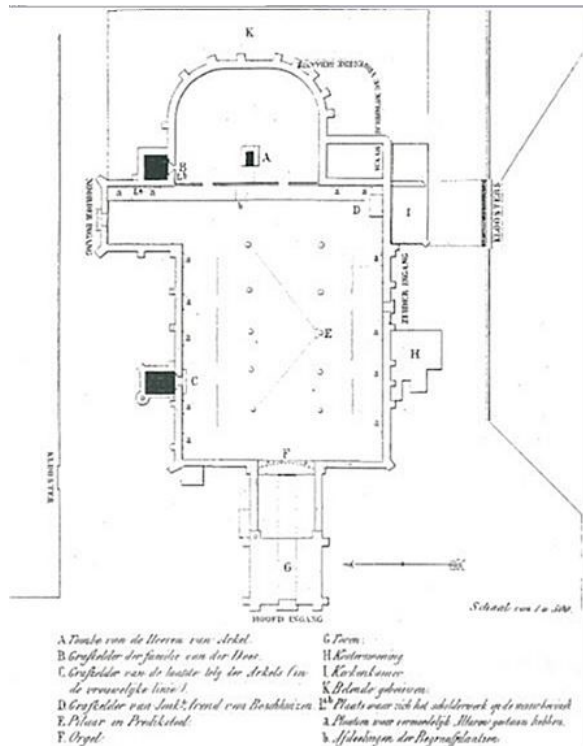
¹¹⁷ B. Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, Gorinchem, 1982, 70.

¹¹⁸ A. Busch, *Grote Kerk en Toren*, Gorinchem, 2002, 27. Vertaling van de boodschap uit 1481: “Ik prijs de ware God, roep het volk op, verzamel de geestelijkheid, treur om de doden, verjaag de pest, luister de feesten op”. Vertaling van de boodschap uit 1625: “Het Woord des Heren blijft in eeuwigheid. Mijn stem is dankbaar”.

¹¹⁹ C.J.M. Cerutti-Uijen, *Ook hier had het stormen der beelden plaats*, Gorinchem, 2009, 11.

¹²⁰ L.J.F. Janssen, *De muurschilderingen der St.-Janskerk (sic!) te Gorinchem*, Amsterdam, 1858, 57-59. Zie ook: B. Stamkot, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem”, *OGV*, 23-3 (2006): 8 e.v.

De muren rusten op gemetselde grondbogen. Die staan op een stevig kleilaag (meer dan twintig voet) met daaronder een zandlaag. Ook die fundamenten zijn opnieuw gebruikt.



Alleen de oostgevel van de huidige kerk is onderheid. Die staat op de doorgang van het schip van de oude kerk naar de koren.

Van Zomeren schrijft “Het getal der Altaaren in deze Kerk was wel drie- of vierentwintig”.¹²¹ In het hoogkoor heeft het aan St. Maarten gewijde hoofdaltaar gestaan met links en rechts banken voor de kanunniken.¹²²

Op de plattegrond zien we in het hoogkoor de grafkelder van het Arkelse huis, in 1604 daar naar toe verplaatst. De grafkelder is rond 1300 gevestigd in het laagkoor waar het Maria-altaar gestaan heeft. Aan dat altaar is een broederschap verbonden, gesticht door één van de heren Jan van Arkel. Het altaar is versierd met prachtige kunstwerken. Van Zomeren noemt een “gesnede Kooker, de Stamme Jesse verbeeldende”, een “kostelyke Tapyte kleed waar in onze Lieve Vrouwe zeer konstig geborduurd stond” en een aantal ornamenten

5: Plattegrond van de Grote of St. Janskerk (sic!)

en altaar sieraden “alle even kostelyk, meest door de Heeren van Arkel geschonken”.¹²³ Op de plattegrond zien we dertien plaatsaanduidingen voor altaren langs de noord- en de zuidgevel en in het dwarsschip. Van Zomeren noemt onder meer het altaar van St. Barbara hem bekend uit een opdracht uit 1489, het St. Pieters altaar met vier maal per week een mis vermeld in 1386, een St. Catharina altaar, een altaar van het Heilig Kruis, een altaar van St. Joris aan de schutters geschonken door Jan van Beieren in 1423 en het St. Peters en Paulus altaar uit 1512. Een deel van de altaren is gesticht door gildemeesters of broederschappen die ook een jaargeld voor een eigen vicaris financieren. Dat geldt bij voorbeeld voor dat altaar uit 1512. Dat wordt ook als “Altaar der Romynen, en Jeruzalems Heeren” genoemd, verwijzend naar de broederschap van bedevaartgangers naar die plaatsen. Aan dit altaar verbinden Geertruyd Adriaansdr. en haar zoon Johan Adriaansz. van der Haar een eeuwigdurende “Vikarye weekelyks belast met drie Misse”. De stichtingsbrief regelt in detail de financieringsbronnen en de vererving van de zeggenschap. De altaren hebben de stadsreformatie niet overleefd.

Over de kerk en sommige altaren bestaan tot de verbeelding sprekende verhalen. Aan het St. Barbara altaar is het verhaal verbonden van de wonderbaarlijke redding van Hendrick Cock

¹²¹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 15 e.v. Janssen en velen na hem, nemen van Van Zomeren de foutieve benaming “St. Janskerk” over.

¹²² A.J. Busch, *Grote Kerk en Toren*, Gorinchem, 2002, 7 e.v. Na de reformatie zijn die “papenbanken” nog lang blijven staan. Er is sprake van orgels vanaf 1450. In het huidige Bätz-Witte orgel uit 1853 zit veel pijpwerk van het Bätz-orgel uit 1761. Dat orgel bevatte weer delen van het Cousins-orgel uit 1666.

¹²³ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 14-16.

uit een brandend huis door St. Barbara.¹²⁴ Pauli schrijft in de derde persoon over de zegsman van dit mirakelverhaal maar dat is hij hoogstwaarschijnlijk zelf. Hij is als pastoor en kanunnik verbonden aan de kerk en heeft dus belang bij de bevordering van de Barbara verering.

Behalve de altaren noemt Van Zomeren andere kostbare stukken “in de troubelen mede tot den grond toe vernielt”. Jan van Arkel schenkt in 1330: “een kostelyk H. Sacrament huysje” bekroond met een “vergulde Pellicaan, die uyt zyn borst met eyge bloet zyne jonge laaft”.¹²⁵ Het is later bekleed met gordijnen gemaakt uit een “kostelyken Tabbaart”, het bruidskleed van Isabella van Bourbon bij haar huwelijk met Karel van Charlois. Zij heeft dit in 1465 aan de kerk geschonken uit dankbaarheid voor de verzoening van Karel met zijn vader.

Grafmonumenten

De belangrijkste grafmonumenten in de oude kerk zijn die van de Heren van Arkel, die van Wilhelmina van Arkel, gehuwd met drost Van Pfaffenrode en die van enkele aanzienlijke Gorinchemse families. Alleen de tombe van de Heren van Arkel, oorspronkelijk een grafkelder in het laagkoor, is van voor de Reformatie. Kemp schrijft dat heer Jan de Sterke in 1272 sterft “en wierd tot Gorinchem in de Kerk, in’t L. Vrouwen Choor begraven onder een schoone Tombe”.¹²⁶ Op de deksteen zijn twee beelden uitgehouwen, een ridder in volle wapenrusting en zijn echtgenote. Het wapenbord daarboven toont acht kwartieren: van vaderszijde “Arkel, Vlaanderen, Loon, Buiren”, van moederszijde “Vernenburg, Luxenburg, Benthem, Holland”. Kemp veronderstelt dat deze beelden van Jan “de Sterke” en zijn vrouw Bertha van Ochten zijn. Hedendaagse onderzoekers houden het op een eerbetoon van Jan IV aan zijn vader Jan III en zijn moeder Mabelia van Voorne.¹²⁷ De dekstenen van de twee Arkel-tomben zijn nog aanwezig (maar niet op hun oorspronkelijke positie) in de kerk.

Muurschilderingen

Op de noordmuur van het koor hebben acht rijen van zes vierkante muurschilderingen gezeten. Op de noordmuur van het dwarsschip zijn zestien langwerpige vakken met kleine afbeeldingen en twee afbeeldingen van meer dan vijf meter hoog (Christoffel en Antonius) gevonden. Van de grote afbeeldingen heeft De Boer een verkleinde weergave gemaakt. Van de kleine afbeeldingen zijn er dertien uit het koor en vier uit het dwarsschip nog min of meer herkenbaar. De kleine muurschilderingen zijn door hem op ware grootte (50x57 cm.) overgetrokken en daarna op tekenpapier gekopieerd en ingekleurd.¹²⁸ Janssen schrijft veel van de beschadigingen toe aan de 14^e eeuwse stadsbrand. Van één der muurschilderingen is het

¹²⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 89-92.

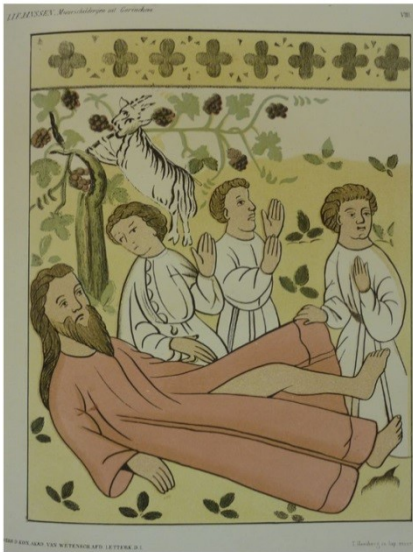
¹²⁵ Ibid., 19. De bewaard gebleven stam (uit 1588) van de centrale koperen kroonluchter in de Grote Kerk draagt ook dat pelikaan-symbool. Bij de ombouw op gas nog in de 19^e eeuw, later elektrisch, zijn de andere onderdelen van de oude kaarsenkroon verloren gegaan, zie: A.J. Busch, *Grote Kerk en Toren*, Gorinchem, 2002, 12.

¹²⁶ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 43.

¹²⁷ A.J. Busch, *Grote Kerk en Toren*, Gorinchem, 2002, 9. Jan III heeft een stormachtig huwelijksleven met Mabelia gehad. Na haar dood huwt Jan III opnieuw, nu met Cunegonde van Virnenburg. Jan IV heeft erfenskwesties uit moeten vechten met de kinderen uit dat tweede huwelijk. Mogelijk onderstreept hij met die deksteen hoe de prioriteiten liggen.

¹²⁸ L.J.F. Janssen, *De muurschilderingen der St.-Janskerk te Gorinchem*, 1858, 2 e.v. De afbeelding van “De bespotting van Noach” is Pl. VIII.

origineel bewaard gebleven. Burgemeester Boxman (1843-1854) heeft de slopers opdracht gegeven het vierkante stuk muur met daarop “De bespotting van Noach” uit te zagen.



6: De bespotting van Noach

Dit stuk is tegenwoordig eigendom van het Rijksmuseum. Het is voor onbepaalde tijd uitgeleend aan het College van Kerkrentmeesters. Het heeft een plaats gekregen tegen de muur onder het orgel. In de 19^e eeuw zijn de schilderijen beschouwd als behorende bij de oorspronkelijke 13^e eeuwse aankleding van de kerk. Janssen noemt ze zelfs een der belangrijkste van de gewijde overblijfselen die in ons land onder de witkalk vandaan komen. Dat is niet vanwege kunstwaarde of schoonheid, maar vanwege de hoge oudheid. Hij dateert de schilderijen uit de bouwtijd van de kerk, volgens hem de tweede helft van de dertiende eeuw. De kunsthistoricus Hoogewerff heeft overtuigende argumenten aangedragen, op basis van stijlkenmerken en vergelijking met andere kunstwerken, voor een datering vroeg in de 15^e eeuw.¹²⁹

Relikwieën

De kroniekschrijvers zijn het er over eens dat het belangrijkste relikwie van de Gorinchemse kerk de arm van Apollinaris is. Pauli schrijft het verwerven van die arm toe aan Niclas Pokers, pastoor in 1355. Kemp neemt dit zonder kritiek over. De naam van de pastoor is bij Kemp Nicolaas Preylier “Herder der Kerke alhier, die in groote eerwaardigheyd gehouden wierd”.¹³⁰ Van Zomeren schrijft, met een verwijzing naar Kemp dat de kerk een aantal relikwieën bezit “onder welke den Arm van den H. Apollinarus... wel een der voornaamste heyligdomme was”.¹³¹ In de kroniek van Pauli lezen we:

“Hoe Sinte Apollonaris arm van Ravenen te Gorcum gebracht weert bij eenen eersamen prister, die cureyt ende pastoor was van der kercken van Gorcum, geheyt Niclas Pokers, geboren van eersame ouders, uyster selver stede van Gorcum in die jaren MCCCLV, ende hoe bisschop Jan van Arkel confirmeerde dieselve reliquijen ende aflaet daertoe gevende...”.¹³²

Van Zomeren, verwijzend naar Buchel, stelt dat bisschop Jan van Arkel, een halfbroer van Heer Jan IV, dit kostbare relikwie voor zijn vaderstad heeft meegebracht.¹³³ Er zou verder een relikwie van Sint Maarten bij het hoofdaltaar aanwezig geweest zijn. Van Zomeren schrijft dat bij de kerkplundering diverse zilveren dozen met relikwieën zijn geroofd of door “goede Luyden” tijds in veiligheid zijn gebracht.

¹²⁹ C.J.M. Cerutti-Uijen, *Ook hier had het stormen der beelden plaats*, Gorinchem, 2009, 15. Waarschijnlijk is de kerk ter gelegenheid van de stichting van het kapittel in 1378 uitgebreid en verfraaid. Dat spoort met datering van de muurschilderingen tegen het einde van de 14^e eeuw.

¹³⁰ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 82.

¹³¹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stadt van Gorinchem*, 1755, 20.

¹³² H. Bruch, H, *Kronijcke des Lants van Arckel*, 1931, 49.

¹³³ A. Buchelio (ed.), *Historia Ultrajectina. Iohannes de Beka*, Utrecht, 1643, 255. We vinden daar: “In M.S. meo quaedam etiam referentur de brachio S. Apollinaris ab eo Ravenna allato”. Bisschop Jan heeft zowel Rome als Avignon bezocht. De samenwerking van de bisschop met de Heren van Arkel, vooral met neef Otto, is goed.

2.4.3 Kapellen

Aan de westzijde van de stad, bij de oude “Kanze, of Kanzelary-poort” heeft een kapel gestaan. De stichter, het jaar van stichting en de schutspatroon zijn Van Zomeren niet bekend. Een brief uit 1518 beschrijft een testamentaire beschikking die jaarlijks “twee Rynsgulde Jaarlykse renten” nalaat aan de “deken van de Kapelle van onzer Lieve Vrouwen Gilden, aan de Kanze-poort”. De kapel heeft een bezoldigde kapelaan. Een tweede kapel staat aan de westkant van de Laag-Arkelpoort, ook met een eigen kapelaan. Verder kan Van Zomeren niets over deze kapel vinden.¹³⁴

Een derde kapel is de Heilige Geest Kapel, waarvan de voorgevel met torenspits nog bewaard gebleven is. Volgens Kemp is deze kapel al voor 1300 gebouwd “tot verciercel van de Stadt van d’Edele Heeren van Arkel”.¹³⁵ Dat is een wel zeer vroege datering. Van Heilige Geest meesters is pas sprake in de akten vanaf 1397. Stamkot vermoedt stichting van deze aan St. Nicolaas gewijde kapel in de 15^e eeuw.¹³⁶ Van Zomeren noemt de kapel en een naastgelegen woning als vestiging van de Heilige Geest meesters. De Gorcumse welgestelden zouden goed bijgedragen hebben. Het staat zo vol dat er nauwelijks ruimte overblijft voor de uitdelingen.¹³⁷

2.4.4 Bagijnhof met kerk

Volgens Van Zomeren heeft een Heer van Arkel enkele huizen aan de Haarstraat geschonken als vestiging voor het Bagijnhof maar hij vindt geen bewijs voor datering in 1391. Hij acht stichting aan het eind van de 14^e eeuw zoals vermeld door Kemp, na de grote stadsbrand van 1388, wel plausibel.

“In dit jaar 1391. is t’huys, daarna t’Bagijn-hof, binnen Gorinchem, in de Haarstraat, al geweest met veel verscheyden kleyn wooningen, daar in elk een twee of meer, geestelijke Maaghden woonde, die nochtans daar uyt mochten gaan, en trouwen als ’t haar beliefden, de wooningh aan ander oversettende, dit duurde tot ’t jaar 1402. dat het een Parochi wierd.”¹³⁸

Van Zomeren verwijst naar “Den Schryver van de Historie des Bisdoms van Utrecht II.”¹³⁹ We vinden op de aangewezen plaats de verwijzing naar Kemp over de stichting van het Bagijnhof, gevolgd door: “Dit Bagijnhof is in ’t jaar 1402 door Jan van Arkel tot een Parochi-kerk opgerecht”. Die kerk zou gewijd zijn aan Sint Maarten. Op Sint Lucia’s dag in 1422 (13

¹³⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 41. De oude Kanselpoort sloot de Westwagenstraat af bij de huidige Hazewindhondstraat. De kapel stond ten zuiden van de poort. Na de staduitbreiding aan het einde van de 16^e eeuw zijn de oude poort en de kapel afgebroken. De nieuwe Kanselpoort, ca. 250 m. ten westen van de oude, is onderdeel van de nieuwe vestingwerken.

¹³⁵ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 53. Oud-vader Kemp zegt niet welke Heer van Arkel de bouwheer is.

¹³⁶ B. Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, Gorinchem, 1982, 32.

¹³⁷ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 42 e.v. Van Zomeren geeft een lijst van Heilige Geest meesters die begint in 1397 met “Dirk Marcelisz.”. De eerstvolgende vermelding is uit 1436, dan uit 1518. Pas vanaf 1555 vertoont de lijst continuïteit. In 1657 fuseert het college van Heilige Geest meesters met het bestuur van het weeshuis.

¹³⁸ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 128.

¹³⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 24.

december) heeft de Utrechtse bisschop Johan van Blankenheim de oprichting goedgekeurd.¹⁴⁰ Volgens Van Zomeren is de Bagijnhofkerk bij de eerste inwijding in 1391 alleen voor de Bagijnen bestemd. In 1422 is die kerk op verzoek van Jacoba van Beieren tot tweede parochiekerk verheven. Volgens Kemp betreft dit goedkeuring van die bisschop op de door Jan van Arkel in 1402 gestichte tweede parochiekerk.¹⁴¹ Van Zomeren beschrijft een weergave van de eerste acht punten uit de “Wetten en Regels der Bagynen”, afkomstig uit een zwaar beschadigd handgeschreven gebedenboekje van een Gorinchemse bagijn. Over toelating beslist de pastoor, samen met de Moeder van het Bagijnhof, na een grondig onderzoek betreffende het goede en godzalige leven dat de kandidaat-bagijn tot dan toe geleid heeft. De zusters moeten verder vroom en ingetogen leven maar zijn niet afgesloten van de wereld. Van Zomerens uitgever tekent hierbij aan:¹⁴²

“In een geheel oud handschrift staat, dat in dit Bagyne-hoff ook hebben gewoond, eenige Nonnen van St. Augustyns order, Magdalena Zusters genaamd en ware opgeslote Nonnen, dit vinde ik nergens anders vermeld.”¹⁴³

Na de overgang van de stad in 1572 zijn de bewoonsters niet verdreven. Aan het begin van de 17^e eeuw is het “Oude vrouwenhuys” op deze plaats gevestigd.¹⁴⁴ We komen daar nog op terug.

2.4.5 Sint Agnieten klooster met kapel

Het oudste bekende klooster is het Sint Agnietenklooster. De straat aan de zuidkant van de Grote Kerk draagt nog steeds de naam Zusterhuis.¹⁴⁵

Van Zomeren geeft nadere bijzonderheden. Het “Zusterhuys” is in 1401 gevestigd aan de zuidkant van het kerkhof op de de hoek van de Krijtstraat naast het erf van Jan Gerardyn.¹⁴⁶

De fundatiebrief is getekend op 14 mei door twee schepenen, Pieter Beye en Gosewyn Dirksz. We lezen daar dat de weduwe met een door haar gekozen zaakgelastigde voor de schepenen

¹⁴⁰ H.F. van Heussen, et al., *Historie ofte Beschryving van 't Utrechtse Bisdom*, 623. Van Heussen verwacht gegevens over de Bagijnhofkerk en de Grote Kerk. Zie ook Bijlage 2.1 Kerk en Bagijnhof volgens van Heussen. Op de plattegrond van Van Deventer (1557) zien we de kerk bij het bagijnhof, in het noordwest kwadrant dicht bij de stadsmuur, getekend als een bescheiden kapel.

¹⁴¹ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 224.

¹⁴² C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 25-26. Zie Bijlage 2.2 Regels Bagijnhof Gorinchem voor de tekst van de regels.

¹⁴³ Zie ook: D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, 1954, 53. De aantekening van de uitgever van Van Zomeren is gebaseerd op Estius. Dat is door latere schrijvers als Van Heussen en Van Langenhuysen overgenomen. De Lange stelt dat het Bagijnhof als slotklooster der Regularissen de oude naam behouden heeft. Zie ook: K. Goudriaan, *Kloosterlijst. Beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters in de Middeleeuwen*, VU/Universiteit van Amsterdam, Geesteswetenschappen, 2016. De onzekerheid uit de aantekening in Van Zomeren is gebleven.

¹⁴⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 53.

¹⁴⁵ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 192. Citaat: “Op S.Mertens-avond deden de Susteren van S.Agnieten-Klooster toe Gorinchem hare* opentlijke Belijdingh, welk Klooster 1401. gesticht was, 1404. den derden regel van S.Franciscus ontvangen had, 1407. de Kappel gewijd was, en de Susteren 1412. besloten wierden... *Professie”.

¹⁴⁶ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 34. Van Zomeren schrijft hierover: “Het schynt in den Jaere 1401, zyn begin genomen te hebben, op welke tyd zekere Weduwe Lysbet, getrouwt geweest zynde met Florus Spronk, Schepen dezer Stad, by uysterste wille aan den Heer Herber Jansz. Priester, opdroeg, een Huys aldaar staanden ten behoeven van eenige Geestelyke Maagden, om daarin byeen te wonen, en God den Heer in stilte te dienen”.

verschenen is. In haar testament is bij die gelegenheid vastgelegd dat het hoekpand aan de zuidzijde van het kerkhof, op de hoek van de Krijtstraat, in beheer komt bij priester Herbaren Jansz. Het is tot in lengte van dagen bestemd voor bewoning door zusters Franciscanessen.¹⁴⁷ De hier aangewezen plaats is de hoek van het huidige Zusterhuis en de Boerenstraat, vroeger een deel van de Krijtstraat. De kapel van dit klooster is gedeeltelijk bewaard gebleven in de huidige bebouwing van Boerenstraat 11.

Kemp schrijft dat de zusters in 1404 de derde regel van Sint Franciscus aannemen, dat de kapel in 1407 gewijd is en dat de “Susteren in 1412 besloten wierden”. De stichting en de ontwikkeling van dit klooster past in het patroon van kloostervorming aan het eind van de 14^e eeuw in het spoor van de Moderne Devotie.¹⁴⁸ De eerste “vader”, nog door Jan V benoemd, is Herbaren Jansz. die dit ambt veertig jaar vervult. Het klooster krijgt de onteigende huizen van kapittelproost Jan Gerardijn en van Breunis Wouters er in 1407 bij. Gerardijn en Wouters zijn de twee door Pauli genoemde “verraders”, uitgeweken na de tijdelijke herovering van Gorcum door de Heren van Arkel in 1407.

Kemp schrijft dat het de tweede vader van het Agnietenklooster Aarnd Jansz. is die, na tien jaar dienst in Gorcum, met een deel van de zusters het klooster Mariënhege bij de Arkelse Dam sticht. In 1444 krijgen de nonnen van het Agnietenklooster van drossaard Van Gaasbeek, uit naam van hertog Philips, de hofstad “den Ouden Hage” bij de Arkelse Dam in erfpacht. De echtgenote van Philips, “Vrouwe Isabella van Portugaal”, ondertekent de brief die de erfpacht stelt op “zestien Wilhelmus Schilden erflyker rente”.¹⁴⁹ Tot zekerheid stellen de zusters de genoemde hofstad, aangevuld met enige landerijen die zij al in de omgeving bezitten. In een afschrift van een originele kroniek uit het Agnietenklooster vinden we onder meer de datering van de dochterinstelling in Arkel. Deze kroniek is in de 19^e eeuw door Van Langenhuysen uitgegeven en van commentaar voorzien. Het bevat, naast de beschrijving van enkele voor het klooster belangrijke gebeurtenissen, naamlijsten met datums van bewoners en hun priesters. De gegevens van Kemp over de stichting van het klooster Mariënhege vinden we er ook in terug.¹⁵⁰

Het Agnietenklooster geniet een zekere vermaardheid, ook bij vrouwen uit de betere standen. Rond 1460 zijn er meer dan vijftig zusters in het klooster. In de naamlijst vinden we onder meer “Beatrijs Willemsd. van Goer † 1453”, “Lijsbeth Jacopds. van Ess † 1474” (die 72 jaar

¹⁴⁷ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 34. De fundatiebrief luidt:

“Wij Pieter Beye, en Gosewyn Dirksz. Schepenen in Gorinchem, oirconde dat voor ons quam, Else Floris Spronx Wyff, met haren gekoren Mombair, die haar met regt gegeven was, ende droeg op als recht is Heer Herbaren Jansz. Priester, voor haar eeuwig Testament ende Memorie tot eeuwigen dage durende, een Huys ende Hofstad tot Behoefs-zusteren die daar in komen zullen metten woone, welk Huys ende Hofstad staande ende gelegen is aan de Zuydzyde van die Kerkhove, op ten hoek van de Crytstraat, tusschen Heer Jan Gerardyns Erve Priester, aan d’ene zyde, ende die Crytstraat aan d’ander zyde. Ende verteegh daar op als recht is tot behoefte der Zusteren voorz. ende geloofden hem dat te waaren als recht is. In oirconde ’s Briefs gegeven op ten veertienden dag in Meye, in ’t jaar ons Heeren duyzent vier hondert ende een.”

¹⁴⁸ H.J.Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 167.

¹⁴⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 38. Het Wilhelmus Schild is de Willem VI gulden, ca. 45 gram muntgoud. Huidige (september 2016) goudwaarde ± € 1550,-.

¹⁵⁰ A.P. van Langenhuysen, “Het Klooster der H. Agnes te Gorkum”, *De Katholiek.*, 34 (1858): 111. Citaat: “Die anderde was Here Arnt iansz. Die hier quam doe hi noch cleric was ende wert bij ons priester. Hi diende hier eersamlic ende getrouwelic x jaer. Ende dair na toech hi van hier met xxv van onsen susteren tarkel, ende heeft daer ten loue gods begonnen Dat conuent der nonnen van sunte marien In den haghe. Hi leefde dair xi jaer ende sterf doemen screef lx, int xxi^{ste} jaer sijnre priesterscap, Doe hi out was xlix iaer”.

in het klooster gewoond heeft) en “Elborch Hr. Ruthgersd. van Boetselair † 1503”.¹⁵¹ Klooster en kapel hebben de overgang van de stad in 1572 overleefd.

2.4.6 Minderbroedersklooster met kapel

Het klooster van de minderbroeders aan de Arkelstraat is in 1454 gesticht, “genoemd tot onser L. Vrouwen te Betleem”. De minderbroeders volgen de derde regel van Sint Franciscus.¹⁵² Van Zomeren schrijft dat er geen andere kloosters voor mannen in de stad geweest zijn dan dit klooster.¹⁵³ De “Broeders Observanten” zijn vanaf 1454 de bewoners van dit klooster. Van Zomeren citeert hier “Het Aniversario van St. Agniete Klooster” voor de datering in 1454.¹⁵⁴ Hij merkt hierbij op dat in 1419 Bernardinus van Siena vanwege het verval in leefwijze van broeders “die men wel Tertiary en Gaudenten noemden” een reformatie start.¹⁵⁵ De gaudenten hebben zich hieraan te conformeren of moeten hun klooster verlaten. Bewijzen voor eerdere bewoning van het klooster in de Arkelstraat door gaudenten zijn ook door latere onderzoekers niet gevonden.¹⁵⁶ Van Zomeren roemt de fraaie inrichting van de kloosterkerk. In 1454 is die kerk uitgebreid met een nieuw koor. In 1455 is daar een altaar geplaatst dat “een fraay en deftig Pronkstuk was, de Altaar-tafel verbeelden de afneming van ’t gezegende Lichaam van onzen Zaligmaker van ’t Kruys...”. Deze kerk is “tot verwondering van alle Aanschouwers, opgecijerd, zo dat het een aanzienlyk Klooster is geweest”. Van de verdere historie van dit klooster tot 1572 kent Van Zomeren alleen een oud register uit 1512. Er wonen dan zeventien priesters en vier lekebroeders. Er is in dat jaar een geschil met de magistraat over de dagen dat men langs de huizen in Gorinchem mag gaan om te bedelen.

¹⁵¹ A.P. van Langenhuysen, “Het Klooster der H. Agnes te Gorkum”, *De Katholiek.*, 34 (1858): 117 e.v. Van Langenhuysen vat de naamlijsten van de zusters samen in een tabel. Zijn werk is ook bekend bij Pater van Heel in zijn studie naar de geschiedenis van de Tertiariissen, zie: D. van Heel, “De Tertiariissen van het Utrechtse Kapittel”, *AAU*, 63, 1^e en 2^e deel (1938).

¹⁵² A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 273.

¹⁵³ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 29. Gorinchem is genoemd als vestigingsplaats van het eerste Noord-Nederlandse klooster van de kruisbroeders, in 1314. Het is binnen een jaar verplaatst naar Asperen, zie: H.J. Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 160. Volgens de lokale geschiedschrijvers is heer Jan III de initiatiefnemer. Asperen is in die tijd ook Arkels gebied. In 1314 trouwt Jonker Jan (later Heer Jan IV) in Keulen met Irmgard van Kleef. Zijn vader “Heer Jan, van Keulen scheydende, nam sommige Kruys-broeders mē en brocht die te Gorinchem”, zie: A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel* 61-62. Vestiging van het Asperense klooster eerst in Gorinchem is omstreden, zie: W.A. van der Donk, “Kloosters te Gorinchem en te Arkel”, *Gorinchemse Oudheden V*, 1949, 29 en B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 1985, 20.

¹⁵⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 29. Citaat:

“Item, doe men schreef LIIII. wierd dat Convent der Observante, ofte Minderbroeders, hier te Gorinchem alder eerst begonnen, op onzer L. Vrouwen Ligtmisse avond en is genoemd tot onzer Lieve Vrouwe te Bethlehem” Van Langenhuysen noemt “van Someren” bij de schrijvers die deze klooster kroniek niet kennen. Dat is onjuist. Van Zomeren noemt het “Aniversario” en geeft een citaat, op enkele spellingswijzigingen na, identiek aan tekst van Van Langenhuysen, zie: A.P. van Langenhuysen, “Het Klooster der H. Agnes te Gorkum”, 95, 125.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 30. Ook in Gouda (1418) en Leiden (1445) zijn kloosters gezuiverd. “Gaudenten” is ook een spotnaam voor losbandig levende kloosterlingen. Reformatiepogingen van het 14^e eeuwse kloosterleven volgen de oproep tot zuivering door de Moderne Devotie, zie: H.J. Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 161 e.v. Bernard van Siena (1380-1444) is prediker en hervormer. In 1438 Vicaris-Generaal van de Italiaanse Observanten, zie: C.G. Herberman, Lemma “St. Bernardine of Siena”, *Catholic Encyclopedia*, 1917.

¹⁵⁶ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 29. Zie ook: R.C.H. Römer, *Geschiedkundig Overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, I, Leiden, 1854, 219 e.v.

2.4.7 Zorginstellingen

Alle zorginstellingen die hieronder genoemd zijn hebben de godsdienst hoog in het vaandel. Ze beschikken bijna alle over een eigen kapel. In de wetten van het huis nemen de voorgeschreven religieuze verplichtingen een belangrijke plaats in. Zorginstellingen met een stichtingsdatum na 1549 beschrijven we in een volgend hoofdstuk.

Het (oude) gasthuis

Van het oude gasthuis zijn nog delen te vinden gelegen aan de Gasthuisstraat. Van Zomeren veronderstelt de stichting ervan al voor het jaar 1300.¹⁵⁷



7: Oude gasthuis met poortje, de Gasthuisgang

De stichter is vermoedelijk een Heer Jan van Arkel. Dat is niet bewijsbaar uit oude akten. Het dient arme oudjes, zowel mannen als vrouwen, tot levensonderhoud. In het begin heeft het Gasthuis een eigen boerderij ter voorziening van het huis met boter en melk. Die boerderij wordt, als het aantal huizen in de stad toeneemt, verbouwd tot “een Beyaard, of Logy voor arme Vreemdelinge”. Zij kunnen hier een maaltijd krijgen en mogen een paar nachten blijven.

Het Gasthuis heeft een eigen kapel, gewijd aan Sint Elisabeth. Een kapelaan verzorgt daar dagelijks de mis en bedient de zieken en stervenden met de sacramenten. Vanaf het begin van de 16^e eeuw moet de kapelaan van de Sint Elisabeth kapel ook de met pest besmette patiënten bedienen. De oudste bekende verordening over het omgaan met de pest in Gorcum stamt uit 1502. In dat jaar geeft de magistraat een vrij uitvoerige ordonnantie uit met daarin een aantal beperkende voorschriften voor het gedrag tijdens een pestepidemie.¹⁵⁸ De bewoners van huizen die bezocht zijn door de pest zijn tijdelijk uitgesloten van het handeldrijven. De huizen van pestpatiënten moeten tot zes weken na het laatste sterfgeval een grote “stroowis” aan de gevel bevestigen. Huisgenoten die zich op straat begeven moeten “eenen witten stock in hoir hant hebben of een wit roeyken anderhalf el lanc”. Dit soort maatregelen volgt een patroon dat we ook in andere door de pest bezochte steden zien. In deze ordonnantie besteedt de magistraat verder expliciet aandacht aan de geestelijke verzorging van de bovengenoemde groep. Kerkgang en het bezoeken van kloosters is de leden van die groep verboden. In de weergave van Van Andel lezen we:

“Noch overdragen dat dieghenen die de pestilencie hebben, off die in husen wonen off wt en gaen daer die pestilencie in is en sullen in die kerc niet comen onder genen getyden noch in getyden noch in sermoenen, noch in geen cloesteren,”

¹⁵⁷ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 45 e.v.

¹⁵⁸ M.A. van Andel, “Pestepidemieën te Gorinchem”, (1913): 1845. Van Andel ziet wel verband tussen oudere epidemieën van pest en uitgebreide bepalingen voor het verwijderen van stadsvuil. Zie ook: C.A. van Zomeren *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 285. Van Zomeren wijst op een oude aantekening waarin staat dat de pastoor, de kapelaan, een aantal schepenen en vierhonderd andere Gorcumers in 1348 aan de pest bezwijken.

Het gaat de magistraat kennelijk te ver de hierboven genoemde groep geheel uit te sluiten van geestelijke verzorging. In een daarna volgende bepaling lezen we:

“Voert is overdragen dat men hun een misse sdaechs ordineren sal in die Gasthuis Cappel die men doen sal tot tien uren ende daer sullen zy gaen om die te hooren en nergens anders.”

Strengere bepalingen met als doel de pest binnen de perken te houden zijn in het 16^e eeuwse Holland geen overbodige luxe. Noordegraaf meldt het uitbreken van de pest in meerdere plaatsen, waaronder Gorcum, in 1502, 1505, 1522, 1557, 1568, 1574 en 1599.¹⁵⁹

Van Zomeren geeft twee lijsten met gasthuismeesters. Die van het oude gasthuis loopt van 1321 tot 1604. Dan begint die van het nieuwe gasthuis, tot 1753. De gasthuismeesters zijn gewoonlijk afkomstig uit de betere standen.

Het oudevrouwenhuis

Het Bagijnhof functioneert nog na 1572. Van een oudevrouwenhuis met regenten op die locatie is pas sprake vanaf 1604.

Het oudemanshuis in de Molenstraat

De eerste vermelding van een “Man-huys” staat op 5 augustus 1442. De stichter is Steyndeld, de vrouw van Merten Schouten.



Aan het oudemanshuis is de oudste akte verbonden die in het RAG te vinden is. In 1321 is een huis in Gorcum, voor altijd en erfelijk, verhuurd door Floris Florisz. aan koopman en marskramer Hein.¹⁶⁰ Vier latere aanvullingen zijn als transfix aan deze akte gebonden. De huur in 1321 bedraagt 12¹/₂ pond. Uit de later aangehechte stukken blijkt dat de oorspronkelijke erfrente gesplitst is. Een deel daarvan komt vanaf 1418 ten goede aan Steyndeld destijds gehuwd met

8: Akte met transfix 1321-1457

Rijkout Willemsz. Steyndeld, als weduwe opnieuw gehuwd met Merten Schouten, sticht in 1442 het genoemde oudemanshuis in de Molenstraat en schenkt in 1457 ook haar deel van de oude erfrente aan dat huis. De jaarlijkse betaling daarvan is 18 Vlaamse groten.¹⁶¹

¹⁵⁹ L. Noordegraaf, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1996. 49 e.v.

¹⁶⁰ RAG charterdoos 26 nr. 31, Archief Manhuis, eigendom Oud-Gorcum (nr. 492-1).

¹⁶¹ De transcriptie van de aanvulling uit 1457 (bovenste blad van de transfix) luidt:

“Wij Dirck Peterszoen ende Claes die Veer, scepenen in Gorinchem, oirkonden dat voor ons quam Stheyndelt Merten Scoutensoens weduwe met huere gecoren voecht die huer mit recht gegeven werd, ende droegh op als recht is Heynrick Heynrickzoen tot behoeff den manhuys binnen Gorinchem die brieve ende dat jairegelt also als dat gescreven staet in die brieve daer desen brieff bezegelt mit onsen zegelen doergestecken is, in allen rechten dat zij die hadde, ende verteech daerop als recht is tot behoeff den manhuys voirscreven, ende geloefde hem dat te waren van allen kommer die daer van huere wegen opgecomen is, mit voirwaerden dat men dit voirscreven jaergelt betalen sall mit achthyen Vleemsche groot s’jaers; in oirkonden des briefs gegeven opten achten dach in decembri in ’t jair ons Heeren 1400 sevenendevijftich”.

Begin 1498 schenkt Hendrik Volkier Jansz. het naastgelegen huis om daarvan een kapel te maken.¹⁶² De locatie is het huidige adres Molenstraat 28.¹⁶³



9: Locatie voormalig oudemanshuis, voor de sloop (1961) en heden (2016)

De regels voor het oudemanshuis, “geschreven op Françijn, in vier Colommen, op een groot houte Bord geslagen”, doen denken aan die van het Bagijnhof maar ze zijn strenger. Onder iedere kolom staat een stichtelijk rijm waarin de bewoners gemaand worden niet toe te geven aan de wereldse lusten en waarin zij gewezen worden op hun vergankelijkheid. In de regels lezen we onder meer:

Er is een proeftijd van zes weken. De mannen moeten, net als de Bagijnen, dagelijks naar de mis. Op zondag moeten ook zij de predikatie en het voorlezen van de geboden gaan horen in de parochiekerk. Ze moeten verder op alle uren van de middeleeuwse getijden, met uitzondering van het niet genoemde lof (lauden), een aantal Paternosters en Ave Maria's lezen. Ieder van die zeven gebedsopdrachten dient ter gedachtenis aan een fase uit het Paasevangelie. Er is nog een extra ronde ten behoeve van de goede gevers van aalmoezen voor het huis. Het dagelijks totaal komt daarmee op dertig Paternosters en dertig Ave Maria's. Tenminste maandelijks moeten de regels aan allen bewoners voorgelezen worden. De bewaard gebleven lijst met regenten van het manhuis begint met Arend Jansz in 1494 en Aard Vos in 1495. Dan volgt een lacune tot 1554. Daarna vertoont de lijst continuïteit. Na 1572 blijft Huize Steijndeld als oudemanshuis in gebruik.

(vervolg noot 161) Uit de naam “Heynrick Heynrickzoen” kunnen we opmaken dat een nazaat van koopman Hein uit 1321 in 1457 de erfrente moet betalen. De Vlaamse Groot, een halve stuiver, heeft een waarde van 8 penningen. Er gaan 240 penningen in een pond, de rekeneenheid van ruim 400 g. zilver. Het is dus geen vetpot voor de bewoners. Zie ook: R. van Dijk, “Archiefstuk onthult liefdesleven”, *De Stad Gorinchem*. (2011-07-26): 7. “Huize Steijndeld” bestaat in 2016 nog steeds in Gorinchem. Op het adres Kortendijk 72 is woonzorgcentrum Steijndeld, onderdeel van Zorggroep Rivas, gevestigd.

¹⁶² C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 49 e.v. Zie ook: A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 1656, 258 e.v. “Françijn” is in de 15^e en 16^e eeuw de naam van hoogwaardig perkament, gemaakt van schaapsvellen. Later niet meer dan een wat deftig woord voor perkament in het algemeen, zie ook: W.L. de Vreese, *Over handschriften en handschrijfkunde*, Zwolle, 1962.

¹⁶³ Afbeelding Molenstraat 28 voor de sloop in 1961 uit het RAG, afbeelding uit 2016 eigen opname.

Het weeshuis

Het weeshuis is gesticht in 1557 en blijft ook na 1572 in gebruik.

We komen op deze zorginstelling terug in het volgende hoofdstuk.

Het leprozenhuis en het pesthuis

Buiten de oude Kanselpoort heeft een leprozenhuis met kapel gestaan, de Lazarus kerk. Er is verder weinig over bekend. In 1523 is er sprake van een pesthuis met kapel buiten de Arkelpoort. In dat jaar meldt de magistraat “dat sy hebben gecoft een huys en hoffstede staen en gelegen buyten Arckelpoort aen den grafdijk ... Ende alle diegene die hair kynder off hair boden, ofte Jonckwive sieck worden van der Pestelencie die sal een ygelic die dat beghert daerin mogen brengen op condicie hiernaer verclaert...”.¹⁶⁴ De voorwaarden komen overeen met die voor opname in het “Sieckhuys” waarmee vermoedelijk het oude gasthuis bedoeld is. In het begin van de 17^e eeuw is er sprake van een nieuw pesthuis. We komen daar nog op terug bij de bespreking van de bestemming van de kerkelijke goederen na 1572.

De godskamers

In Gorinchem hebben nogal wat “godskamers” bestaan. Dat zijn kleine woningen die gratis, “om godswille” ter beschikking gesteld worden aan stedelijk armen. Van Dijk heeft daar een aantal artikelen over gepubliceerd.¹⁶⁵ Er is sprake van godskamers in de Korenbrugstraat, de Haarstraat, de Kruisstraat, de Zusterstraat, de Zuidsteeg en op het Eind. De oudste godskamers zijn gesticht door vermogende ingezetenen met de intentie goede werken te doen ten bate van het eigen zielenheil. Na 1572 komen we de erfgenamen van de stichters, het stadsbestuur en de diaconie tegen bij het beheer.

De godskamer in de Korenbrugstraat, de “Claas Colvenkamer”, is van 1535. Schepen Claas Colff en zijn vrouw, burgemeestersdochter Heylwich van der Haar, stellen in dat jaar dertien huisjes ter beschikking aan arme stadgenoten. Onderhoud wordt betaald uit de rente van twee obligaties. Als er uit die rente geld overschiet is dat voor de bewoners. De Heilige Geest meesters besteden soms kinderen uit bij bewoners van de godskamer.

De godskamer in de Haarstraat is gesticht door Henrick van Pueffelickx. Aan het begin van de 16^e eeuw is die godskamer onder beheer van de vaders van het Agnietenklooster en het Bagijnhof, gesteund door het kapittel. Vanaf 1513 belooft het stadsbestuur een jaarlijkse bijdrage van 15 Beierse guldens voor de maagden die er wonen.

De godskamer in de Kruisstraat is gevestigd in panden van het oude gasthuis. Die panden zijn in 1591 nog verhuurd. Pas in 1596 is één daarvan “om godswille” bewoond. Ook de godskamers in de Zuidsteeg, de Zusterstraat en op het Eind zijn van na de overgang in 1572. De Zuidsteeg is niet meer te vinden in Gorinchem, mogelijk heet die steeg nu Krabsteeg.

¹⁶⁴ M.A. van Andel, “Pestepidemieën te Gorinchem”, (1913): 1849.

¹⁶⁵ R.F. van Dijk, “Van Godskamer tot Zwijnestel”, *OGV*, 15 (1989): 97-99, “Adel voor de Armen”, *OGV*, 23 (1992): 16-18, “De Godskamer in de Haarstraat”, *OGV*, 26 (1993): 34-37, “Nog meer Godskamers”, *OGV*, 27 (1993): 110-111.

2.5 Onderwijs

De eerste scholen in het huidige Nederland zijn verbonden aan kloosters en kathedralen, de brandpunten van cultuur. Zij stammen uit de tijd van Karel de Grote. De concilies Lateranen III (1179) en Lateranen IV (1215) breiden de onderwijsverplichtingen van de kerken uit. Metropolitan kerken en kathedralen moeten een theoloog of een magister onderhouden. Parochiekerken die over voldoende middelen beschikken moeten een schoolmeester aanstellen.¹⁶⁶ De betaling voor het geven van onderwijs is gekoppeld aan de feitelijke verzorging daarvan. Het is geen levenslang recht zoals een kapittel prebende.

Het is niet te achterhalen wanneer er in Gorinchem voor het eerst sprake is van geregeld schoolonderwijs. De parochiekerk zou in 1263 gewijd zijn. In de 14^e eeuw, onder patronage van de bemiddelde Heren van Arkel, beschikt de parochiekerk zeker over voldoende middelen zoals de stichting van het kapittel door Heer Otto van Arkel bewijst. In de oudste bekende stadsrechten, het handvest van Otto van Arkel uit 1382, is artikel 53 gewijd aan het voorzien in een schoolvacature:

“Item wanneer dattet gevalt dat onsse schole vaceert, zoe zullen wij enen schoolmeester nemen ende zetten mede bij onssen gerechte voirsr.”¹⁶⁷

De school bestaat dan dus al. Het benoemingsrecht is aan Heer Otto, met inspraak van de schepenen. De parochiekerk is in 1378 tot kapittelkerk verheven. In de middeleeuwen kunnen we twee soorten kapittelscholen onderscheiden, de “echte kapittelscholen” in eigendom van een kapittel en scholen die bij een parochiekerk behoren waaraan later een kapittel verbonden is. Echte kapittelscholen ontlopen het lot stadsschool te worden. Het tweede type is meestal ontstaan als parochieschool met de pastoor als docent. Later nemen kosters en klokkenluiders de lessen waar.¹⁶⁸ Het benoemingrecht in artikel 53 wijst op een stadsschool. Een eerder ontstaan als parochieschool is goed mogelijk maar er zijn geen oudere meldingen over een school in Gorinchem bekend. Artikel 10 van het Handvest uit 1407 van Graaf Willem VI stelt dat het gerecht (de schepenen) “die scole, costerien ende scrijfabocht geven ...”. Dat perkt hij later in. Het handvest van 1412 noemt alleen de school. In 1413 voorziet Willem VI zelf in het kostersambt dat in leen is bij Jan Gerardijn, de deken van het kapittel.¹⁶⁹ Er is een vermelding uit 1445 over de “Scoelstege in de Crijtstraat”, een oude naam voor de tegenwoordige Knipsteeg. Het is goed mogelijk dat op die plek, schuin tegenover de Grote Toren, de eerste parochieschool in Gorinchem gestaan heeft die later de “Duytsche” school genoemd wordt.¹⁷⁰ Het onderwijs is aanvankelijk gericht op ondersteuning van de eredienst. De scholieren moeten voldoende kunnen lezen om zich de woorden van de Latijnse koorzang eigen te kunnen maken. In de 15^e eeuw nemen de eisen toe door het groeiende belang van de steden. In veel steden ontwikkelt de stadsschool zich tot Grote School waar men, naast de elementaire vakken, voornamelijk Latijn onderwijst aan jongens in de leeftijdsgroep van

¹⁶⁶ H.J. Schroeder, *Disciplinary Decrees of the General Councils*, St.Louis / London, 1937, 252.

Zie ook: P. Halsall (ed.), “Twelfth Ecumenical Council Lateran IV 1215” *Internet Medieval Sourcebook*, 2011. Canon 11 van Lateranen IV bevat een bevestiging en uitbreiding van canon 18 over onderwijs van Lateranen III.

¹⁶⁷ H. Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht, 1940, 36.

¹⁶⁸ H.W. Fortgens, *Meesters, Scholieren en Grammatica uit het Middeleeuwse schoolleven*, Zwolle, 1956, 42.

¹⁶⁹ H. Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem*, 66, 100, 101.

¹⁷⁰ B. Stamkot, “Latijns onderwijs te Gorinchem”, *OGV*, 30 (1994): 97.

zeven tot en met vijftien.¹⁷¹ Ook in Gorinchem is die ontwikkeling zichtbaar. Voor het jaar 1480 maken zowel Kemp als Van Zomeren melding van een Latijnse school bij de Heilige Geest kapel. Mogelijk is er een relatie met het klooster in de Arkelstraat dat, in navolging van de Moderne Devotie, beter onderwijs na zou streven. Kemp schrijft hierover:

“De H.Geest-kappel in d’Arkel-straat, al voor ’t jaar 1300 van d’Ed: Heeren van Arkel geboud, in de welke men jaarlijks de Rekeninge dê, by de H.Geest-meesters wat aan den Armen uyt-gedeyld was, was nu, omtrent dit jaar 1480 de groote Latijnse School der Stadt Gorinchem, daar eenen geleerden Rector was, (waar van ’t jaar 1521. af vermaant word) genaamd Henrik vander Alm, met vijf ondermeesters daar veel vrende Klerken Latijn by leerden”.¹⁷²

De Latijnse school zou daarmee in 1521 een flinke omvang hebben. Stamkot heeft dit nader onderzocht. Hij acht het aannemelijk dat deze school in die tijd de klassen acht tot en met drie van het Latijnse onderwijs onder haar hoede heeft en dat de beste leerlingen van klas drie naar de twee topklassen van de Latijnse school in ’s-Hertogenbosch gaan. De Gorinchemse rector is ook auteur van een voor leerlingen bestemd uittreksel van enkele Latijnse komedies.¹⁷³ De weg naar academische opleidingen loopt vermoedelijk via ’s-Hertogenbosch naar Keulen, Luik of Parijs. Jan Dirksz. van der Haar (Harius), van 1489 tot 1531 kanunnik van het Gorinchemse kapittel, is afkomstig uit een vooraanstaande familie. De naam “van der Haer” komt bij herhaling voor in lijsten van de vroedschap en andere stedelijke colleges. In zijn testament en een codicil daarop bepaalt hij dat jaarlijks de universitaire studie van twee “schamele scholieren” uit Gorinchem uit zijn erfenis betaald moet worden. Harius heeft een voorkeur voor theologie maar iets anders mag ook. De beursalen zijn wel verplicht op elke zondag en heiligendag de mis bij te wonen en na afloop boetepsalmen, Paternosters en Ave Maria’s te reciteren voor het zielenheil van voorouders en weldoeners. Als er in Gorinchem en omgeving geen geschikte kandidaten te vinden zijn, gaat het bedrag van de beschikbare beurs naar de armen. Afgestudeerden moeten gaan werken voor het kapittel of voor de stad, tenzij er geen passende plaats beschikbaar is.¹⁷⁴

2.6 Reformatorische stromingen voor 1550

Binnen de Katholieke Kerk van het westen zijn in de loop van de eeuwen al veel reformatiepogingen gedaan. De toenemende integratie van het christendom in de Grieks-Romeinse cultuur van het Keizerrijk in de 4^e eeuw staat op gespannen voet met de boodschap van eenvoud en wereldverzaking uit de Evangelies. Het ontstaan en de ontwikkeling van het kloosterwezen vanaf die tijd bevat vaak een ondertoon van kritiek op de zondige maatschappij van alledag en de wijze waarop de hogere clerus daaraan deelneemt.¹⁷⁵ De franciscaner minderbroeders en de augustijner Congregatie van Windesheim delen in het gedachtengoed van de Moderne Devotie met hun streven naar strenge handhaving van de

¹⁷¹ H.W. Fortgens, *Meesters, Scholieren en Grammatica*, 47.

¹⁷² A. Kemp, *Leven der doordringende heeren van Arkel*, 1656, 393.

¹⁷³ B. Stamkot, “Latijns onderwijs te Gorinchem”, *OGV*, 30 (1994): 99.

¹⁷⁴ R.F. van Dijk, “Harius en studiebeurzen in de zestiende eeuw”, *OGV*, 24 (1992): 97.

¹⁷⁵ D. MacCulloch, *Christianity, the first three thousand years*, New York, 2009, 200 e.v.

kloosterorde.¹⁷⁶ Veel concilies tonen in hun canons dat de hogere clerus, na aanvankelijk afwijzing, de boodschap ontvangen heeft. De onderstroom van kritiek is blijvend en heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de Reformatie in de 16^e eeuw. De 16^e eeuwse kerkhervormers zijn zelf gevormd binnen de instituten van de bestaande kerk. Maar ook het Concilie van Trente (1545-1563) heeft de boodschap gehoord en staat daarmee aan de basis van de redelijk succesvolle contrareformatie.

2.6.1 Sporen van lutheranisme

Aan het begin van de 16^e eeuw heeft Gorinchem al een eeuwenoude traditie van scheepvaart over de grote rivieren. De verbindingen met Duitsland zijn dus goed.¹⁷⁷ Waarschijnlijk is dit bericht uit 1522 de oudste melding over lutherse ketterij in Gorinchem:

“Item, anno xv^e. ende xx, daer voer omtrent anno xiii en xiv begosten, ende daerna, soe was daer grote kettery onder dat christenvolk, als van meyster Martin Luther, die daer een oerspronck af was, daer veel quaets uit geschiede onder die geesteleycheyden ende waerelycken, ende van den welcken een eersame vrouw plach te wesen, woenende to Gorchum, genoemt Arioen Glimmers, opten Parrick begraven wordt anno xxii.”¹⁷⁸

Over Ariane Glimmers is eigenlijk verder nooit iets gevonden. De “Parrick” is een stuk land buiten de Hoog-Arkelpoort. Het is geen kerkhof dus waarschijnlijk ongewijde aarde. Mogelijk betreft dit een executie door middel van levend begraven na veroordeling wegens ketterij.¹⁷⁹ Als Ariane Glimmers inderdaad levend begraven is, heeft zij de twijfelachtige eer de twee augustijnen, Hendrik Voes en Jan van Essen, in juli 1523 verbrand op de Grote Markt in Brussel, voor te gaan als martelaar.

Frans van der Hulst in Gorinchem

In een aantekening uit 1523 lezen we dat Evert Adriaensz. “mit zekere besloeten briuen vanden Houe gereyst is an meester Franchoys van Hulst, die hy vant tot Gorchem,

¹⁷⁶ H.J. Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 161 e.v.

¹⁷⁷ G.D.J. Schotel, *Het klooster, het hof en de kerk der Augustijnen in Dordrecht*, Dordrecht, 1861, 3 e.v. Berichten over ketterse denkbeelden vinden we al voor 1517 bij de augustijnen in Dordrecht, ook een handelstad aan de Merwede.

¹⁷⁸ P. Fredericq, *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, IV, Gent/s-Gravenhage, 1900, 84. Fredericq verwijst hier naar de Kroniek van Hoornaar: Zie: J.J. Dodt van Flensburg, “Dit is’t Boec der Ghescienissen.” *Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenis inzonderheid van Utrecht*, 1843, 4. Deze kroniek is vermoedelijk geschreven door de pastoor van Hoornaar, rond 1560. De schrijver zou dan Jan van Keulen, één der “Martelaren van Gorchum”, zijn. Hij is in 1566 pastoor van Hoornaar.

¹⁷⁹ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar*, 1985, 33. Stamkot acht levend begraven als straf voor ketterij minder plausibel. Het zou een straf voor ongehuwde moeders zijn die hun kind doden. Deze straf is echter ook genoemd voor ketterse vrouwen. Zie: L.M.J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming tot 1566*, Schiedam, 1885, 78. Ketterij-plakkaten uit 1526 en 1529 noemen straffen als onthoofden voor mannen en levend begraven voor vrouwen. Relapsen gaan naar de brandstapel. Een plakkaat uit 1550, tegen “vele ende diversche secten, dwalijngen ende ketterijen”, vermeldt: “te wetene de mans met den zweerde ende de vrouwen ghedolven”. De brandstapel is voor hen die in hun “ketterien persisteren”. Zie ook: C. Augustijn, *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Zoetermeer, 1996, 57-58.

inhoudende zekere secrete saicken”.¹⁸⁰ Sommige auteurs brengen dit in verband met uitingen van lutheranisme in Gorinchem waar ook Ariane Glimmers bij betrokken geweest is. Dat is niet plausibel. Het gaat hier om aanzienlijke Hollandse patriciërs, humanisten uit de school van Erasmus, die ook geïnteresseerd zijn in de geschriften van Luther. Cornelis 't Hoen, een gewaardeerd advocaat bij het Hof van Holland, Wilhelmus Gnapheus, moderator van de Haagse Latijnse school en de Delftse rector Frederik Hondebeke zijn op last van Van der Hulst “proper sectam Lutheranam” gearresteerd in Den Haag en geboeid naar Geertruidenberg gevoerd. Het Hof van Holland protesteert. Men ziet dit als een duidelijke schending van het “ius de non evocando” dat berechting door eigen schepenen garandeert. Van der Hulst moet inbinden. In opdracht van de landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, brengt men de arrestanten terug naar Den Haag. Margaretha stelt voor dat een raadsheer van het Hof van Holland met Van der Hulst en twee doctoren theologie de aanklacht onderzoeken. De keizer bezit een versterkt huis in Den Haag en daar mag Van der Hulst wel gebruik van maken. Maar Van der Hulst komt nog niet naar Holland en zeker niet naar Den Haag, ver van de grens met Brabant. Pas in juni 1523, na zijn erkenning door de paus als generaal-inquisiteur, vestigt hij een soort zelfstandige geestelijke rechtbank in Gorinchem.¹⁸¹ Er is briefwisseling tussen Van der Hulst en het Hof, de genoemde “besloeten brieuen” van Evert Adriaensz. In september 1523 ontslaat Margaretha Frans van der Hulst om verdere verslechtering van de verhouding met de Staten en de steden te voorkomen. Het Hof van Holland neemt de zaak over. De behandeling vindt plaats in Den Haag. 't Hoen krijgt een uitreisverbod maar komt vrij op borgtocht van drieduizend ducaten. De zaak loopt nog als 't Hoen in 1524 overlijdt.¹⁸²

De boden van het Hof van Holland brengen in september 1525 kosten in rekening voor bewaking en onderhoud van gevangen genomen kettters onder meer “...Aent van Gorinchem...gevangens ende besmet vande secte Lutheriane”.¹⁸³

Heer Jan met de Boecken

De geestelijke stand van Gorinchem is ook niet vrij van lutherse smetten. De al eerder genoemde kanunnik Van der Haar (Harius) staat in Gorinchem bekend als “heer Jan met de Boecken”. Dat is een goed gekozen bijnaam. Harius heeft een voor die tijd ongekend ruim (en kostbaar) boekenbezit. We volgen hierna het artikel van Waale over Harius.¹⁸⁴ Harius heeft geleefd van ongeveer 1465 tot 1539. In correspondentie tussen Erasmus en Aurelius is hij in 1489 genoemd als kanunnik. Mogelijk hebben Aurelius en Harius nog samen in Keulen gestudeerd. Zij blijken ook later goed bevriend te zijn. Harius besteedt zijn tijd als kanunnik voornamelijk aan theologische studie en kent Grieks, Hebreeuws en Latijn. Als Aurelius in 1524 in problemen komt vanwege kritiek op de officiële kerkleer brengt hij zijn boekenbezit ter voorkoming van confiscatie onder bij Harius, die zich altijd redelijk uitlaat over de

¹⁸⁰ P. Fredericq, *Corpus Documentorum*, IV, 243-244.

¹⁸¹ L.M.J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming tot 1566*, Schiedam, 1885, 43-44. Zie ook: J.G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, 1873, 184.

¹⁸² J.P. de Bie, *Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland*, Deel 4, 1931, 90 e.v.

¹⁸³ P. Fredericq, *Corpus Documentorum*, V, 1902, 13.

¹⁸⁴ M.J. Waale, “De laat-middeleeuwse Gorcumer Jan Dirksz. Van der Haar”, *OGV*, 23 (1992): 7-11. We zijn Harius al tegen gekomen als erflater van studiebeurzen voor “schamele scholieren” uit Gorinchem.

“nieuwe leer”. Rond 1530 onderhandelt Harius met het Hof van Holland over overdracht van zijn bibliotheek aan de grafelijkheid in ruil voor een acceptabele prebende. De bibliotheek bevat nogal wat werken van Luther en zijn medestanders. Dat levert de nodige kritiek op. Harius verdedigt zich door te wijzen op de ook aanwezige werken van bestrijders van de nieuwe leer. Hij heeft voor zijn theologische studie beide kanten nodig. Het duurt hem te lang en hij wendt zich tot Keulen. Daar schrikken de Haagse onderhandelaars van. Zij sturen met spoed een voorstel aan de stadhouder, het aanbod van Harius te accepteren.¹⁸⁵ Harius onderhandelt bekwaam. Hermann von Wied, elector-aartsbisschop van Keulen (1515-1547), is een hervormer in de lijn van Erasmus.¹⁸⁶ Von Wied heeft minder moeite met werken van Luther. In de brief aan de stadhouder lezen we:

“Meester Jan, die een oudt man is, mejnende dat hier nijet of vallen en soude, ende willende bijnnen zijner levende lijve van zijn boucken disponeren, begonst te besoenen mit die van der universiteit van Coelen”¹⁸⁷

In juli 1531 volgt de toestemming, met goedkeuring van Leuvense theologen. Harius krijgt een aanstelling als bibliothecaris van de “librije” van het Hof van Holland. Hij heeft een nauwkeurige, nog bewaard gebleven, inventaris gemaakt. Zijn voor die tijd uitzonderlijk groot boekenbezit telt 3849 titels in 3780 banden. Op de lijst staan 71 geschriften van Luther, 16 van diens aanhangers en 53 van tegenstanders. In 1534 komt het boekenbezit van de rekenkamer van het Hof ook in beheer bij Harius. Uit de aanvullende lijst van Harius blijkt dat het om 87 boeken gaat. Harius overlijdt voor 1540. In 1547 laat inquisiteur Ruard Tapper 450 boeken uit de Harius collectie voor nader onderzoek naar Leuven sturen. Tapper is in 1523 betrokken bij de “geestelijke rechtbank” van Van der Hulst in Gorinchem en kent dus vermoedelijk die boekenrij. Dit soort acties en slecht beheer gedurende de eerste decennia van de Opstand heeft er toe geleid dat nagenoeg de gehele boekenrij verdwenen is.¹⁸⁸

Rondreizende predikers

In 1527 vindt te Dordrecht onderzoek plaats naar de ketterse koperslager Cornelis Woutersz, die op zijn reizen onder meer in Gorinchem verblijft.¹⁸⁹ Ook in 1527 getuigen Lambrecht Adriaensz. van der Hulst en Willem van der Hulst, beiden afkomstig uit Gorinchem, tegen de lutheraan Jasper de Coninck uit Brugge. Die moet zijn leer herroepen:

“De selve substituyt (Claes van Dam). Is (die?) deur bevel van den Hove, upten xij Julij (Junij?) anno xxvij. Gereyst is vuyt den Hage mit drie dienaers tot binnen

¹⁸⁵ Antoine de Lalaing is stadhouder van 1522-1540, zie ook: J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 35.

¹⁸⁶ D. MacCulloch, *The Reformation*, 2003, 227.

¹⁸⁷ M.J. Waale, “De laat-middeleeuwse Gorcumer Jan Dirksz. Van der Haar, *OGV*, 23 (1992): 7.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 9. Nader onderzoek betreffende “Heer Jan met de Boecken” past niet in het kader van deze studie. Op enkele werken in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, in de Bodleian Library van Oxford en in de Vulcanius collectie van Leiden na, zou alles verloren zijn. Zie ook: C.L. Heesakkers, “Zes viercante witte manden”, Leiden: 1983, 182-197. In dit “Liber Amicorum”, bij het afscheid van universiteitsbibliothecaris De Groot, lezen we over boeken die Dousa, de eerste bibliothecaris, in 1594 naar Leiden wil zenden. Die liggen te vervuilen en te vergaan op de zolder van het Hof van Holland. Het toenmalige boekenbezit van Leiden, 483 titels, zou daarmee ruimschoots verdubbelen. Bureaucratische tegenwerking verhindert dit. Uiteindelijk zijn in 1595 zestien boeken van Harius, waaronder een grote Talmuduitgave, als geschenk van het Hof naar de Leidse bibliotheek gegaan.

¹⁸⁹ P. Fredericq, *Corpus Documentorum*, V, 1902, 198.

der stede van Gorcum ende aldaer gebrocht Jasper den Coninck van Brugge, befaemt mit de Luthers leeringhe, omme tselve aldaer mede te wederropen, als hij hier gedaen hadde; int welcke doende die selve substituyt gevacceert heeft onder nacht ende dach varen, marren ende keren, vier dagen tot achttien stuvers sdaigs ende elcken dienaer tot ses stuvers sdaigs; ...”¹⁹⁰

In dat jaar gaan verder “beslotene brieven” over lutheranen van het Hof naar de drossaard van Gorinchem.¹⁹¹ In 1528 zijn Lambrecht Aertsz. en Willem van der Hulst gedagvaard om naar waarheid getuigenis af te leggen voor de deken van Naaldwijk.¹⁹²

Onderzoek in 1544

In december 1544 vaardigt de keizer een plakkaat uit dat toezicht vraagt op het gedrag en de ontwikkeling van geestelijken. De officieren van justitie in Holland moeten rapporteren over de parochiegeestelijken in hun gebied.¹⁹³ De drossaard van Gorinchem en het Land van Arkel, Anthonis van Bruhese, neemt deze taak met zijn wethouders en schepenen ter hand. Zij vragen inlichtingen aan de pastoors zelf en over de pastoor bij de buurmeesters, schouten en gezworenen van de parochies. De pastoors krijgen gunstige getuigenissen van die lokale elite. Het zijn geen uitgetreden monniken. Over Gorinchem zelf lezen we:

“Die parochiekerk der voersz. stede is uuyt der fundatie geincorporeert in ’t capittel. Ende wort dieselve cure gemeyndeliken bedient bij twee eerlike capellaenen. Te weten heeft Meester Ocker van Dordrecht, licentiaet in die rechten, die voersz. cure bedient omtrent anderhalven jaer...Item noch heeft ’t capittel nu aengenomen tot een capellaen een eerlick heer, gemoemt Meister Aernt Voocht, van Hoesden geboren...”¹⁹⁴

Van de twee hier genoemde geestelijken is de bezoldiging vermeld. Ook in de rapportage uit de dorpen vinden we geen woord van kritiek op de lokale geestelijken.

Het plakkaat van de keizer vraagt niet naar kerkelijke bezittingen. Drossaard Bruhese heeft dat wel gedaan. De reden is niet bekend.¹⁹⁵

¹⁹⁰ P. Fredericq, *Corpus Documentorum*, V, 1902, 242.

¹⁹¹ *Ibid.*, 310.

¹⁹² *Ibid.*, 332-333. De inquisitie maakt geen onderscheid tussen de, ook in Gorcum wel bekende, opvattingen van Zwingli en die van Luther.

¹⁹³ L.M.J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming tot 1566*, Schiedam, 1885, 43-44.

¹⁹⁴ P. van Meurs, “Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum”, *NAKG*, XIV-3 (1918): 257. Zie ook: A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 446. Volgens Kemp (en Van Zomeren) is Philip Hinckard al in 1540 de opvolger van de in 1539 aangestelde Bruhese. Van Meurs geeft een afschrift van een gedeelte van het eindverslag uit 1545 waarin Bruhese zichzelf “drossaert der stede van Gorinchem ende landen van Arckel” noemt. Drossaard en kastelein (van de Blauwe Toren) is meestal, maar niet altijd, een dubbelfunctie. Dit verklaart mogelijk deze verwarring.

¹⁹⁵ P. van Meurs, “Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum”, 255. Van Meurs verwijst naar de “Historie van ’t Utrechts bisdom II” 623 en 665. Zie: H.F. van Heussen, et al., *Historie ofte Beschryving van ’t Utrechtse Bisdom*, 1719, 623, 665. We vinden daar korte beschrijvingen van de kerken en kloosters in Gorinchem en Arkel, maar niets over het verslag van Bruhese.

2.6.2 De wederdopers

Zoals over veel Hollandse steden in de eerste helft van de 16^e eeuw, komen we ook berichten over wederdopers uit Gorinchem tegen. Zij maken in het algemeen geen deel uit van de plaatselijke elite en kiezen bewust voor het verlaten van de gevestigde kerk. Zij dragen tot 1550 de zwaarste last van de vervolgingen. In het kielzog van de verovering van Münster en de mislukte aanslag op Amsterdam door militante wederdopers vinden op grote schaal processen tegen wederdopers plaats. Over de misdaad van de dopers lezen we:

“Alzoe Jan Paeuw bloockmaicker, Arent Janszn van Gorchom, Barent Claeszn van Zwoll... hen hebben laeten haerdopen ende tverbondt der Anabaptisten angenommen hebben, qualicken gevelende van den Sacramenten der heyliger kercke etc. contrarie den geloove ende ordonnancie der zelve kerckke, den beschreven rechten ende den placaten van den *keiserlicken. Majestey*^t. onsen *ghenadighe.heere.*”¹⁹⁶

De beschuldiging tegen Arent Jansz., die met zeven anderen in 1535 in Amsterdam terecht staat, is daarmee de dubbele majesteitsschennis tegen de Kerk en de Keizer. Daarop staat volgens de plakaten de doodstraf door het zwaard. Volgens Stamkot heeft het gerecht van Amsterdam nog navraag in Gorinchem naar Arent Jansz. gedaan. Daar is een niet meer bekend antwoord op gegeven.¹⁹⁷ Het is ook niet bekend wanneer Arent Jansz., als marskramer veel op reis, zich bij de anabaptisten heeft aangesloten. Amsterdam is een centrum van de beweging. De Amsterdamse voorman Jan Paeuw, die ook in hechtenis zit, heeft velen in die tijd gedoopt. Arent Jansz. heeft kennelijk niet meegedaan met de oproeren van de zwaardlopers en de naaktlopers. Alleen de beschuldiging van lidmaatschap volstaat voor het doodvonnis.¹⁹⁸

Alijdt Woutersdr. van Asperen is een tweede slachtoffer uit de regio. Op 19 mei bekent zij herdoopt te zijn door Gherijt van Benschop. Zij zegt uitsluitend bij “Marie ande Raemport ande vesten” gewoond te hebben. Haar vijftienjarige zoon is niet aanwezig in de stad en ze verklaart van geen dopers hier, in Benschop of in Woerden te weten dan degenen die met haar terecht staan. Het vonnis voor Alijdt en zeven lotgenoten is dood door verdrinking en verbeurd verklaring van eigendom.¹⁹⁹ Stamkot noemt nog enkele sporen van wederdoperij. Er zijn berichten van kerkplunderingen door dopers in Everdingen, Noordeloos en Hardinxveld. Er is een bericht over doorvoer van wapens in 1535 en Estius bericht over een in 1572 tot inkeer gekomen ketter die veertig jaar geleden is herdoopt. Na 1535 krijgt de meer vreedzame stroming van Menno Simonsz. de overhand. David Jorisz, de latere voorman van de “David Joristen”, zou tijdelijk in Gorinchem ondergedoken zijn.²⁰⁰

¹⁹⁶ G. Grosheide, “Verhooren en vonnissen der Wederdoopers”, *BMHG*, 41 (1920): 52-53.

¹⁹⁷ B. Stamkot, “Wederdopers in Stad en Streek tijdens de 16^e eeuw”, *OGV*, 27 (1993): 124-132. Het is de vraag of Arent Jansz. nog poorter van Gorinchem was. Volgens het “*ius de non evocando*” zou het stadsbestuur dan immers uitlevering naar Gorinchem moeten vragen.

¹⁹⁸ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar*, 1985, 37.

¹⁹⁹ G. Grosheide, “Verhooren en vonnissen der Wederdoopers”, *BMHG*, 41 (1920): 70.

²⁰⁰ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar*, 1985, 36.

Over georganiseerd kerkelijk leven voor 1550 in Gorinchem, naast de officiële kerk, zijn geen berichten bekend. Dat moet beperkt geweest zijn tot conventikels in de beslotenheid van particuliere woningen.

2.7 Conclusies

Het ontstaan van Gorinchem als nederzetting moeten we plaatsen in de 10^e eeuw. Het voorkomen van de naam van de nederzetting, ondersteund door archeologische vondsten en sporen van de oorspronkelijke ontginning in de stad, wijzen daarop. Romantische verhalen over een veel oudere oorsprong blijven van tijd tot tijd de kop opsteken. Die verhalen vinden meestal hun basis in de *Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede Gorcum* van de 15^e eeuwse kanunnik Pauli. Uit de oudste gevonden vermelding in de akten, een bevestiging van tolvrijdom in 1224 voor de mannen van Bentheim die bij Gorcum wonen, blijkt dat de nederzetting in het begin van de 13^e eeuw al een handelsnetwerk van enige importantie heeft. De ontwikkeling van Gorinchem tot stad is nauw verbonden met de opkomst van het Arkelse Huis in de streek. De Heren van Arkel achten zich allodiaal eigenaar van hun bezit, net als veel andere adellijke heren in het gebied van het voormalige Teisterbant. Daarmee houden zij ook vast aan hun patronaatsrechten op kerkelijke en andere stedelijke benoemingen. Uit het optreden van Heer Otto van Arkel tegen de proost van de Utrechtse Mariakerk, die inbreuk maakt op de allodiale rechten, blijkt dat de heren die rechten zo nodig met geweld verdedigen. De Gorcumse poorter Henrick Cannemacker, die zich misdraagt op zedelijk gebied, ondervindt het serieuze karakter van Otto's hoogheerlijke recht. De Arkelse oorlogen aan het begin van de 15^e eeuw waarin de Heren van Arkel het opnemen tegen de Graaf van Holland, die dan al een conglomeraat van graafschappen en hertogdommen bestuurt, loopt voor de Heren van Arkel noodlottig af. Erfjonker Willem sneuvelt in 1417 en met het overlijden van Heer Jan V in 1428 sterft de hoofdtak van het Arkelse Huis uit. Vanaf die tijd is de landsheer ook de allodiale heer van Gorinchem en het Land van Arkel, een uitzonderlijke dubbelfunctie in het gebied van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden. In Gorinchem valt het allodiale gezag de facto weg na de aansluiting bij de Opstand. In andere steden in de latere Classis Gorinchem, zoals Vianen, Culemborg, Buren, Heukelum en Leerdam, blijven locale adellijke families aan de macht. Die families handhaven naar vermogen de oude allodiale rechten, ook tegenover de classis, tot het einde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Onderdeel van die rechten is het hoogheerlijk recht op lijfstraffen inclusief het halsrecht. De locale adellijke heren treden bij het uitoefenen van die rechten zo nodig stevig op. De herinnering aan de locale adellijke familie is in het algemeen bewaard gebleven in de vorm van een graftombe in de plaatselijke Grote Kerk. Ook zijn straten, pleinen en instellingen vernoemd naar leden van die familie. Dit wijst er op dat de bevolking een positief beeld van die vroegere adellijke families koestert, ondanks dat stevige optreden. Dat beeld vormt, zeker in Gorinchem, een onderdeel van de plaatselijke identiteit.

De grondslag voor het kerkelijk complex van Gorinchem, bestaande uit een kapittel-kerk, een drietal kapellen, een drietal kloosters en enkele zorginstellingen is onder patronage van het Arkelse Huis gelegd. De latere Heren van Arkel, de Beierse, de Bourgondische en de Habsburgse vorsten, laten hun gezag gelden in de stad. De in opdracht van graaf Willem VI afgebroken Arkelse Burcht in het Wijdschild en zijn nieuwe dwangburcht aan de zuidwest

kant van de stad, getuigen daarvan. Die burcht, door Karel de Stoute uitgebreid en verfraaid tot de vermaarde “Blauwe Toren”, blijft ook voor de Habsburgse vorsten een rol spelen als “pied à terre”. De door de landsheer benoemde drossaard is de hoogste gezagsdrager in de stad.

Als handelscentrum onderhoudt Gorinchem uitstekende scheepvaartverbindingen met het Duitse achterland. Sporen van reformatorische stromingen komen al rond 1520 voor en zij beperken zich niet tot de schippers. In 1523 is de eerste geestelijke rechtbank van Frans van der Hulst, de pas benoemde keizerlijke en pauselijke inquisiteur, in de Blauwe Toren gevestigd. Van der Hulst rekt kennelijk op de bescherming die deze dwangburcht van de landsheer biedt tegen ingrijpen van locale of gewestelijke machthebbers. Die rechtbank is betrokken bij het onderzoek naar ketterse opvattingen van Cornelis 't Hoen en andere vooraanstaande Hollandse humanisten. De geleerde kanunnik Van der Haar uit Gorinchem is daar zijdelings bij betrokken maar hij beschikt over voldoende relaties en behendigheid om zich staande te kunnen houden. De gewestelijke en locale elite neemt het in deze zaken gewoonlijk op voor de verdachten. Na ontactisch optreden van Van der Hulst volgt ontslag door de landvoogdes. Daarmee verdwijnt ook deze geestelijke rechtbank uit Gorinchem. Ruard Tapper is betrokken bij de rechtbank van Van der Hulst. Tapper raakt hierdoor bekend met Gorinchem. Wij zien hem later terug bij onderzoek naar de nagelaten boekenrij van Harius, het bestrijden van de reformatie en het opzetten van de contrareformatie in de stad. Voor 1550 zijn al enkele Gorinchemse wederdopers veroordeeld. Van enige steun voor hen door de gewestelijke of locale elite vinden we nu geen spoor. Er zijn voor 1550 geen berichten bekend van georganiseerd kerkelijk leven in de stad naast de Rooms-katholieke Kerk. Het oudste bericht over optreden tegen een “Lutherse huisdienst” stamt uit 1552.²⁰¹

²⁰¹ P. van Meurs, “Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum”, 1918, 263 e.v.

3. Kerk en stad tot aan het begin van de Opstand

In het gezelschap van Philips II dat in september 1549 over Maas en Merwede naar Gorinchem vaart komen we onder meer zijn tante Maria van Hongarije, de Hertog van Alva en de Graaf van Horne tegen. De feestelijke intocht van Philips in Gorinchem zal ook Adriaan van den Heuvel Dirksz., de leider van de calvinisten in 1572 en Nicolaes Pieck, de leider van de Gorcumse Martelaren in 1572, niet zijn ontgaan.

Weinige jaren later is er van die feestelijke eensgezindheid niet veel meer over. Dat hangt samen met de opkomst van het calvinisme in de Noord-Nederlandse gewesten na 1550.²⁰² Parallel daaraan zien we de opkomst van de contrareformatie als gevolg van het Concilie van Trente.²⁰³ Het overleven van het calvinisme in de Noord-Nederlandse gewesten is verbonden met de kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen in het Duitse Rijk, Engeland en Frankrijk. In de periode voor 1572 zien we de vestiging van vluchtelingengemeenten in die landen. Die bereiden een georganiseerde Gereformeerde Kerk voor. Na 1572 komt die kerk snel boven de grond in Holland, het kerngebied van de Opstand. De Opstand krijgt in de moeilijke periode na 1572 meerdere malen steun uit die landen voor het volhouden van de strijd. Die steun is gewoonlijk niet gebaseerd op oprecht meeleven met de Nederlandse calvinisten. Politieke motieven, het tegengaan van Habsburgse dominantie, zijn leidend. De steun is dus ook niet altijd consistent en betrouwbaar. Een en ander maakt het de Habsburgse vorsten wel onmogelijk het calvinisme in de Noord-Nederlandse gewesten te elimineren. De geschiedenis van de reformatie in Gorinchem is na 1550 nauw verbonden met die opkomst van het calvinisme en de contrareformatie.

Het verklaren van de aanloop naar de Opstand, in het bijzonder de beroerten rond 1566, uit economische factoren is niet plausibel.²⁰⁴ Het gaat Holland en Zeeland economisch niet slecht en dat geldt zeker ook voor Gorinchem. De stad blijft Dordrecht, op afstand, goed volgen. Illustratief is de groei van het aantal inwoners met naar schatting ruim 20% vanaf 1514, waar Dordrecht op ruim 13% terecht komt. De graanhandel neemt toe door de eigen stapel vanaf 1541. De havenfaciliteiten, sterk verbeterd in 1541, komen de handel ten goede.²⁰⁵ Het brouwersgilde bloeit. Voor het jaar 1567 vinden we een melding van zeventien brouwerijen, waar er in 1514 slechts zes geteld worden.²⁰⁶

In het gedeelte hierna vatten we de kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen kort samen als context voor de ontwikkelingen in Gorinchem. De ontwikkelingen rond het “Wonderjaar”

²⁰² H.J. Selderhuis, “Calvinism as Reformed Protestantism: Clarification of a Term”, *Church and School in Early Modern Protestantism*, Leiden / Boston, 2013, 723. Met “calvinisme” duiden we het reformatorische protestantisme aan waarin de theologie van Calvijn een belangrijke rol speelt.

²⁰³ C.G. Herberman, “Lemma: Counter-Reformation”, *Catholic Encyclopedia*, New York, 1917. De term “contrareformatie” voor de periode van rooms-katholiek herstel na Trente tot het einde van de Dertigjarige Oorlog (1648), komt in de negentiende eeuw in algemeen gebruik. Eerst bij de protestanten en later pas bij de rooms-katholieken zelf. De term is een vertaling van “Gegenreformation”, vermoedelijk geïntroduceerd door de Duitse rechtsgeleerde Johan Stephan Pütter, zie: J.S. Pütter, *Historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des Deutschen Reichs*, I (bis 1558), Göttingen, 1786, 481.

²⁰⁴ J. Romein, *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam, 1941. De marxistisch georiënteerde historicus Jan Romein is één der auteurs die dat in de periode rond de tweede wereldoorlog probeert. Deze uitleg heeft geen stand gehouden.

²⁰⁵ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar*, 1985, 27.

²⁰⁶ W.F. Emck Wz., *Kroniek van Gorinchem*, 1929, 44.

1566 verdienen daarbij meer uitgebreid aandacht. Die zijn van doorslaggevende betekenis voor het verloop van de reformatiegeschiedenis in de stad tot 1572, de kern van dit hoofdstuk.

3.1 Kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen

3.1.1 Uitgangspositie

Rond 1550 zijn de gevestigde structuren van kerk en staat in Gorinchem nog volledig intact. Met het aan de macht komen van Philips de Goede is de ontwikkeling afgerond van de staatkundige en politieke structuur die wij nog aantreffen als context van de Gorcumse reformatiegeschiedenis in de tweede helft van de 16^e eeuw. De landsheer is ook Heer van Arkel. In het toekomstige gebied van de Classis Gorinchem houden de Heren van Vianen, Culemborg, Buren, Leerdam, Asperen en Heukelum nog onverkort vast aan hun allodiale rechten, ook op kerkelijk gebied. De kiem van die rechten is al gevormd voor de 12^e eeuw bij de verbrekking van Teisterbant. Gorinchem is lange tijd een belangrijke grensvesting van Holland geweest tegen de dreiging van Gelderland. Het verdrag van Gorinchem (1528) tussen Karel V van Habsburg als graaf van Holland en Karel van Egmond als hertog van Gelre houdt maar kort stand. Eerst in 1543 volgt definitieve erkenning van Karel V ook als landsheer van Gelre door Karel van Egmonds opvolger Willem. De hoofdtak van het Arkelse Huis is al lang uitgestorven maar hun nazaten zijn nog invloedrijk in stad en streek.²⁰⁷

De Staten van Holland beginnen rond 1430 aan hun “opvoeding” tot zelfstandigheid. Tracy karakteriseert de ontwikkeling die de Staten van Holland, Zeeland en West-Friesland tot in de eerste helft van de 16^e eeuw doormaken als een “leerschool in zelfbestuur”.²⁰⁸ Belangrijke elementen hierin zijn de financiële crisis van 1494 en de moeite die het kost om die te bezweren, het leren zoeken naar steun binnen de adel ten aanzien van gewenste militaire maatregelen en het intomen van al te enthousiast stedelijk particularisme.

De Rooms-katholieke Kerk is in 1550 op het eerste gezicht nog een indrukwekkend en alom tegenwoordig instituut in de Nederlandse gewesten. In de zeventien gewesten wonen bij elkaar circa drie miljoen mensen. Een derde gedeelte daarvan woont ten noorden van de grote rivieren.²⁰⁹ In dat gebied bevinden zich naar schatting ruim 5000 seculiere geestelijken voor dienst in de bijna 1400 parochies. Verder zijn er ongeveer 3000 monniken en broeders en enkele duizenden nonnen. Als we daar de aanhangende tros van kosters, huishoudsters, concubines en onwettige kinderen bij optellen, zien we dat circa 2% van de totale bevolking

²⁰⁷ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 37. Maria van Arkel, dochter van Jan V de laatste Heer van Arkel uit het Arkelse Huis, is gehuwd met Jan II van Egmond en IJsselstein. Karel van Egmond stamt af van haar zoon Arnold. Anna van Buren stamt af van Maria's zoon Willem. De vader van Anna, Maximiliaan van Egmond en haar grootvader Floris spelen een belangrijke rol bij de overwinning van Karel V op Maximiliaans verre neef Karel van Gelre. De hoofdtak van het Arkelse Huis is uitgestorven in 1428 maar vroegere Arkelse bezittingen zoals Leerdam en Asperen zijn via vrouwelijke lijnen allodiaal bezit gebleven. In de Grote Kerk van Leerdam ligt de steen van Jan V, de laatste heer uit de hoofdtak van het Arkelse Huis, overleden in Leerdam in 1428.

²⁰⁸ J.D. Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands*, 1985, 6.

²⁰⁹ H.J. Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 221-222, zie ook: J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 15, 74 e.v. en J.L. van Zanden, “ ‘Op zoek naar de “missing link””, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14-4, (1988): 386. De cijfers die, indien nodig na lineaire interpolatie op het zelfde jaar (1550), te vinden zijn bij deze auteurs lopen tot 10% uiteen. De auteurs wijzen op onnauwkeurigheden vanwege ontbrekende bronnen en indirecte telmethoden (haardsteden en geschatte gezinsgrootte).

aan de kost komt door of via kerkelijke functies. In Utrecht, het kerkelijk centrum van het Noorden de grote rivieren, zijn honderden seculiere geestelijken werkzaam. De hoofdkerken van belangrijke steden als Gouda en Dordrecht worden door wel vijftig seculieren bediend. Monumentale kerken zijn in de tweede helft van de 15^e eeuw en de eerste helft van de 16^e eeuw gebouwd of voltooid. Utrecht bloeit als centrum van kerkelijke kunst. Er zijn honderden kloosters waaronder de vermaarde abdijen van Egmond en Aduard. Dat patroon is ook in Gorinchem zichtbaar. De Grote Toren is voltooid in 1517. Er zijn ongeveer vijfduizend Gorcumers. Met veertien kanunikken, twintig minderbroeders, enkele tientallen zusters van de twee vrouwenkloosters en de genoemde “aanhangende tros”, komen we in de buurt van die 2%.

We hebben gezien dat kritiek op de gegroeide praktijk in de Rooms-katholieke Kerk, uit de hoek van de Moderne Devotie en de humanisten, al ver voor 1500 begint. De geschriften van Luther circuleren vanaf het begin in ruime mate in de Nederlanden, ook in Gorinchem. Vrijwel vanaf het begin bestrijden rooms-katholieke theologen de opkomende “ketterij”. De Leuvense theologen veroordelen in november 1519 de stellingen die zij vinden in een bundel met Latijnse geschriften van Luther.²¹⁰ Karel V heeft de ontwikkeling van de Reformatie van meet af aan energiek bestreden. Vanaf 1530 vallen de meeste slachtoffers onder de wederdopers. De militante revolutionaire houding van de dopers in de jaren dertig leidt tot intensieve vervolging en honderden executies. De vreedzame volgelingen van Menno Simons in de jaren daarna blijven door hun radicale afwijzing van de bestaande kerk goed herkenbaar voor de inquisitie. Het pluriforme gezelschap van humanisten met denkbeelden ontleend aan Luther en Erasmus behoort meestal tot de stedelijke elite. Bestuur en inquisitie laten hen gewoonlijk met rust.

In 1550 is er, met uitzondering van de wederdopers, nauwelijks sprake van enige vorm van kerkelijke organisatie aan de kant van de Reformatie. De wederdopers staan rond 1550 aan het begin van een moeizame herstelperiode. Halverwege de 16^e eeuw is het calvinisme, met uitzondering van enkele plaatsen in het Waals sprekende gedeelte zoals Tournai en Valenciennes vanaf 1540, nog geen factor van betekenis.²¹¹

3.1.2 Staatkundige ontwikkelingen

Rond 1550 ziet het er voor het Habsburgse Huis goed uit. In 1549 heeft de keizer met de “Pragmatieke Sanctie” (gebaseerd op zijn eigen gezag) de opvolging van zijn zoon Philips II in de Bourgondische erflanden veilig gesteld. De afkondiging, in een zitting van de Staten-Generaal op 4 november van dat jaar bevat de passage:

“...requérant ausdits Estats de le vouloir consentir, à quoy iceux Estats après plusieurs assemblées et convocations sur ce tenues, chacun en son endroit, se sont unanimement et volontairement condescendus, mesmes ont fait instance devers nous, que voulussions introduire ladit loy pragmatique,...”.²¹²

²¹⁰ H.J.Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 259.

²¹¹ *Ibid.*, 234 e.v., zie ook: J. Israel, *The Dutch Republic.*, 1995, 15, 79 e.v.

²¹² A.S. de Blécourt, N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland.*, 1919, 77-79.

De keizer wil hiermee onderstrepen dat de Staten deze regeling, na rijp beraad en in meerdere vergaderingen, eensgezind en uit vrije wil van harte ondersteunen. Ook zijn jongere broer Ferdinand van Habsburg, de in 1531 als Rooms-koning gekozen opvolger van Karel V, tekent in december 1550.²¹³

Ontwikkelingen in het Duitse Rijk, Engeland en Frankrijk

In 1547 verslaat Karel V het Schmalkaldisch Verbond onder leiding van keurvorst Johan Frederik van Saksen, mede door het overlopen van Maurits van Saksen naar het keizerlijke kamp. Het interim van Augsburg uit 1548 geeft enige ruimte voor het lutheranisme maar niet voor het calvinisme.²¹⁴ Dit vergroot de tegenstellingen tussen de lutheranen en de calvinisten. Straatsburg verliest zijn prominente positie in het Europese protestantisme aan Genève. In 1551 verslaat een alliantie van Duitse vorsten onder leiding van Maurits van Saksen en de Franse koning Hendrik II de keizerlijke troepen in Duitsland en Oostenrijk. Karel V moet de wijk nemen maar hij zet tot zijn abdicatie in 1555 de oorlog tegen Frankrijk voort. De godsdienstvrede van Augsburg in 1555, op basis van het principe “*cuius regio eius religio*”, houdt stand tot 1618. Dat levert de basis voor de relatief veilige wijkplaatsen van Nederlandse protestanten in Oost-Friesland, in Kleef en in de Pfalz.²¹⁵ Kleef is voor de vluchtelingen uit Zuid-Holland eenvoudig bereikbaar via het bestaande verkeer over de grote rivieren.

In Engeland is, na de dood van Hendrik VIII in 1547, Edward VI koning tot zijn overlijden in 1553. Een protestantse regentschapsraad oefent het gezag uit. Aartsbisschop Cranmer begint met een reformatie naar het voorbeeld van Straatsburg en Zwitserland.²¹⁶ Koningin Mary start in 1553 een katholieke restauratie poging, inclusief een intensieve kettervervolging. In 1558 volgt Elisabeth haar halfzuster op en breekt de katholieke restauratie af. Haar regeling in 1559 vestigt de Anglicaanse Kerk, met het “*Book of Common Prayer*” van Cranmer als basis en de vorst als “*Supreme Governor*”. Gedurende de beginjaren van de lange regering van Elisabeth is Engeland een wijkplaats voor met name Vlaamse calvinisten geweest. Zij heeft de opstand in de Nederlanden tegen het Habsburgse gezag gewoonlijk direct of indirect gesteund.

In Frankrijk staan de eerste ketteren in 1523 op de brandstapel. Onder invloed van Marguerite van Navarre is de kettervervolging nog beperkt maar vanaf 1534 verscherpt de repressie.²¹⁷ Veel aanhangers van de Reformatie nemen de wijk, waaronder Calvijn.²¹⁸ Na de dood van Frans I in 1547 heeft de Reformatie in Frankrijk een enorme groei doorgemaakt. In 1562 zijn er naar schatting meer dan twee miljoen hugenoten. Zij volgen het kerkordelijke bestuursmodel van Bucer en Calvijn met de vier ambten en de structuur van lokale en

²¹³ R. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland*, 1901, 26.

²¹⁴ J.M. Schönwettters, J.M. (ed.), *Aller des heiligen römischen Reichs gehaltenen Reichs-Täge*, Frankfurt am Main, 1720, 465, 487. In de aanhef van het interim van Augsburg (mei 1548) is uitdrukkelijk vermeld dat het gaat om een regeling in afwachting van de concilie uitspraak. Het Concilie van Trente is al in februari 1548 opgeschort. Zie ook: Historicum.net, “Thema Reformatie, Glossar Augsburg Interim”.

²¹⁵ D. MacCulloch, *The Reformation, a history*, 2003, 253 e.v.

²¹⁶ D. MacCulloch, *Christianity, the first three thousand years*, 2009, 630.

²¹⁷ H.M. Baird, *History of the Rise of the Huguenots of France*, 1879, 159 e.v. Aanleiding is de “*Affaire des Placcards*” de pamfletten-strijd (1533-1534) tussen sympathisanten van de Reformatie en orthodoxe rooms-katholieken. Een provocerend pamflet tegen de mis, dat tot op de slaapkamerdeur van Frans I zou zijn bevestigd, is aanleiding voor een verscherpte vervolging.

²¹⁸ J. Calvijn, “*Prefatio ad regem Gal*”, *Institutio Christianae Religionis*, 1559, I-VI. In de opdracht aan Frans I neemt Calvijn stelling tegen die verscherpte repressie.

meerdere vergaderingen.²¹⁹ Dat model is door predikanten uit de Zuidelijke Nederlanden meegenomen naar Emden. Vanaf 1547 tot 1589 heeft Frankrijk vier troonswisselingen meegemaakt. Er is steeds strijd geweest tussen de katholieke partij en de hugenoten. Hendrik IV beëindigt in 1598 de godsdienstoorlogen in Frankrijk met het Edict van Nantes. De Nederlandse gewesten kunnen tijdens de Opstand gewoonlijk op Franse steun rekenen.

3.2 Opkomst van het calvinisme en de contrareformatie

In de jaren vijftig van de 16^e eeuw zien we in het gebied van de latere Republiek nog geen georganiseerde calvinistische gemeenten. De eerste gereformeerde kerk “onder het kruis” in het Nederlandse taalgebied is die van Antwerpen uit 1555. Rond 1560 zijn er meer ondergrondse gemeenten in Vlaanderen en Brabant. Pas vanaf 1565 ontstaan ze in de Noordelijke Nederlanden. De theologie van Calvijn bouwt voort op het grondwerk van Luther en sluit goed aan op het wijd verbreide erasmiaans-humanistische gedachtengoed. De invloed van Calvijn op de reformatie in de Nederlanden verloopt langs de volgende lijnen:²²⁰

- De geschriften van Calvijn, vanaf 1554 ook in Nederlandse vertalingen.
- Persoonlijke contacten van Calvijn met kerkleiders en studenten uit de Nederlanden.
- Gastpredikanten uit Straatsburg en Genève, op verzoek naar de Nederlanden gereisd.
- Contacten tussen Calvijn en Nederlandse kerken.

Daarnaast is de opvatting van Calvijn over de verhouding van kerk en staat van belang voor vestiging en groei van het calvinisme.²²¹ Zijn bestuurlijke voorkeursmodel is het collectief zoals hij dat aantreft in de vrije rijkssteden van het Heilige Roomse Rijk. Ook onderstreept Calvijn de plicht van “de drie standen” zo nodig “de woedende ongebondenheid der koningen tegen te gaan”. De godsdienstvrede van Augsburg legt het toezicht op reformatie duidelijk bij de hoge overheid. Voorstanders van reformatie in de Habsburgse Nederlanden hebben vanuit dat principe weinig steun te verwachten. Voor Gorinchem geldt dat in versterkte mate. In het gebied rond Gorinchem is een aantal allodiale heren de reformatie welgezind maar dat geldt niet voor Gorinchem zelf. Philips II is zowel Graaf van Holland als Heer van Arkel.

3.2.1 Protestantiserende katholieke geestelijken in Gorinchem

Uit de jaren vijftig stammen enkele meldingen over beschuldigingen betreffende ketterij waarbij plaatselijke geestelijken zijn betrokken. In 1552 vinden we een melding betreffende de Waalwijkse priester Jan Florentii.²²² Jan heeft meegevochten in de oorlog, verwaarloost zijn plichten in de kerk, spot met de eucharistie, leeft in concubinaat en is aan de drank. Als zijn bijzit ziek is weigert hij haar de communie “seggende dat hij met dat goeken nijet te

²¹⁹ J. Calvijn, *Institutio Christianae Religionis*, 1559, Vertaling A. Sizoo (1931), IV, 35 e.v. De ambten zijn herder, leraar, ouderling en diaken. Zie ook: C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 1999, 61 e.v.

²²⁰ F. van der Pol, “Calvin and the Netherlands”, in: H.J. Selderhuis (ed.), *The Calvin Handbook*, 2009, 87-96.

²²¹ R.M. Kingdon, “Church and State”, in: H.J. Selderhuis (ed.), *The Calvin Handbook*, 2009, 355-361, zie ook: J. Calvijn, *Institutio Christianae Religionis*, 1559, IV-XX, 384 e.v. Dit hoofdstuk handelt over de burgerlijke regering. Calvijn begint met het onderscheid tussen de geestelijke regering, gericht op het eeuwige leven en de regering gericht op de burgerlijke en uiterlijke rechtvaardigheid der zeden. Calvijn neemt zowel stelling tegen anarchistische opvattingen (van “barbari homines”) als tegen absolutistische machtspretenties van vorsten.

²²² L. van de Meerendonk, *Tussen Reformatie en Contra-Reformatie*, 1967, 46, 53.

doene en hadde...”. De pastoor van Waalwijk verdenkt hem ook van ketterij: “besunder van der secten van den Zwinglianen, nijets nijet houdende van den heijligen Sacramenten”. Heer Jan bedreigt de pastoor met geweld als die hierover iets aan de visitatoren vertelt. Na een mislukte arrestatiepoging neemt heer Jan de wijk naar Gorinchem, waar hij vandaan komt. Hij pakt daar kennelijk zijn priesterlijke taak weer op.

Een tweede melding gaat om een rechtszaak uit juni 1552 onder supervisie van de schepenen Ketelaer en de Bye:²²³

“Den XXVIIen Junij 1552. Scepenen Ketelaer ende De Bye
Heer Pieter Peterszoen van Breeda, presbyter, tuycht ter instantie van Jan Folpertszoon, rechtelicken gedaecht zijnde van eenen Jan Heymanzoen, gezworen roydrager deser stede, liggende zijn rechterhant op zijn borste ende verclarende bij zijn consciëntie ende priesterscap, alsdat hij, deposant, gecomen is op eenen Sonnendach van der hoochmisse ten huysse van heer Geryt Mathijszoen Daetselaer, canonick tot Gorkum, welcken heer Geryt Mathijszoen uuyter kerck gecomen zijnde, heeft hij, deposant, hem gevraecht zeggende: Heer Geryt, hoe compt, dat ick zoe scandelicken verworpen ben ende dat mijn gegeven wordt een certificatie dien meer tegens mijn gaet dan met mij?...”

Datselaer antwoordt dat hij het zo voor heer Pieter opgenomen heeft dat de heren van het kapittel het hem verwijten. Uit het verdere verloop van het verslag blijkt dat het gaat om een bijeenkomst ten huize van Jan Folpertsz. van Asperen. Heer Pieter zou met alle lutheranen van Gorcum ten huize van Jan Folpertsz. bijeengekomen te zijn.²²⁴ Op die bijeenkomst zou men Duitse psalmen gezongen en “wonder dingen te handen getogen” hebben. Heer Pieter verklaart dat er op die bijeenkomst alleen familieleden van Jan Folpertsz. aanwezig geweest zijn. Hij ontkent dus de andere beschuldigingen niet. Heer Gerrit is daarop met heer Pieter naar de deken van het kapittel gegaan met het verzoek heer Pieter weer in dienst te stellen. De deken gaat daar niet op in, liever nog geeft hij zijn dekenaat op. Heer Pieter blijft geschorst in zijn dienst als priester vanwege zijn betrokkenheid bij deze zaak. Ook deze zaak is niet verder geëscaleerd. Jan Folpertsz van Asperen is een vooraanstaand man in Gorinchem. We komen hem tegen in de lijsten van stadbestuurders uit 1546 en 1558.²²⁵

3.2.2 Begin van de contrareformatie in Gorinchem

In het verslag van Jan van Dam, griffier van het Hof van Holland, vinden we gegevens over een bijeenkomst “opte pleydtcamer van den Hove van Hollant uuyt voergaende beschrijvinge

²²³ P. van Meurs, “Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum en in het Land van Arkel kort voor de Hervorming”, *NAKG*, XIV-3 (1918): 263 e.v. De genoemde schepenen zijn Mr. Gerrit Ketelaar Dirksz. en Peter de Bie Cornelisz., zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 526.

²²⁴ J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 1994. Het is dan nog gebruikelijk de niet-doperse protestanten “lutheranen” te noemen. Woltjer wijst er op dat al sinds de jaren twintig van de 16^e eeuw de lutherse sacramentsleer weinig weerklank krijgt in de Nederlanden. In de vertaalde lutherse geschriften laat men die nog al eens weg.

²²⁵ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 527.

van de Majesteyt van de Coninginne ende van den zelfde Hove”.²²⁶ Vooraanstaande geestelijken uit Holland en Zeeland komen daar een verdeelsleutel overeen voor de kosten van het bijwonen van het Concilie van Trente. De afgevaardigde uit Gorinchem is “Heer Anthonis v Dielbeecke canonick ende gemachticht van den deken en capitularen van Gornichem”. Naast de initiële bijdrage moet men gedurende het concilie per maand een bedrag van honderd carolus guldens opbrengen. Na de nodige deliberaties komt men een lijst overeen, gedateerd 1 juni 1551. De maandelijkse bijdrage komt uit de rente van een hoofdsom van “33 duysent 730 ponden 6 st. 2 deniers vleemsch van 40 grooten ’t pond” Het kapittel van Gorcum is hierin aangeslagen voor 431 pond.²²⁷ Een tweede verslag van 27 april 1563 behandelt een soortgelijke bijeenkomst over de kosten van het Concilie van Trente in 1562-1563. Hier vertegenwoordigt Jan Cuijl de deken en het kapittel van Gorinchem. De lokale geestelijkheid, waaronder die van Gorinchem, is dus duidelijk betrokken bij het Concilie van Trente.²²⁸

Aanstelling van contrareformatorische geestelijken

Bij Estius vinden we een melding van een zaak die een opmaat is naar meer gepolariseerde verhoudingen in de stad. Het betreft de komst van Lenaert van Vechel, afkomstig uit ’s-Hertogenbosch, naar Gorinchem als pastoor. In 1556 is er in de parochie van Gorinchem een kritieke toestand ontstaan.²²⁹ Een belangrijke rol hierin is gespeeld door Jan Pieck, de vader van de latere martelaar Nicolaes Pieck. De zittende pastoor is een “heimelijk aanhanger van de nieuwe ketterse leringen die bedektelijk onkruid tussen de tarwe strooide”.²³⁰ Jan Pieck doorziet dit en voegt geleidelijk alle aanwijzingen tot een klemmend bewijs tezamen. De pastoor wordt als gevolg daarvan met schande uit zijn bediening en uit de stad gejaagd. Het kapittel van Gorcum moet een nieuwe voordracht maken voor een pastoor, te benoemen door “de regering te Brussel”. We zien hier het patronaatsrecht van de Heren van Arkel terug. Vanaf 1412 is de Graaf van Holland ook Heer van Arkel. Goedkeuring van de voordracht is dus formeel voorbehouden aan Philips II, in Brussel vertegenwoordigd door zijn landvoogdes. In overleg met de magistraat besluit men een delegatie van het kapittel, bestaande uit de deken en kanunnik Cornelis Buys, naar Leuven te sturen. Zij moeten een kandidaat zoeken “wiens geloofstrouw boven elke twijfel verheven is”. Daartoe vervoegen zij zich bij Ruard Tapper. We zijn Ruard Tapper al in Gorinchem tegengekomen. In 1523 als theologisch geschoold lid van de “rechtbank” van de leek Frans van der Hulst en in 1547 als inquisiteur

²²⁶ R. Hoekstra, Lemma “Maria van Oostenrijk”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, (2016). De “Coninginne” is Maria van Oostenrijk, landvoogdes in de periode 1531-1555. Zij is een volle zuster van de “Majesteyt” Karel V. Als echtgenote van Lodewijk II is zij vier jaar koningin van Hongarije geweest. Lodewijk sneuvelt tegen Suleiman in 1526. De tweede periode van Trente is die van 1551-1552.

²²⁷ A. van Lommel, “Acten beroerende de gheestelijckheijt, omme te vervallen d’onkosten”, *BGBH*, 3 (1875): 390 e.v. De Gorcumse bijdrage is te vergelijken met de bijdragen van Den Briel (428 pond), Naaldwijk (472 pond) en Geertruidenberg (415 pond). Niet de grootte van de stad maar de draagkracht van een kapittel is kennelijk bepalend. Het kapittel van Dordrecht zit op ruim de helft.

²²⁸ *Ibid.*, 399, 405. Bedragen zijn hier niet genoemd. Merk op dat tijdgenoten die deze stukken schrijven het hebben over “zendinge tottet eerste Concilium van Trente a^o een en vijftich”.

²²⁹ G. Estius, *Waerachtige historie van de Martelaers van Gorcom*, 1604, 238-239.

²³⁰ D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, 1954, 54 e.v. De formulering “onkruid tusen de tarwe” is een parafrase van De Lange op Mt.13: 24-25. De Lange ziet kennelijk de les in Mt. 13: 26-30 over het hoofd. Zie ook: G. Estius, *Waerachtige historie*, 218 e.v.: De theoloog Estius schrijft: “de schaepkens des Heeren secretelijck hadde beginnen te bederuen”.

die het boekenbezit van Harius voor onderzoek naar Leuven brengt. Hij moet dus bekend en gewaardeerd zijn bij de orthodoxe rooms-katholieken in Gorinchem. Ruard Tapper is in die tijd hoogleraar theologie in Leuven.²³¹ Tapper beveelt Lenaert van Vechel aan. Van Vechel is geboren in 's-Hertogenbosch. Vermoedelijk is hij als tienjarige in het plaatselijke convict van de Broeders des Gemeenen Levens geplaatst en volgt hij de lessen aan de vermaarde stadsschool aldaar. In 1543 vertrekt de dan zestienjarige Van Vechel naar Leuven waar hij in 1547 gradueert als magister in de vrije kunsten en daarna zijn priesterwijding ontvangt. Hij zet zijn studie voort aan het Leuvense "Pauscollege", gesticht door Adriaen VI. Als men Van Vechel in 1556 naar Gorcum haalt is hij, volgens De Lange, een eersteklas theoloog en een voortreffelijk prediker. Ook als mens en zielszorger krijgt Van Vechel alle eer. In 1558 roept Lenaert van Vechel een andere leerling van Ruard Tapper, Nicolaes Poppel, als kapelaan naar Gorinchem.²³² De Lange roemt van hem eerder de ijver en de vasthoudendheid dan de theologische en menselijke kwaliteiten. Een derde leerling van Ruard Tapper die we in Gorcum tegenkomen is Nicolaes Pieck, geboren in 1534 uit een gezeten Gorcumse familie.²³³ Zijn opleiding verloopt vrijwel langs dezelfde lijnen als die van Lenaert van Vechel. Eind 1567 wordt hij gardiaan van het minderbroeder-klooster in de Arkelstraat. Willem van Est heeft zijn oom Nicolaes Pieck "zo weelderig met deugden uitgedost dat men daaronder de mens nauwelijks terug kan vinden".²³⁴

Stichting weeshuis

Op nieuw rooms-katholiek elan wijst ook de stichting, in 1557, van het weeshuis in Gorinchem. Op 12 december dragen Matthys Aalbertsz. en zijn vrouw Marytje Kolff Jorisd. een groot huis aan de Molenstraat voor dat doel over. Drossaard Philips Hinkart keurt dat, samen met de burgemeesters en de schepenen van de nieuwe vroedschap, in 1558 goed.²³⁵ De schepenen Adriaan van den Heuvel Dirksz. en Pieter de Bie Cornelisz. ondertekenen de transportakte aan de eerste weesmeesters. Zij zorgen van stadswege voor een deel van de benodigde inkomsten van het weeshuis, onder meer door nieuwe poorters een gift van zes carolus gulden aan het weeshuis te laten afdragen. Van den Heuvel draagt zelf ook bij. In de ordonnantie op het bestuur van het weeshuis lezen we, naast bestuurlijke bepalingen en restricties op plaatsing, de verplichting tot godsdienstonderwijs. De vader en moeder van het weeshuis dienen de kinderen te leren bidden, de geboden te leren en te "induceren tot kennisse van 't Goddelyk Woord". De wezen moeten bidden voor de stichters en op alle zondagen en heiligendagen gedisciplineerd ter kerke gaan. De weesmeesters en de secretaris zweren de ambtseed met formulering "zo moet my Godt helpen ende alle zyn Heyligen".²³⁶

²³¹ H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 260-262. Tapper is ook een vooraanstaand deelnemer aan het Concilie van Trente geweest.

²³² D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, 1954, 58 e.v. Datums van aanstelling in die jaren zijn niet bekend.

²³³ J. van Kuijl, *Wapenboek*, 1742, F190-191. Er zijn familiebanden met het regentengeslacht Calff en met de familie Van Est. Elisabeth, een zuster van Nicolaes, is gehuwd met Hessel van Est, de vader van Willem van Est.

²³⁴ D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, 1954, 70.

²³⁵ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 55. Zie verder: *Ibid.*, 527. Van Zomeren vermeldt daar de wisselingen in het stadsbestuur in deze periode en de uitbreiding op gezag van Philips II tot een vroedschap van vierentwintig personen in zijn lijst van stadbestuurders.

²³⁶ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 49. Deze formulering is kennelijk nog gebruikelijk. Men vraagt die ook aan nieuwe leden van het zakdragers-gilde.

Het weeshuis heeft door verdere schenkingen van buurhuizen in 1565 een eigen kapel waar Adriaan Vlijmen kapelaan en schoolmeester is, onder toezicht van pastoor Lenaert van Vechel.²³⁷

We zien dat in Gorinchem in deze jaren een centrum van contrareformatie ontstaat, niet alleen voor de stad maar ook voor de streek. In andere steden in het gebied staan de feodale heren bepaald niet afwijzend ten opzichte van de reformatie. Hun patronaatsrechten voorkomen voorlopig de benoeming van geestelijken die de contrareformatie zijn toegedaan.

3.2.3 Sporen van calvinisme in Gorinchem

Het is niet bekend of de verdreven ketterse pastoor al calvinistische leringen verkondigd heeft maar Van Vechel en Poppel hebben daar niet lang op behoeven te wachten. De bekende calvinistische prediker van het eerste uur, Herman Moded, is in 1561 ook werkzaam geweest in Gorinchem. Herman Moded is geboren in Zwolle als Herman Struijcker, ook geschreven als Strycker. Zijn geboortjaar is niet bekend. Ook over zijn jeugd is weinig bekend. Bij een aantal auteurs vinden we de vermelding dat hij al in 1545 alom in de Nederlanden de verbeterde leer predikte. Dat is niet juist. Herman Strycker is na 1547 nog priester in Zwolle. In 1554 solliciteert hij zonder succes naar het rectorschap van één der kapittelscholen in Zutphen.²³⁸ Hij heeft nog kort aan de Keulse universiteit gewerkt maar komt daar in 1556 in conflict wegens het doceren van ketterse denkbeelden. Kort daarna moet zijn bestaan als rondtrekkend predikant begonnen zijn. Hij werkt in Vlaanderen en Brabant.

We komen hem daarbij tegen in Breda en Gorinchem. Een brief van Moded aan de kerkenraad te Emden beveelt een Gorinchemse jongen aan voor opleiding tot predikant.²³⁹ De moeder wil graag dat haar zoon na zijn studie, dienstbaar zal zijn “der gementen Christi Jesu”. Moded vraagt de Emdense broeders de jongen via de rector of de magistraat op een goed adres onder te brengen en er op te willen toezien dat hij een goede geestelijke en lichamelijke verzorging krijgt. De moeder, weduwe Anneke Dregge, is kennelijk niet onbemiddeld. Zij is van harte bereid de kosten voor scholing, huisvesting en verzorging te vergoeden. Uit de brief, getekend door “Hermannus Strijcherus”, blijkt verder dat Gorinchem rond 1560 al opgenomen is in het netwerk van contacten tussen de calvinistische gemeenten in wording met Emden als centrum.²⁴⁰

Onderlinge verhoudingen in de stad voor de Opstand

Vrij recent is archiefonderzoek gedaan naar wat er te vinden is over de betrekkingen tussen de geestelijken en de leken (burgers, stadsbestuur) in de periode voor de aansluiting bij de

²³⁷ W.A. van der Donk, *Gorinchemse Oudheden V*, 1949, 34.

²³⁸ G.J. Brutel de la Rivière, *Het leven van Hermannus Moded*, 1879, 8 e.v. Zie ook: J. Ens, *Kort historisch berigt van de Publieke Schriften*, 1733, 90; W. te Water, *Historie der Hervormde Kerke te Gent*, 1756, 223; A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.*, XII-2, 1869, 898.

²³⁹ G.J. Brutel de la Rivière, *Het leven van Hermannus Moded*, 1879, 15. De tekst van deze brief is weergegeven in een uitgave van de Marnix-Vereeniging, zie: J.J. Toorenenbergen, H.Q. Janssen, *Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven*, Serie III. – Deel II, 1878, 1.

²⁴⁰ A.A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIIe eeuw*, 1909, 114. Vanaf 1554 neemt de gemeente in Emden, onder leiding van Johannes à Lasco, de rol van centrum voor drukwerk, opleiding van predikanten, contacten en communicatie van de calvinistische gemeenten onder het kruis in de Nederlanden over.

Opstand. Daaruit komt een minder rooskleurig beeld naar voren dan we gewoonlijk aantreffen in de hagiografie rond de Martelaren. In conflicten waarbij geestelijken betrokken zijn valt nog al eens de beschuldiging van “ketterij”.²⁴¹ Als voorbeeld een conflict uit 1560 tussen het stadsbestuur en een deel van de geestelijkheid. Kanunnik Anthonis Anthonisz. de Jonge en broeder Antonius Musculus zijn betrokken bij een zedenzaak. Jongens zouden in afzondering op de kamer bij die geestelijken geprest zijn tegennatuurlijk gedrag op te biechten maar daarover te zwijgen tegenover hun ouders. Geruchten bereiken de burgemeesters, Adriaan van den Heuvel Dirksz. en Peter de Bie Cornelisz.²⁴² In een confrontatie met de genoemde geestelijken, waarbij ook pastoor Lenaert van Vechel aanwezig is, stellen de geestelijken dat ze de namen van wel honderdvijftig zondaars kennen maar die niet willen prijsgeven.²⁴³ De burgemeesters kennen echter al enkele namen. De geestelijken gooien het nu over een andere boeg. Er gebeuren in Gorinchem zulke verschrikkelijke dingen dat de stad het lot van Sodom en Gomorra dreigt te delen. Een van de genoemde jongens bekent, na marteling, onzedelijk gedrag maar trekt die bekentenis later weer in. Zekerheidshalve volgt toch maar verbanning uit de stad. Samen met de drost, Caspar Turck, verzoeken de “heren van de wet” aan de vergadering van het kapittel om kanunnik Anthonis een verbod op het verspreiden van kwade geruchten op te leggen. Anthonis dreigt hierop een nog groter schandaal te veroorzaken, het gaat niet alleen om sodomie, er is ook sprake van ketterij. Hierbij wijst hij burgemeester Van den Heuvel aan. Die is bereid onder ede te verklaren dat hij daar vrij van is. Anthonis krabbelt wat terug, hij bedoelt niet specifiek Van den Heuvel maar de heren van de wet in het algemeen. De heren van de wet vragen advies aan een raadsheer in Mechelen. Die adviseert de drost om Anthonis aan te pakken via de proost van Arnhem en zelf te onderzoeken of er burgers te verdenken zijn van ketterij.²⁴⁴ De zaak lijkt gesust te zijn door overplaatsing. Anthonis komen we in 1561 tegen als procurator van Eemstein bij Zwijndrecht en Antonius als gardiaan in Gouda.²⁴⁵

Uit 1561 stamt een conflict over diefstal en vervalsing door een andere kanunnik, Jan Back.²⁴⁶ Ook hij verweert zich met een tegenaanval waarin hij de aangevers wegzet als lutheranen, wederdopers en andere ketters. In 1564 komt priester Jan Claassen, alias “de lange heer Jan” om bij een kroegruzie. In de jaren daarvoor is hij bij herhaling betrokken in zaken van geweld en ontucht. Hierbij komen we ook de naam Jacob Matthijsz, een latere beeldenstormer, tegen.²⁴⁷

²⁴¹ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, (2014): 44 e.v. Gegeven het plakkaat van Karel V uit 1550, bevestigd door Philips II, is beschuldiging van “ketterij” levensgevaarlijk voor de beschuldigde.

²⁴² Ibid., 58. Zie: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stadt van Gorinchem*, 1755, 499 e.v. voor de schrijfwijze van de namen. Van den Heuvel, De Bie en Turck werken hier nog in goede harmonie samen, binnen het kader van de oude kerk.

²⁴³ RAG AS1415, f. 50v.

²⁴⁴ RAG RA 186, f. 17v-22 en 27.

²⁴⁵ RAG RA 691, f. 268; RA 82, f.150.

²⁴⁶ RAG AA inv. Nr 65, f. 13v; RA 186, f. 51v-52; RA82, f.135.

²⁴⁷ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, (2014): 62. Zie ook RAG RA 131 f. 491, 500, RAG RA 133 f.15 voor de misdrijvingen van “de lange heer Jan”. Matthijsz. zien we terug in de vonnissen van de Bloedraad, zie ook: J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 25 e.v.

3.3 Het Wonderjaar 1566

Over de religieuze ontwikkeling in Gorinchem in de periode die direct vooraf gaat aan het “Wonderjaar” komen we weinig tegen in het archief van de stad. Dat weerspiegelt zich in de historiografie. Van Zomeren meldt tussen 1555 en 1566 alleen een rechtszaak over tolvrijdom in juni 1563 en het wegen van het kerkzilver in februari 1564. Bij dat laatste merkt Van Zomeren op: “’t welke zo ik meene uyt voorzorge is gedaan, vermits de reformatie sterk begon aan te nemen, en zo ik vinde aangetekent wierd het besten in veylige bewaringe gebracht”.²⁴⁸ In de jaren direct voor het Wonderjaar is er een opleving onder de wederdopers. Na het overlijden van Menno Simons in 1561 is zijn leerling Leenaert Bouwens succesvol als rondreizend prediker. In de periode 1563-1565 doopt hij volgens zijn dooplijsten meer dan 4000 volwassenen. Daaronder vinden we 59 dopelingen in Gorinchem.²⁴⁹

Ook in de meer recente vakliteratuur is uit die periode weinig over de Gorinchemse calvinisten te vinden. In 1566 zien we dat de Gorinchemse calvinisten al goed georganiseerd bovengronds komen. Het verloop van de verdere gebeurtenissen in het Wonderjaar is eigenlijk in iedere stad specifiek, gegeven de lokale omstandigheden en verhoudingen. De bewaard gebleven vonnissen van de Raad van Beroerten zijn daarvoor een belangrijke bron. Dat geldt ook voor Gorinchem. Maar de acties van de calvinisten en de reacties van het stadsbestuur sluiten aan bij het landelijk patroon van toenemende spanningen, ontstaan in de periode 1559-1565.²⁵⁰

3.3.1 Het “Wonderjaar” in perspectief

De kwalificatie “Wonderjaar” voor het jaar 1566 is al gebruikt door tijdgenoten.²⁵¹ In historisch perspectief gezien zijn de gebeurtenissen in 1566 eerder te zien als ontlading van een spanningsveld dat vanaf de eerste uitingen van reformatorische gezindheid opgebouwd is. Voor zijn vertrek naar Spanje benoemt Philips II Willem van Oranje tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, Lamoraal van Egmond tot stadhouder van Vlaanderen en Artois en zijn (onervaren) halfzuster Margaretha van Parma tot landvoogdes. In de Raad van State komen we, behalve Vliesridders als Oranje, Egmond en Horne, ook Granvelle, Viglius en Berlaymont tegen. Die laatste drie vormen de Geheime Raad die, met voorbijgaan van de Raad van State, in feite de macht in handen heeft.²⁵² Na de vrede met Frankrijk in 1559 en

²⁴⁸ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 364.

²⁴⁹ K. Vos, “De Dooplijst van Leenaert Bouwens”, *BMGN*, 36. (1915), 54, 66. Vrijwel direct is Bouwens binnen de gemeenschap beschuldigd van heerszucht. In 1565 is hij door een raad van ouderlingen onder leiding van Dirk Philips afgezet. Dit leidt tot de splitsing van de Wederdopers in de Friese en de Vlaamse tak, zie ook: K. Vos “Leenaert Bouwens (1515-1582).” (1957) *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*. 2006-03-23.

²⁵⁰ A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London, 1990, 132 e.v.

²⁵¹ F. van Mieris, *Antwerps Chronykje*, 1743, 69. In het door Mieris uitgegeven “*Antwerpsch Chronykje*” uit die tijd lezen we “Anno 1566. d’Welck men hiet het jaer van wonder om de grouwelycke veranderinghe die men sach in het out Christenen Gelooff...”. Zie ook: R. van Roosbroeck, *Godevaert van Haecht*, 1929, 23. We vinden daar: “Hier beghint het jaer 1566 in welck wonderlycke veranderinghen in Nederlandt gheschieden”.

²⁵² E.M. Geever, *Gevallen vazallen: de integratie van Oranje, Egmond en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, 2008, 22. Vliesridders zijn “pares” van Philips II, de grootmeester van de orde, die hen aanspreekt als “neef”. Vliesridders vallen niet onder de bepaling in de Nederlandse privileges die buitenlanders uitsluit van publieke ambten.

het vertrek van Philips II naar Spanje, neemt de spanning in versneld tempo toe.²⁵³ Een belangrijke factor daarbij is de combinatie van de strenge plakkatens van Karel V, bevestigd door Philips II, met de invoering van de nieuwe bisschoppelijke structuur. Bij de keuze van de bisschoppen voor de nieuw gevormde bisdommen gaat de voorkeur van de koning en van Granvelle uit naar geschoolde theologen die hun sporen in de inquisitie verdiend hebben. De adel en de steden ervaren dit als aantasting van de bestaande rechten en privileges. Vooral in de Noordelijke gewesten neemt de onwil tot vervolging en zelfs openlijke protectie van “ketteren” toe onder de lokale adel en de stedelijke magistraten. In de recent aan de Habsburgse Nederlanden toegevoegde noordoostelijke gewesten is de obstructie tegen de nieuwe bisdommen zo effectief dat de nieuwe bisschoppen pas na het Wonderjaar, onder protectie van Alva, hun zetels kunnen gaan bezetten. De geschiedenis van het Wonderjaar is al in de 17^e en de 18^e eeuw uitgebreid beschreven.²⁵⁴ Hieronder zien we een overzicht van de belangrijkste feiten en personen die aanwijsbare invloed hebben op het verloop van de gebeurtenissen in Gorinchem rond het Wonderjaar.

De aanloop naar het Wonderjaar

Na de opdeling van het rijk van Karel V tussen de Oostenrijkse en de Spaanse tak van het Habsburgse Huis verliezen de Nederlanden de centrumfunctie die zij onder Karel V nog hebben. Voor de samenhang in het rijk van Philips II is het vinden van een nieuwe machtsbalans en de vorming van goede relaties tussen de centrale hof-elite in Spanje en de adellijke elite in de periferie cruciaal.²⁵⁵ Verschil van inzicht over de te volgen politiek is blijvend. Oranje en Egmond in de Raad van State staan tegenover de Geheime Raad onder leiding van Granvelle.²⁵⁶ Het tweede huwelijk van Willem van Oranje, met Anna van Saksen, wijst op een politieke keuze ten aanzien van staat en religie die zeer tot ongenoegen van Philips II is.²⁵⁷ De tweespalt in de Raad van State en het vertrek van de laatste Spaanse troepen verhinderen het effectief onderdrukken van het toenemende protestantisme.

Al in 1562 raadt Philips II de landvoogdes aan de Prins van Oranje en de Graaf van Egmond uit elkaar te spelen. Margaretha stuurt in 1562, op advies van Granvelle, de Graaf van Aerschot als afgevaardigde naar de Rijksdag van Frankfurt. Daarmee passeert zij duidelijk de Prins van Oranje. De Prins, als voornaamste Nederlandse edelman de afgevaardigde in 1558, zou ook nu als eerste in aanmerking moeten komen. De Prins gaat, als Graaf van Nassau en Catzenelbogen, toch naar de Rijksdag. Ook Hendrik van Brederode (Vianen) en Floris van Pallandt (Culemborg), eveneens verzwagerd aan de Duitse lutherse adel, gaan naar die Rijksdag en onderstrepen daarmee hun allodiale rechten. In 1563 taxeert Granvelle dat de

²⁵³ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 137. Israel kwalificeert de periode van 1559-1566 als “Crisis”.

²⁵⁴ P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën.*, Amsterdam, 1656. Zie ook: F. Strada, *De Thien eerste Boecken der Nederlandsche Oorloge*, 1655, P. Bor, *Oorsprongk, Begin, en Vervolgh der Nederlandsche Oorloghen*, 1679 en J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, 1776.

²⁵⁵ E.M. Geever, *Gevallen vazallen: de integratie van Oranje, Egmond en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, 2008, 12.

²⁵⁶ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 139. Granvelle opereert overigens niet zonder draagvlak. Binnen de kerk zijn dat de geestelijken die de lijn van Trente volgen. Binnen de hoge adel zijn het de tegenstanders van Willem van Oranje zoals de Hertog van Aerschot en de Graaf van Aremberg.

²⁵⁷ G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance Inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, I, 1841, 52, 63, 69. Anna is de nicht van August van Saksen “de Sterke”, de belangrijkste lutherse keurvorst. De betrokkenen zien dit huwelijk als een zakelijke aangelegenheid.

hoge adel in de Nederlanden twee leiders heeft, Oranje en Egmond. Daarbij noemt hij Egmond een trouw dienaar van koning en kerk. Granvelle acht de Prins van Oranje een listig en gevaarlijk man die uit is op de gunst van het volk en desnoods zijn belangen zal najagen tegen de wetten van de koning in.

In de volgende jaren gaat de oppositie in de Raad van State tegen Granvelle, de inquisitie en de geloofsvervolging onverminderd door. De bestuurlijke wanorde neemt toe.²⁵⁸

In 1563 hebben Oranje, Egmond en Horne aan de koning geschreven dat de werkwijze van Granvelle de uitvoering van de bestuurlijke maatregelen van Philips II in feite blokkeert en Granvelle verliest ook de steun van Margaretha.²⁵⁹ In maart 1564 ontheft Philips Granvelle van zijn functies in de Nederlanden. Begin 1565 gaat Egmond namens de Raad van State op missie naar de koning met een wensenlijst. Hij wordt met de nodige eerbewijzen ontvangen maar krijgt geen toezeggingen. Later in dat jaar geeft de koning opdracht aan de landvoogdes de bepalingen van het Concilie van Trente overal in de Nederlanden af te kondigen. Persoonlijke en plaatselijke rechten en privilegiën zullen daarbij gehandhaafd worden.²⁶⁰ De Raad van State dringt bij de koning aan op matiging. In de roemruchte brieven van Segovia uit oktober 1565 geeft de koning opdracht, tegen dit advies in, de plakkaaten tegen de diverse vormen van ketterij onverkort te handhaven. De weerstand daartegen, vooral in de Noordelijke gewesten, groeit. Hendrik van Brederode, Floris van Pallandt en Lodewijk van Nassau nemen in november het initiatief tot de oprichting van het bekende Eedverbond van Edelen. Dit volgt het voorbeeld van de hugenoten, die onder leiding van de adel streven naar het bereiken van een godsdienstvrede met ruimte voor de gereformeerde prediking naast de bestaande kerk.²⁶¹ Het Eedverbond stelt dat men zich verenigt “uit eenen heiligen en loflijke begeerte, om voor te staan de glorie Gods, en de maj. van den koning, en tot ruste van de gemeente, en versekeringe van ons lijf en goet;”.²⁶² In de lijst van Te Water treffen we ruim vierhonderd namen van verbonden edelen aan.²⁶³ Uit Gorinchem en omgeving staan, naast initiatiefnemers Brederode en van Pallandt, vijf leden van de familie Van den Boetselaer (heren van onder meer Asperen en Langerak), Otto van Arkel (heer van Heukelum), Alexander Turck en Lubbrecht Turck op de lijst. De heren van Waardenburg, Haaften, Wijngaarden en Goudriaan hebben ook getekend. Alexander Turck, zoon van de drost van Gorinchem, is hoofd van de lijfwacht van Willem van Oranje. De Prins, die zelf niet tekent, is heer van Buren en Leerdam. Zijn broer Lodewijk, één van de initiatiefnemers, tekent natuurlijk wel.

²⁵⁸ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 144. Oranje waakt er voor projecten te steunen die openlijk de soevereiniteit van de koning aantasten. Hij gaat in 1564-1565 het op eigen initiatief bijeenkomen van de Staten van Holland resoluut tegen. Zie ook G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance*, I, 1841, 153.

²⁵⁹ G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance*, I, 1841, 153. Al in 1563 noemt Granvelle in brieven aan Philips II een “Ligue des Seigneurs”.

²⁶⁰ W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVI^e eeuw*. I, 1865, 251.

²⁶¹ G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance*, I, 1841, 151. Zie ook J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, 1776, 14. Te Water wijst op precedentes in de vaderlandse historie waaruit blijkt dat een dergelijk verbond van edelen, gericht op het bereiken van een gemeenschappelijk doel, bepaald niet nieuw is.

²⁶² P.C. Bor, *Oorsprong, Begin, en Vervolg der Nederlandsche Oorloghen*, II, 1679, 53.

²⁶³ J.W. te Water, *Historie van het Verbond*, 1776, 236, 295. Zie ook: *Ibid.*, 226 e.v. waar Te Water een compilatie gemaakt en verantwoord heeft uit diverse oudere lijsten. Als belangrijkste bronnen noemt hij de lijst van 197 bondgenoten uit Van Mieris en Van der Houve.

Het Smeekschrift

Op 5 april 1566 biedt een gezelschap van enkele honderden verbonden edelen, onder leiding van de initiatiefnemers, in Brussel het bekende Smeekschrift aan. Dit noemt als belangrijkste grieven de plakkaten op de religie en de herinvoering van de inquisitie. Het Eedverbond laakt de volkomen rechteloosheid die hierdoor ontstaat en voorziet grote schade en verwoesting in het gehele land, waarbij het bezit van de adel zwaar getroffen zal worden. Zij vragen de landvoogdes de werking van de plakkaten voorlopig op te schorten, in afwachting van de reactie van de koning. Na overleg met de Raad van State geeft de landvoogdes een voorzichtig antwoord.²⁶⁴ Zij zal doen wat nuttig is “om den Koning te doen overhellen tot het inwilligen van het verzoek der Edelen” en bij de lokale inquisiteurs en gezagsdragers aandringen op enige terughoudendheid. De weinig concrete toezeggingen leiden tot een tweede poging in april. Brederode zou daar aanvullende boodschap voorgedragen hebben, die ook op schrift overhandigd is.²⁶⁵ Margaretha geeft weer een ontwijkend antwoord, maar staat toe dat een delegatie van Vliesridders een wat sterkere belofte doet. De inhoud daarvan is niet precies bekend. Maar er gaat een geschrift circuleren waaruit blijkt dat niemand uit hoofde van de godsdienst meer gestraft zou worden, tenzij men zich schuldig maakt aan oproerigheid of vergaande ergernis.²⁶⁶ De verbonden edelen keren naar hun huizen terug.

De gevolgen van het Smeekschrift

De geruchtenmolen en de pamflettenoorlog gaan in het gehele land in een hogere versnelling. In een bericht van Morillon aan Granvelle, gedateerd 28 april 1566, lezen we ondermeer:

“Car Brederode dict que Dordrecht est cardinaliste. L’on me dit que, à plein table à Gorchem, presente les magistrats, il ne parla d’aulture que de la tyrannie du Roi.”²⁶⁷

Uitgeweken protestanten, waaronder veel voormalige geestelijken, keren terug. De openlijke calvinistische prediking in het veld, de hagenpreek, komt op veel plaatsen op gang.²⁶⁸

De in opdracht van Margaretha ontworpen moderatie van de plakkaten is niet effectief. De pamfletten gaan over moorderatie schrijven. De vervolging en de straffen, in het bijzonder in de Zuidelijke gewesten, gaan gewoon door. De overtuiging groeit dat er uiteindelijk niets bereikt is. De leiders van het verbond komen in juli opnieuw bijeen en beraden zich over een voorstel van de landvoogdes, ingebracht door Oranje en Egmond.

²⁶⁴ J.W. te Water, *Historie van het Verbond*, 1776, 306 e.v.

²⁶⁵ *Ibid.*, 310 e.v.

²⁶⁶ *Ibid.*, 326.

²⁶⁷ E. Poullet, (ed.), *Correspondance de Cardinal de Granvelle 1565-1586*, I, 1877, 228. Zie ook: A. van der Lem, lemma “Morillon, Maximilien”, *De Bello Belgica: De Tachtigjarige Oorlog*, 2012. Morillon is als vicaris-generaal de plaatsvervanger van Granvelle in het aartsbisdom Mechelen. Hij is goed thuis in de Nederlandse verhoudingen en koestert een netwerk van informanten. Daarmee is hij een waardevolle bron van inlichtingen voor Granvelle en de koning. Morillon wijst hier Brederode aan als agitator tegen het gezag van de koning.

²⁶⁸ G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen*, I, 1677, 304. Brandt dateert die eerste hagenpreek op 14 juni. “een seer groote meenighte volks van Oudenaerde en Rotnaken, op den weg naer Gent, niet ver van de poort”. Zie ook: T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 1984, 36. Brienens schrijft de eerste hagenpreken toe aan Herman Moded, op 13 juni 1566 op de weg van Antwerpen naar Gent en op 14 juni bij Oudenaerde.

Op 30 juli biedt Lodewijk van Nassau het tweede smeekschrift aan.²⁶⁹ De edelen herhalen hun bezwaren tegen de voortgaande vervolging. Zij laken het uitblijven van het antwoord van de koning en verdedigen zich tegen aantijgingen van samenzwering met Franse edelen. Het tweede smeekschrift eindigt met een nauwelijks verholen dreiging van wapengeweld door het volk. Die is onafwendbaar als de landvoogdes niet toegeeft. In het daarna gevoerde overleg probeert Margaretha opnieuw tijd te winnen. Er ontstaat toenemende bezorgdheid over mogelijke militaire maatregelen van de koning. De edelen laten doorschemeren dat zij zelf ook militaire middelen achter de hand houden en vragen nu om een spoedig antwoord.²⁷⁰ Het nog lopende overleg is ingehaald door de beeldenstorm.

Van Nierop noemt de beeldenstorm een “orgie van geweld, gericht tegen objecten en symbolen” die koning Philips II doet besluiten tot de strafexpeditie onder leiding van de Hertog van Alva. Daarmee staat de beeldenstorm aan het begin van de Opstand.²⁷¹ Over de chronologie van de beeldenstorm is een behoorlijke mate van overeenstemming tussen de talloze auteurs die over dit onderwerp geschreven hebben. Ook keuren de meeste auteurs de gebeurtenissen af als uiting van zinloos en barbaars geweld. Een uitzondering hierop vormen enkele marxistisch georiënteerde historici die er een mislukte proletarische revolutie in zien.²⁷² Nadere interpretatie van het hoe en waarom is bijna zo divers als de achtergrond en de overtuiging van die auteurs en de plaatselijke gebeurtenissen die ze gebruiken om hun betoog te onderbouwen.²⁷³ Van Nierop wijst er op dat een moderne studie naar de beeldenstormen in het “Wonderjaar”, met aandacht voor alle politieke, sociale, economische en religieuze factoren, nog niet geschreven is.

Scheerder heeft in 1974 een overzicht samengesteld, gebaseerd op gepubliceerde lokale bronnen en literatuur. Daaruit blijkt dat in 1566 de eerste beeldenstorm plaats vindt op 10 augustus te Steenvoorde en de laatste op 8 oktober te Asperen. In Asperen doen enkele Gorcumers mee, waaronder de al genoemde Jacob Matthijsz.²⁷⁴

Scheerder onderscheidt drie fasen. Bij de eerste fase, in het Westkwartier met als centrum Steenvoorde, gaan rondtrekkende groepen, vaak geïnspireerd door een hagenpreek, onder leiding van de predikant op zuiveringsexpeditie. Weinig kerken en kloosters in dit gebied zijn gespaard gebleven. In de tweede fase, met Antwerpen als centrum, is er een vorm van georganiseerde actie in de steden tegen de religieuze voorwerpen en symbolen van de kerken en kloosters in de stad.²⁷⁵ De leiding berust in toenemende mate bij leden van de lokale elite of het lokale consistorie. In de derde fase, ten noorden van de grote rivieren, zien we het meer

²⁶⁹ J.W. te Water, *Historie van het Verbond*, 1776, 399 e.v.

²⁷⁰ J.W. te Water, *Historie van het Verbond*, 1776, 419.

²⁷¹ H.F.K. van Nierop, “De beeldenstorm in de Nederlanden” *Historisch Nieuwsblad*, 2 (2005).

²⁷² E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566*, 1949. Dit werk, oorspronkelijk in het Duits uit 1940 is in 1949 in het Nederlands uitgegeven, voorzien van een uitgebreid voorwoord door zijn geestverwant Jan Romein. Hongeropstand als bron voor de Beeldenstorm moeten we in het algemeen afwijzen. In het Westkwartier is het, door de handelsproblemen rond de Engelse wol, geen vetpot maar de graanprijzen zijn niet exorbitant hoog in die jaren. Het geweld richt zich tegen kerken en kloosters en niet tegen de stedelijke overheid of de locale adel. De elite van die tijd zou wonderbaarlijk geslepen moeten zijn om de aandacht altijd van zichzelf af te kunnen leiden richting kerk, zie ook: J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 147-148.

²⁷³ O.J. de Jong, *Beeldenstorm in de Nederlanden*, 1964, 3.

²⁷⁴ J. Scheerder, *De Beeldenstorm*, 1974, 9. Op 17 oktober valt men de O.L.Vrouwewerk in Antwerpen voor de tweede keer aan. De gouverneur, de Graaf van Hoogstraten, drukt dit geweld spoedig de kop in. Zie ook: A.C. Duke, “An Enquiry into the Troubles in Asperen, 1566-1567”, *BMGN*, 82 (1968): 207 e.v.

²⁷⁵ J. Scheerder, *De Beeldenstorm*, 1974, 18.

planmatig “zuiveren” van kerkgebouwen onder leiding van de plaatselijke elite in versterkte mate terug. In sommige Hollandse steden is veel vernield maar het karakter van de beeldenstorm is boven de rivieren verre van algemeen.²⁷⁶ In een poging het geweld in te dammen besluit de landvoogdes op 23 augustus calvinistische bijeenkomsten te gedogen op locaties buiten de steden waar ze voor die datum al gehouden zijn.²⁷⁷ Daarmee gaan de stadhouders aan het werk, waarbij Oranje en Egmond lokaal gewoonlijk meer toestaan dan hetgeen gedekt is door dat besluit.

3.3.2 Het “Wonderjaar” in Gorinchem

Over de gebeurtenissen in Gorinchem rond 1566 kunnen we drie eigentijdse bronnen aanwijzen: Correspondentie van de hoge overheid, de vonnissen van de Raad van Beroerten en de kroniek van Estius. Die hebben uiteraard hun eigen invalshoek. In de correspondentie van Margaretha van Parma, Willem van Oranje en Alva aan elkaar en aan de koning komt Gorcum, als betrekkelijk kleine stad in één van de gewesten, incidenteel voor. De toon is afstandelijk ten aanzien van de gebeurtenissen. De eigen voortreffelijkheid in de maatregelen van bestuur klinkt nog al eens door. De vonnissen tegen Gorcumse burgers in 1567 en 1568 bevatten een objectief en feitelijk klinkend betoog van de gebeurtenissen. Gegeven de strenge plakkaats op het gebied van ketterij is het kennelijk niet nodig de zaken aan te dikken om tot veroordeling te kunnen komen. In de kroniek van Estius, gericht op de voortreffelijkheid van de “Martelaren van Gorcum”, zijn de slechte kanten van de “sectariërs” en de goede kanten van de trouwe katholieken benadrukt.

Onderzoek van Lindanus in 1565

In april 1565 heeft de landvoogdes in een brief een opdracht met bijlage gestuurd voor onderzoek en advies aan de “president ende die raeden des Conincx over Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt”.²⁷⁸ De bijlage is van de hand van Lindanus, de deken van de Haagse Hofkapel. Lindanus heeft een rapport geschreven: “aengaende den staet ende affairen vande religie inde landen van herwertzovere ende byzonder inden quartier van Hollandt”. De landvoogdes herhaalt deze opdracht in november omdat zij nog geen antwoord gekregen heeft. Uit de rapportage van het Hof blijkt dat men nadere inlichtingen gevraagd heeft aan de overheden van de door Lindanus genoemde plaatsen. Daaruit is per plaats een korte samenvatting gedestilleerd. Die samenvattingen zijn, met de antwoorden per plaats en een aantal adviezen, op 10 januari 1565 “stylo curie” naar de landvoogdes gezonden. Een en

²⁷⁶ H.J. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo*, 1967. 4 e.v. Verwijderen van liturgische ornamenten zien we ook na 1572 terug in gebieden die veroverd worden of zich later aansluiten bij de Opstand.

²⁷⁷ J.W. te Water, *Historie van het Verbond*, 1776, 424. De formulering van dit besluit spreekt volgens Te Water over het nalaten van overheids geweld tegen de plaatsen waar men tegenwoordig al preekt en tegen bezoekers daarvan op de heen- en terugweg totdat de Majesteit met raad van de Algemene Staten anders zou besluiten, zie ook: H.F.K. van Nierop, “De beeldenstorm in de Nederlanden” *Historisch Nieuwsblad*, 2 (2005). Van Nierop karakteriseert deze concessie als te weinig en te laat, in veel steden hebben de calvinisten zich al in kerken geïnstalleerd.

²⁷⁸ J. Kleijntjens, “Verslag over den godsdienstigen toestand in Holland en Friesland, A° 1565”, *BGBH*, 59 (1941): 52.

ander is uit naam van president en raden ondertekend door “Ernst”.²⁷⁹ De toon van het advies is geruststellend. Op veel plaatsen zijn het afgelopen jaar meer mensen naar de paascommunie en de kerstviering gekomen dan in het jaar daarvoor. Als er al sprake is van onregelmatigheden betreft dat gewoonlijk doopweigering. De aanhang van Luther of Calvijn acht men kennelijk te klein om als probleem te noemen.²⁸⁰ Wel constateert men in een aantal plaatsen toenemende onverschilligheid ten aanzien van de Moederkerk. Ook kan men niet overal aanwezig zijn om het zingen van spotliederen tegen doop, kerk en mis te verhinderen. Het Hof wijst er op dat men lokale geestelijken en gerechtsofficieren voldoende dient te betalen. Die functies zijn dan minder afhankelijk van het verpachten aan de hoogste bieder. Executie van hardnekkige ketters kan men beter niet via de brandstapel in het openbaar uitvoeren. De getoonde standvastigheid van de geëxecuteerden zou hen die “mette selve opinie besmet zynde” slechts sterken in hun overtuiging. Uit de voorbeelden van ketterij in de naaste omgeving die het Hof noemt, blijkt dat er toch wel meer aan de hand is.

In de samenvatting van het Hof betreffende het bericht van de Gorcumse magistraat lezen we dat er geen reden is tot ongerustheid. Waar dat nodig is leggen de Gorcumers de eed af en er is geen sprake van verminderde devotie in de kerk of bij de mis. Er is de heren niets bekend betreffende het zingen van spotliederen en de officier doet getrouw zijn plicht. Ten aanzien van andere afwijkingen waarover Lindanus vragen stelt meldt de Gorcumse magistraat volgens de samenvatting:

“dat zylieden anders daarvan nogt gehoort off gezien en hebben, dan dat tot eens off twee reysen binnen der stede gebeurt es, dat die pastoer ten huysen van eenighe gecommen is, vuythaelende die kinderen omme te doopen, maer dat de selve personen hen terstont fugityff gemaect hebben...”.

De officier heeft in zo’n geval de bezittingen van de vluchtelingen ten bate van de koning in beslag genomen.²⁸¹ Hiermee zou Gorinchem in 1565 zo ongeveer het braafste jongetje van de klas zijn. Het Hof schrijft boven de samenvatting van het verslag: “zonder dat het Hoff eenigh naerder advertissement ofte kennisse dair off gehadt heeft”. Daaruit blijkt dat het Hof enige afstand bewaart tot het waarheidsgehalte van het Gorcumse verslag.

We kunnen begrip hebben voor de twijfel van griffier Ernst. De Gorcumse magistraat heeft kennelijk geen behoefte aan ingrijpen van buitenaf in de kerkelijke aangelegenheden binnen de stad. In de magistraat van 1565 vinden we, naast drost Caspar Turck, namen als schout Joost van Rijswijk, burgemeester Jan Snoeck Jacobsz., schepen Jan Calff Petersz., thesaurier

²⁷⁹ S. ter Braake, *Met Recht en Rekenschap*, 2007, 79. “Ernst” is griffier Bartout Ernst die in 1557 de hoogste jaarpacht geboden heeft voor dit ambt. Zijn aanstelling is na de eerste zes jaar nog tweemaal met zes jaar gecontinueerd. De “Stylo curiae” koppelt het jaarbegin aan de paasdatum. Pasen is de eerste zondag na de eerste volle maan na 21 maart. De Paasdatum valt daarmee in de periode 22 maart - 25 april (28 + 6 dagen na 22 maart). Requesens schaft deze datering op last van Philips II in juni 1575 af voor de Nederlanden maar Holland en Zeeland volgen pas in de 17^e eeuw. Volgens de huidige jaartelling komt dit advies dus in januari 1566 uit.

²⁸⁰ J. Kleijntjens, “Verslag over den godsdienstigen toestand”, 53. De Haarlemse bisschop Van Nieuwland bevestigt dit beeld in een schrijven aan de landvoogdes: “aaengaende het ryzen van de ketterye, sal uwe Hoochheit gelieven te weten dat op veel plaetsen an myn bisdom diezelve meer verzwindt en vergaet dan zy ryst”. Ook hij constateert alleen enig doperse wederspanning, op het eiland Texel.

²⁸¹ J. Kleijntjens, “Verslag over den godsdienstigen toestand”, 82-83. Zie Bijlage 3.1 voor een weergave van die beoordeling.

Dirk de Borchgraaf en secretaris Gerrit Dudyn.²⁸² De drost is in functie vanaf 1558. Leden van het geslacht Snoeck komen we tientallen jaren tegen in de lijsten van de magistraat, voor en na de aansluiting bij de Opstand. Joost van Rijswijk is al veertien jaar schout. Hij heeft vanaf 1539 verschillende functies in het stadsbestuur gehad waaronder die van burgemeester en schepen. Dudyn is al secretaris vanaf 1550. Ook de namen Calff en De Borchgraaf komen veel voor in de lijsten van de magistraat. In de magistraat zit dus uitgebreide kennis van en ervaring met de bestuurlijke aangelegenheden van Gorcum. Het is moeilijk voorstelbaar dat de leden van de magistraat in 1565 geen flauwe notie hebben van de opbouw van de calvinistische gemeente in Gorcum. Die komt in augustus 1566 goed georganiseerd boven water onder leiding van Adriaan van den Heuvel Dirksz. Hij is tot en met 1563 gedurende vele jaren schepen of burgemeester van de stad geweest. In 1565 en 1566 is hij hoogheerraad. De voorzitter van dat college is Caspar Turck. Van den Heuvel is dus een goede bekende van de zittende magistraat in 1565.²⁸³

De eerste hagenpreken in Gorinchem

We hebben gezien dat adellijke heren uit de omgeving van Gorinchem een prominente rol spelen in het verbond der edelen. Op 2 juni is op het kasteel van de Graaf van Culemborg al een protestantse prediking gehouden.²⁸⁴ Over Gorinchem vinden we de melding:

“ In den Jaare 1566, daags voor St. Marie Magdalenen dag, den 22 july, wierd op het Bosscher veld den Hoogkamp genaamd, by de Boscher sloot door zekeren Predicant, Cornelis van Diest, de eerste reys gepredikt, 't geene hy eenigen tyd des Zondaags agtervolgden, en liepen mede veele Burgers van Gorinchem derwaarts, zo dat veele by de Geestelyken en Magistraat, verdagt van ketterye gehouden wierden.”²⁸⁵

Deze melding is door een aantal schrijvers ten onrechte geïnterpreteerd als eerste hagenpreek bij Gorinchem. Die is echter gehouden op 20 augustus. Stamkot wijst twee bronnen voor de juiste datum aan, een journaal van vermoedelijk een huisdienaar van Brederode en een brief van Erik van Brunswijk.²⁸⁶ Het door Te Water gepubliceerde journaal vermeldt: “Den xx. Augusti werd tot Gorcum bujten die stad gepredict”.²⁸⁷ De drost van Woerden, Erik van Brunswijk, schrijft op 21 augustus in een rapport aan de landvoogdes onder meer:

²⁸² RAG OA 343, f.36 e.v. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 529 e.v. Er zijn verschillen tussen de magistraatslijsten die Van Zomeren weergeeft en die uit RAG OA. Als voorbeeld: Dudyn komt bij Van Zomeren voor van 1550 tot 1557 en Splinter van Voorn van 1558 tot 1594. In RAG OA zien we Dudyn van 1550 tot 1614, met Van Voorn als tweede secretaris van 1565 tot 1594. In voorkomende gevallen volgen we de lijsten uit RAG OA.

²⁸³ RAG OA 343, f.59-60.

²⁸⁴ O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 102.

²⁸⁵ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 364. Zie ook: G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen*, I, 1677, 314. Brandt geeft de correcte locatie en noemt daarbij hoorders uit andere plaatsen. Mogelijk heeft Van Zomeren dit bericht gebruikt.

²⁸⁶ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 54. We zien dit misverstand bijvoorbeeld bij De Lange, zie ook: D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, 1954, 76. Stamkot wijst dit misverstand verder aan bij Van Goch, Schakel en De Jong. Duke en Kolff nemen dat weer over van De Jong. Zie ook: A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London, 1990, 129.

²⁸⁷ J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, 1776, 324.

“La semaine dernière, on a prêché à une demi-lieue de La Haye, et l’on dit que, dimanche, il se prêchera au bois. Hier, la même chose a eu lieu, près de Gorcum, en la juridiction du comte de Hornes, deux fois le même jour, et ils ont baptisé un enfant à leur mode. Le bourgmestre de Gorcum a assisté au sermon; il a diné avec ce diable de prédicant.”²⁸⁸

Met “Le bourgmestre de Gorcum” duidt Van Brunswijk Adriaan van den Heuvel aan. Van den Heuvel is volgens de lijsten in RAG OA in 1566 geen burgemeester. Hij is buiten de stad bij andere Hollandse gezagsdragers wel vanuit die functie bekend. De zittende burgemeesters zijn Vinck en Calff.²⁸⁹

De locatie en de datum van die eerste hagenpreek wijzen op een weloverwogen actie van de Hollandse calvinisten waarbij ook Gorinchem betrokken is. Het juist dan organiseren van die eerste Gorcumse hagenpreek is als volgt verklaarbaar:

Op 23 augustus sluit de landvoogdes het akkoord met de adel dat prediking gedooft op plaatsen waar voor die datum al gepreekt is. De datum van die eerste hagenpreek ligt kort voor 23 augustus. De gekozen plaats, de waard van de Graaf van Horne, ligt dicht bij de stad maar buiten haar rechtsgebied. De graaf behoort bij het driemanschap in de Raad van State dat een gematigde regeling van de godsdienstkwestie voorstaat. Het gerucht over het gedoogbesluit van de landvoogdes is aan het besluit zelf voorafgegaan. Op initiatief van de Amsterdamse calvinisten is actie ondernomen om het aantal plaatsen dat onder dat gedoogbesluit zou gaan vallen te verhogen: “Ondertusschen konden vier predikanten, Jan Arentssoon, Pieter Gabriël, Allert Gerritssoon, en Pieter Cornelissoon, gantsch Holland, en Utrecht, niet naer eisch van saeken bedienen”.²⁹⁰ De Amsterdamse katholieke bestuurselite, de Dirckisten, staat tegenover de Boelen-Heijnenmaagschap, ontstaan uit de religieus gematigde oligarchie die voor 1535 de touwtjes in handen heeft.²⁹¹ Invloedrijke voorstanders van de hervormingsbeweging in Amsterdam behoren voor een belangrijk deel tot de Boelen-Heijnenmaagschap. Onder hen zijn veel graanhandelaars op het Oostzee-gebied die nadeel zien in ketterijvervolging en bestuurlijke centralisatie door de Habsburgse vorsten. Door hun handelsnetwerk, waarin ze gebruik maken van eigen koeriers, zijn hun contacten met de buitenwereld beter dan die van de bestuurlijke elite. Laurens Jacobsz. Reael, de leider van de hervormingsgezinden, schrijft aan “Cornelis Kooltuin van Alkmaer, toen ter tijd Pastoor tot Embden” het verzoek een aantal predikanten naar Amsterdam te sturen.²⁹² Die actie heeft succes. Meer dan twintig predikanten, gezonden door Emden of anderen die hiervan horen,

²⁸⁸ M. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, TI-1^c, 1848, 450.

²⁸⁹ RAG OA 343, f.60. De lijst noemt Vinck en Calff als burgemeester. Van den Heuvel is in 1563 nog vermeld als burgemeester. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stadt van Gorinchem*, 1755, 529. Vinck en Calff zitten niet meer in de magistraat na 1572.

²⁹⁰ G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen*, 1677, 333.

²⁹¹ F.A. Deen, *Moorddam: publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand (1566-1578)*, 2012, 14.

²⁹² G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen*, I, 1677, 333. Brandt verwijst hier naar Reael f.39.b. Reael heeft gedenkschriften over de periode 1542-1567 samengesteld. Brandt heeft het verloren geraakte origineel kennelijk nog in kunnen zien. Een vroeg 17^e eeuws onvolledig afschrift is door Fruin gepubliceerd, zie: BMHG deel 17 (1896): 1 e.v. Een volledige afschrift is gevonden door Hagoort. Zie: L. Hagoort, “Onbekend uittreksel uit de Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael”, *Historisch Tijdschrift Holland*, 27-1 (1995): 9. Zie ook: P. Huijgens, *Het Wonderjaar beleefd*, 2012, 90 e.v. voor de volledige tekst.

gaan aan de slag in Amsterdam en “andere plaetsen, daer ’t de tijdt en noodt vereischte”. Meer steden volgen dit initiatief: “Die van Gorkum bequamen eenen Henricus, voor desen Gardiaen van de Graeuwe Monniken tot Utrecht”.²⁹³ Mogelijk is deze Henricus dezelfde als Henricus Rolandus Vellelius, in 1573 de eerste predikant binnen Gorinchem. Ook de namen van de latere Gorinchemse predikanten Rudolf van Velt en Jacob Michaelis zijn wel genoemd als voorganger in het Wonderjaar.²⁹⁴

De geuzenkerk van Gorinchem

Vanuit de vonnissen tegen vooraanstaande Gorinchemse calvinisten, die bijna allemaal gevlucht zijn, kunnen we het bovengrondse optreden van de Gorinchemse gereformeerden in de periode augustus 1566 - maart 1567, inclusief bouw en afbraak van het eerste eigen kerkgebouw, in beeld brengen.

Leiding en organisatie: Adriaan van den Heuvel c.s.

Het verbanningsvonnis van 25 juni 1568, tegen tien personen voortvluchtig uit Gorinchem, begint met de beschuldigingen tegen Adriaan van den Heuvel:

“Adriaen van den Hoevel, de Bedienaers en Sectarissen van deese Stadt, te hebben geleydt nae haere Predikatien, en deselve geduriglyk gehoort, ook geweest het hoofd en voornaemste begunstiger van de Bedienaers en Sectarissen van de Nieuwe Godsdienst der gesegde Stadt”.²⁹⁵

Hij heeft bij de deken van het kapittel gevraagd de pastoor op te dragen een debat aan te gaan over geloofszaken met die predikanten. Hij is de woordvoerder bij het verzoek aan de magistraat betreffende het gebruik van de Heilige Geest kapel voor de ketterse predikatie. Toen dat geweigerd is, heeft hij het hoofd van de minderbroeders schriftelijk en mondeling opgedragen de kapel van het klooster te ontruimen voor die prediking, in ruil voor dubbele rantsoenen met de (onware) verzekering dat de magistraat dit zo had besloten. Verder is Adriaan de voornaamste woordvoerder en mede-ondertekenaar bij de deliberaties over het accord, gemaakt onder supervisie van de Prins van Oranje, met een vreedzame regeling tussen de katholieken en de sectarissen. Hij heeft gezorgd voor de realisatie van de kerk die bij dat accord aan de sectarissen is toegestaan, staat garant voor de betaling van de bouwkosten, is daar ambtsdrager en schenkt enkele ramen. Van den Heuvel voert de campagne in de stad ter ondertekening van het verzoek aan de koning vrijheid van geweten te verkrijgen tegen een afkoopsom van drie miljoen gulden. Daarbij is ook ter sprake gekomen dat het geld gebruikt zou worden voor het werven van krijgsvolk als de koning dit niet toestaat. In februari 1567 organiseert hij de calvinistische burgerwacht op de wallen als de troepen van de Graaf van Meegen langstrekken naar het opstandige Vianen van Hendrik van Brederode. Dit tot grote ergernis van de handhavers van de wet en de katholieken.

In dit vonnis zien we verder namen als Arnold Scalken, Balthasar Melchiorz., Martin Jansz. Erfpenninck en Bruysten Quirensz. Tegen hen en anderen die in dit vonnis verbannen zijn,

²⁹³ G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen*, I, 1677, 334.

²⁹⁴ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 1985, 62.

²⁹⁵ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 86 e.v.

komt in het algemeen een deel terug van de beschuldigingen tegen Adriaan van den Heuvel, soms aangevuld met het dragen van wapens ter bescherming van predikanten en hulp aan het opstandige Vianen. Arnold Scalken zou de eerste hagenprediker naar Gorcum gehaald hebben. Ook is hij één der ondertekenaars van het akkoord onder supervisie van Willem van Oranje tussen de rooms-katholieken en de sectarissen.

Andere actieve leden van de gemeente in 1566

Een tweede vonnis, van 6 juli 1568, verbant twaalf voortvluchtige Gorcumers. Dit vonnis noemt in de eerste plaats drie leden van de familie Van Asperen. Het gaat om Reyer van Asperen Jansz. en zijn neven Reyer en Folpert Gerritz. van Asperen.²⁹⁶ De familie Van Asperen is al vroeg in beeld vanwege ketterse opvattingen. We hebben gezien dat in 1552 de Gorcumse priester Heer Pieter er van beschuldigd is een lutherse bijeenkomst ten huize van Jan Folpertsz. van Asperen geleid te hebben. Het vonnis uit 1568 wijst diens zoon Reyer aan als een der hoofden van de sectarissen. Samen met anderen heeft hij bij herhaling de magistraat bezocht en aangedrongen op het vrijgeven van de Heilige Geest kapel voor de gereformeerde prediking. Reyer is ook zeer actief geweest bij de opbouw van de gemeente. Hij onderhandelt met de Prins van Oranje over toestemming voor de bouw van een houten geuzenkerk. Hij betaalt vervolgens een deel van de bouwkosten en houdt toezicht op de bouw. Reyer is een trouw hoorder van de ketterse prediking en collecteert in de diensten. Hij organiseert de gewapende begeleiding en bescherming van de predikanten. Samen met Arent Menninck haalt Reyer van Asperen een tweede predikant naar Gorinchem. Verder is hij actief betrokken bij de bevoorrading van het opstandige Vianen en bij het wachtlopen tegen de langstreckende troepen van Van Meghen.

Een deel van bovengenoemde beschuldigingen is ook ingebracht tegen de neven van Reyer en tegen de andere in dit vonnis genoemde personen. Maar vaak is er ook nog een direct tegen de persoon gerichte tenlastelegging.

Jan Vogelensanck is tenlaste gelegd zich te beijveren voor deelname van de stad in het bijeenbrengen van “drie millioenen Schatz, om van syn Majesteit vryheyt van Geweeten te verwerven”. Jan is ook betrokken bij een poging een lading buskruit uit het magazijn van de drossaard naar Vianen te brengen. Zijn broer Dirck dreigt met geweld als de magistraat weigert de Heilige Geest kapel ter beschikking te stellen.

Jan Gysbrechtsz. heeft predikant Pieter de Gelder gehuisvest, is kerkmeester geweest in de geuzenkerk en heeft daar gecollecteerd. Een kind van hem is in herberg “De Roos” door een ketterse predikant gedoopt en hij heeft ketterse begrafnissen georganiseerd. De verbanningsvonnissen zijn ambtelijk vastgesteld in Brussel of Antwerpen omdat de gedaagden voortvluchtig zijn.

Een vonnis tegen Frans van Balen van 27 juni 1567 is door de Gorcumse schepenen opgesteld.²⁹⁷ Van Balen, die niet in persoon verschenen is, heeft gevraagd of zijn advocaat de verdediging mag voeren. De drost wijst dat af. De schepenen stellen de drost in het gelijk maar meer dan een veroordeling bij verstek zit er niet in.

²⁹⁶ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 91 e.v.

²⁹⁷ *Ibid.*, 259. De namen van de leden van de vierschaar stemmen overeen met die van de eerste vier schepenen genoemd voor 1567. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 529.

Twee doodvonissen

De doodvonnissen van 31 augustus 1568 tegen Barent Rutgers en Hans Jansz. van Maseyk vermelden enkele details over de gebeurtenissen in 1566-1567. De eerste beschuldiging tegen Rutgers is dat hij in 1566 bij de eerste hagenpreken op de waard van de Graaf van Hoorne buiten de stad aanwezig geweest is. Dit vonnis noemt de “Quellinge” en “’t Hooft” als plaatsen waar men daarna preekt.²⁹⁸ Bij de “Quellinge”, een stuk grond tussen de Burchtpoort en de verwoeste Arkelse burcht, gaat het nog om hagenpreken. Op “’t Hooft”, een timmerwerf net buiten de toenmalige stad (tegenover het tegenwoordige Eind) zijn in de winter van 1566-1567 de eerste gereformeerde kerkdiensten gehouden in de al genoemde houten geuzenkerk. Rutgers heeft zich schuldig gemaakt aan het gewapend begeleiden van predikant Hermes van Gorinchem naar Den Haag.²⁹⁹ De route loopt via Dordrecht en Rotterdam waar zij een ontmoeting hebben met schipper Cornelis Corstens. De volgende pleisterplaats is Delft. Samen met enkele andere predikanten zijn Rutgers en Hermes daar te gast bij Adriaantje, de dochter van Adriaan van den Heuvel. Daarna trekt het gezelschap naar Den Haag, waar Rutgers opnieuw preken van Hermes aanhoort. Rutgers begeleidt Hermes terug naar Delft waarna hij terugkeert naar Gorinchem. Daar is hij betrokken bij de voorbereiding van de bouw van de geuzenkerk. Hij heeft gedreigd een priester in het water van de haven te gooien en neemt deel aan een calvinistische begrafenisdienst van een overleden medestander. Hij doet mee aan het onwettig wachtlopen tegen de troepen van de Graaf van Meegen op weg naar Vianen. Met Pasen is hij niet ter communie geweest. Het laatste misdrijf dat hem ten laste is gelegd is het aanhoren van een korte preek van de al genoemde schipper Cornelis Corstens buiten de Arkelpoort. Die preek vindt plaats na de afbraak in het voorjaar van 1567 van de geuzenkerk op “’t Hooft”.

Ook Van Maseyk is aangewezen als een van de leiders van de sectariërs. Hij heeft zich, naast het volgen van de kettersche preken, schuldig gemaakt aan blasfemie en aan het tentoonstellen van onbetamelijke prenten die de nieuwe religie trachten te bevorderen door de oude christelijke religie te minachten en te bespotten. Hij heeft huisvesting geboden aan predikanten en aan afgevaardigden van Hendrik van Brederode. De laatste tenlastelegging is dat kort na het passeren van de troepen van de Graaf van Meegen, in een vergadering ten huize van de beschuldigde, het besluit tot verkoop en afbraak van de geuzenkerk genomen is.³⁰⁰

Estius over de gereformeerde diensten in het Wonderjaar

Over de diensten in Gorinchem in het Wonderjaar vinden we eigenlijk alleen iets in de kroniek van Estius. Govaert van Duynen zou het opgenomen hebben tegen een hagenprediker:

“Als in ’t jaer 1566. Ten tijde vande troublen van Neder-landt een kettersche predicant te Gorcom buyten der poorten onder den blauwê hemel sijn sermoê maeckte op dese woordê des Euangeliums: Hy is uyt-ghegaen die saeyt / om te

²⁹⁸ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 326. Zie ook: Bijlage 3.2.

²⁹⁹ J. Smit, *Den Haag in den Geuzentijd*, 1922, 61. De identiteit van Hermes is niet met zekerheid vast te stellen. Smit vermoedt dat het gaat om een eerder naar Wezel uitgeweken Haagse kapelaan, bevriend met de pastoor van De Lier.

³⁰⁰ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 330 e.v.

saiyen sijn saedt / ende vele vremde proposten teghen het Catholijck ghelooue licht-veerdelijck ende ongegheleerdelijck uyt sloegh van het saedt des saedts / ende het woordt des woordts...”.³⁰¹

Govaert is een geboren Gorcumer, door veel plaatsgenoten beschouwd als zwak van geest. Als zoon van een kapelstichter verricht hij eenvoudige priesterlijke diensten. Volgens Estius neemt hij het bij één der eerste hagenpreken onvervaard en helder op tegen de predikant die lichtvaardige en ongefundeerde aanteigingen tegen het rooms-katholieke geloof uitkraamt. Geuzenwachters voeren hem hardhandig af.

In het najaar, na de bouw van de geuzenkerk, gaat ook pastoor Lenaert van Vechel met de ketterse predikant in debat:

“Ten tijde als der Geusen nieuw bedrijf de Nederlandsche kerkcke aller-eerst heeft ontrust / ist ghebeurt dat de Caluinistische predicanten oock tot Gorcom sijn gheraect / dien nochtans als-doen anders niet en wiert toe-ghelaten dan dat zy hunne vergaderinghen souden moghen houden buyten der stadt in een schuere daer toe metter haesten ophemaect. Als-doen heeft H. Lenaerd doen vraghen met de hellebardieren van den Gouverneur van t’Casteel: Van wien sy ghesonden waren om te comen prediken? De welke als sy geantwoordt hadden dat sy ghesonden waren van den Allerhooghsten / ghelijck eer-tijds de Apostelen / heeft hy versocht dat sy het bescheidt van hun ghesantschap souden toonen...”.³⁰²

De ketterse predikanten hebben geen enkele opdracht namens bevoegde kerkelijke gezagsdragers. Zij vallen volgens Lenaert door de mand omdat zij de afvaardiging die ze in plaats daarvan aanvoeren, “noyt en hebben met het aller-minste mirakel connen betoonen oft bevestighen”. We zien dat Heer Lenaert zich niet, net als Govaert van Duynen, hardhandig wil laten afvoeren. Hij heeft veiligheidshalve een lijfwacht meegebracht.

Bij een zondagsdienst van Van Vechel in de parochiekerk zou een groot aantal ketters zijn verschenen met wapens onder hun mantels. Hun doel is de pastoor zodanig te intimideren “dat hij in het sermoû seggen soude ’t ghene dat sy gherne hoorden”. Hoewel de pastoor vreest voor zijn leven heeft hij “vrij-moedelijck de Catholijcke leerlinghe uyt-gelegh / en der ketteren sluyc-redenen af-gheslagen”.

Bemiddeling door de Prins van Oranje

In het vonnis tegen Hans van Maseyk vinden we nadere bijzonderheden betreffende de bemiddeling van Willem van Oranje tussen de rooms-katholieke en de calvinistische partijen in Gorinchem. Van Maseyk is medeplichtig aan de actie van de groep rond Adriaan van den Heuvel voor het verkrijgen van de Heilige Geest kapel. In de beschrijving die Marcus geeft van het proces tegen Van Maseyk is een gedeelte weergegeven van de brief aan de Prins van Oranje met het verzoek om de Heilige Geest kapel of een ander onderkomen voor de diensten van de nieuwe religie ter beschikking te stellen.³⁰³ Het vonnis noemt dit de brief die “Drossaert, Burgemeesteren, Schepenen ende Raidt der voirz. Steede van Gorinchem

³⁰¹ G. Estius, *Waerachtige historie van de Martelaers van Gorcom*, Antwerpen, 1604, 303-304.

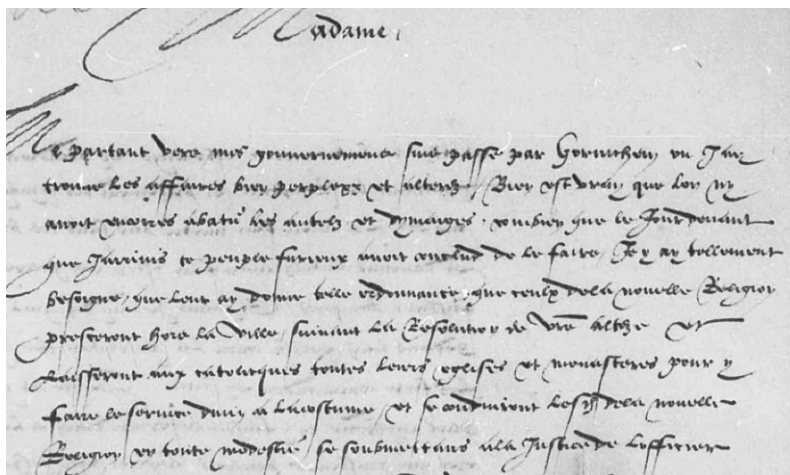
³⁰² *Ibid.*, 286-287.

³⁰³ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 331 e.v.

genootsaect syn geweest te schryven, opten lesten Augusti Anno 1566”. De brief vermeldt dat een delegatie uit de burgerij, letterlijk genoemd “diverssche onse mede Burgers, in competente getaele, luyden met Eeren ende genouch gequalificeert”, dit verzoek mondeling indient. De delegatie verzoekt de magistraat hen de Heilige Geest kapel ter beschikking te stellen voor het houden van de diensten. Dit vanwege de naderende winter die het houden van diensten in de open lucht buiten de stad onmogelijk maakt. De magistraat schrijft dat het college hiermee niet zelfstandig durft in te stemmen. Daarvoor is toestemming van de landvoogdes, van de Prins en van de Raad van Holland nodig. Met moeite heeft de magistraat een week uitsel bedongen. Maar de magistraat vraagt de Prins zo spoedig mogelijk in te stemmen met dit verzoek omdat men in geval van weigering niet instaat voor de gevolgen. Velen binnen de stad zouden tot gewelddadig optreden geneigd. Dat laatste is mogelijk wat gechargeerd. De “Sententiën” noemen over Gorcum alleen dreigende taal van Dirk Vogelenzang en enig geweld door Jacob Matthijsz. In het verdere verslag van het proces staat dat Van Maseyk verklaart heeft dat de magistraat onder druk gezet is om de brief, voor verzending, door “eenige van de principaelste van de nyeuwe Religie” te laten accorderen.

Uit de weergegeven tekst van de brief kunnen we dat onder druk zetten niet opmaken. Het is wel plausibel dat de leider van de gereformeerden, Adriaan van den Heuvel, betrokken is bij het opstellen van de tekst. Van den Heuvel is een ervaren stadsbestuurder en een goede bekende van de zittende magistraat. De Prins krijgt hier dus op een presenteerblaadje de bemiddelende rol toespeeld die het hem mogelijk maakt beeldenstorm in de stad te voorkomen als hij een vorm van onderdak voor de calvinisten toestaat.

Willem van Oranje vertrekt op 12 oktober 1566 uit Antwerpen, waar hij na de hevige beroerten aldaar de orde redelijk hersteld heeft, voor een poging tot bemiddeling in het Noorden. Daarbij bezoekt hij ook Gorcum. De Prins rapporteert hierover aan de landvoogdes:



10: Oranje aan Margaretha van Parma 1566-10-22.³⁰⁴

De transcriptie van dit rapport over de bemiddeling in Gorcum luidt:

“Madame, me partant vers mes gouvernements, suis passé par Gorinchem, où j’ai trouvé les affaires bien perplexz et altérez. Bien est vray que l’on n’y avoit

³⁰⁴ E.C.M. Huysman, et al., *De correspondentie van Willem van Oranje*, Huygens Instituut KNAW, (2010) nr. 6825. Zie ook: L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, TII, 1850, 255.

encoires abattu les autelz et ymaiges, combien que, le jour devant que j'arrivis, ce peuple furieux avoit conclud de le faire. Je y ay tellement besoigné, que leur ay donné telle ordonnance que ceulx de la nouvelle religion presceront hors la ville, suivant la résolution de Vostre Altèze, et laisseront aux catholicques toutes leurs églises et monasteries, pour y faire le service divin à l'acostumé, et se conduiront lesdicts de la nouvelle religion en toute modestie, se soubmettans à la justice de l'officier...”.

De Prins is op weg van Antwerpen naar Utrecht en Amsterdam waar zijn bemiddeling dringend gewenst is. De kortste route loopt over Breda, Gorinchem en Vianen. Hij schrijft dat de Gorcumse bevolking de altaren en de beelden nog niet verwoest heeft, hoewel het woedende volk daartoe de vorige dag al had besloten. De Prins heeft geregeld dat de nieuwe religie buiten de stad moet preken. De katholieken houden al hun kerken en kloosters. Het bezoek van de Prins aan Gorinchem resulteert dus in een soort overeenkomst tussen de katholieken en de calvinisten.

Van Maseyk is volgens het tegen hem uitgesproken vonnis betrokken bij de voorbereiding van het overleg met de Prins en hij is lid van de delegatie die dit gesprek gevoerd heeft. Het resultaat daarvan is toestemming voor de bouw van de geuzenkerk op “t Hooft”. Van Maseyk doneert daarvoor vier ramen.

De inhoud van het rapport van de Prins is keurig in lijn met het gedoogbesluit van de landvoogdes. Het door de Prins genoemde besluit van het woedende volk dikt de ernst van de situatie aan. In de andere bronnen is daar geen bevestiging voor te vinden. De Prins verzwijgt de toestemming die hij gegeven heeft voor het bouwen van de geuzenkerk op “t Hooft”. Dat past immers niet direct in het besluit van de landvoogdes. In haar antwoord van 31 oktober stemt de landvoogdes, met de nodige slagen om de arm, in met de regelingen van de Prins. Alleen als er bij een stad openlijk gepreekt is voor het akkoord van 23 augustus gedoogt zij voortzetting daarvan.³⁰⁵ Het wantrouwen van de landvoogdes ten aanzien van de regelingen van de Prins valt te begrijpen. Zij heeft de Prins in september al een reprimande gegeven betreffende Antwerpen. Hij staat daar toe dat de “religion nouvelle” in enkele bestaande kerken binnen de stad diensten mag houden. We zien bij Gorinchem een model, een houten gebouw soms net buiten de stad, dat de Prins bij voorbeeld ook in Amsterdam, de door Reael genoemde “Spijkers”, gebruikt.³⁰⁶

3.4 Repressie en vervolging

In juli 1566 geeft Philips II de landvoogdes toestemming de plakaten tegen de ketterij tijdelijk op te schorten. Hij heeft zijn handen dan nog vol aan de verdediging van Italië en Spanje tegen de Turken. Maar Philips is vastbesloten het er niet bij te laten zitten. Dat heeft hij zelfs in een geheime notariële akte laten vastleggen. Liever verliest hij al zijn landen en honderd levens dan landsheer van kettters te zijn.³⁰⁷

³⁰⁵ L.P. Gachard, *Correspondance*, TII, 1850, 223.

³⁰⁶ J.C. Breen, “Uittreksel uit de Amsterdams Gedenkschriften van Laurens Jacobz. Reael, 1542-1567”, *BMHG*, 17 (1896): 56.

³⁰⁷ L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, TI-1^c, 1848, 445.

In de herfst van 1566 krijgt de koning, door de veilige aankomst van de jaarlijkse “Zilvervloot”, de middelen in handen voor een militaire strafexpeditie. In de zomer van 1567 trekt Alva met tienduizend Spaanse veteranen in minder dan twee maanden langs de “Spaanse weg” naar de Nederlanden, een opmerkelijke militaire en logistieke prestatie van de Spaanse legerleiding.³⁰⁸

Hernieuwde eed van trouw aan Philips II

In het voorjaar van 1567 is het al duidelijk dat de regering in Brussel het land weer behoorlijk onder controle heeft. De landvoogdes geeft in januari, via Willem van Oranje als stadhouder, aan “allen Stadhouders van Leenen, Baillus en andere Officiers des Lants en Graefscaps van hollt” opdracht alle leenmannen en achterleenmannen die onder het leenhof van hun jurisdictie vallen op te roepen voor een hernieuwde eed van trouw en dienstbaarheid aan de koning. Zij dienen ook alle verbintenissen af te wijzen die daarmee in strijd zijn. Op niet tekenen staat als sanctie verlies van leenrechten.³⁰⁹

In Gorinchem tekenen drossaard Caspar Turck en burgemeester Jan Snoeck. Jan Knobbout tekent niet. Dat geldt ook voor de Van den Boetselaers en enkele andere edelen uit de omgeving die zich beijverd hebben voor de reformatie.³¹⁰ Arent de Jeude, heer van Hardinxvelt en kastelein op Loevestein, tekent ook niet maar om een geheel andere reden. Hij wijst de hernieuwde eed verontwaardigd van de hand, aan zijn eerdere eed van trouw mag niemand twijfelen. Hij blijft gewoon in functie.³¹¹

In februari vraagt Brederode vrijgeleide naar Brussel om een derde smeekschrift uit naam van de verbonden edelen en het volk aan de landvoogdes aan te bieden. Hij krijgt die vrijgeleide niet. Het schriftelijk ingediende smeekschrift is, samen met haar enigszins ironisch klinkende volledige afwijzing gericht aan “*Mon cousin*”, in haar opdracht uitgegeven.³¹² De Spaanse repressiemachine is echter al op gang gekomen. Het is de bedoeling dat Margaretha landvoogdes blijft en Alva de militaire zaken onder zijn hoede neemt. De aantasting van haar gezag en het harde beleid van Alva, waarvan de Raad van Beroerten (de “Bloedraad”) het symbool geworden is, doen de landvoogdes besluiten haar ambt neer te leggen. Veel

³⁰⁸ G. Parker, “The Spanish Road to the Netherlands”, *MHQ*, 17-2 (2005): 34 e.v. Deze route is Granvelle, de belangrijkste adviseur van de koning, persoonlijk bekend. De route loopt over gebied van Philips en dat van verwante hertogen. Met de legertroups meegeteld gaan zestien duizend mensen en drieduizend paarden op weg.

³⁰⁹ M. D’Yvoy van Mijdrecht, *Verbond en Smeekschriften der Edelen*, Utrecht, 1831, 45. Meer dan 30% van de Hollandse adel heeft het verzoek tot matiging der plakaten getekend.

³¹⁰ H.J. Zuidervaart, *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen*, 2013, 78 e.v. Jan Snoeck is leenman sinds 1545. Graven van Holland zijn na 1407 ook Heer van Arkel en daarmee leenheer van de adellijke hofstad “Schelluinderberg”. Jan Snouck Jacobsz. koopt dit leengoed in 1545 en laat er het (nog bestaande) herenhuis in Renaissance stijl optrekken en in 1565 uitbreiden.

³¹¹ M. D’Yvoy van Mijdrecht, *Verbond en Smeekschriften der Edelen*, Utrecht, 1831, 72 e.v. Een bij herhaling voorkomend misverstand in de vakliteratuur is de veronderstelling dat alle edelen die de nieuwe eed onderschrijven bij het verbond of het smeekschrift uit 1566 betrokken zijn. Jan Snoeck en Caspar Turck ontbreken op de lijsten van ondertekenaars uit 1566. Zie ook: F. Beelaerts van Blokland, “De eerste tien generatiën van het Gorinchemse regentengeslacht Snoeck” (1909): 45. Jan Snoeck Jacobsz. zou in 1567 (sic!) namens Gorcum het verbond en smeekschrift der edelen getekend hebben. Beelaerts geeft geen verdere verwijzing. Vermoedelijk is dit een voorbeeld van het hierboven genoemde misverstand.

³¹² M. van Parma, *Copie de la lettre escripte par le seigneur de Brederode*, Brussel, 1567. Citaat: “Et ayant le tout bien veu, entendu & consideré: je ne puis comprendre qui sont ces Gentil-hommes, ny le peuple de ces pais qui peuuent auoir part ausdictes Requestes...” “We kunnen dit zien als onderdeel van de pamflettenoorlog, zie ook: P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566-1584*, 1956, 23.

voorstanders van de reformatie, ook uit Gorinchem, zijn in 1567 in ballingschap gegaan. Zij die blijven moeten vrezen voor hun leven.

In de twee Gorinchemse doodvonnissen lezen we dat de bekentenissen gedaan zijn voor “den Drossaert en ’t Gerechte der voizr. Steede van Gorckum zoe voor de Commissarysen op ’t Feyt van den Turbelen tot Gorinchem gecommiteert”.³¹³ Alle stukken betreffende aanklacht en verdediging zijn door de gecommiteerden naar de Hertog van Alva gestuurd. Alva beslist dat het om zeer kwade zaken gaat die gestraft dienen te worden. Hij draagt de gecommiteerden op dat zij “gevangene metter doot soude doen executeeren”. De commissarissen laten de gevangene brengen “ter plaetse daer men gewoonlyck es Justicie te doen” Daar wacht hem de beul met het zwaard. Al zijn bezittingen zijn “geconfisqueert tot prouffyte van zyne Majesteyt”. De vonnissen zijn getekend door J. Lezaen en E. Doeyenbrugge. Elk vonnis is uit naam des konings en van de ingespannen vierschaar bestaande uit “Myn Heeren Drossaert, Schout ende Schepenen der selver Steede” ten overstaan van een grote schare toehoorders “in ’t openbaer opgeleesen ende gepronchieert geweest”. Daaronder staat de dagtekening “lesten dach van Augusto 1568 by my als Secretarys der voorz. Steede van Gorinchem; onderteckent G. Dudyn”. Gorinchemse schepenen zijn in die twee vonnissen niet bij name genoemd. Lezaen en Doeyenbrugge tekenen ook bij doodvonnissen in andere steden zoals Dordrecht en Heusden. In het proces tegen “Adriaen Adriaensse vuyt Brandtwyck” in Dordrecht dat valt onder de “hooger Vierschaere van ZuidtHollandt” is gecommiteerde Lezaen aangeduid als “Raidt Ordinaris s’Hoefs van Hollandt”.³¹⁴ De vonnissen beschreven door Marcus volgen een geordend patroon. De meeste zaken tegen gevluchte verdachten zijn groepsgewijs administratief afgehandeld door ambtenaren in Brussel of Antwerpen in opdracht en onder supervisie van Alva. Het vonnis, “Sententie van Bannissement met Confiscatie van goederen” is voorbehouden aan Alva. De eerste zin luidt gewoonlijk: “Veu par Monseigneur le Ducq d’Alva etc.” Bij lokaal gevoerde processen staat de plaatselijke vierschaar onder toezicht van gecommiteerden die rapporteren aan Alva en diens besluiten getrouw uitvoeren. De lokale vierschaar doet onderzoek en hoort de bekentenissen aan maar staat daarna aan de zijlijn. De bevoegdheid van Alva tot deze werkwijze staat in de stad kennelijk niet ter discussie, men werkt loyaal mee. Volgens het Groot-Privilege van Holland, Zeeland en West-Friesland mogen alleen ingezetenen van die gewesten belangrijke overheidsfuncties uitoefenen maar die bepaling geldt niet voor Vliesridders zoals Alva.³¹⁵ Wettelijk gezien is veroordeling niet moeilijk, de plakkaten van de konings zijn duidelijk en streng genoeg. Een en ander roept het beeld op van een met militaire precisie opgezette en efficiënt werkende veroordelingsmachine waarbij de weerstand van de lokale magistraat tegen het veroordelen van eigen poorters omzeild is.

³¹³ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 326 e.v. Opgenomen als Bijlage 3.2.

³¹⁴ Ibid., 376. Die vierschaar zetelt in Dordrecht. Het is een college dat zware zaken van criminaliteit en hoger beroepszaken behandelt. Boven de Hollandse hoge vierscharen staat het Hof van Holland.

³¹⁵ C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, II, 1664, 660. Er is nagedacht over de privileges. Alva is in 1546 door Karel V opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Daardoor is hij gerechtigd tot het uitoefenen van hoge ambten in de Nederlanden. De processen waarbij de verdachten aanwezig zijn lopen volgens de privileges voor de lokale vierschaar. Waar nodig werkt het Hof van Holland mee. Dat Hof heeft in 1565 nog geadviseerd de plakkaten streng te handhaven.

Stamkot heeft de vonnissen tegen Gorcumers geanalyseerd op aantal en sociale positie van de veroordeelden. Hij telt er vijftien zonder confiscatie.³¹⁶ Dat is 1,3% van de ongeveer vijfduizend inwoners van de stad. In de zeventien gewesten met naar schatting drie miljoen inwoners zijn ongeveer tienduizend veroordelingen uitgesproken, 0,33%. De verdeling over het land is niet uniform. In de zuidoostelijke gewesten zijn nauwelijks beroeringen en vonnissen geweest. In de Hollandse steden is het aantal veroordelingen relatief groter, dat geldt ook voor Gorcum. De Gorinchemse calvinisten zijn afkomstig uit diverse lagen van de bevolking. Onder hen zijn kleine zelfstandigen als schippers en vissers, ambachtslieden met een eigen bedrijfje, welvarende brouwers en een enkele regent of edelman. In de leiding en organisatie is het aandeel van de welvarende elite meer dan evenredig. Van de 12 veroordeelden uit meest gegoede klassen behoren er 7 tot de actieve kern. Van het totaal van 65 veroordeelden behoren er 22 tot die actieve kern.³¹⁷

3.5 De aansluiting bij de Opstand

Het eerste gewapende verzet, gefinancierd uit de “drie miljoenen Schatz” actie, is een initiatief van Hendrik van Brederode.³¹⁸ In september 1566 laat hij Vianen versterken. Zijn agenten, waaronder Govert Aertsz. uit Gorinchem, werven vierhonderd manschappen in de regio. Govert is op 21 augustus 1567 voor de Gorinchemse Vierschaar gedaagd omdat “hem vervorderd hadde Chrychsvolck tegen den Coninck zynen natuerlycken Heer ende Prince aentenemen”. Govert verschijnt niet zelf. Zijn vader mag de verdediging niet voeren. Van de eis, ophangen en verbeurd verklaring van goederen, wijzen de schepenen alleen dat laatste toe “aengesien de gedaeghde alhier in hechtenisse nyet en is”.³¹⁹ Het gewapende verzet onder leiding van Brederode is in maart 1567 volledig ingestort. Die strijd is langs Gorinchem heengegaan. De Gorinchemse schippers bieden logistieke steun aan Vianen. Uit het verslag van Reael blijkt dat de magistraat van Gorinchem Van Meegen ook verkapt tegenwerkt. De Amsterdamse calvinisten vaardigen “Frans Volckertz Corenhert ende Laureyns Jacopsz.” af naar de Prins in Antwerpen. Zij reizen via Vianen en Gorinchem. Daar horen zij dat het leger van Van Meegen twee dagen is opgehouden omdat men hem niet door de stad laat trekken. De magistraat van Gorinchem regelt voor Coornhert en Reael vervoer per schip zodat zij de volgende dag al in Antwerpen zijn.³²⁰

Vertrek van de Prins van Oranje.

De Prins van Oranje beseft in het voorjaar van 1567 dat de kans op een gematigde regeling van de godsdienstkwestie voorlopig verkeken is, zeker na de nederlagen van een geuzenleger bij Antwerpen, de val van Valenciennes en Van Meegen's succes bij Vianen. Het vermoeden is gerechtvaardigd dat het inlichtingennetwerk van de Prins effectief is, ook binnen de directe omgeving van Philips II en Alva. Hij kent Alva persoonlijk en acht het raadzaam, met het

³¹⁶ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 1985, 99 e.v.

³¹⁷ *Ibid.*, 109.

³¹⁸ A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London, 1990, 126 e.v.

³¹⁹ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 268 e.v.

³²⁰ P. Huijgens, *Het Wonderjaar beleefd*, 2012, 129.

voorzicht op diens komst, zich op zijn Duitse bezittingen terug te trekken.³²¹ Van zijn gezin blijft alleen zijn oudste zoon Philips Willem als student in Leuven achter. Willem van Oranje heeft in september 1567 op vrij onderdanige wijze Alva schriftelijk welkom geheten en zijn goede diensten aangeboden.³²² De Prins krijgt geen direct antwoord maar wel indirect. In januari 1568 verschijnt een publieke oproep van Alva, gericht aan de Prins en andere uitgeweken hoge edelen, zich voor de Raad van Beroerten te verantwoorden. In zijn verweer van maart 1568 wijst de Prins de bevoegdheid van de Raad af. Een Vliesridder kan alleen gedaagd worden voor een college van zes andere Vliesridders, bijeengeroepen door de koning als grootmeester van de orde.³²³ In februari 1568 is Philips Willem, de dan veertienjarige oudste zoon van Willem van Oranje, namens Philips II door Alva “uitgenodigd” zich naar Spanje te begeven ter voltooiing van zijn opvoeding onder toezicht van de koning.³²⁴

Begin van de tachtigjarige “oorlog”

De voorbereidingen voor een gewapende inval in de Nederlanden zijn dan al in volle gang. Die gaat in april 1568 van start in Gelre en in Groningen. In april verliest Willem van den Bergh de slag bij Dahlheim bij de grens van Gelderland. In mei 1568 winnen de troepen van Lodewijk van Nassau bij Heiligerlee van de Spaanse troepen onder leiding van de Friese stadhouder Aremberg. In juni 1568 vindt de executie van de graven van Egmond en Horne plaats. Protesten van vele Duitse vorsten en zelfs van de keizer tegen de onwettigheid van het gevoerde “proces” hebben geen effect. Nadat Alva de schrik er op deze wijze goed heeft ingejaagd, gaat hij met zijn troepen naar het Noorden en verslaat daar in de tweede helft van juli het leger van Lodewijk bij Jemmingen. Willem van Oranje zelf steekt met een aanzienlijke troepenmacht de Maas bij Stokkem over. In oktober verslaat Alva dat invasieleger bij Geldenaken. De campagnes in 1568 hebben geen politieke of territoriale winst gebracht en zij hebben de financiële middelen van de Prins uitgeput. Ook in 1568 gaat de strijd langs Gorinchem heen. Alva bezoekt in augustus Gorinchem dat een logistiek steunpunt is bij de mars van zijn leger van Friesland naar Maastricht.³²⁵ Er is geen aantoonbaar verband tussen dit bezoek en de twee Gorinchemse doodvonnissen van eind augustus.

3.5.1 De aanslag op Loevestein

In de loop van 1570 zijn plannen met de Prins besproken om in een aantal plaatsen tegelijk de Opstand nieuw leven in te blazen. Hierbij zijn Paulus Buys (de latere raadspensionaris), Jacob Copier en Adriaan van Swieten betrokken.³²⁶ Zoals altijd is financiering een probleem. De Amsterdamse kooplieden willen wel geld geven maar pas als de Prins met zijn troepen in de

³²¹ E.M. Geever, *Gevallen vazallen*, 2008, 164.

³²² E.C.M. Huysman, et al., “Willem van Oranje aan Fernando Alvarez de Toledo, 1567-09-08, nr. 10884” *Briefwisseling van Willem van Oranje*, 2010.

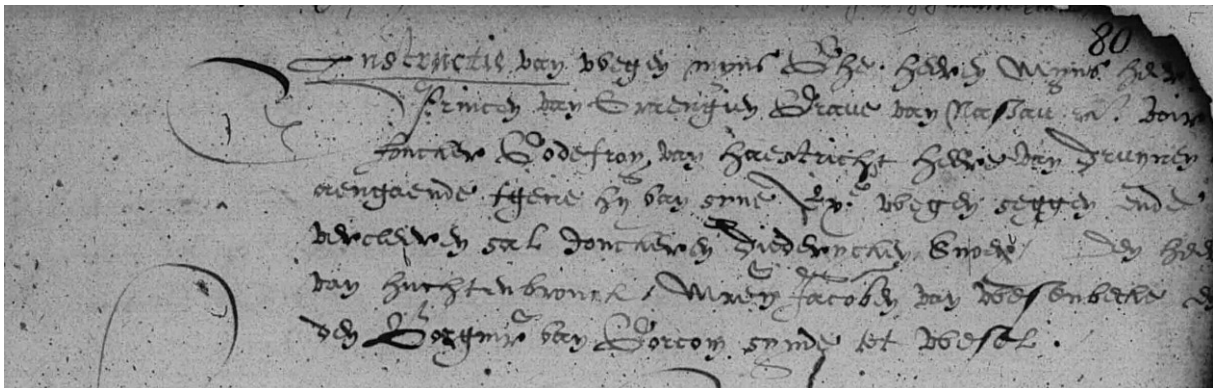
³²³ Ibid., “Willem van Oranje aan Fernando Alvarez de Toledo, 1568-03-03, nr. 1194”.

³²⁴ Ibid., “Willem van Oranje aan August van Saksen, 1568-02-25, nr. 210”, zie ook: W.C. Mees, *Philips Willem van Oranje*, 1964, 28 e.v. Philips II, peter van Philips Willem, is zijn belofte nagekomen. De jonge prins is steeds eervol behandeld. Hij voltooit zijn katholieke opvoeding met een studie aan de universiteit van Salamanca en krijgt later de beschikking over Nassause bezittingen in de Zuidelijke Nederlanden. Hij is benoemd tot Vliesridder in 1599. De Staten van Holland respecteren zijn rechten als Graaf van Buren.

³²⁵ R. van Roosbroeck, *Godevaert van Haecht*, II, 1929, 36.

³²⁶ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, I, 1911, 520 en VI, 1924, 1270.

buurt is. De Prins wil geld voor troepen zien zonder zich al op voorhand vast te leggen wat zijn plannen zijn. In een instructie van Willem van Oranje, gedateerd 11 oktober 1570, geeft de Prins aanwijzingen hoe te handelen met een aantal steden in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel in het kader van de Opstand.



11: Instructie voor aanslagen eind 1570 waaronder die op Loevestein.³²⁷

De transcriptie van het afgebeelde deel van de instructie luidt:

“Instructie van weghen mijne Ghenadige Heren Myne ??? Princen van Orangien, Grave van Nassau, ??? Voir Joncker Godefroy van Haestricht Heer van Druynen aengaende tghene hy van sine Excellentie wegen seggen ende vercleeren sal Jonckeren Diedericke Snoey, den Heer van Huchtenbrouck Meesteren Jacoben van Wesenbecke en den Borgemeester van Gorcom sijnde tot Wesel...”

De Prins vraagt aan Godevaert van Haastrecht, heer van Drunen, informatie te verstrekken aan zijn vertegenwoordigers te Wezel. De aanslag van eind 1570 op Loevestein is onderdeel van een groter plan. De Prins wijst in deze brief op de noodzaak tot geheimhouding en schrijft verder dat hij vindt:

“... dat men op dit passe nyet en handele met eenige cleyne steden maer alleene met principaelsten als naementlyck Deventer, Zutphen, Utrecht, Enckhuisen, Hoorn, Delft, Briel, Rotterdam, Dordrecht ende Loevenstain”

In diverse steden, onder meer in Deventer en Enkhuizen, treft men al voorbereidingen en ook steden als Vlissingen, Zwolle en Kampen moeten opstaan tegen het bewind van Alva.³²⁸ Van den Heuvel, ook bij de Prins bekend als burgemeester van Gorcum, heeft vanuit zijn ballingschap steeds contacten onderhouden met medestanders in Gorinchem. Hij is vermoedelijk de geestelijke vader van het plan voor de gecombineerde aanslag op Loevestein, Woudrichem en Gorinchem.³²⁹ In de lastbrief van de Prins voor Herman de Ruyter staat dat hij het aantal manschappen en de middelen die hij nodig acht moet verzamelen om, met Gods hulp, het kasteel samen met Gorinchem en Woudrichem in te nemen voor de dienst van zijne majesteit. Hij moet de burgers herstellen in hun oude vrijheden en voorrechten en hen verdedigen tegen het woeden van Alva en zijn medeplichtigen.³³⁰ In de instructie lezen we dat

³²⁷ E.C.M. Huysman, et al., “Willem van Oranje aan Adriaen Dirks van Hoefel, Diederik Sonoy, Jacob van Wesembeke, 1570-10-11, nr. 7988” *Briefwisseling van Willem van Oranje*, 2010.

³²⁸ P.C. Bor, *Oorsprong, Begin, en Vervolg der Nederlandsche Oorloghen*, I, 1679, 330-331.

³²⁹ J.G.R. Acquoy, *Herman de Ruyter*, 1870, 36.

³³⁰ *Ibid.*, 57. Zie ook: Gachard, *Correspondence de Philippe II*, II, 165-166 en E.C.M. Huysman, “Willem van Oranje aan Herman de Ruyter, 1570-11-25, nr. 12646, 12647 en 1570-12-04, 12649, *Briefwisseling van Willem*

De Ruyter moet toezien op het herstel van de oude rechten en privileges en op vrijheid van prediking. Het niet toegestaan maatregelen te nemen tegen vreedzame geestelijken van de Rooms-katholieke Kerk. Verder moet men bannelingen vanwege de eerdere beroerten in hun rechten herstellen.

Op 9 december 1570 gaat De Ruyter met twintig man, grotendeels verborgen in twee schuiten, op weg naar Loevestein. Met een man of zes, verkleed als franciscaner monnik, klopt hij aan het eind van de dag op Loevestein aan en vraagt om onderdak. De oude slotvoogd Arent de Jeude, die de monniken niet in de kou wil laten staan, laat de poort openen. Als de slotvoogd de “monniken” ter begroeting bij zich roept, trekt De Ruyter zijn pistool, toont de slotvoogd de instructie van de Prins en eist gehoorzaamheid. De slotvoogd weigert pertinent, hij erkent geen andere prins dan de koning. Daarop schiet De Ruyter de slotvoogd neer en die wordt door de andere “monniken” gedood.³³¹ Men steekt de volgende dag een mand op een paal uit de toren als teken voor de versterking maar die laat nog enige tijd op zich wachten. De drost van Woudrichem, Henrick Bentyneck, ruikt onraad. De poort van Loevestein blijft gesloten, de slotvoogd is onbereikbaar en er is een vreemde schuit gesignaleerd. Bentyneck stelt bewaking in en alarmeert zijn collega in Gorinchem. Gorinchem stuurt ook bericht naar Zaltbommel. Op maandag bezoekt Bentyneck Gorinchem opnieuw. De schipper die de versterking gebracht heeft is opgepakt en heeft het verhaal van de aanslag gedaan. De magistraat van Gorinchem stelt de Raad des Konings over Holland op de hoogte en organiseert wacht op de rivier rond Loevestein. De Raad schrijft aan Alva in Antwerpen. Het duurt de magistraat van Gorinchem te lang, de bode die zij naar Den Haag gestuurd hebben is woensdag nog niet terug. Zij rapporteren nu rechtstreeks aan Alva over de reeds genomen maatregelen en vragen hem verdere instructies.³³² Het antwoord van Alva komt op 15 december binnen. Alva bedankt de Gorinchemse gezagsdragers voor hun informatie en voor de getroffen maatregelen. Daar moeten zij getrouw in volharden. Parallel daaraan heeft Alva aan een afdeling van het garnizoen van 's-Hertogenbosch opdracht gegeven het slot te heroveren. Alva kent de situatie rond Loevestein en Gorinchem uit eigen waarneming en behoeft niet lang na te denken over effectieve maatregelen. In de avond van donderdag 14 december arriveert de afdeling van kapitein Lorenço Perea bij Loevestein en in de ochtend van 15 december is de voorburch bij verrassing genomen. Alva stuurt aan het einde van de week nog zestig haakbusschutters. Verder zijn er versterkingen ingezet uit Gorinchem en Woudrichem. De Ruyter houdt het nog tot dinsdag vol. Hij is daar met zeven van zijn mannen gesneuveld. De lichamen hangt men op aan bomen rond het kasteel. Het hoofd van De Ruyter is afgeslagen en een tijd lang tentoongesteld op een galg in 's-Hertogenbosch. De Spaanse troepen maken zeventien gevangenen, waaronder de schippers en twaalf mannen van Herman de Ruyter. Van die twaalf zijn er tien gehangen en twee geradbraakt bij vonnis van 12 januari

van Oranje, 2010. Na de herovering van Loevestein door de troepen van Alva zijn de brieven van commissie en instructie op het lichaam van gesneuvelde Herman de Ruyter gevonden. Ze zijn op last van Alva vertaald en naar de koning verzonden. De originelen zijn verloren gegaan.

³³¹ J.G.R. Acquoy, *Herman de Ruyter*, 1870, 22 e.v. De Jeude weigert in 1567 de hernieuwde eed af te leggen. Dat zijn eerste eed voldoende was blijkt hier.

³³² Ibid., 71-72. In deze brief, gedateerd 13 december 1570 uit naam van de “drossaert, Burgemeesters ende regeerders der stede Gorinchem”, rapporteert men wat er gebeurd is op Loevestein en welke maatregelen men genomen heeft om het slot te isoleren voor hulp van buitenaf. De brief is bewaard gebleven in de Archives de Belgique, Correspondance de Hollande et Zélande, Tome IX, fol. 233.

1571.³³³ Willem van Oranje neemt zwijgend zijn verlies. We vinden er niets meer over in zijn verdere correspondentie. Drossaard Turck heeft op 18 december versterking gevraagd voor zijn bezetting in de “Blauwe Toren”. In zijn antwoord bagatelliseert Alva verdere dreiging in de streek na zijn snelle overwinning bij Loevestein:

“Puisque ceste canaille a esté tuée et prinse au chateau de Louvesteyn et que a ce qu’entendons le bruiet du danger es plus grand que l’effect, ne nous semble pour encoires besoing d’entrer en grande despence pour mectre soldatz au chasteau de Gorcum”.

Het gespuis is gedood en Alva acht het gerucht van gevaar groter dan de werkelijkheid daarvan. Extra manschappen voor Turck vindt Alva begin 1571 onnodig en duur.³³⁴ De bezetting van de Blauwe Toren is en blijft dus klein, ook in juni 1572.

3.5.2 Verscherping van de verhoudingen 1571-1572

Na de mislukte aanslagen in 1570 slaagt Willem van Oranje er niet in militaire operaties van betekenis op te zetten. Voorstellen van vluchtelingen komen door gebrek aan geld en lokale steun gewoonlijk niet verder dan papieren plannen. Een enkele keer ontstaat plaatselijk geweld tegen geestelijken. Alva maakt de lokale elite verantwoordelijk voor bescherming van lijf en goed van de geestelijken. Als dat faalt laadt men de verdenking van medeplichtigheid op zich.³³⁵ Alleen de door Lodewijk van Nassau in 1568 gevormde geuzenvloot legt enig gewicht in de schaal. Midden 1571 telt die vloot ongeveer dertig bodems, voorzien van kaperbrieven uit naam van de Prins. De propagandaoorlog gaat in volle kracht door. Oranje richt zich tegen de door Alva gevoerde politiek en diens bestuurlijke maatregelen, niet tegen de rechtmatige vorst en legt zich niet vast op een uitgesproken godsdienstig standpunt. Alva maakt het zijn tegenstander in deze gemakkelijk. Onder zijn hoede maakt de nieuwe bisschoppelijk hiërarchie serieus werk van het invoeren van de decreten van Trente. Dat tast de patronaatsrechten van de magistraten en de lokale adel aan. De in 1569 door Alva opgeschorte, maar in de ogen van de Staten afgekochte, tiende en twintigste penning komen midden 1571 weer op tafel. De Graaf van Bossu, de nieuwe stadhouder van Holland en Zeeland, maakt de leden van de magistratuur op straffe van hoge boetes verantwoordelijk voor de inning. De magistraten merken dat zij niet op de plaatselijke schutterijen kunnen rekenen bij het doorzetten van de maatregelen. Alva is onverzettelijk en drukt in een aantal belangrijke plaatsen legering van een Spaans garnizoen door. De aantasting van de gekoesterde plaatselijke rechten en vrijheden is door dit alles evident. Er ontstaat een breed gedragen afkeer van het “Spaanse” bewind. Zelfs de meest loyale steunpilaren van de Kroon, zoals Viglius en Berlaymont, waarschuwen achter Alva’s rug om de koning voor het ontstaan van een onhoudbare situatie.³³⁶ In het voorjaar van 1572 heeft Alva een deel van zijn troepen verzameld aan de grens met Frankrijk vanwege de dreiging die uitgaat van de militante hugenoten. De Zuid-Hollandse delta is daardoor zwak verdedigd. De vloot van de

³³³ J.G.R. Acquoy, *Herman de Ruyter*, 1870, 33. Van de gevonniste medestanders van De Ruyter komen er zes uit 's-Hertogenbosch, twee uit Wezel, drie uit Vlaanderen en één, Thomas Jansz., uit Gorinchem.

³³⁴ *Ibid.*, 35.

³³⁵ P.C. Bor, *Oorsprong, Begin, en Vervolgh der Nederlandsche Oorloghen*, I, 1679, 333 e.v.

³³⁶ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 161 e.v.

watergeuzen, onder druk van Alva uitgewezen uit de Engelse havens, komt door de noordwesten wind terecht in de Zuid-Hollandse wateren. Vermoedelijk is op aanraden van Treslong, afkomstig uit Den Briel, van de nood een deugd gemaakt door de stad te bezetten en te “behouden” voor de Prins. Na enig verzet opent de stad de poorten. In kerken en kloosters vinden plunderingen plaats. Onder de bevolking vallen geen slachtoffers. De situatie voor Alva verslechtert als op 6 april Vlissingen overgaat. Dat is bedreigend voor de Antwerpse handel. Op 7 april komt een afdeling van het Spaanse leger, teruggeslagen door de geuzen op Voorne, voor de poorten van Rotterdam. Na enige schermutselingen komt Bossu op 9 april met de stad overeen dat de Spaanse troepen in kleine groepjes door mogen trekken richting Delfshaven. Als de poorten open zijn trekken de troepen toch massaal en met geweld binnen waardoor tientallen burgers omkomen. In mei en juni sluiten meer steden in Holland, Zeeland en Gelderland zich bij de Opstand aan. Meestal verzet de magistraat zich eerst en geeft een signaal van de lokale schutterijen de doorslag. Enig geweld in de vorm van plundering van kerken en verjaging of erger van enkele geestelijken maakt gewoonlijk onderdeel uit van zo’n aansluiting. Op 23 juni zijn de geuzen in Dordrecht, slechts een paar uur varen van Gorinchem.

3.5.3 De aansluiting van Gorinchem bij de Opstand

De feitelijke gebeurtenissen

Over de feitelijke gebeurtenissen rond de aansluiting van Gorinchem bij de Opstand zijn de (vele) schrijvers redelijk eensgezind. Op 26 juni bereikt een tiental geuzenschepen onder leiding van Marinus Brandt de stad. De opdracht daartoe komt van Entens van Mentheda, de geuzenadmiraal in Dordrecht. Brandt verlangt dat de stad de poorten opent voor de troepen van de Prins van Oranje. Sommige rechtzinnige katholieken en een deel van de geestelijkheid zijn tegen. De aanhangers van Van den Heuvel zijn voor. De schutterij en de magistraat sluiten zich daarbij aan. Na enige onderhandelingen, in de Maria-kapel bij de oude Kanselpoort, mogen de geuzen de stad in. De overgang is bij acclamatie bevestigd in een volksvergadering op de Grote Markt. De “Blauwe Toren”, buiten de stadsmuur, houdt onder gezag van drossaard Caspar Turck de poort gesloten. Alva heeft hem opgedragen het kasteel in goede staat van verdediging te houden, maar de vraag van Turck om extra manschappen is niet gehonoreerd. Bij de kleine bezetting voegt zich een deel van de geestelijkheid met een kleine schare getrouwen. Dit betreft de beide pastoors, de minderbroeders, de rector van het Agnietenklooster en één der kanunniken. De bewoonsters van het Bagijnhof, het Agnietenklooster en de andere kanunniken zijn gewoonlijk afkomstig uit Gorcum of de directe omgeving. Zij gaan niet mee naar de Blauwe Toren. De tweede zoon van de drossaard, Willem Turck, is op pad naar stadhouder Bossu in Utrecht met een verzoek om hulp troepen. Voordat die arriveren moet Caspar Turck op 27 juni, na enige schermutselingen, het slot overgeven. Ook hierover zou onderhandeld zijn. Het vermoeden is dat vrije aftocht zonder behoud van goederen is bedongen. De burgers die toevlucht op het kasteel gezocht hebben, komen na betaling van losgeld vrij op twee na. Die twee, Aard de Koning en Dirk Bommer, zijn opgehangen op beschuldiging van het werven van volk in de omgeving om zich tegen de geuzen te verzetten. Pastoor Van Vechel mag hen geestelijke bijstand verlenen. Volgens

Estius ontgaat de zoon van Dirk Bommer het lot van zijn vader omdat hij na veroordeling ten huwelijk gevraagd is door een Gorinchemse jongedochter.³³⁷

Estius noemt gewoonlijk geen andere namen dan die van de martelaren. Maar in het hoofdstuk “Van den aerdt der Politiken, ghelijck men se noemt” herkennen we duidelijk Adriaan van den Heuvel.³³⁸ Estius verhaal speelt in juli 1572. Van den Heuvel is kennelijk al kort na de val van de Blauwe Toren in Gorinchem. Estius is in 1542 in Gorinchem geboren en kent dus Van den Heuvel vermoedelijk persoonlijk. Estius heeft het over een “oudt man... een Raedts-heer ende seer gesien”. In zijn persoonsbeschrijving blikt Estius terug op de eerste diensten in de geuzenkerk in 1566. Die persoon is dan “ordinarisse van de kettersche Sermoenen” en een trouw hoorder daarvan. Estius schrijft dat diezelfde persoon de volgende dag de mis bezoekt en plechtig één der kaarsen draagt die daarbij gebruikt worden. Hij gedraagt zich dan als goed katholiek. Estius vermeldt verder dat die persoon “seer rijck wierdt gheacht / ende tot verscheidene reisen Borgher-meester hadde gheweest / waer deur hij groote authoriteit ende op-siecht hadde by de ghemeinte”. Van den Heuvel zou de geestelijken aangeraden hebben zich in hun lot te schikken. De geestelijken blijven, mogelijk tegen de gemaakte afspraken in, gevangen. Volgens de kroniek van Estius mishandelen de geuzen de geestelijken al in de kerken van de Blauwe Toren.

Daarna voert men hen, op last van Lumey, via Dordrecht naar Den Briel waar ze op 7 juli aankomen. Daar zitten al enkele geestelijken uit andere plaatsen gevangen, de mishandelingen gaan door. Vooral watergeuzen afkomstig uit Gorinchem zouden zich aan mishandeling schuldig gemaakt hebben. Estius beschrijft een door Lumey georganiseerd debat tussen pastoor Van Vechel en twee ketterse predikanten. Estius schrijft één van hen, een voormalige schipper, onwetendheid en drankzucht toe. Van Vechel wint uiteraard met vlag en wimpel.³³⁹ Vervolgens stelt men de gevangenen voor de keus: De paus afzweren of de galg. Er zijn drie afvalligen, de meest bekende daarvan is de Gorcumse kanunnik Pontus de Huyter. Estius verhaalt van correspondentie tussen de Gorinchemse magistraat en de Prins van Oranje.³⁴⁰ Een “catholyken regtsgeleerden” zou de algemene opdracht van de Prins, de geestelijken ongemoeid te laten, op last van de magistraat bij Lumey gebracht hebben.³⁴¹ Die wijst dit smalend van de hand. Nicolaas Pieck weigert in een overleg met zijn broers vrijkoping van zichzelf zonder zijn ordebroeders. Estius noemt de broers onverschillig in godsdienstzaken.³⁴² Zij zijn Nicolaas nagereisd uit familiale genegenheid om hem vrij te krijgen. Hij kiest er vrijwillig voor in het lot van de andere franciscanen te delen. De geestelijken zijn in de nacht

³³⁷ G. Estius, *Waerachtige historie van de Martelaers van Gorcom*, 1604, 100 e.v.

³³⁸ *Ibid.*, 55.

³³⁹ Die predikanten zijn Andries Cornelisz. en Cornelis Corstensen., zie ook: B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 121.

³⁴⁰ Zie ook: E.C.M. Huysman, *Briefwisseling van Willem van Oranje*, 2010. Uit 1572 vinden we instructies aan Lumey, correspondentie met de Magistraat van Gorinchem van later in het jaar en algemene instructies voor bevelhebbers en steden, geestelijken en hun goederen ongemoeid te laten. Er is geen document te vinden waaruit blijkt dat de Prins zich persoonlijk in dit specifieke gebeuren mengt.

³⁴¹ G. Estius, *Waerachtige historie*, 195 e.v. Zie ook: D. de Lange, *De Martelaren van Gorcum*, 1954, 241 e.v. De Lange noemt Splinter van Voorn als afgezant. Vermoedelijk een onjuiste interpretatie. Estius noemt Splinter “Pensionaris en Jan, sijne sone / Licentiaet in de beide de rechten” als gevangenen in de Blauwe Toren. Zie ook: G. Estius, *Waerachtige historie*, 61. In de magistratuurslijst van 1572 vinden we één rechtsgeleerde, pensionaris Sebastiaan van Loozen. Splinter van Voorn is genoemd als secretaris, zie ook RAG OA, 343 F 65.

³⁴² G. Estius, *Waerachtige historie*, 201 e.v.

van 8 op 9 juli stuk voor stuk opgehangen. Estius schrijft over wonderen in de omgeving van hun graf of elders die op hun voorspraak gebeurd zijn. In Gorinchem zelf blijft het rustig na de aansluiting bij de Opstand. De kanunniken, de kloosterzusters en de vrijgelaten katholieke burgers laat men verder ongemoeid.

Interpretatie van de gebeurtenissen

We zien dat de magistraat en de stedelijke schutterij, die eind 1570 het bewind van Alva nog effectief en van harte steunen, in juni 1572 kiezen voor aansluiting bij de Opstand. De steun voor Alva is dus opmerkelijk snel afgenomen. De schutters behoren tot de talrijke gematigde middengroep die schade ondervindt van Alva's belastingmaatregelen. De leden van de magistraat, voor een belangrijk deel dezelfde personen als in 1570, weten dat ze persoonlijk aansprakelijk gesteld kunnen worden voor het innen van de impopulaire belastingen. Het optreden van de troepen van Bossu in Rotterdam is uiteraard ook bekend in Gorinchem. De keuze van de Gorcumers heeft dus weinig met de godsdienstige overtuiging te maken. Men heeft genoeg van de fiscale maatregelen, van verdere aantasting van de privileges en men is beducht voor overlast van de troepen van Alva.

Bij de keuze die de in Gorinchem gevestigde geestelijken maken zien we dat de pastoors, de minderbroeders en één der kanunniken uitwijken naar de Blauwe Toren. Zij zijn na de val van de Blauwe Toren in opdracht van Lumey naar Den Briel gebracht en daar opgehangen. De bewoonsters van het Begijnhof, die van het Zusterhuis en de overige kanunniken blijven in de stad. Er is geen geweld tegen deze groep geregistreerd. De vele schrijvers die aandacht besteden aan de Martelaren van Gorcum besteden gewoonlijk geen aandacht aan het opmerkelijke verschil tussen de afloop voor de groep "wijkers" en de groep "blijvers".

We hebben gezien dat de "Blauwe Toren", gebouwd in opdracht van Karel de Stoute, een uitgebreide opvolger is van de dwangburcht gebouwd in opdracht van graaf Willem VI. De poorters van een stad zien een dwangburcht gewoonlijk als een instrument in de handen van de landsheer om hun rechten en vrijheden in te perken. In de jaren na de Pacificatie van Gent zijn veel dwangburchten afgebroken mede om de stadsverdediging te verbeteren.³⁴³ Zo ook in Gorinchem.

De leden van de groep "wijkers" zijn bijna allen afkomstig van elders. Zij kiezen in 1572 tegen de stad door juist naar die dwangburcht, symbool bij uitstek van de landsheerlijke macht waartegen de geuzen in opstand zijn, te vluchten. Daarmee tasten de leden van de groep hun draagvlak in de stad aan. Dat geldt zeker voor de pastoors die in geval van nood als herders bij hun kudde zouden moeten blijven. Estius beschrijft de pastorale zorg van de volgens hem zeer populaire pastoor Van Vechel. Van Toorenenbergen betwijfelt die populariteit, gegeven kenmerken van die door Estius geroemde zorg zoals: Het vrijmoedige en scherpe bestraffen van de gebreken van de mensen in de openbare prediking, bedreiging met aangifte wegens ketterij en het kwalificeren van de eed van trouw aan de Prins van Oranje als een doodzonde.³⁴⁴ Het weigeren van de hostie aan stervenden die niet meer kunnen getuigen van hun orthodoxie draagt ook niet bij aan het draagvlak voor Van Vechel en Poppel. Estius vermeldt dat de gezaghebbende Van den Heuvel de gevangen genomen geestelijken

³⁴³ Zie ook: G. van Doorne, "Gent en de opstand tegen Spanje", *Vlaanderen*, 25-153 (1976): 194.

³⁴⁴ A. van Toorenenbergen, *De Martelaren van Gorkum*, 1865, 25.

aangeraden heeft zich in hun lot te schikken. Mogelijk taxeert deze zeer ervaren bestuurder dat gebrek aan draagvlak en schat hij in dat hun terugkeer in de stad niet geaccepteerd zou worden.

De leden van de groep “blijvers” zijn gewoonlijk afkomstig uit Gorcum of uit de directe omgeving. Zij hebben kennelijk voldoende vertrouwen in de bescherming die zij genieten als leden van de stadsgemeenschap. De feitelijke bescherming die de Blauwe Toren biedt blijkt van geringe waarde te zijn. De hoge muren uit de 15^e eeuw zijn niet bestand tegen het verbeterde geschut van de 16^e eeuw en het garnizoen van drossaard Turck is niet versterkt ondanks zijn herhaald verzoek daartoe.

We zien dat poorters van Gorinchem wel veel moeite doen om uit de groep “wijkers” juist Nicolaas Pieck vrij te krijgen of te kopen. Volgens Estius is dat niet gelukt door de eigen keuze van Pieck die zijn ordebroeders niet in de steek wil laten. Een herder die wel bij zijn kudde blijft. Estius, schrijvend in 1604, legt de schuld bij Lumey en zijn watergeuzen. Over vooraanstaande Gorcumers schrijft hij niet onvriendelijk. Ook geus- en calvinistisch gezinden, waaronder zijn neef Claes Calff en twee van zijn ooms, komen op voor zijn andere oom, Nicolaes Pieck. Estius heeft familieleden onder de regenten in Gorinchem. Na de aansluiting bij de Opstand komen we Hendrik Pieck Aertsz en Adriaan van Est tegen in de lijsten van de magistraat als burgemeester en schepen. In de door Estius weergegeven gesprekken tussen Nicolaas Pieck en zijn broers in Den Briel doet de schrijver de familie van Nicolaas tekort als “onverschilligen in godsdienstzaken”.³⁴⁵ De weergave van dit overleg leest als een theologisch dispuut op behoorlijk niveau. Hendrick Pieck Aertsz, een oom van Willem Estius, staat in 1573 op de eerste lijst van ambtsdragers van het Gorinchemse consistorie. Ook dat consistorie is bepaald geen gezelschap van onverschilligen in godsdienstzaken.³⁴⁶ Estius geeft vrij lange theologische monologen van Nicolaas Pieck en elders ook van Lenaert van Vechel weer. Het is niet aannemelijk dat zijn bron, Rutger van Est, overal bij is en ook nog een stenografisch verslag maakt. De uitgebreide weergave lijkt meer op een constructie achteraf van de geleerde Willem Estius zelf.

Estius doet verder de opponenten van Van Vechel tekort. Beiden zijn ondertekenaars van de acta van de Synode van Emden: “Andreas Cornelii, Brielensis Minister” en “Cornelius Christiani, futurus minister”.³⁴⁷ De scholing in Emden staat dan al op een behoorlijk peil. Corstensz. heeft later in woord en geschrift uitstekend gefunctioneerd als predikant in zijn gemeente, in de classis en in de synode.³⁴⁸

3.6 Conclusies

In de beschouwde periode zien we eerst nog meldingen betreffende protestantiserende katholieke geestelijken. Daarna ontwikkelt Gorinchem zich als regionaal centrum van contrareformatie.

³⁴⁵ G. Estius, *Waerachtige historie*, 195 e.v.

³⁴⁶ RAG AK1: 282, 186 A, F4.

³⁴⁷ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 118-119.

³⁴⁸ K. de Wildt, “Commentaren op de Heidelbergse Catechismus, 1567-1620”, *Handboek Heidelbergse Catechismus*, 2013, 92 e.v.

In de omgeving van Gorinchem is in 1566 het aantal ondertekenaars van het Smeekschrift opmerkelijk. Ook van het driemanschap dat het initiatief tot oprichting van het Eedverbond van Edelen neemt zijn er twee, Hendrik van Brederode en Floris van Pallandt, afkomstig uit het gebied van de latere Classis Gorcum. Dat sluit aan bij de eeuwenoude allodiale machtsstructuur ontstaan na het uiteenvallen van Teisterbant. De families met allodiale rechten houden hun privileges scherp in het oog en de aantasting van die privileges door de bestuurlijke maatregelen van Philips II is evident.

Het ondergrondse calvinisme krijgt al vroeg voet aan de grond in Gorcum. Dat blijkt uit de correspondentie van Herman Moded in 1561 en het goed georganiseerd opduiken van het bovengrondse calvinisme in 1566. Het stadsbestuur voelt, net als veel andere stedelijke magistraten, weinig voor vervolging van de eigen poorters. Dit blijkt ook uit de antwoorden op onderzoek van Lindanus in 1565. De calvinisten in Gorinchem maken deel uit van een effectief netwerk met koeriersdiensten en contacten in binnen- en buitenland. De Gorinchemse calvinisten zijn afkomstig uit diverse sociale lagen. Onder de schippers is de aanhang groot. Dat blijkt uit de beschikbaarheid van schuiten, niet voor de troepen van Van Meegen, wel voor de bevoorrading van Vianen en voor spoedtransport van Reael naar Antwerpen. De Gorinchemse schipper-predikant Cornelis Corstensz. houdt de laatste hagenpreek in 1567, debatteert met Van Vechel in 1572 en speelt later een gewaardeerde rol in de Gereformeerde Kerk. De eerste hagenpreken worden keurig op tijd georganiseerd om aan de gedoogis van de landvoogdes te voldoen. In 1566 zien we in Gorinchem geen woeste beeldenstorm maar een planmatige patroon onder leiding van Van den Heuvel. Er is sprake van enige geregisseerde verbale intimidatie. Dan krijgt de Prins van Oranje de gelegenheid de bemiddelende rol op zich te nemen en de rust te herstellen. Van den Heuvel behoort daarna voorgoed tot de politieke vrienden van de Prins zoals onder meer blijkt uit zijn rol bij de aanslag op Loevestein eind 1570. Na die aanslag neemt de Gorinchemse magistraat met spoed effectieve tegenmaatregelen die getuigen van een grote mate van loyaliteit aan het koninklijk gezag onder leiding van de Hertog van Alva. Na de overwinning van zijn troepen bij Loevestein staat Alva afwijzend tegenover het verzoek van drossaard Turck betreffende versterking van de bezetting van de Blauwe Toren. Hij bagatelliseert verdere bedreiging van het gezag in dit gebied, een opmerkelijke taxatiefout. Anderhalf jaar later is er van de loyaliteit aan het koninklijk gezag weinig over in de Gorinchemse magistraat, die voor een belangrijk deel nog uit dezelfde personen of families bestaat. Alva's maatregelen op het gebied van de belastingen tasten zijn draagvlak in de stad meer aan dan zijn eerdere maatregelen tegen de "kettters" in 1567 en 1568.

De aansluiting in 1572 is weinig gewelddadig. De schutterij voelt niets voor het opnemen van de wapens tegen de geuzen en de magistraat blijft gewoon aan. De stadsbevolking kiest, met de recente moordpartij van de troepen van Bossu in Rotterdam vers in het geheugen, voor aansluiting bij de Opstand. Twee plaatselijke "verraders" hangt men op. De door drossaard Turck ingeroepen versterking komt te laat om nog iets uit te kunnen richten.

De kroniek van Estius beschouwt veel details selectief vanuit een polemische invalshoek. Dat tast de historisch betrouwbaarheid aan maar de onderliggende patronen blijven zichtbaar. De martelaren, gevlucht naar de dwangburcht net buiten de stad, zijn op een enkeling na geen poorters van Gorinchem. Hun lot laat de Gorcumers kennelijk onverschillig. Alleen voor de Gorcumer Nicolaes Pieck doen gezeten poorters, waaronder zijn broers, moeite. De

kanunniken en de kloosterzusters, afkomstig uit Gorinchem en omgeving, blijven gewoon in de stad en de geuzen laten hen ongemoeid. Gorcumse katholieken die wel naar de Blauwe Toren gaan komen er met losgeld vanaf op twee na. Die zijn opgehangen wegens het werven volk buiten de stad tegen de geuzen. Dat zien hun stadgenoten als een vorm van verraad. Voor een golf van verontwaardiging in Europa vanwege de Gorcumse Martelaren, door sommige hagiografen genoemd, is geen onderbouwing te vinden. In de loop van 1572 vinden meer en grotere moordpartijen plaats vooral door de troepen van Alva maar ook door die van de Prins. De Bartholomeüsnacht in augustus 1572 spant de kroon, met meer dan drieduizend slachtoffers. Die moordpartij roept wel een golf van verontwaardiging (maar ook bijval) op in Europa.³⁴⁹

³⁴⁹ W.J.C. Buchanan, *The Massacre of St. Bartholomew's (24-27 August 1572)*, London, 2011, 69.

4. Vestiging en groei van de Gereformeerde Kerk (1572-1579)

De opbouw van de publieke gereformeerde kerk in Gorinchem begint kort na de aansluiting van de stad bij de Opstand. De stad is daarna niet meer heroverd door het leger van Alva of diens opvolgers. De reformatiegeschiedenis in de stad kent daardoor geen scherpe breuklijnen zoals die in Haarlem of Kampen. In die geschiedenis zien we wel regelmatig de weerspiegeling van de politieke en de militaire ontwikkelingen. Dit hoofdstuk begint daarom met een analyse van de politieke en militaire context. In de beschreven periode behoort Gorinchem tot de Classis Dordrecht. Pas aan het einde daarvan is er sprake van een Classis Gorinchem.

De classis en de synode zijn belangrijke beleidsbepalende vergaderingen op kerkelijk gebied in die tijd. Maar de zeggenschap die de stedelijke magistraat over de kerken in de eigen stad heeft is groot. De ontwikkeling van de jonge kerk in Gorinchem vertoont dus voortdurend interactie met de meerdere kerkelijke vergaderingen en met de besluiten van de magistraat. Dat geldt in het bijzonder voor de aanstelling van predikanten. Geen stadspredikant kan benoemd worden zonder instemming van de magistraat. In de vakliteratuur over de kerkgeschiedenis en in diverse artikelen over de geschiedenis van Gorinchem treffen we meer of minder samenhangende berichten aan over de eerste predikanten na 1572. Die berichten vertonen nogal wat onderlinge tegenstrijdigheden. Een betrouwbaar beeld van die eerste predikanten is van belang voor het inschatten van het karakter van de Gorcumse gereformeerde kerk dat in die beginperiode gevormd is. In dit hoofdstuk besteden we daarom aandacht aan het achterhalen van dat betrouwbare beeld. De relaties van de kerk met de stedelijke overheid zijn ook van belang voor dat karakter. Bestuurlijke continuïteit in de magistraat voor en na aansluiting bij de Opstand en korte lijnen tussen de magistraat en het consistorie zijn belangrijk voor een gematigde ontwikkeling. We gaan daarom na wat we daarover terug kunnen vinden in Gorinchem. Als laatste in dit hoofdstuk gaan we na wat de directe gevolgen zijn voor de zorginstellingen in de stad en voor de bestemming van de kerkelijke goederen.

Met bovenstaande leggen we het fundament voor de analyse van de ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de periode van 1580 tot 1610 en voor de beschouwing over hoe het de niet gereformeerden in de stad vergaat in de eerste decennia na de aansluiting bij de Opstand.

4.1 Politieke en militaire context

Bij het uitbreken van de opstand tegen het Habsburgse gezag, tijdens het hardhandige bewind van Alva, is de kern van de onvrede de aantasting van de privileges. Velen voelen zich aangetast in hun politieke, economische en religieuze rechten en vrijheden. Aanvankelijk gaat het de opstandelingen in 1572 voor de wind. Een belangrijke rol hierbij spelen de Staten van Holland.³⁵⁰

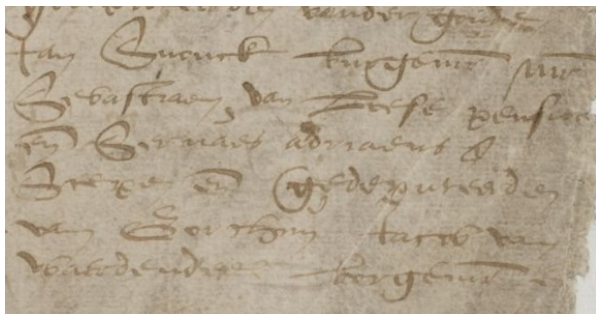
In de maanden april, mei en juni van 1572 sluiten veel Hollandse en Zeeuwse steden zich bij de opstand aan. Een gebruikelijk patroon is dat de middenklasse het initiatief tot aansluiting bij de opstand neemt en de magistraat volgt, eventueel na mutaties in dat college. Zo ook in

³⁵⁰ J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*, Groningen, 1990, 53 e.v.

Dordrecht en Gorinchem. De geuzenafdelingen die op pad gaan zijn te klein om het tegen de stadsmilities op te kunnen nemen, laat staan dat zij een effectief beleg kunnen slaan. Maar de onwil van die milities, gerekruteerd uit de middenklasse, om als verdedigers van het door hen verfoeide regime van Alva op te treden geeft de doorslag. Het verloop van de reformatiegeschiedenis van Gorinchem in deze periode hangt nauw samen met de ontwikkeling van de politieke en militaire context die we hieronder analyseren.³⁵¹

4.1.1 De eerste vrije Statenvergadering 19-23, 25, 27, 28 juli 1572

Koopmans schrijft dat de Staten van Holland in 1572 door hun beslissing in opstand te komen in feite een soevereine rol op zich nemen.³⁵² In Dordrecht zijn vier van de zes van ouds stemhebbende steden aanwezig. Delft en Amsterdam ontbreken. Uit Zuid-Holland zijn verder



“Gorchum” en “Oudewaeter” aanwezig. Gorinchem is hier vertegenwoordigd door: “Jan Snouck borgemeester meester Sebastiaen van Loese pensionaris ende Servaes Adriaensz scepen ende gedeputeerden van Gorchum”. De steden “Alcmair”, “Horen”, “Enchuysen”, “Medenblick”, “Eedam” en “Monickendam”

12: De Gorcumse delegatie van juli 1572.

vertegenwoordigen het Noorderkwartier en “Jacob, heere van Wyngaerden” de ridderschap. “Joncheer Aerdt van Duvenvoerde” is genoteerd als gecommitteerde van Lumey. “Joncheer Philips van Marnix, heer van Sinte Aldegonde” compareert met geloofsbrieven van de Prins van Oranje.³⁵³ In deze vergadering zetten de Staten en de Prins de koers uit die men tot het einde van de jaren '70 heeft trachten te volgen. Gorcum is met een zware delegatie, de grootste na die van Dordrecht, aanwezig.

De instructie van Marnix begint met een verklaring over de legitimiteit van “sijne v.G. voer den generalen gouverneur ende lieutenant des Coninx, over Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende Sticht van Vuytrecht”.³⁵⁴ De instructie onderstreept trouw aan Philips II en bevestigt het gezag van Lumey als stadhouder van de Prins in het graafschap Holland. De artikelen XII-XVI gaan over een deugdelijke financiering van de strijd. Volgens artikel XXIII moet Marnix afspreken

“hoe men op het alderbeste ende bequaemste sal moegen met den geestelickheit ende anderen, dye sich dese zaecke openbaer vianden vercleert hebben, sal moegen handelen, soo wel aengaende hare goederen als de personen”.

De positie van Lumey in juli 1572 is sterk. Deze formulering van Marnix, met goedkeuring van de Prins, leest als een behoedzame poging het ego van Lumey te ontzien en een begin te

³⁵¹ Zie ook: A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London, 1990, 203 e.v.

³⁵² J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*, Groningen, 1990, 117.

³⁵³ J. Pauwelsz. Hallincq, *Vergaderinghe gehouden binnen der stede van Dordrecht begonnen opten XIX^{en} july anno XV LXXII enz.*, 1572. Zie ook: R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen over Vaderlandsche geschiedenis en letteren*, I, Amsterdam, 1863, 532. De stad Dordrecht heeft de vergadering tegen 15 juli beschreven. Weinig adellijke families hebben de Ridderschap en daarmee de Staten vaarwel moeten zeggen vanwege de opstand. Zie ook: J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*, 1990, 40, 273 e.v.

³⁵⁴ R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen*, 526-531.

maken met het beteugelen van diens excessen. De beschrijving van deze vergadering is kort na de executie van de Martelaren van Gorcum (nacht van 8-9 juli) uitgegaan. De “misdaad” van de Martelaren is dat zij weigeren de paus af te zweren en met enig recht zien de geuzen de paus als vijandig staatshoofd.³⁵⁵

In het verslag van de vergadering komen we als eerste een toelichting van Marnix tegen. Als we er van uit gaan dat Hallincq de toespraak van Marnix correct weergeeft, zien we dat Marnix hier een weloverwogen betoog houdt. Na het veilig stellen van zijn mandaat geeft hij zijn gehoor een blijk van waardering en zet daarmee een positieve toon. Bij het memoreren van de gebeurtenissen van de afgelopen jaren herinnert hij fijntjes aan de passieve houding van de steden. Dan stelt hij de actuele situatie aan de orde, toont aan dat de Prins het niet op eigen kracht vol kan houden en schetst de alternatieven. Men kan buigen voor het Spaanse geweld met alle gevolgen van dien, steun zoeken bij buitenlandse potentaten met de nodige risico's of besluiten het heft veel meer in eigen handen te nemen en de Prins te steunen. Tenslotte verzoekt hij de heren beleefd zich te beraden en hem van antwoord te voorzien.

De Staten komen snel tot zaken. Zij besluiten op die eerste vergaderdag de ingezetenen te bewegen tot het verstrekken van de nodige leningen in contanten om de eerste honderdduizend kronen bij elkaar te brengen. Verder geven ze een garantie voor een lening van vijfhonderdduizend carolus gulden. Ze activeren daartoe de al bestaande financiële mechanismen. De lopende bedenen en imposten die bij de ontvangers berusten zet men in. Kerken, kloosters, gilden en broederschappen zal men verplichten het gereede kasgeld voor dit doel uit te lenen. Men zet de kerkschatten in: “Ende voerts het goudt ende zilver vanden kercken, cloesteren ende anderen lichamen oft collegien zulcx hebbende meer tot chiragie dan tot noodicheyt”. Instellingen of organisaties die dit soort schatten hebben, zal men bij wet verplichten tot het in beheer geven bij de magistraat. De nu gevoteerde bedragen mogen niet leiden tot een stelselmatige hogere afdracht aan de “generaele contributie die over Hollandt ofte gemeenen landen van herwaerts over zoude moegen vallen...”. De ervaring en de slagkracht die de Staten van Holland op financieel gebied hebben, blijken hier duidelijk. Men reserveert een veel hoger bedrag dan de Prins gevraagd heeft, inclusief de maatregelen om dat bedrag bij elkaar te krijgen.

Op 20 juli komt men een aantal praktische maatregelen van bestuur overeen, waaronder het veilig stellen van charters van Holland, bewaard in het kasteel van Gouda en de archieven in Den Haag. De Staten keuren de door de Prins voorgestelde maatregelen op het gebied van het bestuur en het bevel over leger en vloot goed. Met enige voorzichtigheid komt Graaf van der Marck aan de orde. Men besluit te gaan praten met Lumey over “bescherminge des lants tot de alderminste overlastinge der ingesetenen ende borgeren”. De Staten en de vertegenwoordiger van de Prins beloven elkaar verder onvoorwaardelijke wederzijdse bijstand bij het al of niet sluiten van welk verdrag dan ook, al was het met de koning zelf. Men bespreekt maatregelen die de nog ontbrekende steden, in het bijzonder Amsterdam, aan de zijde van de opstandelingen moeten brengen. Marnix verklaart het: “d'intentie van Zijne

³⁵⁵ C.G. Herberman, *Catholic Encyclopedia*, New York, 1917: Lemmata Pius V, Gregory XIII. Paus Pius V (1566-1572) is een geharnast bestrijder van de ketterij geweest. Elisabeth I is door hem geëxcommuniceerd. Hij steunt Philips II in zijn strenge maatregelen in de Nederlanden. Zijn opvolger, vanaf 13 mei 1572, is Gregorius XIII (1572-1585). Die heeft de politiek van Pius V voortgezet.

V.G. te wesen dat gehouden zal worden vrijheyt der religiën, zoe wel der gereformeerde als der roemsche religie”. De stedelijke overheid zal daartoe aan beide religies kerken voor de eredienst toewijzen. Geestelijken moet men ongemoeid laten, “ten ware zyluyden hem vertoenden vianden ofte hem mishandelden tegens tguntd voersz. is”. Dit blijft van kracht tot de Staten-Generaal hierover een ander besluit nemen.

Het verslag van 22 juli behandelt een gesprek met Lumey. Hij belooft zich aan de eerder genoemde besluiten te conformeren. Het verslag van 23 juli geeft nadere details over de overeengekomen financiering van de militaire maatregelen.

Op 25 juli heeft Rotterdam zich aangesloten. Alva heeft al zijn troepen nodig om de dreiging van de vereniging van de troepen van de Prins in Oost-Nederland met die van Lodewijk van Nassau in Henegouwen te verhinderen. Het “terço” van Lombardije dat het gebied rond Rotterdam en Delft bezet, ontruimt dat gebied op 21 juli. Alva wint de strijd tegen de gebroeders van Nassau maar geeft Holland hierdoor adempauze voor een eerste consolidatie.³⁵⁶ Het verslag noemt de Rotterdamse gedelegeerden. Men informeert de Rotterdamse delegatie over wat eerder besproken en besloten is. Rotterdam stemt daar vervolgens mee in.

Het verslag van de zitting op 27 juli in Delft is vergelijkbaar met dat van Rotterdam op 25 juli. Op de tweede zitting in Delft, op 28 juli, is de vertegenwoordiging van de Ridderschap groter (vijf edelen). Men neemt daar besluiten betreffende de vervanging van het naar Utrecht uitgeweken Hof van Holland. Verder besluit men enkele directe adviseurs voor de Prins aan te wijzen. Delft en Dordrecht gaan in opdracht van de vergadering op zoek naar geschikte (en willige) kandidaten.

Uit het verslag als geheel blijkt dat de Staten van Holland nu, net als de Synode van Emden in 1571, een plan hebben hoe zij verder willen in de Nederlandse gewesten. De kernpunten zijn:

- Volledig herstel van de aangetaste stedelijke en gewestelijke rechten en privileges.
- Degelijk financieel beheer.
- Militaire zaken en opperbestuur samen met de Prins van Oranje in naam van de Koning.
- Religievrijheid voor gereformeerden en rooms-katholieken, ook voor de eredienst.³⁵⁷
- Oppergezag van de Staten-Generaal over de religie.

Die laatste twee punten staan op gespannen voet met de opvattingen van de Synode van Emden. Indirect geldt dat ook voor het eerste punt. De steden zullen vasthouden aan controle over de aanstelling van predikanten, de kerkfabriek, de armenzorg en het onderwijs.

Willem van Oranje schrijft op 25 augustus 1572 in zijn hoofdkwartier voor Roermond een instructie voor de Staten van Holland over het voorlopige bewind.³⁵⁸ Dit stuk borduurt voort op de besluiten die de Staten in juli genomen hebben. De Prins werkt de spelregels betreffende het interim bestuur, de rechtspraak en de financiën nader uit. Over religie is in deze instructie niets te vinden.

³⁵⁶ R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen*, 499.

³⁵⁷ Zie ook: H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 308. In april 1573 besluiten de Staten de openbare rooms-katholieke eredienst te verbieden.

³⁵⁸ C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, III, 1683, 32.

4.1.2 Militaire ontwikkelingen

Het voorjaar en de zomer van 1572 verlopen succesvol voor de opstandelingen. Alleen Amsterdam en Middelburg hebben zich nog niet bij de opstand aangesloten.³⁵⁹ In Friesland, Overijssel en Gelderland heeft de zwager van de Prins van Oranje, graaf Van den Bergh, een aantal steden onder controle. In het Zuiden geldt dat voor de Prins en zijn broer Lodewijk. Al in augustus gaat het tegenoffensief van Alva van start. Valencijs, Oudenaerde en Bergen vallen. Deze steden komen er met zware boetes af. Begin oktober is Mechelen aan de beurt. De stad moet zwaar bloeden voor de tijdelijke bezetting door de troepen van de Prins.³⁶⁰

Gorcum ontkomt aan de Spaanse strafexpeditie

In Mechelen bepaalt de Spaanse krijgsraad de te volgen politiek en strategie in Noord-Nederland. Daarover is diepgaand verschil van mening tussen Alva en diens door Philips II gezonden opvolger Medina Celi.³⁶¹ De logistiek is uiteindelijk doorslaggevend. Aanvoer over het water is door de Geuzen geblokkeerd. De aanvoer moet dus vanuit Brabant over land naar het Noorden. De kortste route loopt via Zaltbommel en Gorinchem naar het hart van de Opstand. Het Hollandse zuidfront, vanaf Dordrecht via Gorinchem en Loevestein tot Zaltbommel, is in juni door de geuzen in hoog tempo bezet. Alva acht dat zuidfront te sterk en vreest voor interventie van de Prins van Oranje vanuit Duitsland via de IJsselsteden. Men besluit eerst de IJssellinie te beveiligen. Daarmee is de afstand naar het hart van de Opstand ruimschoots verdubbeld, van 200 km. naar 420 km. De strafexpeditie van Don Frederik gaat met die opdracht op pad. Na de slachting in Mechelen geven steden als Diest en Roermond zich zonder slag of stoot gewonnen. Pas op 12 november bereiken de Spaanse troepen Zutphen vanwege het moeizame transport als gevolg van de herfstregens. Zutphen biedt weerstand en deelt daardoor het lot van Mechelen.³⁶² De Spaanse legerleiding besluit een deel van het leger onder Hierges naar Overijssel en Friesland te zenden. Het gros van het leger onder Don Frederik zou volgens dit plan teruggaan over de Rijn bij Lobith. Via Nijmegen en het Land van Maas en Waal moeten Zaltbommel en Gorinchem veroverd worden om vandaar uit Holland binnen te vallen. De campagne van Hierges verloopt volgens plan, die van Don Frederik niet. Door de vroege vorst in november is de Waal onbegaanbaar vanwege drijfijis. Een aanval op Holland door het moerassige rivierengebied is ondoenlijk. Na veel onenigheid besluiten Alva en zijn generaals akkoord te gaan met het voorstel van Bossu om de ingevroren geuzenvloot voor Amsterdam aan te pakken. Voor de tweede keer in 1572 ontkomt

³⁵⁹ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 177. Zie ook: A. van der Lem, *De Bello Belgica ...*, Lemma: Jaartallen. Middelburg valt pas voor de geuzen na een belegering van twintig maanden.

³⁶⁰ J. David, *Geschiedenis van de Stad en de Heerlykheid van Mechelen*, Leuven, 1854, 300 e.v. De plundering van Mechelen roept veel kritiek onder de koningsgezinden op. Zie ook: P.C. Bor, *Nederlandsche Oorloghen, beroerten*, 1621 F299. Alva geeft een verweerschrift uit maar ook bij de koning is zijn positie verder ondermijnd.

³⁶¹ R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, II, 1900, 227 e.v. Medina Celi moet Alva op enige termijn als landvoogd vervangen om een meer gematigd beleid te gaan voeren. Hij vindt dat Alva zelf en niet de onervaren Don Frederik de militaire campagne moet leiden.

³⁶² F. van der Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*, 1990, 211. Het afschrikwekkend voorbeeld van Zutphen speelt hierbij een rol. Kampen stuurt op 19 november een delegatie naar Don Frederik in Zutphen. Die delegatie is getuige van de gevolgen van de massamoord aldaar, waarna de stad zich overgeeft. Don Frederik verleent Kampen gratie.

Gorinchem aan de strijd en de verwoesting langs de marsroute van het Spaanse leger. Naarden en Haarlem zijn minder gelukkig. Na het lange beleg van Haarlem, waarbij beide partijen zich aan wrede excessen schuldig maken, heeft de Spaanse legerleiding genoeg van de kostbare stormaanvallen op goed versterkte steden omgeven door een stelsel van natte grachten en waterwegen. Bij Alkmaar en Leiden blijven grote stormaanvallen uit. De belegeraars trekken zich uiteindelijk zonder succes terug.

De acties van Vitelli en Berlaymont

In juni, tijdens het tweede beleg van Leiden, trekt een Spaanse legermacht onder leiding van Vitelli tussen Gorinchem en Zaltbommel de Vijfheerenlanden in. Woudrichem, Leerdam en Asperen vallen in handen van commandeur Vitelli. Vianen staat al onder Spaans toezicht vanaf de vlucht van de Brederodes in 1567. Korte tijd bezetten de Spanjaarden ook een schans bij Schelluinen en één bij Werkendam. Zij spannen een ketting over de rivier. Het doel is isolatie van Gorinchem en Zaltbommel. De troepen van de Prins nemen de schansen kort daarna weer in en voeren de ketting af naar Dordrecht. Dichter bij Gorinchem dan Woudrichem, Schelluinen en Werkendam zijn de Spanjaarden niet gekomen. De stad is ook toen niet belegerd.³⁶³

In de zomer van 1575 onderneemt Berlaymont een succesvolle veldtocht vanuit Gelderland waardoor Buren, Schoonhoven en Oudewater weer onder Spaans gezag gebracht zijn. Het platteland van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden lijdt daarna nog jaren onder inundaties en rondtrekkende krijgsvonden. Maar ook nu is Gorinchem niet belegerd.

Er is sprake van weerstand in Gorcum tegen de legering van een nog groter geuzengarnizoen in 1575. Swart stelt dat de burgemeesters van Gorcum, evenals die van Woerden en Zaltbommel, aan de Prins schrijven dat de bevolking een goed heenkomen naar elders zou gaan zoeken als de Prins nog meer geuzenvendels in de stad legerd.³⁶⁴ Uit mei 1575 zijn twee brieven van de Gorcumse magistraat aan de Prins van Oranje bekend.³⁶⁵ Op 8 mei meldt de magistraat het overlijden van kapitein Robertsen en vraagt om de benoeming van diens luitenant tot kapitein. Op 9 mei verzoekt de magistraat het vendel van kapitein Grenu niet in de stad te huisvesten om overlast voor de bevolking te voorkomen. Op 10 juni doet de magistraat een soortgelijk verzoek betreffende het vendel van kapitein Bommel dat het overgeplaatste vendel van Grenu vervangt. Daarna zijn uit 1575 nog vijf brieven over militaire zaken van de Gorcumse magistraat aan de Prins bekend. Zij handelen voor een belangrijk deel over informatie die verspieders van de magistraat binnenbrengen over troepenbewegingen van de Spaanse garnizoenen in Buren, Vianen, Schoonhoven en Leerdam. Ook in de jaren daarvoor heeft de magistraat al inlichtingen over Spaanse troepenbewegingen aan de Prins gestuurd. De brieven wijzen op steun van de Gorcumse magistraat voor de Prins.

³⁶³ C.G. Boonzajer, *Geschiedkundige aantekeningen betreffende het slot Loevestein*, Gorinchem, 1840, 46 e.v. Zie ook: A. Heindricksz., "Hoe Bommel, Gorinchem, Louwesteyn vanden Commandeur belegghert worden, en Worrichem vanden seluen innegenomen", *Historie ofte Wijder Verclaringhe van de Nederlantsche gheschiedenissen*, Delft, 1590, F38v. Uit dit werk blijkt overigens dat het tot een echte belegering, zoals bij Alkmaar en Leiden, bij Gorinchem zeker niet is gekomen.

³⁶⁴ K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag, 1994, 60. Swart verwijst hier naar KHA, A 11 XIV - E 2 (2 mei 1575); E 17 (9 mei 1575); E 42 (10 sept. 1575).

³⁶⁵ E.C.M. Huysman, *Briefwisseling van Willem van Oranje*, Briefnummers 4678 en 4681. Zie ook: 4680 (10 juni), 4683 (22 juni), 4684 (7 juli), 4679 (17 juli), 4682 (13 augustus) en 4685 (13 oktober).

Het is niet plausibel dat er een serieuze boodschap over dreigend vertrek van “de bevolking” gestuurd is. De neiging tot vertrek van Gorcumse rooms-katholieken is wel plausibel, zeker na kennisname van de excessen tijdens het beleg van Haarlem. We komen daar nog op terug in hoofdstuk 6. Van verstoorde verhoudingen binnen de magistraat in 1575 blijkt niets uit de eigentijdse bronnen. In 1575 zijn Hendrick Pieck en Dirk van Brakel regerend burgemeester. Zij zijn in dat jaar Adriaan van den Heuvel en Jan de Feijter opgevolgd. Pieck zit samen met Van den Heuvel in het consistorie. De verhouding tussen Van den Heuvel en de Prins is ook altijd goed gebleven. In november 1576 is Van den Heuvel door de Prins benoemd tot rentmeester van het Land van Heusden en van de stad Heusden.³⁶⁶ Na 1575 is de relatie tussen de stad en het garnizoen gewoonlijk ook goed.

Het uitblijven van betalingen uit Spanje en het overlijden van Requesens in maart 1576 verlamt de Spaanse financiering in de lage landen. Onbetaald en slecht bevoorraad houden de Spaanse troepen het beleg van Zierikzee nog vol. De stad valt begin juli 1576. Maar enkele uren later breekt muiten uit. De Spaanse troepen trekken al plunderend Brabant in. Na 1576 is de tachtigjarige “oorlog” verder uitgevochten buiten het grondgebied van Holland.

4.1.3 Pogingen tot verzoening en samenwerking

Eind 1574 hebben de partijen al een zekere patstelling bereikt. De verliezen aan Spaanse kant, in manschappen, geld en prestige zijn groot en de Opstand is niet bedwongen. Maar het strategisch verlies voor de opstandelingen is ook duidelijk. Het opstandige gebied is uiteengevallen in het Noorderkwartier en Zuid-Holland met een groot deel van Zeeland. Requesens heeft, met machtiging van Philips II, al in december 1574 de Leuvense hoogleraar Elbertus Leoninus afgevaardigd naar de Staten van Holland en de Prins om de mogelijkheid van een vergelijk te onderzoeken. In het voorjaar van 1575 onderhandelt men in Breda.³⁶⁷ De Staten willen vrije uitoefening van de gereformeerde eredienst en instemmingsrecht met belastingmaatregelen in zaken van oorlog en vrede. Die punten zijn voor Philips II onaanvaardbaar. De Staten van Brabant trachten het gezagsvacuüm na de dood van Requesens op te vullen. Zij beschrijven in september 1576, voor het eerst na de dood van Karel de Stoute in 1477 op eigen gezag, een vergadering van de Staten-Generaal. Het belangrijkste doel is een vergelijk met Holland en Zeeland om zich gezamenlijk te kunnen weren tegen de muitende troepen. In de periode 1575-1579 zijn verdragen gesloten waarin we de invloed van Holland zien groeien naar de dominante positie in de toekomstige republiek. Ook de relatieve achteruitgang van Gorinchem als politieke factor binnen de Staten van Holland is zichtbaar.

De verdragen van Holland en Zeeland

Na de mislukte “vredehandel” van Breda, sluiten Holland en Zeeland zich nader aaneen. Een eerste verdragstekst is bekend als de Unie van Dordrecht, 4 juni 1575.³⁶⁸ De afgevaardigden tekenen een verdrag van wederzijdse bijstand tegen de gemeenschappelijke vijand en voor samenwerking op het gebied van recht en handel onder supervisie van de Prins van Oranje. Over religie is in deze versie niets vermeld. Namens Gorinchem tekent “Job Pietersz.” In de

³⁶⁶ E.C.M. Huysman, *Briefwisseling van Willem van Oranje*, Briefnummer 11689 (16 november 1576).

³⁶⁷ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 185 e.v.

³⁶⁸ NA, Inv. 3.01.04.01, 50, Reg. 1272.

lijst van 1575 van de Gorinchemse magistraat vinden we “Job van Ruwen Petersz.” als schepen.³⁶⁹ Van Ruwen is een ervaren bestuurder van Gorcum, hij is voor en na 1572 in de magistraatslijsten te vinden.

De Unie van Holland en Zeeland, gesloten in Delft op 15 april 1576, gaat wezenlijk verder. We zien hier een samenvatting van de politiek die Staten steeds gevolgd hebben.³⁷⁰ In de dankzegging aan het begin van dit verdrag lezen dat de gemeenschappelijke vijand weerstaan is door de hand van de Almachtige die daartoe als middel de Prins inzet, zonder hulp van buitenlandse potentaten. Alle ingezetenen behoren de genade en de goedheid van de Heer die hieruit blijkt te aanvaarden. De politieke ordening die de Staten hier opstellen heeft als doel de eer van God hoog te houden en zijn Heilig Woord te verspreiden.

De politieke ordening zal gebaseerd zijn op wederzijdse bijstand naar vermogen en alleen gemeenschappelijke onderhandelingen over oorlog en vrede onder leiding van de Prins. Artikel XV spreekt zich uit over bevoorrechting van de “Gereformeerde Evangelische Religie”. De Prins moet die toestaan en handhaven. De openbare uitoefening van andere religies, die in tegenspraak zijn met het Evangelie, moet hij tegengaan. Het is niet toegestaan dat men inzake de godsdienst geloofs- of gewetensonderzoek uitvoert. Namens Gorinchem tekent Adriaan van den Heuvel. De heren van Culemborg en Asperen tekenen mede namens de ridderschap. Besprekingen over een nadere unie in het Noorden beginnen al in 1576.³⁷¹

De verdragen van alle gewesten



De inleiding op de Pacificatie van Gent, op 8 november 1576 mede bezegeld door Gorinchem, verwijst naar de mislukte onderhandelingen van Breda in februari 1574 over een verzoening.³⁷² Het pacificatieverdrag bevestigt de Prins als Stadhouders van Holland en Zeeland en staat alleen daar vrije uitoefening van de gereformeerde religie toe. Men mag nergens de vrije uitoefening van het rooms-katholicisme verbieden. De plakkaaten op het gebied van ketterij en de Criminele Ordonnantie van Alva zijn opgeschort tot de Staten-Generaal daarover beslist hebben. Het verdrag voorziet in maatregelen voor terugkeer en rechtsherstel van vluchtelingen. Dat geldt ook voor prelaten en abdijen die bezittingen hebben in Holland en Zeeland. De gewesten verbinden zich om, onder leiding van de Prins en de Staten-Generaal, de Spaanse troepen te verdrijven. Het duurt nog geruime tijd

13: Zegel Gorcum

³⁶⁹ RAG OA, 343 F 69. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stadt van Gorinchem*, 1755, 531.

³⁷⁰ C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, II, 1664, 2124. De tekst, na de aanhef, begint met een dankzegging: “dat tot wederstand der ghemeene Vyanden... sonder eenige hulpe van vreemde Heeren... alleenlijck door de hant vanden Almogenden Godt, ende eenige middel, vlijt ende sorgvuldigheyt van Syne Excell... hanthouden ende wederstaen die onbehoorlijcke ende moetwillige regieringe der Spaenscher ende Uytheemscher Natie...”. De Staten van Holland stellen verder: “aenmerckende dat alsulcke genade ende weldaet van Godt den Heer by een yegelijck behoort aengenomen, ende in ’t generael met eenen goeden Politijcque ordeninge bevestight te werden, met conservatie van Godts eere, verbreydinge sijns heylichs, woorts ende verweekingh des ghemoets van allen Ingesetenen...”.

³⁷¹ K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag, 1994, 160 e.v.

³⁷² C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, I, 1658, 1 e.v.

voordat de laatste Spaanse troepen Holland ontruimd hebben. Pas in februari 1578 is de aansluiting van Amsterdam een feit.³⁷³

Don Juan, de door Philips II benoemde opvolger van Requesens, wil de nodige garanties dat in de Pacificatie van Gent: “geen saecken en waren derogerende, of tegen zijnde d’authoriteyt en behoorlijcke gehoorsaemheydt van sijne Majesteyt”.³⁷⁴ De Raad van State stuurt hem geruststellende verklaringen maar het vergt de nodige onderhandelingen een formulering te vinden die voor alle partijen aanvaardbaar is. In de geloofsbrieven van de Hollandse delegatie waarschuwen de Staten en de Prins de Staten-Generaal tegen de vrijheid die Don Juan neemt om van de bepalingen op militair gebied af te wijken. De leden van die delegatie zijn Jacop Muys, Sebastiaan van Loosen en Jan van den Warck.³⁷⁵ Van Loosen zit al vanaf 1569 in de Gorinchemse magistraat. We komen hem tegen als burgemeester, schepen, hoogheerraad en pensionaris. Later vervult hij belangrijke diplomatieke missies en hij heeft zitting in de Hoge Raad. Elbertus Leoninus is weer een belangrijk onderhandelaar namens de rooms-katholieke gewesten.

De Hollandse delegatie vindt enig gehoor. De gewesten sluiten een nadere overeenkomst, de eerste Unie van Brussel. We lezen hier, na de verzekering van trouw aan de koning en bescherming van het rooms-katholieke geloof, als doelstellingen: de “uytdrijvinge van den Spangiaerts ende henlieden aenhangers” en de “bescherminge van alle ende een yegelijck onser Privilegien, Rechten, Vryheden, Statuten, Costumen ende oude gebruycken;”.³⁷⁶ Vrijheid van religie voor de Gereformeerde Kerk in Holland en Zeeland treffen we hier niet aan. De Hollandse delegatie tekent onder voorbehoud.

Na veel heen en weer praten en schrijven tekent Don Juan op 12 februari 1577 het “Eeuwigh Edict”. De Pacificatie van Gent is hierin namens de koning bekrachtigd omdat die overeenkomst “niet in en hiel dat onsen Heyligen Gelove, en der Catholijckser Apostolijcker Roomscher Religie nadeligh was”.³⁷⁷ Don Juan verbreekt het Edict de facto al in juli 1577 door bij verrassing de citadel van Namen te bezetten en de Spaanse troepen weer binnen te halen. De Staten-Generaal reageren door het benoemen van een eigen landvoogd, Matthias. In de tweede Unie van Brussel, 12 december 1577, bevestigen zij hem in zijn functie als interim “Lieutenant van den Koningh, en Gouverneur van dese Landen” totdat de koning, met algemene instemming van de Staten-Generaal, anders beslist zal hebben. De religies moeten

³⁷³ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 192. In 1576 zijn Haarlem, Amsterdam en enkele kleinere steden nog onder Spaans gezag. Volgens artikel VII van het pacificatieverdrag zullen deze steden, van groot strategisch belang voor Holland en Zeeland, pas onder het stadhouderschap van de Prins vallen na regeling van de godsdienstkwestie. Zie ook: A. van der Lem, “Satisfactie van Schoonhoven”, “Satisfactie van Amsterdam”, *De Bello Belgica*, 2012. De verdragen van satisfactie beginnen gewoonlijk met een garantie voor ongehinderde uitoefening van de rooms-katholieke religie. In die van Schoonhoven (1577) lezen we: “In den eersten, op het stuk van de religie, dat die van Schoonhoven zullen moogen behouden, en gebruyken die oude catholyke roomsche religie, en de exercitie van dien...”. Amsterdam (1578) gaat nog een stap verder: “egene andere religie sal mogen gepredikt, geleert noch geexerceert worden dan d’oude catholijke roomse religie”. Afschaffen van inquisitie en teruggave van in beslag genomen bezit maken steeds onderdeel uit van een satisfactie.

³⁷⁴ P.C. Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, 1621, 2, 33.

³⁷⁵ J.C. Jonge, *De Unie van Brussel des jaars 1577*, ’s-Gravenhage, 1825, 136. Zie ook: RAG OA, 343 F 63 e.v. Zie ook: A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, XI, 1865, 626.

³⁷⁶ C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, IV, 1705, 51-52.

³⁷⁷ *Ibid.*, 53, 59. In de approbatie komt de koning nog drie keer terug op de handhaving van het rooms-katholieke geloof.

elkaar in vrede laten.³⁷⁸ De ondermijning van de politiek van Willem van Oranje is echter al aan de gang. De tegenstellingen in Vlaanderen tussen de rooms-katholieke “malcontenten”, die vrije uitoefening van het calvinisme willen blokkeren, en de militante calvinisten met als centrum de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584) lopen snel op.³⁷⁹

De Unies van Atrecht en Utrecht

Het doek voor het gemeenschappelijke optrekken van de Noordelijke en de Zuidelijke gewesten valt begin 1579. Artesië, Henegouwen en de stad Dowaaï sluiten in de abdij van Sint-Waast de Unie van Atrecht, 6 januari 1579.³⁸⁰ Dit rooms-katholiek georiënteerde verdrag beroept zich uitdrukkelijk op de doelstellingen van de Pacificatie van Gent. Men stelt dat het protestantisme alleen is toegestaan in Holland en Zeeland. Maatregelen tegen de rooms-katholieken zijn nergens toegestaan. De praktijk is duidelijk anders. De vele brieven en rapporten daarover aan de Prins en de Staten-Generaal hebben niet tot effectieve tegenmaatregelen geleid. Daarom stellen de genoemde gewesten het recht te hebben alles te doen wat nodig is voor het handhaven van de Pacificatie van Gent. In februari schrijven de ondertekenaars aan de Staten-Generaal dat zij afzonderlijk zullen streven naar een vergelijk met de koning als een algemeen vergelijk niet spoedig mogelijk is.³⁸¹

In november 1578 vergaderen de Staten van Holland en Zeeland in Gorinchem. Jan van Nassau een broer van de Prins en Jaques Taffin, secretaris en schatbewaarder van de Prins, zijn namens de Prins van Oranje afgevaardigd.³⁸² Er bestaat nog veel verschil van inzicht over de inhoud van een nadere unie waarover al vanaf 1576 gesproken is. De Unie van Atrecht maakt die nadere unie urgent. Ook Elbertus Leoninus is voor deze vergadering opnieuw in Gorinchem als gewaardeerd gast van de magistraat. Het stadsbestuur verklaart dat men zeer aan godsdienstvrijheid hecht.³⁸³ De reactie van de Staten-Generaal op de Unie van Atrecht is de Unie van Utrecht, 23 januari 1579. Beide unies beroepen zich uitdrukkelijk op de Pacificatie van Gent.³⁸⁴

Speciaal ook voor Gorinchem belangrijke bepalingen in de verdragstekst zijn:

- Art. IV-VII: Versterking van de “Frontier steden” en legering van garnizoenen.

³⁷⁸ C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, IV, 1705, 60-61. Als motivatie geldt het verzoek van Don Juan om ontheffing van zijn taak. De aantasting van het gezag van de koning is duidelijk. Na het overlijden van Don Juan (oktober 1578), benoemt de koning zijn neef Alexander Farnese, de zoon van Margaretha van Parma. Een effectieve keuze, Farnese kent het land en spreekt de taal.

³⁷⁹ A. Despretz, “De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek”, in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), 128 e.v.

³⁸⁰ H. Pirenne, *Geschiedenis van België*. IV, 1925, 149.

³⁸¹ *Ibid.*, 151.

³⁸² K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag, 1994, 160 e.v. Jacques Taffin is een broer van de bekende hofprediker Jean Taffin.

³⁸³ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, 69. Zie ook: RAG AS 1417 F47v, 1418 F61v, AS 4 F26. Zie ook: A.E.M. Janssen, “Elbertus Leoninus”, *Biografisch Woordenboek Gelderland*, 2, Hilversum, 2000, 58-62. Leoninus, (Albert de Leeuw, Zaltbommel, ca. 1520) is tot 1580 hoogleraar recht in Leuven en gewaardeerd onderhandelaar. Hij steunt de politiek van religievrede en kiest na de breuk voor de Unie van Utrecht. Leoninus sluit zich nooit aan bij de Gereformeerde Kerk. Tot zijn dood in 1598 bekleedt hij belangrijke functies zoals kanselier van Gelderland en lid van de Raad van State.

³⁸⁴ C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, I, 7.

- Art. XIII: Holland en Zeeland zijn geheel vrij op het gebied van de religie. Andere gewesten moeten de concept religievrede van aartshertog Matthias volgen of zelf de nodige maatregelen nemen mits dat de persoonlijke vrijheid van religie niet aantast.
- Art. XIII-XV: Regeling van rechtszekerheid voor kloosterlingen en uittreeders.

Er zijn in de periode 1578-1581 meer dan twintig stedelijke religievredes gesloten, zonder blijvend resultaat.³⁸⁵ Overall heeft na enkele jaren slechts één der religies de rol van publieke kerk. Het afwijzen van gewetensonderzoek en de handhaving van de privileges is een constant gegeven in de politieke overeenkomsten die Holland en Zeeland in de periode 1572-1579 tekenen. Het stelselmatig afwijzen van gewetensonderzoek heeft blijvend effect, nu voor de rooms-katholieken. Binnen de Unie van Utrecht is hiermee de basis gelegd voor het gedogen van schuilkerken.

4.2 De eerste publieke gereformeerde gemeente in Gorinchem

De organisatie van de gereformeerde kerk in Gorinchem komt in het najaar van 1572 op gang. De magistraat laat de beelden en de altaren uit de kerk van Sint Maarten en Sint Vincentius verwijderen. De muurschilderingen zijn met witkalk overdekt.³⁸⁶ De naam Grote Kerk raakt ingeburgerd. Het kerkzilver “wegende twee hondert één en zestig mark drie onzen en tien engelsche” is al geïnteriseerd in 1564.³⁸⁷ Op 3 augustus 1573 levert de stad dit aan Adriaan van Mannmaker, de gemachtigde thesaurier van de Prins. Dit volgt het al genoemde besluit van de Staten van Holland op de vergadering van juli 1572. Evenals in 1566 is er geen sprake van beeldenstorm.

4.2.1 Gorinchem in de Classis Dordrecht

Gorinchem behoort tot 1578 bij de Classis Dordrecht. De eerste berichten betreffende het functioneren van de gereformeerde kerk in Gorinchem treffen we aan in de acta van de Classis Dordrecht.³⁸⁸ De eerste vergadering van die classis, gehouden van 4 augustus tot en met 7 augustus 1573, vindt plaats in Dordrecht. In die vergadering gaat het onder meer over het verkiezen van wettige kerkenraden, het beroepen en losmaken van predikanten, traktementen, kerkelijke tucht, zuiverheid in de leer en de toestand der scholen. De gemeente van Gorinchem heeft een geloofsbrief aan de afgevaardigde meegegeven. Artikel 5 van de acta inventariseert het bestaan van wettige kerkenraden. Dordrecht en Zaltbommel melden een wettig gekozen en bevestigd consistorie. In Gorcum is men bezig met de verkiezing van een volwaardig consistorie.

³⁸⁵ P.J.H. Ubachs, “De Nederlandse Religievrede van 1578”, *NAKG/DRCH*, 77-1 (1997): 55. De conceptversie van 22 juni spreekt over uitvoering door de Staten-Generaal. In de definitieve versie ligt de uitvoering echter bij de stedelijke magistraten.

³⁸⁶ A.J. Busch, *Grote Kerk en Toren*, Gorinchem, 2002, 11. De opdracht van de magistraat blijkt uit: RAG AS 1416 F44 en F47v.

³⁸⁷ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 367. Een mark zilver is ruim 240 gram.

³⁸⁸ C.A. Tukker, *De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609*, 1965, 18 e.v. De classis is belangrijk voor samenhang van de jonge Gereformeerde Kerk. Toekomstige predikanten doen examen ten overstaan van de classis. Zie ook: P.H.A. Abels, *Nieuw en ongezien*, 1994, 51 e.v. Voor een uitgebreide analyse van de geschiedenis van de classis zie: C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)*, 2005.

Op de zitting van 6 augustus vraagt de dienaar van Gorcum hoe te handelen met een geval van overspel. De classis verwijst naar de overheid: “is van de broederen tot antwoorde gegeven, dat men die partijen aen de overheyt wijsen soude”.³⁸⁹ Met Delft neemt de classis contact op om werk te maken van een provinciale synode. Men besluit verder dat ieder lokaal consistorie een eigen kerkzegel zal voeren. De classis stemt in met het streven ziekentroosters aan te stellen. Men komt er nog niet goed uit, hoe om te gaan met de aanmelding van dopelingen en huwelijken waarbij betrokkenen geen lidmaat zijn. Aan het einde van de vergadering “Is oock van de broederen aangestemt om den 26 oktober wederom bijeen te comen tot Gorcum”.³⁹⁰

Het opschrift van de tweede vergadering van de Classis Dordrecht luidt: “Primus Consessus in Conventu Classico Habito Gorcomii 27 octobris 1573”.³⁹¹ Uit de vraag naar de geloofsbriefen blijkt dat, naast de ontvangende gemeente, de predikanten van Dordrecht (Lipsius), Schoonhoven en Bommel aanwezig zijn. De broeder van Schoonhoven zegt wel een getekende brief te hebben maar hij is vergeten die mee te brengen. Oudewater en IJsselmonde zijn weer afwezig. Lipsius zal hen schriftelijk vermanen. Dordrecht en Zaltbommel beschikken over een wettig consistorie. In Gorinchem zijn de ouderlingen en de diakenen nu wettig gekozen maar door afwezigheid van sommigen is de bevestiging nog niet afgerond “hetwelcke nochtans door Godes hulpe onlancx geschyeden sal”. De Heidelbergse Catechismus is bij alle aanwezigen in gebruik. Het opnieuw examineren van een al geëxamineerde predikant die door een consistorie op een bijzondere dienst gezonden wordt, laat men aan dat consistorie over. Als de predikant nog geen getuigschrift heeft is artikel 16 van Emden, het examineren van predikanten door degenen die hem verkiezen, aan de orde. Het verslag van deze vergadering is kennelijk onvolledig. Het eindigt nog op die eerste dag bij artikel 10 over de aanwezigheid van scheurmakers. De vervolgspraken en de ondertekening ontbreken. Dat de classis in Gorinchem vergadert wijst er op dat de Gorinchemse kerk dan al behoorlijk georganiseerd is.

4.2.2 Het eerste consistorie

We hebben gezien dat in de eerste vergadering van de Classis Dordrecht in augustus 1573 een afgevaardigde van de gemeente van Gorinchem met een geloofsbrief aanwezig is. In punt 5 van de acta lezen we: “Is gevraeght, of in de gemeenten der dienaren hier tegenwoordich, wettelicke consistoria zijn, bestaende in dienaren ende ouderlingen...”. De aanwezige “dienaren” geven de stand van zaken in hun gemeente weer: “Tot Gorcum wort gehandelt om in plaetse der consistorie, bij provisie gestelt, een wettelicke consistorie aen te richten”.³⁹² We kunnen hieruit opmaken dat de Gorcumse gemeente in augustus 1573 over een predikant en een voorlopige kerkenraad beschikt. De naam van de predikant is niet genoemd maar we kunnen veilig aannemen dat het om Henricus Vellemius gaat.

³⁸⁹ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland I: Classis Dordrecht 1573-1600*, 1980, 2.

³⁹⁰ Zie ook: P.H.A. Abels, *Nieuw en ongezien*, 1994, 56. Abels schrijft dat die eerste vergadering in Gorinchem gehouden is. Van Dooren wijst op een vergissing in de classicale acta van 3 mei 1575. Zie ook J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XVII, 1, 35. Het opschrift van de eerste acta luidt: “Acta classici conventus habitus Dordraci 4 augusti 1573”.

³⁹¹ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, 9.

³⁹² Ibid., 2.

De oudste melding in het “consistoriael” bevat aantekeningen over de eerste vergadering. Die beginnen met het noemen van de leden van het eerste wettelijk gekozen consistorie.³⁹³

“Anfanck deses consistorij den 18 Octobris D`o 1573.

Ouderlingen:	Dese diaconen:		
Adriaen Dericks	Burgermeester	Henrick inde gulde Hant	
Henrick Pieck	Raedt	Ariaen Henricksen	
Jacob van Noort	Raedt	Jacob Reijers	
Jan Willems		Wijnant Gerritz	Hoedmaker
Wijt Jansz	Tollenaer	Marten Jansz	
M Art Menninghs		Marten	Schoemaker”

In dit eerste consistorie bestaat een significante overlap met de magistraat. Dit is gerelateerd aan de wetsverzetting in 1572. Rutger van den Boetselaer is na de aansluiting van de stad bij de Opstand door de Prins aangesteld als gouverneur en drossaard. Op 15 oktober 1572 heeft Van den Boetselaer de zittende vroedschap van de eed ontslagen. Hij beëdigt de volgende vroedschap die naast een aantal nieuwe gezichten ook een ruime mate van continuïteit laat zien.³⁹⁴ Adriaan van den Heuvel Dircksz, tot 1567 gezien in veel magistraatsfuncties, is terug in het stadsbestuur. Hendrick Pieck Aertsz is bij de wetsverzetting in 1572 in de vroedschap gekomen. In 1573 is hij schepen. Jacob Jacobsz van Noort komt in 1573 in de vroedschap. De bannelingen uit 1568 zijn ook stevig vertegenwoordigd in het eerste consistorie. Aard Mennink, Adriaan Dircksz, Adriaan Hendriksz en Marten Jansz Elfpenning komen voor in de door Stamkot gecompileerde lijst van bannelingen.³⁹⁵

Na het bericht betreffende de verkiezing van ambtsdragers zien we een aantal alinea's bestaande uit een datum gevolgd door één of meer besluiten. Het eerste weergegeven besluit, van 9 november 1573, gaat over de aanstelling van “Adamus” als ziekentrooster naast “Henricus”. Op 24 november besluit het consistorie in te stemmen met het Delftse initiatief een provinciale synode te organiseren. Aan Delft is gevraagd plaats en tijd te noemen. Gorinchem wil dat de synode nog voor of kort na kerst 1573 in Dordrecht gehouden zal worden. Verdere besluiten gaan over lokale kwesties betreffende huwelijk en echtelijke onenigheid. Op 14 maart 1574 besluiten de broeders dat Henricus voortaan vanaf de preekstoel de namen van nieuwe lidmaten moet afkondigen. Op 21 maart besluit het consistorie “datmen op paesdach des Heren Nachtmael sal bedienen”. Er zijn klachten binnengekomen over overlast veroorzaakt door personeel van de stadsschool. De stadsschool staat in die tijd op de hoek Krijtstraat-Scoelsteeghe (huidige Knipsteeg), schuin tegenover de ingang van de kerk onder de Grote Toren. Men zal de rector aanzeggen zijn schoolklerken te verbieden overlast te veroorzaken op straat en op de markt. We zien op die eerste foliant van

³⁹³ RAG AK1: 282, 186 A, 1 F004r. Zie Bijlage 4.1 voor een inventarisatie van dit oudste gedeelte van het kerkenraadsarchief.

³⁹⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 365. Van Zomeren schrijft de heer van “Barmis”. Zie ook: G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming: de grenssteden Gorinchem en Doesburg*, 2006, 259. Vermeesch merkt terecht op dat Van den Boetzelaar heer van Karnis is. Dat is in overeenstemming met de handgeschreven lijst in het archief: RAG OA 343, F67.

³⁹⁵ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 1985, 150 e.v. Stamkot heeft uit “*Sententien en Indagingen*” van Marcus en latere publicaties daarover een lijst van 65 Gorinchemse bannelingen gemaakt waaruit eerder gemaakte fouten en dubbeltellingen geëlimineerd zijn.

het consistorie een duidelijke relatie met wat er aan de orde gekomen is op de eerste en de tweede vergadering van de Classis Dordrecht.

4.2.3 De eerste predikanten na 1572

In de geschiedschrijving en in de vakliteratuur treffen we nogal wat verschil van mening aan over het wie en wanneer van de Gorcumse predikanten in de periode direct na de overgang in 1572. In dit gedeelte gaan we na wat er over hen te vinden is in de brondocumenten uit de 16^e eeuw. Op grond daarvan ziet het eerste deel van de Gorcumse predikantenlijst er als volgt uit:

Henricus Vellemius:	1566, 1573-1574 (afgezet), 1578-1600 (emeritaat).
Caspar Coolhaes:	1573-1574 (vertrokken naar Leiden).
Jacobus Michaelis:	1574-1575 (lening), 1576-1578 (vertrokken naar Den Bosch).
Rudolphus Veltius:	1575-1587 (overleden).
Henricus Middeldorpius:	1575-1576 (ontslagen door het Gorcumse consistorie).
Thomas Spranckhuijsen:	1588-1593 (vertrokken naar Leiden).

Mogelijk zijn er na de afzetting in juni 1574 van Vellemius en het ontslag in maart 1576 van Middeldorpius nog kort enkele waarnemers geweest. Harde bewijzen daarvoor ontbreken.

De oudste gedrukte bronnen met naamlijsten van Gorcumse predikanten vinden we bij Soermans en Van Zomeren.³⁹⁶ Soermans noemt voor de eerste periode Henricus (1566), Henricus Rolandus Vellenius (sic!) (1573-1595) en Casper Coolhaas (1574) gekomen van Deventer en vertrokken naar Leiden. Bij Van Zomeren vinden als eerste Jacobus Michaelis gezonden van Dordrecht in 1573, ook vermeld voor 1578. Daarna volgen Rudolf van Velt in 1573 “gekomen van Lyselheym uyt de Palts” en Adamus à Lovanio op 11 november 1573 gecontracteerd op voordracht van het consistorie. Casper Coolhaes komt volgens Van Zomeren uit de Palts eerst naar Deventer, is in 1574 bevestigd in Gorinchem en vertrekt nog in dat zelfde jaar naar Leiden. Henricus Rolandus Vellemius is volgens een kwitantie van de rentmeester kerkelijke goederen in 1578 uit Frankfort gekomen. In 1580 doet hij de afscheidsdienst van Adriaan van den Heuvel Dirksz. Daarna, vanaf Thomas Spranckhuijsen in 1588, loopt de lijst van Soermans keurig in de pas met de lijst van Van Zomeren.

In de 20^e eeuw hebben enkele onderzoekers van de lokale geschiedenis zich gewaagd aan een overzicht van de eerste predikanten. Bij Den Dikken vinden we de vijf door Van Zomeren genoemde namen en daarnaast, in 1575, Henricus Middesdorff. De jaren wijken af van de door Van Zomeren genoemde jaren.³⁹⁷ Stamkot noemt als eerste Vellemius uit de Palts in 1573. Afgezet door de synode van Dordrecht in 1574 maar later weer verzoend met de classis en de gemeente van Gorinchem. De andere door Van Zomeren genoemde predikanten komen we bij Stamkot ook tegen.³⁹⁸

³⁹⁶ M. Soermans, *Kerkelyk Register Van de Plaatsen en Namen der Predikanten*, 1702, 90. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 27. De lijst van Van Zomeren loopt tot het einde van de 17^e eeuw. Horneer heeft de lijst aangevuld tot 1749. “Vellemius” is de correcte spelling, niet Vellenius.

³⁹⁷ J. den Dikken, *Rondom de Reformatie in Gorinchem*, 1967, VI-B. Den Dikken stelt dat Coolhaas begin 1574 wel in Gorinchem geweest is, maar nooit het ambt heeft bediend.

³⁹⁸ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 1985, 124. Stamkot verwijst naar Van Zomeren, Schotel, Rutgers, Den Dikken en de lijst in de kerkenraadkamer.

In de Classicale Acta van Dordrecht vinden we tot 1580 de volgende predikanten met standplaats Gorinchem: Henricus Rolandus Vellenius (sic!), 1573-1574; Jacobus Michaelis bij lening in 1574 en 1575; Rudolphus van Velt, 1575-1587?³⁹⁹

Op de predikantenlijst in de kerkenraadskamer zijn de eerste drie namen die van Vellenius (sic!), Coolhaas en Van Velt. Daarna volgt Thomas Spranckhuijsen. Het eerste portret is van Coolhaas, daarna volgt Spiljardus die vanaf 1618 veertig jaar op de Gorcumse kansel staat.

Het valt op dat geen der hierboven genoemde studies verwijst naar de lijst van predikanten in het oudste archief van de kerkenraad.⁴⁰⁰ Dit document is in ten minste drie verschillende handen geschreven. De laatste bijdrage is uit 1670. Vanaf Spranckhuijsen loopt deze lijst ook weer keurig in de pas met die van Van Zomeren. Het eerste stukje is chaotisch met de nodige doorhalingen en toevoegingen. Transcriptie levert het volgende op:

“praedicanten binnen Gorinchem sijn geweest ~~Mr Rudolphus~~
Henricus Jacobus
Henricus Vellemius
~~Jacobus Michaelis~~
Rudolfus Veldius van Soest Jan Henricksz
Jacobus Michaelis gekomen An: 1577 in April van Dordrecht
Johan van Heusden
Lucas
Thomas Spranckhuijsen ...”

We zien hier Vellemius, Veltius en Michaelis terug. Over hen is in de acta uit die tijd meer te vinden. Caspar Coolhaas, over wie ook meer bekend is, ontbreekt. Over Jan Henricksz, Johan van Heusden en de voornaam Lucas zijn nog geen berichten gevonden in combinatie met Gorinchem.⁴⁰¹ Adamus à Lovanio staat niet op deze lijst. Dat is juist, hij is ziekentrooster, geen predikant.

Henricus Rolandus Vellemius en Henricus Middeldorpius

Vellemius verdient ruime aandacht in het kader van de geschiedenis van de reformatie in Gorinchem. In verband met Gorinchem komen we zijn naam tegen in de periode 1566–1600. In die periode is de publieke gereformeerde kerk in Gorinchem gevestigd, gegroeid en geconsolideerd. We zien de voornaam “Henricus” los, in combinatie met “Rolandus” en “Vellemius” of beiden en in combinatie met vormen van “Middeldorpius”. In juni 1574 is “Henrico Rolando” bij besluit van de Dordtse synode uit zijn ambt gezet.⁴⁰² In 1575-1576 treffen we de voornaam “Henricus”, gewoonlijk in combinatie met “Middeldorpius”, aan in stukken van het consistorie en de classis. De stad heeft hem uit zijn ambt ontslagen zonder overleg met de classis. De classis eist een behoorlijke attestatie. Na 1577 treffen we de naam

³⁹⁹ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XXV.

⁴⁰⁰ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F271v.

⁴⁰¹ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 132, 217. Aan de Synode van Dordrecht (1574) neemt “Ioannes Heinrichi Dienaer der kerkcke ter Gouw” deel. In een brief van de kerkenraad van Gouda van 24 juni aan de synode, over de bezoldiging van “Hubertum Fransisci” tekent “Jan Henricxzoon dienaer des Woorts nomine consistorii”. Mogelijk heeft deze predikant direct na de afzetting van Henricus Vellemius de dienst in Gorinchem tijdelijk waargenomen.

⁴⁰² F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 184. Die combinatie voornaam-patroniem staat in een brief van het consistorie aan de synode over deze zaak.

“Henricus Vellemius” weer aan in berichten uit de classis, de stad en de synode. In de jaren na 1580 is hij regelmatig scriba of praeses van de Classis Gorinchem. Hij is dan gewaardeerd in stad en classis. Overleden na 1600.

Het vermoeden bestaat, bij Van Dooren en onderschreven door Verschoor, dat het bij “Vellenius” en “Middeldorpius” om één en dezelfde “Hendricus” gaat.⁴⁰³ Gegeven de tekst van de bewaard gebleven stukken waarop zij zich baseren is dat al niet plausibel. Ook de inhoudelijke kant die zij veronderstellen kan in het licht van nader onderzoek geen stand houden.

Vellemius afgezet in 1574

Het is plausibel Vellemius als eerste predikant van Gorinchem te zien. Over de succesvolle actie in 1566 meer predikanten naar Holland te krijgen schrijft Brandt onder meer: “Die van Gorkum bequamen eenen Henricus, voor desen Gardiaen van de Graeuwe Monniken tot Utrecht”.⁴⁰⁴ In de tekst van de hierboven besproken oudste foliant van het consistorie zijn we de naam “Henricus” tweemaal tegen gekomen.⁴⁰⁵ Hij is ook aanwezig geweest op de eerste twee vergaderingen van de Classis Dordrecht in 1573.

In 1574 vinden we in de acta van de Provinciale Synode van Dordrecht een aantal verwijten gericht tegen hem. Op 15 juni, de eerste dag van die synode, komt direct na de verkiezing van “Casparus Heidanus” tot praeses en “Arnoldus Cornelius” tot scriba de afwezigheid van “Henricus van Gorichom” aan de orde. Er klinkt enige verontwaardiging door. De synode aanvaardt de verontschuldiging voor de afwezigheid niet. Die verontschuldiging is onvoldoende gefundeerd en niet door het consistorie geschreven. Men besluit het consistorie te schrijven dat zij “Hendricum met eenen Ouderlingh na de ordinantie des Classischen Conventus tot Bommel ghehouden op den Sijnodum seijnden”. Aan de overheid, die de verontschuldiging voor Henricus geschreven heeft, zal men schriftelijk vragen “dat sij het ons niet qualick af en neme dat wij Heindricum ontbieden”. “Ernesto” moet de brieven schrijven. Een afschrift van de brief, van voor 15 juni, waarin de magistraat de afwezigheid ter synode van Henricus motiveert ontbreekt in de reeks weergegeven bijlagen van deze synode. In de lijst van deelnemers treffen we “Ernestus van Vassen Ouderlingh der kerkcke inden Haghe.” aan.⁴⁰⁶ Men zal een betrouwbare bode met de brieven naar Gorinchem sturen. Die moet de magistraat namens de synode toezeggen: “(so sij Hendricum laten gaen) een anderen in sijne plaetse, tot dat hij wedercoomt te setten.” Er is met spoed gehandeld. Het consistorie schrijft terug op 16 juni. In de brief van het consistorie lezen we het excuus dat “... die vijanden hier omtrent leggen ende hengelen, ende van ure tot ure den viant verwachtende binnen...”. De magistraat heeft geboden “dat hem niemant nie die minsten borgher ofte scipper en vervordere vuijt die stadt te trecken, zoo veel te min dan een Dienaer of predicant...”. Met de

⁴⁰³ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XXXI. A.J. Verschoor, *Classicale Acta 1573-1620: Deel 8 Classis Gorinchem 1579-1620*, 2008, XXXIV.

⁴⁰⁴ G. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 1677, 324. Deze actie is al besproken in het vorige hoofdstuk. Mogelijk is Brandt ook de bron van Soermans voor zijn vermelding van Henricus in 1566.

⁴⁰⁵ A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, XXXIV. Verschoor schrijft dat de naam “Vellenius” helemaal niet genoemd is in de oudste melding in het archief van de kerkenraad. Zie ook: RAG AK1: 282, 186 A, 1 F004r. Daar staan wel twee vermeldingen over “Henricus”, niet genoemd door Verschoor. Verschoor wijst wel op de identificatie problemen als gevolg van de onvolledige en variabele schrijfwijze van predikantennamen in die tijd.

⁴⁰⁶ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden*, 132 e.v.

vijandelijke troepen in de buurt kan men de herder niet laten vertrekken. De predikant waar men over schrijft is “Henrico Rolando”. De niet nader genoemde vijandelijke troepen zijn die van commandeur Vitelli die in juni, na verovering van Woudrichem, de Vijfheerenlanden binnenvallen en gevaarlijk dicht bij Gorcum komen. Men vraagt opnieuw of de synode “onse excusatie voor goet ende wettelick wilt opnemen”. Men belooft, net als het ook afwezige Noorderkwartier, de besluiten van de synode te accepteren en te volgen. De brief is ondertekend door “Aerdt Michielss, Wit Ianssen ouderlingen, Wijnant Gerritsen diaken, Henric Henricx”.⁴⁰⁷

De magistraat schrijft op 16 juni een tweede brief aan de “Eerzame wyze ende zeer voorzichtighe heeren ende goede vrunden” van de synode. De magistraat herhaalt dat “wy alsnoch geenssins Raedtsaem en bevynden onsen Dienaer Henricum alhier vuyter stadt te laeten Reysen”. De ondertekenaars, “Burgemeesteren ende Regeerders der stede Gorinchem” bevestigen dat Henricus zich voegen zal naar alle besluiten van de synode. Bij de aanvang van de synode gaat het dus alleen over de deelname van Henricus. Magistraat en consistorie trekken hierbij één lijn, gebaseerd op dreiging die uitgaat van de al genoemde expeditie van commandeur Vitelli.

Toch speelt er kennelijk meer In het verslag van 24 juni lezen we:

“Op de vraghe vanden schandelicken ende argherlicken handel Heinrichi onses broeders Dienaers van Gorichom, hebben de broeders met eener stemme wtghesproocken dat hij van sijnen Dienste afgheset sal worden.”

Dat zal niet gebeuren voordat er voorzien is in een vervanger zodat de kerk niet zonder predikant komt te zitten. Twee synodepredikanten, Gerardus Gallinaceus en Bartholdus, moeten in Gorcum “vertrowder wijse verclaren den gantschen handel Heinrichi”. Als vervanger bieden ze Hadrianum Ianss aan.⁴⁰⁸ Een en ander wijst niet op een conflict binnen Gorinchem. Verschoor veronderstelt dat de magistraat Henricus binnen wil houden omdat er een conflict in Gorcum speelt waarbij deze predikant betrokken is. Dat is niet plausibel. De interne lijn is kort. Van den Heuvel is in 1574 zowel burgemeester als ouderling. Men verdedigt Henricus ook op 26 juni. Over een conflict staat niets in de brieven van de magistraat en het consistorie. De Gorcumers hebben zeker geen predikanten uit Den Briel en Dordrecht nodig die een intern Gorinchems conflict op “vertrowder wijse verclaren...”. Een leergeschil met de synode of een kwestie elders ligt meer voor de hand.

Op 26 juni vaardigt het consistorie “Wit Iansen ende Wynant Gerritsoon” af met volmacht om de zaak Rolandus af te handelen in de synode.⁴⁰⁹ In het verslag lezen we daarover dat het consistorie van Gorinchem vraagt “datmen Heinricho sijne sonde vergeven, ende in den dienst neven den anderen Dienaer een tijdt langh lijde”. De synode wil Henricus eigenlijk onmiddellijk afzetten. Maar “ghesien den teghenwoordighen staet der stadt Gorichom” mag Henricus nog hoogstens twee weken blijven mits hij zich gereed maakt om te vertrekken zodra zijn vervanger aankomt. Vellemius is in de zomer van 1574 inderdaad vertrokken.

⁴⁰⁷ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 184. Mogelijk is Henric Henricx de diaken “Henrick inde gulde Hant” van het eerste consistorie.

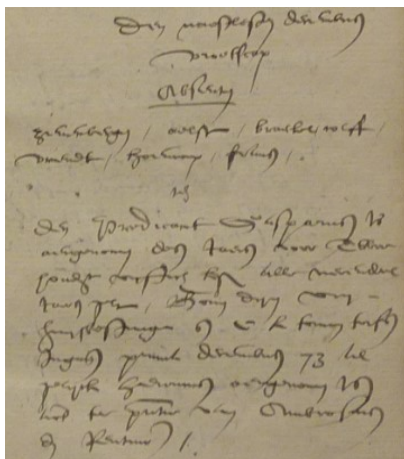
⁴⁰⁸ Ibid., 165. Wat er precies gaande is blijkt niet uit deze correspondentie. Zie ook: A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, XXXIV.

⁴⁰⁹ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden*, 186.

Vanaf augustus 1574 treffen we meldingen over hem aan in consistoriebesluiten van de “heimlichen Kölnische Gemeinde”.⁴¹⁰ Na 1577 komt zijn naam weer voor in de resoluties van de magistraat, de kerkenraad en de Classis Gorinchem. Na behandeling van de andere predikanten die een rol spelen in de periode 1574-1577 komen we op Vellemius terug.

Caspar Coolhaas

Al in december 1573 besluit de vroedschap naast Hendricus een tweede predikant aan te stellen.⁴¹¹ De keus valt op Caspar Coolhaas. Coolhaas is in 1536 geboren in Keulen. Van zijn jeugd en afkomst is verder weinig bekend.⁴¹²



14: Besluit aanstelling Coolhaas

Rond 1550 heeft hij in Keulen gestudeerd. De Universiteit van Keulen is bepaald nog geen bolwerk van contrareformatie.⁴¹³ Na enkele jaren Keulen studeert hij vermoedelijk in Düsseldorf verder bij de humanist Johannes Monhemius. Na een korte periode als carthuiser monnik begint in 1560 zijn bestaan als rondreizend luthers predikant. In 1566 is hij voor het eerst werkzaam in de Nederlanden. In Deventer heeft de magistraat met de aanhangers van de nieuwe leer en de rooms-katholieken een afspraak gemaakt over het gebruik van de Mariakerk. Beide groepen mogen er hun dienst houden. Het aanstellen van kerkdienaars staat onder toezicht van de overheid.

Coolhaas is in september 1566 door de stadsregering als predikant aangesteld. In mei 1567 neemt hij de wijk naar het nabije Duitse rivierengebied. In november 1568 neemt hij deel aan de samenkomst in Wezel. “Casparus Coelaes” is medeondertekenaar van de artikelen.⁴¹⁴ Daarna is hij weer enkele jaren predikant in het hertogdom Cleve en in de Pfaltz. Van daaruit is hij beroepen naar Gorcum.⁴¹⁵ In de resoluties van de vroedschap komen we op 30 december 1573 het besluit over zijn aanstelling tegen. Men wil hem, gezien de toegekende beloning, kennelijk graag naar Gorcum halen. In de terugblik op zijn leven schrijft Coolhaas: “een vreemdelinck in dese Provincie zijnde wettelick van eenen eersamen wijsen Raet der Stadt

⁴¹⁰ E. Simons, *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse. Presbyterial-Protocolle der heimlichen Kölnische Gemeinde, 1572-1596*, Bonn, 1905, 77-78.

⁴¹¹ RAG AS, 1, 1.1. 31, 36 1573, F02. De transcriptie luidt “Den naestlesten Decembris. Vroetscap. Absenten: Zeuenbergen, Aelst, Braeckel, Calf, Vriendt, Hoencoep, Frans. Den predicant Casparus is aengenomen des jaers voor tweehondert vijftich k.g., alle vierendeel jaers gelt. Bovendien vrij huijvestinge ende CL tonnen torfs. Ingaende prima Decembris '73, al gelijk hieromme aengenomen is. Actum ter presentie van Ambrosius den rentmeijster”.

⁴¹² H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes Ellerman*, Amsterdam, 1865, 9 e.v.

⁴¹³ R. Stüpperich, “Hermann V. Graf von Wied“, *Neue Deutsche Biographie*, 8 (1969): 636-637. In Keulen onderneemt prins-bisschop Hermann von Wied vanaf 1536 reformatiepogingen. Eerst langs de lijnen van Erasmus, later langs die van Bucer en Melancthon. Na de nederlaag van het Schmalkaldisch Verbond in 1547 raakt Von Wied zijn zetel kwijt. Maar reformatiorische gedachten en literatuur zijn rond 1550 nog wijd verbreid in het Keulse aartsbisdom.

⁴¹⁴ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 37.

⁴¹⁵ C. Coolhaas, *Een cort warachtich verhael*, Leiden, 1610, 7 e.v. Zie ook: H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, 31 e.v. Coolhaas roemt zijn dienst in Deventer en zijn inkomen van meer dan 500 daalders in de Pfaltz. Hij had een groeiend gezin te onderhouden. In 1561 treedt hij in het huwelijk, gezegend met zeventien kinderen. Twaalf ervan overlijden als kind.

Gorcum uyt het Churvorstelicker Paltz beroepen geworden om de kercke Christi der selver stad” als predikant te dienen.⁴¹⁶ De keurvorst heeft welwillend beschikt op het schriftelijk verzoek daartoe van de Gorcumse magistraat. Zijn reis naar Gorinchem in de winter van 1573-1574 is niet “sonder groot ende merckelic perijckel mijnes levens ende van mijnen goet ende bloet als die ick door svijands lant voorbij den Grave heb moeten passeren van Goch tot op Bommel”. Tot driemaal toe zijn Spaanse ruiters zo nabij dat Coolhaas hen kan horen overleggen. Coolhaas schrijft verder “tot Gorcum midden inden winter aen ghecomen int Jaer 1573, in mijnen dienst ghetreden zijnde ende den selven tot inden volghende Meijmaent tot Gorcum bedient hebbende”. In die maand is hij door de magistraat van Leiden beroepen. Op het mondeling en schriftelijk verzoek van Leiden “aen mijn Heeren van Gorcum ben ick der stadt ende kercken tot Leijden vergont geworden.⁴¹⁷

In de resoluties van het Gorcumse consistorie vinden we niets over de aanstelling van Coolhaes in december 1573. Nog maar kort geleden, op 9 november, heeft het consistorie besloten om, naast Henricus Vellemius, een ziekentrooster aan te stellen. Gegeven de nog bescheiden omvang van de Gorcumse gereformeerde gemeente in die tijd kunnen Vellemius en Adamo de pastorale zorg daarvoor wel aan. In de periode 1573-1574 is de naam “Casparus” of “Coolhaes” zelfs niet genoemd in het “consistoriael”. Het initiatief voor de aanstelling van Coolhaes gaat uit van de vroedschap. Er is in het besluit van de vroedschap geen reden vermeld waarom de vroedschap juist dan al een tweede predikant in Gorinchem aanneemt. We kunnen veronderstellen dat het model van Deventer, waar Coolhaas aan meegewerkt heeft, de Gorcumse vroedschap van eind 1573 aanspreekt. Die vroedschap bestaat, naast een aantal nieuw benoemden, voor een belangrijk deel uit leden die al geruime tijd in de vroedschap zitten. Zij moeten samen verder in moeilijke tijden. Mogelijk zien zij in Coolhaes een acceptabele pastor voor de brede groep van niet gereformeerden. Zijn dienst in Gorcum heeft nog geen half jaar geduurd.

Jacobus Michaelis

Op 9 mei 1574 besluit het consistorie een verzoekschrift aan de Raad te overhandigen betreffende het aanstellen “van de Schoelmeesters, gelyck in Classico conventu tot Bommel besloten is”. In de eerstvolgende bijdrage, 19 oktober, besluit het consistorie: “Jan Willems ende Wijnandus sullen met Jacobo voor den Raedt, om Richardie voor een tijt die siecken te bezoeken...”. Daartussen is niets te vinden over de afzetting van Vellemius.⁴¹⁸ Dat is niet vreemd, de afzetting is geen besluit of initiatief van de Gorcumse broeders. De genoemde

⁴¹⁶ J.P. de Bie, *Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland*, V, 1943 175. De Bie vermeldt “Monsheim” als standplaats voor Gorinchem. Dat is dubieus, zie ook: “Die Monsheimer Pfarrer im Laufe der Geschichte”, *Monnegauer Heimatblätter, Beilage der Wormser Zeitung*, 12-6 (1967). Het artikel noemt Jakop Gropp als predikant in Monsheim gedurende veertig jaar vanaf 1555.

⁴¹⁷ C. Coolhaes, *Een cort warachtich verhael*, Leiden, 1610, 7 e.v. De avonturen van Coolhaes weerspiegelen de militaire ontwikkelingen in 1573-1574. Op zijn reis naar Gorinchem moet Coolhaes door de linies van de Spaanse opmars richting Naarden en Haarlem. Zijn traktement in Gorcum loopt tot 1 juni. Het beroep uit Leiden en het overleg daarover vindt plaats tussen het eerste en tweede beleg van die stad. Als Coolhaes naar Leiden wil vertrekken is het tweede beleg geslagen. Coolhaes neemt deel aan de synode in Dordrecht en is bij lening enige tijd predikant in Rotterdam, zie ook: F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 131, 170. In 1575 houdt hij als eerste hoogleraar theologie de openingsrede van de Leidse Universiteit, zie ook: W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, Amsterdam, 2000, 13.

⁴¹⁸ RAG AK1: 282, 186 A, 1 F004v.

Jacobo is Jacobus Michaelis. Ook hij heeft omstreeks 1550 in Keulen gestudeerd. In 1557 is hij pastoor te Niedermörmter bij Xanten in het Land van Kleef waar hij de reformatie introduceert. De luthers gezinde hertog stuurt hem later weg wegens veronderstelde calvinistische neigingen. In 1566 bezoekt hij, na de beeldenstorm, Culemborg als predikant. Daarna is hij tot zijn vlucht in 1567 een belangrijk en gevierd predikant in 's-Hertogenbosch. Michaelis is genoemd als deelnemer aan het Convent van Wezel. Hij behoort tot de Bedburgse groep ondertekenaars. Daar zitten ook de commissarissen van de Prins van Oranje in.⁴¹⁹ In 1573 is hij terug als predikant, mogelijk nog korte tijd in 's-Hertogenbosch. In augustus komt hij aan in Dordrecht en is daar direct beroepen maar kan het al spoedig slecht vinden met de kerkenraad. Hij vervangt voor korte tijd, bij lening aan Delft, Pieter Gabriël die begin augustus is overleden. Ook vinden we sporen van conflicten met andere predikanten.⁴²⁰ Namens de Classis Dordrecht is Michaelis afgevaardigd naar de Dordtse synode van juni 1574. Hij vindt wel waardering in de classis en in de synode. Michaelis voert regelmatig opdrachten uit voor de classis.⁴²¹ Willem van Oranje neemt in Dordrecht op 21 maart 1574 deel aan het Avondmaal in een dienst waar Michaelis voorgaat.⁴²² Omdat Vellemius door de synode uit zijn ambt gezet is, moet de Classis Dordrecht met enige spoed voor vervanging zorgen. Midden 1574 is Michaelis voor enige maanden bij lening in Gorinchem. Hij kan het daar kennelijk goed met het consistorie en de magistraat vinden. Hij verlengt zijn verblijf in Gorinchem ondanks de vermaningen van de kerkenraad van Dordrecht terug te keren.⁴²³ In juni 1575 ontmoeten wij Michaelis weer in Dordrecht. Een vijftal vooraanstaande predikanten uit Holland en Zeeland tekent dan een verklaring waaruit blijkt dat zij het voorgenomen huwelijk van Willem van Oranje met Charlotte de Bourbon wettig achten. Jacobus Michaelis tekent als “Ministre de l'église de Dordrecht”.⁴²⁴ Zijn tijdelijke dienst in Gorinchem is dan kennelijk beëindigd. De tweedracht met het Dordtse consistorie blijft. Enige tijd na het vertrek van Middeldorpius is Michaelis terug in Gorinchem. In de resolutie van 16 mei 1578 van het Gorinchemse consistorie lezen we “Jacobus en Reijer Janssz syn geordineert opt classe van Bommel te gaen...”.⁴²⁵ Daaruit kunnen we opmaken dat die classis dan al in bedrijf is en dat Jacobus Michaelis in Gorcum staat. Vermoedelijk is zijn losmaking

⁴¹⁹ L.J.A. van der Laar, “Wie waren Cornelius Walraven en Jacobus Michaelis?” NAKG, 49-2, (1969): 174. De “Kroniek eener kloosterzuster” spreekt van “Jacobus van Culemborch, diet volck seer tot hem toech: soe cost hi praten”. De identificatie van Jacobus met een koopman/diaken in de Londense vluchtelingenkerk is onjuist, zie ook: P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, V, 1914, 857-858. Zie verder: O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 235. F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 36. G. van Gurp, *Reformatie in Brabant*, 2013, 235. O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, Kampen, 1994, 278.

⁴²⁰ H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, 1950, 35, 196-197.

⁴²¹ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, 37-40, 46, 50.

⁴²² O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 110. Zie ook: F. van Lieburg, *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 1998, 272.

⁴²³ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, V, 1921, 857-858.

⁴²⁴ G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance Inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, V, 1841, 226. De prinselijke vrijheid in deze is niet vanzelfsprekend. De predikanten die de prins vrijbrief geven voor zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon gaan in op een getuigenis in de vorm van een notariële akte “touchant l'adultère de Dame Anne de Saxe”. Er is een soort scheiding uitgesproken in 1571 maar Anna is tot in 1577 nog in leven. Zij is krankzinnig verklaard en heeft huisarrest in Saksen. Daar zou zij uit overspel met haar raadsman, Jan Rubens, nog een dochter ter wereld gebracht hebben. De vijf predikanten oordelen dat “*le dit Sg. Prince est libre de la première femme, et si luy est estimé de s'allier à une autre par mariage...*”. Naast “Jacobus Michaël” tekenen “Gaspar van de Heiden”, “Jan Taffin”, “Thomas Tylus” en “Jan Miggroodus”.

⁴²⁵ RAG AK1: 282, 186 A, 1 F017v.

in verband met een beroep uit 's-Hertogenbosch kort na de terugkeer van Vellemius, waarover later, in gang gezet. In de besluiten van het consistorie lezen we bij 31 juli “In consistorio is omgevraagd oft iemand iet had te seggen op Jacobo op syn leer off leven”. De broeders memoreren dat tussen enkele lidmaten en Jacobo wederzijdse verwijten gemaakt zijn maar dat alle betrokkenen beloofd hebben elkaar in liefde te verdragen en van harte te vergeven. In de vergadering van 2 oktober komt het verzoek van Jacobo aan het consistorie om attestatie weer aan de orde.⁴²⁶ Het consistorie besluit “Datmen blijven zal bij die eerste resolutie behelsende Jacobi attestatie van den Consistorio”.

De oudste acta van de Classis Gorinchem die Verschoor aanwijst zijn die van “1579 I Classis”, gehouden in Vianen op 17 maart.⁴²⁷ Hierin vinden we de aantekening “Particularia syn vorgelesen den broders, die in den lesten classi tot Cullenborg gehandelt syn worden ende noch niet geëndicht waren”. Dit verwijst naar een vorige vergadering van de Classis Gorinchem. In punt 1 van die nog openstaande particularia lezen we dat “Jacobus Michael hefft hem noch niet gepurgiert vor den consistorio tot Gorkum. Dorum hem syn attestatio van den classi noch niet gegeven is worden”. Mogelijk hebben de partijen genoemd op 31 juli 1578 weinig haast gemaakt met de verzoening. Michaelis is gedurende een aantal maanden weer aan de gemeente van 's-Hertogenbosch verbonden. Die stad valt volgens de pacificatie verdragen onder gezag van de Prins van Oranje. Vanaf mei 1579 onderhandelt 's-Hertogenbosch met vertegenwoordigers van Farnese. De stad verbreekt in het najaar formeel de band met de Staten-Generaal. Michaelis wijkt al in juli met een aantal leden van de gereformeerde kerk uit naar Gorinchem.⁴²⁸ Kennelijk is er geen blijvend ongenoegen geweest tussen Michaelis en het Gorcumse consistorie.

Na een tijdelijke opdracht in Leiden, in verband met de dan actuele zaak tegen Coolhaes, dient Michaelis op verzoek van graaf Floris opnieuw in Culemborg. In de laatst bekende vermelding over Michaelis in 1583 is hij assessor op de synode van Doesburg.⁴²⁹

Rudolphus Veltius

Het is niet precies te achterhalen wanneer Rudolphus Veltius in Gorinchem bevestigd is als predikant. Voorjaar 1575 is plausibel. In de besluiten van het consistorie lezen we op 21 april 1575: “Jacobus sal noch eens aan de broederen van Wesel om Rodolphis schrijven”. Kennelijk heeft dit tweede beroep succes want in de consistoriale, classicale en synodale acta, vanaf midden 1575 tot 1587, vinden we diverse schrijfwijzen van zijn naam in combinatie met zijn ambt te Gorinchem.⁴³⁰ Er zijn weinig biografische gegevens over de afkomst van Van Velt met zekerheid bekend. Over zijn werk als predikant is wel heel wat te vinden. Floris van Pallandt vraagt het Gorinchemse consistorie in augustus 1578 om tijdelijke inzet van hun predikant Rodolphus in Culemborg “Denselven heeft alhier in den jaer tress an testich geprediceert”. Van Velt behoort daarmee tot de groep predikanten die in 1566 gehoor

⁴²⁶ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F020r, F021r.

⁴²⁷ A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, 3. Verschoor wijst erop dat de datering onzeker is. Door beschadiging van de foliant ontbreekt de jaaraanduiding.

⁴²⁸ G. van Gurp, *Reformatie in Brabant*, 2013, 185.

⁴²⁹ O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 210.

⁴³⁰ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XXXIV. In de naamlijst van de predikanten van de Classis Dordrecht staat bij Van Velt als enige standplaats Gorcum, 1575-†1587(?).

gegeven hebben aan de in het vorige hoofdstuk genoemde oproep van Laurens Reael. In 1567 zal hij naar het gemakkelijk bereikbare Cleve gevlucht zijn.⁴³¹ De Jong schrijft, met verwijzing naar Van Zomeren, dat Van Velt in 1573 uit de Palts naar Gorinchem komt. Dat is, gegeven het beroep van het consistorie in 1575 gericht aan Wezel, niet juist. Ook Van der Aa kent dat beroep niet. Hij schrijft dat Van Velt in “Lyselheym uit den Paltz” staat, gevolgd door Gorinchem in 1575. Leiselheim ligt bij Worms, ver van Wezel.⁴³²

Kort na de intrede van Rudolphus staat Henricus Middeldorpius als tweede predikant in Gorinchem. In het verslag van de Classis Dordrecht van 6 september 1575 lezen we over een ernstig incident tijdens de kerkdienst te Gorinchem op 1 september “als dat den dienaar heeft moeten van dem predicstoel gaen doerch des govenaers regiment unnd dem dienst heeft moeten laeten”. Bartholdus Wilhelmi en Jacobus Michaelis (Dordrecht) moeten dit, samen met “Rodolpho den dienaar tot Gorcum” voorleggen aan de Prins. In 1575 is Adriaan Vijgh, een vertrouweling van de Prins, drossaard en gouverneur. Het is plausibel dat Van Velt moet trachten te bemiddelen in het conflict tussen Middeldorpius en de gouverneur van Gorcum. Het is niet duidelijk waarom de gouverneur last gegeven heeft, die dienst te onderbreken.⁴³³ De scriba van deze classicale vergadering is “Rodolphus van Velt”.

Een pagina uit het oudste consistoriaal van IJsselstein vermeldt dat aan “Mr. Roelof, dienaar des Godtlijcken woorts te Gorinchem” verzocht is op 27 oktober 1577 voor te gaan in de Kloosterkerk: “met groote toeloop van menschen en sierlijke predicatie gedaen voor de eerste mael van Mr. Roelof voorn van Welt”. Begin 1578 is Van Velt nog leenpredikant in IJsselstein, dat onder jurisdictie van de Graaf van Buren valt, tot aan de benoeming van de eerste vaste predikant Rosaeus.⁴³⁴

Kort na de Pacificatie van Gent in 1576 neemt Van Velt met zijn Bommelse collega Leo, net als in 1566, weer diensten waar op het Culemborgse kasteel. In naam zijn die diensten alleen voor het personeel van de graaf. De aanstelling van Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland in 1578, geeft Van Pallandt rugdekking voor de verdergaande protestantisering van zijn gebied. Daarin past ook zijn verzoek aan het Gorinchemse consistorie om Van Velt tijdelijk aan Culemborg uit te lenen.⁴³⁵

De provinciale synode van Zuid-Holland bereidt in februari 1578 de Nationale Synode voor. De “Classe van Gorcum ende Bommel” is daar vertegenwoordigd door “Rodolphus Velsius”. In de geloofsbrief van die classis, 22 mei 1578, is hij met de dienaar van Bommel gevolmachtigd op de nationale synode namens de classis te spreken. Als “Ecclesiae Gorcomianae Minister” neemt hij deel in juni 1578.⁴³⁶ In maart 1579 moet Rodolphus Veltius namens de nieuwe Classis Gorinchem met de graaf van Culemborg gaan praten over een

⁴³¹ O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 109. Het citaat “Denselven heeft alhier in den jaer tsess an testich geprediceert” volgt letterlijk de weergave van De Jong.

⁴³² A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, IV, 1839, 673. Ook de gegevens van Van der Aa over de andere Gorinchemse predikanten uit de tijd kort na 1572 vertonen nogal wat gebreken.

⁴³³ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620.*, 1980, 37.

⁴³⁴ N.C. Kist, W. Moll, *Kerkhistorisch Archief*, II, (1859): 111,112. Zie ook: A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, XXVIII.

⁴³⁵ O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 201 e.v.

⁴³⁶ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 282. De classis is in die tijd aangeduid met alleen “Gorcum” of “Bommel” maar ook als “Gorcum ende Bommel”.

predikantsplaats voor “die twee gemeinden van Eefferdingen ende Seyrfelt”.⁴³⁷ Everdingen en Zijderveld liggen in het gebied rond Hagestein dat na de Arkelse oorlogen onder de Utrechtse kanunniken valt. Op de classicale vergadering van 10 november 1579 is Van Velt scriba. In punt 5 lezen we over een vraag die Gorcumse predikant namens de classis aan Bulkium wil voorleggen. Bulkium voert namens de particuliere synode in Gorcum een opdracht uit. Gorcum wil weten of in die opdracht besloten ligt: “die dienaers van Gorcum in suspicie van onenichhijt te brengen”.⁴³⁸ De vraag is kennelijk afkomstig van de, niet aanwezige, mededienaar van Van Velt. Ook na 1579 komen we Van Velt tegen als predikant van Gorinchem en op classicale en synodale vergaderingen. Meer daarover in het volgende hoofdstuk.

Henricus Middeldorpius

Vanaf mei 1575 vinden we in acta de naam Henricus Middelsoorff, in diverse schrijfwijzen, als Gorcums predikant. In de resoluties van het consistorie lezen we op 5 mei: “Is gehandelt van den gesanten predicant Henrico Middelsoorff ende schoelmaester Arnoldus Grusius”. Beiden verklaren zich voor het consistorie bereid hun dienst te aanvaarden. Zij zullen “ter eerster instantien den Eersaemen raet gepresenteerd worden” teneinde zekerheid te verkrijgen over hun salariëring.⁴³⁹ Latere meldingen wijzen op conflicten van deze Henricus met schoolmeester Reijnerus Strick en diens echtgenote, met zijn mededienaar Rudolphus Veltius, met andere gemeenteleden en met de gouverneur.⁴⁴⁰ De onvrede neemt toe. Op 2 februari 1576 besluit het consistorie dat Middeldorpius niet meer mag dopen en ook geen zieken mag bezoeken. Begin maart volgt ontslag. In de acta van 6 maart 1576 van de Classis Dordrecht lezen we in punt 5 dat men de predikanten van Zaltbommel, Gouda en Gorcum ontbieden zal op 12 maart “alsoose noch lidmaten onses classis zijn”. In punt 10 lezen we dat “de dienaren tot Gorcum haren dienaer sonder weten hares classis hebben verlof gegeven ende zijnen dienst opgeseyt”. De classis zal de dienaren tot Gorcum schriftelijk vermanen over deze overtreding van artikel 34 uit de kerkorde van Genève (1561), artikel 16 van de Dordtse synode (juni 1574) en artikel 13 van de Emdense synode (1571). Naar de inhoud van die artikelen besluit de classis de ontslagen dienaar in zijn ambt te herstellen. Dat is kennelijk niet haalbaar. In de acta van 14 maart besluit de classis

“dat het classis van Dordrecht verleen sal Henrico Middeldorpius een wettelick getuygenisse, overmits dat van denselven Henrico goede getuygenisse gegeven wort van leven als van leere ende een vroom dienaer in alles bevonden is...”.

Michaelis krijgt opdracht die attestatie te schrijven.⁴⁴¹ In 1578 staat “Henricus Middeldorphius” onder het kopje “[Gelderland?]” op de lijst van deelnemers aan de Dordtse Synode.⁴⁴²

⁴³⁷ A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, 4.

⁴³⁸ *Ibid.*, 5.

⁴³⁹ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F005v.

⁴⁴⁰ A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, XXXIV.

⁴⁴¹ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XXXI, 41-43. We zien bij Van Dooren de onjuiste identificatie van Henricus Middeldorpius met Henricus Vellenius (sic!). De meldingen van 6 en 14 maart 1576 tonen aan dat er na het ontslag van Henricus Middelsoorff nog tenminste één predikant aan de gemeente van Gorinchem verbonden is.

Rehabilitatie van Vellemius

Het vertrek van Vellemius naar Keulen valt te begrijpen. In zijn biografie lezen we dat hij als kapelaan bij de Brederodes dient en overgaat naar de reformatie.⁴⁴³ Vellemius is in 1567 uitgeweken naar het gemakkelijk bereikbare Duitse rivierengebied. Daar zou hij in Duisburg getrouwd zijn. De gemeente in Keulen heeft goede herinneringen aan Vellemius als pastor voor 1573.⁴⁴⁴ Blok verwijst in de biografie van Vellemius naar de “*Kölnische Konsistorialbeschlüsse*” en daarin kunnen we diens spoor verder volgen.

Na enkele posten bij adellijke heren, waaronder de graaf Van Nieuwenaar, is hij in 1571 predikant bij de geheime gemeente van Keulen. Op 10 november vinden arrestaties, gevolgd door mishandelingen, plaats. Vellemius is uitgeleverd aan de aartsbisschop te Brühl. Die draagt hem over aan Amalia van Nieuwenaar die Vellemius kent. Zij is de zuster van de graaf van Nieuwenaar en de weduwe van Hendrik van Brederode, nu hertrouwd met Frederik III van de Palts.⁴⁴⁵ De naam “Henricus Rolandus Velhemium” komen we daarna voor het eerst weer tegen in de besluiten van 22 augustus 1574. Het Keulse consistorie, dat op de hoogte is van zijn afzetting op 26 juni, besluit hem te vragen “sich zu erklären, wie er aus Holland gescheiden sei, damit alle suspicion seiner perschon moecht hingenomen werden”.⁴⁴⁶ Vellemius probeert ook elders als predikant aan de slag te komen. Omdat hij geen attestatie kan tonen informeert men in Keulen. In september schrijft het Keulse consistorie aan “*denen von Überwinteren*” over de verdenking tegen Vellemius. Op 1 januari 1575 moet ouderling Knipradt het gesprek nog steeds te zijnen huize organiseren. In april 1575 is er correspondentie van het Keulse consistorie met Vellemius, nu in Frankfurt, en met “Hollandt”. Op 22 mei komt er een brief van Vellemius binnen over “seinen kirchendienst”. Het consistorie besluit nadere inlichtingen te vragen aan “Johannem Leonen dienern zu Bommell”.⁴⁴⁷ In juli 1575 komt de zaak Vellemius ter sprake op de Synode van Bedburg. Men besluit nadere inlichtingen te vragen aan “Jaspar von der Heyden” destijds predikant te Middelburg. In augustus stuurt men een bericht uit Holland door naar de predikanten in Frankfurt. Vellemius probeert nog steeds een predikantsplaats te verwerven maar in Keulen is men nog niet tevreden over de beschikbare informatie. Op 25 september besluit het consistorie aan Frankfurt te schrijven dat zij de berichten uit Holland over Vellemius serieus moeten nemen. Men moet hem tot een “grundlicher bekanntniss seiner sunden vermanen”. Ook besluit het consistorie tot een rechtstreeks vermaan aan Henricum zelf. Begin 1576 komt er beweging in de zaak.⁴⁴⁸

Op 22 januari 1576 stelt het consistorie vast dat “Henricuss Velhemius als ein abfeliger der Kirchen Christi aus seinem eigenen schreiben ist erfunden”. Het consistorie roept hem op om hem te overtuigen van zijn dwalingen, te vermanen tot beterschap en hem ten overvloede te

⁴⁴² F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 316. Van Dooren vermeldt, zonder verdere verwijzing, dat Middeldorpius in dat jaar predikant in Den Hoorn (Texel) is.

⁴⁴³ D. Nauta, *Biografisch Lexicon Geschiedenis Nederlands Protestantisme*, IV, Kampen: 1998, 434. Ook deze biografie over Vellemius mist aansluiting bij belangrijke beschikbare bronnen.

⁴⁴⁴ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, III, 1914, 1279.

⁴⁴⁵ E. Simons, *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse*, Bonn, 1905, 26-28.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, 77-78.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, 88, 90.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, 106 e.v.

vermanen “sich alles kirchendienst biss auf weideren bescheidt zu enthalten”. Henricus is verschenen. Hem is gevraagd:

“ob er die lehr, so er selbst allhie binnen Coellen auch folgens in Holland geprediget, und dieselbige neulicher zeit, wie er auss Holland kommen ist, mit eigener hand unterschreiben haet fur Gott und der kirchen, noch voer die ewige wairheit halt und bekenne:

Haet er geantwort

ja, jedoch beschwere er sich, dass die oberkeit die ketzer mit dem schwert strafet, sunst bekenne er alle ander artikel recht und warhaftig zu sein; darauf ist er weiter gefracht, ob er nicht breif an andere rottengeister geschreiben habe, damit er gegen die ware religion geschreiben habe, wilches er nicht rundauss haet willen bekennen.”⁴⁴⁹

Als de brief later op tafel komt, belijdt Henricus ook zijn zonde in deze. Hij is er streng voor vermaand. Om alle argwaan en verdenking wegens ketterij weg te nemen, moet hij schriftelijk een deugdelijke belijdenis van zijn opvattingen indienen.

Na lang wachten heeft het consistorie “etwas bekommen, dach nicht das man verhoffet hette, sunderlig der streitigen artikel halben mit Gulich von ime zu erlangen”. Op 25 maart besluit het consistorie Vellemius opnieuw te vermanen zijn geloof deugdelijk te belijden, “sunderlich den artikel der justificationen”.⁴⁵⁰ Op 20 september 1577 schrijft Van der Heyden aan de Classis Dordrecht dat “Henrici Rolandi ... niet licht wederom totten kerckedienst toetelaten sy, aengesien dat sommigen sorgen dat hy de ware Religie niet van herten meynt...”⁴⁵¹. Vellemius wijst dus niet alleen het zwaard van de overheid tegen ketterij af (art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis) maar botst ook met de artikelen over rechtvaardiging en genade (art. 16-21). Mogelijk is een der “rottengeister” Van Gulick, een leerling van Arent Barentsz. Diens Keulse volgelingen staan bekend als perfectisten (Arndbertisten). Zij staan opvattingen voor verwant aan die van D.V. Coornhert, die echter in zijn “*Klocke-geslagh*” de opvattingen van Barentsz. bestrijdt.⁴⁵²

Op 20 april 1578, besluit het Keulse consistorie dat men: “die gethane bekentnis Henrici Velhemii” met bijbehorende brieven zal archiveren. Men heeft dan kennelijk een acceptabele schuldbekentenis ontvangen.

Terugkeer van Vellemius naar Gorcum

De Gorinchemse vroedschap heeft al in 1577 initiatief genomen Vellemius terug naar Gorcum te halen als predikant. In een resolutie van 17 december lezen we: “Geresolveert datmen Henricus Rolandus wederom alhier sal ontbieden en tot dijen eijnde aen hem brieven depecherent”.⁴⁵³ Op 29 maart 1578 stuurt de vroedschap nog eens een verzoek aan Vellemius om zijn dienst weer op te pakken. Deze keer met meer succes. De Zuid-Hollandse kerk pakt

⁴⁴⁹ E. Simons, *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse*, Bonn, 1905, 107.

⁴⁵⁰ Ibid., 112.

⁴⁵¹ M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden*, Amsterdam, 1884, 238.

⁴⁵² Zie ook: H. Bongers, *Dirck Volckertsz. Coornhert*, Baarn, 1987, eindnoot 45. Zie ook: J.P. de Bie, *Biografisch woordenboek*, IV, 1931, 485.

⁴⁵³ RAG AS, 4, F14.

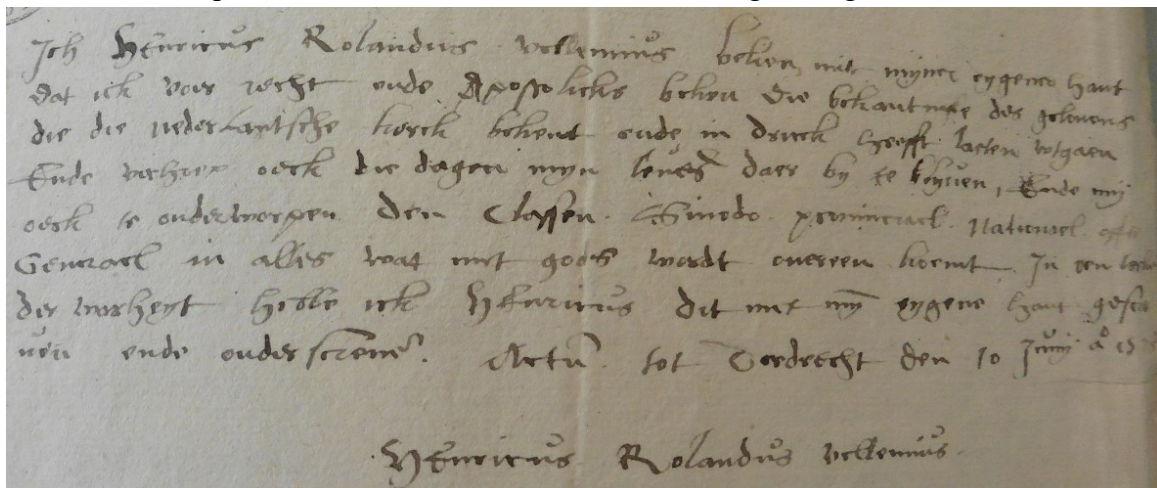
de zaak Vellemius weer op in mei 1578.⁴⁵⁴ In mei 1578 behandelt de Classis Rijnland een verklaring van twee leden die stellen dat Hendricus Velhemius beleden heeft:

“dat hij mit Bertgen Pieters wedewe heeft te doene gehad ende sijne wille soo veel gedaen dat de vrouwe seide datter wel een kint hadde mogen afcommen.”

Het verslag over deze zaak is op 30 mei als eerste getekend door “Casparus Koelhaess”. In zijn schuldbekentenis, op dezelfde foliant, verklaart Vellemius dat de Synode van Dordrecht in 1574 hem terecht uit zijn dienst zette:

“om een beklagen ende een misdaet dat ick bij haer gedaen heb dat ick mijne god daer in vertorent hebbe ende bidde alle broderen om Gods willen dat sij mij dat willen vergeven ende vehoep dur gods genaed mij voertaen te houden als een diena des woordts behoort”⁴⁵⁵

Het laatste onderdeel in het genoemde OSA stuk is een verklaring van Vellemius betreffende het accepteren van de artikelen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en een belofte zich te zullen onderwerpen aan wat de classis en de meerdere vergaderingen besluiten:



Joh Henricus Rolandus Vellemius beken mit mijner eygener hant dat ick voor wese ende Apopelicks beken die bekantnisse des gelovens die die Nederlandsche kerck beken ende in druck heeft laeten uitgaen ende verhoep oock die dagen myn leues daer bij te blyven, ende mij oock te onderwerpen den Classen, Sinodo provinciael, Nationael ofte Generael in alles wat met gods wordt overeen koemt. In een tecke der waerheyt hebbe ick Henricus dit met myne eygene hand geschreven ende onderscreven. Actum tot Dordrecht den 10 Junij A^o 1578
Henricus Rolandus Vellemius

15: Belijdenis van Vellemius (1578)

De transcriptie van deze schuldbelijdenis luidt:

“Ich Henricus Rolandus Vellemius beken mit mijner eygener hant Dat ick voor recht ende trostelicke beken die bekantnisse des gelovens die die Nederlandsche kerck beken ende in druck heeft laeten uitgaen ende verhoep oock die dagen myn leues daer bij te blyven, ende mij oock te onderwerpen den Classen, Sinodo provinciael, Nationael ofte Generael in alles wat met gods wordt overeen koemt. In een tecke der waerheyt hebbe ick Henricus dit met myne eygene hand geschreven ende onderscreven. Actum tot Dordrecht den 10 Junij A^o 1578
Henricus Rolandus Vellemius”

De magistraat en het consistorie van Gorinchem hebben beiden een verzoek ingediend Vellemius in zijn ambt te herstellen. Het consistorie houdt de “Eersame welgeleerde ende

⁴⁵⁴ OSA, 1401-1 797. Deze map bevat ook afschriften van de brieven van het Gorcumse consistorie en de magistraat over deze zaak.

⁴⁵⁵ OSA, 1401-1 797.

godsalige heeren ende broeders” voor dat de “Engelen inden hemel hen seer verblijden, ommer eenen sondigen mensche, die met waere boetvaerdicheit hem bekeert”. Dat geldt voor broeder Henricus Vellemius die zich presenteert om weer aangenomen te worden. Men stelt dat de magistraat en de burgerij hem zeer gunstig gezind zijn. Henricus moet door de synode bij voorrang aan de stad Gorinchem gegund worden. Men wil niet dat de verdenking van de burgers op het consistorie en de predikanten valt dat zij dat verhinderd zouden hebben.

De magistraat schrijft aan de synode dat zeer velen een verzoek gedaan hebben voormalig dienaar Henricus Rolandus in zijn ambt te herstellen. Men stelt dat hij door zeer velen in de gemeente in liefde en goede gezindheid gedragen wordt. Ook heeft de gemeente veel kosten gemaakt om hem weer terug te halen. De magistraat verwacht dat zijn terugkeer de opbouw van de plaatselijke kerk zeer ten goede zal komen. Men herhaalt tenslotte nogmaals het verzoek “den voornoemde Henricom te admitteren omme ons alhier met zijne goede stichtingen ende leeringen wederom te mogen dienen gelijk hij eertijts plach te doen”.

Vellemius is al in mei 1578 terug in Gorcum.⁴⁵⁶ In het consistoriebesluit van donderdag 26 juni 1578 lezen we: “Op heden desen 15 Junij anno 78 is ons broeder Hendricys Velemius weder om in den kercke dienst nae bevele des Sijnodi”. Broeder Rodolpho heeft hem weer bevestigd in zijn dienst.⁴⁵⁷ Van Dooren vermeldt over Vellemius: “bij lening te IJsselstein in 1577, opnieuw te Gorinchem 1583-1596”.⁴⁵⁸ We zagen al dat Van Velt en niet Vellemius in 1577 uitgeleend is aan IJsselstein en het consistorieboek toont herbevestiging van Vellemius in Gorcum aan in juni 1578. Op grond van enkele passages in latere acta van de Classis Dordrecht en van de PS van Zuid-Holland is, mede op basis van de onjuiste gegevens uit het NNBW, soms verband gelegd met de al in 1578 afgesloten tuchtzaak tegen Vellemius. We komen hierop terug in het volgende hoofdstuk

4.2.4 Lidmaten en liefhebbers

Uit de periode 1573-1579 zijn zes folianten met namen van lidmaten van de Gorcumse gereformeerde kerk bewaard gebleven.⁴⁵⁹ Volgens de inhoudsopgave van het archief bevatten A, B, C en D een lidmatenlijst uit 1575 betreffende de benedenstad. Het opschrift van foliant A luidt “Binnen den Stat”. Op die eerste vier folianten is veel witte ruimte open gelaten. Er staan enkele aantekeningen die er op wijzen dat het hier om een voorlopige inventarisatie gaat. Als voorbeelden: “Inde haerstraet noch niemant die mij bekend zijn” en een aanwijzing dat iemand de “naeste deur” woont. De in de documenten genoemde straten wijzen op begrenzing van het beschreven gebied tot de oude middeleeuwse stad. Aan de oostkant zijn de

⁴⁵⁶ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 27. We lezen daar: “gekomen van Frankfort, volgens zyne Quitantie gegeven (den 1 Mey 1578, den dag zyner aankomste), aan Adriaan van der Velden, Rentmeester der Kerkelyke goederen, wegens 't Rembourssement van zyne Reyskosten”. Van Noord en Vinck declareren kosten wegens een voorschot aan de bode “welcke uyt last van den Agtbaren Raad dezer Stad, den voorn: Do Henricus had afgehaalt”.

⁴⁵⁷ RAG AK1: 282, 186 A, 1 F018r. Gewoonlijk beperkt het resolutieboek zich strikt tot de genomen besluiten. Deze formulering wijst op de waardering die men voor Vellemius heeft.

⁴⁵⁸ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XXXIII. Van Dooren verwijst hierbij naar het NNBW. Zie ook: P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, III, 1914, 1279-1280.

⁴⁵⁹ RAG AK1: 282, 186 A, 1, Fol. A, B, C, D, 1, 2. Er is een inhoudsopgave van het “Archief van de Kerkeraad”, opgemaakt in de 20^e eeuw. Die wijkt in belangrijke mate af van de feitelijke inhoud. Zie bijlage 4.1 voor een overzicht van de feitelijke inhoud.

Langendijk en de Kortendijk genoemd, maar niet het gebied “Over de Haven”. Aan de westkant gaat men tot de Krijtstraat en de Haarstraat. De eerste naam die we tegen komen is “Philips heer van der Aa Gouverneur der steede Gorinchem”. De folianten A-D bevatten in het totaal ca. 66 persoonsaanduidingen. We zien enkele namen die ook in het eerste consistorie voorkomen, bij voorbeeld “Mr Aert Menninck”. Deze lidmatenlijst vermeldt “Mr Roeloff dienaer des heilig Woorts tot Gorchem” en “Hendricus dienaer des Godlijken Woorts”. Dit zijn de al genoemde predikanten Rudolf van Velt en Henricus Middeldorpius. Ook komen we enkele schoolmeesters tegen en “Hilleken Aertsd Moeder int Weeshuijs”.

De folianten 1 en 2 bevatten het eerste gedeelte van het lidmatenregister uit de periode 1573-1688. Het opschrift van foliant 1 luidt “Namen der ghenen die sich hier tot Gorcum inde gemeente begeven hebben”. De lijst begint met de vermelding “Ariaen Dericks met Anna syn huisvrouw”. Tussen de eerstvolgende twintig vermeldingen vinden we bijna alle leden van het eerste consistorie terug. Bij elkaar zijn op deze folianten ca. 225 personen genoemd. Op het laatste deel van F001v en op F002r staan ca. 25 personen genoemd die in april en in juli 1576 toegetreden zijn.⁴⁶⁰

Het lijkt erop dat de ledenlijsten op F001 en F002 later afgeschreven zijn van oudere aantekeningen zoals die op de folianten A-D. Foliant 1 is aan beide kanten dicht beschreven met weinig correcties en zonder vermelding van straatnamen. Op grond hiervan kunnen we het aantal lidmaten per ultimo 1573 schatten op ca. 200. We komen een doorsnede van de bevolking tegen waarbij, net als in 1566, de regentenklasse niet ontbreekt. Over de “liefhebbers”, die ter kerke gaan zonder lidmaat te worden, ontbreken gegevens. In deze periode zijn dat er gewoonlijk meer dan de lidmaten die tot het avondmaal gaan maar zich dan ook onder de kerkelijke tucht moeten stellen.⁴⁶¹ In beide lijsten is het aantal genoemde vrouwen groter dan het aantal mannen.⁴⁶² We zien vrouwen, met of zonder eigen naam, vermeld bij hun echtgenoot als “sijn huijsvrouw” of “huisvrouw van” zonder dat de echtgenoot als lidmaat vermeld is. Enkel vrouwen zijn vermeld als “puella” en we komen zestien keer “vidua” tegen. De eerste gemeente in Gorinchem is, met die tweehonderd lidmaten en een vermoedelijk groter contingent liefhebbers, zeker niet onaanzienlijk. Op een behoorlijke groei van die gemeente wijst het gegeven dat er vanaf 1575 gewoonlijk twee predikanten zijn. Naast hun taak voor de gemeente hebben zij verplichtingen als dienaar van de publieke kerk betreffende dopen, trouwen en begraven.

Het dopen van pas geboren kinderen is niet beperkt tot de eigen gemeente. Bepalend is de vraag of het kind geacht wordt tot het bondsvolk te behoren.⁴⁶³ Van Deursen wijst er op dat de predikanten niet zomaar alles dopen wat men ten doop draagt maar dat het daar wel dicht

⁴⁶⁰ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F001, F002. De naam van Hendrick Pieck ontbreekt in deze lijst. Jacob Kemp is vermeld als schout. Op de magistraatslijsten, besproken in de volgende paragraaf, is hij pas in 1584 voor het eerst als zodanig vermeld. Dit wijst op later afschrijven van deze lijsten dan rond 1575.

⁴⁶¹ A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1998, 128 e.v.

⁴⁶² Ibid., 134. Van Deursen schrijft: “In de regel zijn het de vrouwen, die zich het gemakkelijkst bij de hervormde kerk aansluiten.” We zien hier ook een natuurlijke verklaring.

⁴⁶³ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 159, 270. Op de Dordtse synode van 1578 is vraag 27 of men kinderen van “hoereerders afghesnedenen papisten ende anderen dierghelycken sonder onderscheyt doopen sal”. Het antwoord stelt: “Overmidts de doop den kinderen die int verbont Gods staen toekoemt ende gewis is dat dese kinderen buyten het verbont niet en syn, soo salmense van den Doop niet weren”. In feite is alleen ontkenning van de Drie-eenheid door de ouders een basis voor doopweigering.

bij komt.⁴⁶⁴ Lidmaatschap is geen eis voor huwelijksinzegening, gedoopt zijn wel. Overleden poorters begraaft men zonder onderscheid naar geloof in de Gorinchemse kerk en op het kerkhof ervoor. Het tegengaan van lijkpredikaties, een rooms-katholieke gewoonte, komt meermalen aan de orde in vergaderingen van de classis en de synode. We komen terug op de groei van de gemeente in het volgende hoofdstuk.

4.3 Wijziging en continuïteit in de magistratuur

De mate van wijziging en continuïteit in de magistratuur van de Hollandse steden rond 1572 is van groot belang voor het verloop van de reformatiegeschiedenis. Als de overgang van een stad naar de kant van de Opstand gepaard gaat met gewelddadigheden en een geforceerde grote wetsverzetting is de basis gelegd voor verscherpte tegenstellingen in de verhouding tussen de gereformeerden en de andersdenkenden. Als geweld in de stad uitblijft en de wijzigingen in de magistratuur bescheiden zijn, is er een basis gelegd voor betrekkelijk vreedzaam verloop van de stadsreformatie.⁴⁶⁵ We hebben al gezien dat geweld in de stad in juni 1572 uitblijft. We hebben ook gezien dat de delegatie van Gorinchem naar de eerste vrije Statenvergadering in juli 1572 uit drie leden van de zittende magistratuur bestaat. Niet lang na juli 1572 zien we dat Rutger van den Boetselaer de functie van Caspar Turck bezet en dat er zestien namen staan onder het kopje “Nieuwe vroedschap”.⁴⁶⁶ Hieronder gaan we de functies en de naamlijsten te vinden in het Oud Archief van Gorcum wat meer in detail na.

4.3.1 De Gorcumse magistratuur na 1557

De magistratuur in Gorinchem ten tijde van de overgang in 1572 is opgebouwd volgens bepalingen betreffende het stedelijk bestuur uit 1557. De magistratuur heeft dan al een lange ontwikkeling achter de rug. De oudste vermelding noemt de schepenen Jan van Gelren en Jan van Heukelum in 1313.⁴⁶⁷ De ontwikkeling van de magistratuur als bestuurscollege van de stad begint onder het gezag van de heren uit het Arkelse huis en gaat verder onder de graven van Holland in hun rol als Heer van Arkel. Voor 1558 is er sprake van een drossaard, twee burgemeesters en zeven schepenen. Samen met de zeven schepenen van het voorafgaande jaar is dat het “Collegie van den ouden ende nieuwe Raad”.⁴⁶⁸ De drossaard, benoemd door de Heer van Arkel, is verantwoordelijk voor de bevordering van de welvaart, de rust en de orde in de stad. Hij houdt toezicht op de bestrijding van de misdaad, de rechtspraak, ziet toe op het

⁴⁶⁴ A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1998, 135 e.v.

⁴⁶⁵ H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten*, Amsterdam, 1990, 170 e.v. De periode van 1572-1576 is daarbij cruciaal. Na de Pacificatie van Gent weegt loyaliteit aan de Staten in het algemeen zwaarder dan de religieuze voorkeur.

⁴⁶⁶ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 530. Zie ook: RAG OA, 343 en B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 112. Stamkot schrijft dat Snoek en van Loozen in het stadsbestuur blijven, Burggraaf niet. Schepenen die blijven zijn Willem van de Wetering, Cornelis Vink en Zeger van de Wetering.

⁴⁶⁷ C. van Zomeren, *Beschryvinge*, 499 e.v. Vanaf 1393 is er melding van burgemeesters. In 1414 is de eerste drost genoemd. In 1454 de eerste schout. Vanaf 1500 de thesauriers, in 1504 de eerste pensionaris, in 1505 de eerste secretaris.

⁴⁶⁸ H. Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht, 1940, 25 e.v. De stadsrechten van Otto van Arkel (1382) bevatten de oudst bekende schriftelijke bepalingen over het stadsbestuur. Een belangrijk privilege voor de ingezetenen, genoemd in het eerste artikel, is rechtspraak door de Gorcumse schepenen.

handhaven van de rechten van de kerk en legt rekening en verantwoording af aan de Heer van Arkel. Verder is hij kastelein van het stadskasteel en hij heeft een belangrijke stem in het jaarlijks “verstellen van de Weth”, de vervanging van het stadsbestuur. Ook houdt hij toezicht op het onderhoud van dijken en watergangen in het Land van Arkel.⁴⁶⁹ Als de drost zelf afwezig is neemt zijn plaatsvervanger, stadhouder genoemd, de functies waar.

In 1557 is in opdracht van Philips II de Gorcumse vroedschap ingesteld als college van vierentwintig personen, te selecteren uit de stedelijke elite. De voorzitter en het vijfentwintigste stemhebbend lid is de drost.⁴⁷⁰ De vroedschap staat boven het college van burgemeesters en schepenen. De leden zijn geselecteerd uit de “rykste, notabelste, beqaamste ende vreedsamigste van de Steden”. Het lidmaatschap van de vroedschap is in principe blijvend. Nieuwe leden komen gewoonlijk via een proces van coöptatie binnen ter vervanging van leden die zijn overleden of naar elders vertrokken. De vroedschap wijst uit haar midden burgemeesters en schepenen aan. Ieder jaar, op 28 april, moeten de burgemeesters en de schepenen een dubbeltal aanwijzen voor vervanging van de thesauriers. Hieruit maakt de drost een keuze. De thesauriers moeten de goederen en de geldelijke middelen van de stad beheren en geen andere stadsambten bekleden. De oudste thesaurier doet de financiële zaken, de jongste is verantwoordelijk voor het onderhoud van de publieke gebouwen, hij “zal wezen Fabrycq dezer Stede”. Onder zijn beheer valt ook de Sint Maarten en Sint Vincentius kerk met toren. De vroedschap heeft recht op een schrijver, een betaalde functionaris die de resoluties van de vroedschap dient vast te leggen. De stadssecretaris, benoemd door de landsheer, controleert en registreert alle belangrijke inkomende en uitgaande stukken. Ook is hij de griffier die de vonnissen van de schepenen vastlegt. De stad heeft verder een pensionaris in dienst, gewoonlijk een jurist. Hij is de belangrijkste adviseur van de vroedschap betreffende staatkundige zaken en externe betrekkingen. De vroedschap is verantwoordelijk voor de jaarlijkse benoeming van kerkmeesters, gasthuismeesters, leprooshuismeesters (later pesthuismeesters), Heilige Geest meesters, manhuismeesters, bagijnmeesters en weesmeesters, ook vondelingvaders genoemd.

De handgeschreven naamlijsten vanaf 1558 weerspiegelen de bestuurswijzigingen van 1557. De lijst van 1558 bevat de naam van de drossaard, twee burgemeesters, zeven schepenen, eenentwintig vroedschappen, twee secretarissen, twee thesauriers, drie gasthuisvaders, twee weeshuisvaders, zes Heilige Geest meesters en zeven hoogheemraden. De lijsten van de jaren daarna zijn niet allemaal zo uitgebreid. Drost, burgemeesters en schepenen zijn gewoonlijk voor ieder jaar vermeld. Dat geldt ook voor schout, secretaris en pensionaris. Van de overige functies vermelden de naamlijsten gewoonlijk maar een gedeelte. De naamlijsten kunnen we

⁴⁶⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 115 e.v.

⁴⁷⁰ RAG OA, 343, *Naamlijst regeerders 1417-1719*. De folianten zijn niet genummerd. De instelling van de nieuwe vroedschap op gezag van Philips II is te vinden direct na de *Naamlijst* van 1557. Deze maatregel is genomen na “oetmoedige supplicatie van onsen lieven beminden, den Burgemeesters, scepenen ende regierders vanden stede van Gorinchem in onse lande van Arckel”. De bestuurlijke taak van het kleine college van burgemeesters en schepenen valt onevenredig zwaar op de paar mensen die voldoende middelen bezitten zonder een ambacht of koopmanschap uit te oefenen. Andere vooraanstaande burgers zijn druk met hun handel en ambacht en weigeren daarom vaak hun zetel te bezetten in de oude en nieuwe raad, de voorganger van de vroedschap. In de nieuwe opzet, vierentwintig leden plus de drost als voorzitter, mogen poorters die aangezocht zijn de zetel niet weigeren. De vroedschap kiest uit haar midden de burgemeesters en de schepenen. Veel andere regentfuncties zijn voortaan vaak ingevuld door leden van de vroedschap. Een nadere uitwerking is van september 1560.

gebruiken als basis voor een tabel waarin we de combinatie “voornaam, patroniem, voorvoegsel, naam, jaar en functie” vastleggen. Na correcties en aanvullingen met wat er te vinden is bij Van Zomeren en in bewaard gebleven brieven en akten beschikken we voor de periode 1558-1580 over een lijst van meer dan elfhonderd regels met de genoemde combinatie.⁴⁷¹ Dat biedt de gelegenheid tot het beoordelen van de wijzigingen en de continuïteit in de magistratuur en de bijbehorende regentenfuncties. Discontinuïteit kort na 1566, zeker in combinatie met terugkeer in de magistratuur na 1572, wijst op reformatorische gezindheid. Discontinuïteit kort na 1572 en terugkeer in de magistratuur na 1576 wijst op rooms-katholieke gezindheid. Continuïteit voor en na 1572 wijst op het behoedzaam uitstellen van een principiële keuze.

4.3.2 Analyse van de magistratuurlijsten

Na sortering van de tabel met namen, jaren en functies op de velden (naam, voornaam, patroniem, voorvoegsel, jaar, functie) kijken we naar personen of families die in de periode 1558-1580 zeven of meer functie-jaren vervuld hebben in Gorinchem. Van de 1133 verzamelde functie-jaar regels komen er zo 926 terecht op 44 verschillende persoons- of familienamen. Regentenfamilies maken gewoonlijk geruime tijd deel uit van het stadsbestuur. Gebeurtenissen die aanleiding kunnen geven tot meer dan natuurlijk verloop zijn het Wonderjaar, de aansluiting bij de Opstand en de Pacificatie van Gent. In een samenvatting van bovengenoemde tabel, te vinden in Bijlage 4.2, kijken we naar continuïteit en afwezigheid in de jaren rond die gebeurtenissen.

Voor en na de aansluiting bij de Opstand in 1572:

De namen Van Aalst, Van Brakel, Van Drunen, Dudijn, De Feijter, Van Kuijl, Van Loosen, Van Muilwijk, Van Reimerswaal, Van Ruwen, Van Sevenbergen, Snoeck, Vinck, Van Voorn en Van de Wetering komen we voor en na 1572 zonder opvallende hiaten tegen. Van Drunen zien we alleen als weeshuisvader en gasthuisvader. Dudijn is in de gehele periode genoemd als secretaris. Van Kuijl is lange tijd schout maar hij is ook vroedschap, Heilige Geest meester, weeshuisvader en gasthuisvader geweest. Van Loosen is een paar jaar genoemd als vroedschap, burgemeester en hoogheemraad. Daarna is hij vele jaren pensionaris. Van Reimerswaal is na 1573 niet meer genoemd. Van Zomeren vermeldt Van Voorn in alle jaren 1558-1594 als secretaris.⁴⁷² Op de handgeschreven lijsten zijn tot na 1590 gewoonlijk twee secretarissen en de pensionaris vermeld, “Splinter Vervoorn”, “G. Dudyn” en “Zebastiaen van Loosen”. Dit blokje tekst is vaak geschreven in een ander handschrift dan de namen van de

⁴⁷¹ RAG OA, 343, *Naamlijsten* 1558 e.v. De persoonsnamen in de handgeschreven naamlijsten vertonen per jaar variaties, in schrijfwijze van voornaam, patroniem en achternaam en het al dan niet vermelden van een patroniem of achternaam. Van Zomeren volgt zijn eigen schrijfwijze voor namen. Dat geldt ook voor akten en brieven. In de resulterende lijst zijn de regels opgenomen na een zekere “normalisatie” van schrijfwijze. Zij geven dan expliciet een naam, jaar en functie weer. Dat normaliseren kan enkele foutieve identificaties veroorzaakt hebben. Niet normaliseren veroorzaakt echter veel meer foutieve niet-identificaties. Als in een bepaald jaar maar enkele leden van de vroedschap vermeld zijn, kunnen we met enig vertrouwen aannemen dat de veel andere leden van het vorige jaar nog zitting hebben. Van deze mogelijkheid tot impliciete uitbreiding van de tabel is geen gebruik gemaakt. Gerard Dudijn is vermeld als secretaris van 1550 tot na 1600.

⁴⁷² C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 527 e.v.

andere genoemde functionarissen. Het ziet er dan uit als een latere toevoeging. Van Voorn is niet al die jaren in functie geweest. We komen op hem terug in hoofdstuk 6.

De andere hierboven genoemde namen vinden we voor en na 1572 terug in een waaier van functies in de magistraat en bij de zorginstellingen.

Voor de vlucht in 1567 en na de aansluiting bij de Opstand in 1572:

De namen Van den Heuvel, Vogelsanck en Van Grootvelt verdwijnen uit de magistraatslijsten van 1567-1571. Van den Heuvel en Vogelsanck vinden we op de lijsten van bij verstek veroordeelden in 1567.⁴⁷³ Peter Jansz. Grootvelt is tot 1567 vroedschap en dijkgraaf. Adriaan Jansz. Grootvelt is vanaf 1572 te vinden in de eerder genoemde waaier van functies. Het verband van afwezigheid van deze naam met reformatorische gezindheid van de broers ligt voor de hand maar het is niet direct bewijsbaar.

Na de aansluiting bij de Opstand in 1572:

Vanaf 1572 komen we de namen Van der Aa, Boom, Kruijdaan, Van Noort, Ottensz., Pieck en Van de Werve tegen. Philips van der Aa is benoemd door Willem van Oranje als gouverneur en drost. Leden van deze familie staan ook al genoemd als drost in de 15^e eeuw en in de tijd van Karel V. Van Noort en Pieck komen we tegen in het eerste consistorie. Zij hebben direct na de aansluiting bij de Opstand duidelijk kleur bekend. Van de Werve komt pas vanaf 1575 voor. Direct verband met religieuze voorkeur is hieruit niet af te leiden. Dit geldt ook voor Kruijdaan. Voor het eerst genoemd in 1572 maar niet in 1574-1576.

Voor de aansluiting bij de Opstand in 1572 en na de Pacificatie in 1576:

De namen Servaas Adriaansz, Van Asperen, Van den Bosch, De Burggraaf, Van Houweligen, Van Leerdam en Vervooren zien we voor 1573 en na 1575 in de magistraatslijsten. Bij Adriaansz, Van den Bosch, de vier broers De Burggraaf en Van Leerdam kunnen we verband met de Pacificatie van Gent vermoeden. Bij Van Asperen niet. Jan Claasz. van Asperen is niet meer genoemd na 1572. Reijer Jansz. van Asperen is in 1566 genoemd als actief beeldenstormer. Een scheidslijn binnen een familie ligt meer voor de hand.

Tot de aansluiting bij de Opstand in 1572:

Namen die veel voorkomen tot en met 1572 en daarna niet meer zijn De Bie, Van Broekhuijsen, Calf, Dierhout, Den Haan, Van der Haar, Matthijs Neijensz., Hessel Segersz., Turck, De Vries en Van Zircxee. Neijensz. en Segersz. komen al niet meer voor na 1568 en 1567. Zij zijn niet genoemd in de vonnissen van de Raad van Beroerten. Vermoedelijk zijn zij overleden of gestopt vanwege ouderdom. Caspar Turck is de in 1558 benoemde drost die zijn koning trouw blijft. De scheidslijn loopt dwars door zijn familie. Zijn zoon Alexander dient Willem van Oranje. De andere namen wijzen naar leden van families die soms al meer dan honderd jaar in de magistraatslijsten voorkomen. Zij hebben vermoedelijk uit overtuiging besloten niet tegen koning en kerk te willen rebelleren.

⁴⁷³ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735, 86, 326.

4.3.3 Verandering en continuïteit

Als we het bovenstaande overzien nemen we een bescheiden mate van wetsverzetting waar na de aansluiting bij de Opstand. Een groepje principiële rooms-katholieken verlaat het stadsbestuur. Enkele principiële gereformeerden keren terug en enkele gereformeerden bekennen nu kleur. Maar een vrij grote groep is voor en na de aansluiting zonder onderbreking vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Een centrale figuur in deze groep is Jan Snoeck Jacobsz. Hij is al vanaf 1534 betrokken bij het stadsbestuur, in tal van functies.



16: Jan Snoeck (ca. 1530)

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat Jan Snoeck in 1565 mede verantwoordelijk is voor de geruststellende rapportage over het kerkelijk leven in Gorinchem. In 1567 tekent hij als leenman de nieuwe eed van trouw aan Philips. In 1568 zit hij niet in het stadsbestuur dat de doodvonnissen tegen twee Gorinchemse kettters uitspreekt. In 1572, ten tijde van de veroordeling van twee Gorinchemse katholieken, is hij wel Heilige Geest meester en hoogheemraad maar geen lid van de vroedschap. Dat staat niet in de weg dat de stad hem als burgemeester afvaardigt naar de eerste vrije Statenvergadering in juli 1572. Zijn buitenhuis in Schelluinen is tijdens de opmars van de geuzen in 1572 en de opmars van de Spanjaarden in 1574 niet verwoest. In de genealogie van de familie Snoeck vinden we “Jan Snoeck Jacops” als zoon van “Jacop Snoeck Jansz” en “Adriana Ketelaer”, geboren in 1510. Hij is in 1533 gehuwd met Anna van Sevenbergen. Zijn zuster is de echtgenoot van Joost van Rijswijk. De familie Snoeck is door huwelijk verwant met veel regentenfamilies zowel uit de groep die voor en na 1572 in het stadsbestuur zit als uit de groep die in 1572 vertrekt. Tot in de 17^e eeuw zijn er leden van de familie die voor de magistraat trouwen maar ook leden van de familie die in de gereformeerde kerk trouwen. Matthijs Snoeck Hendricksz, een kleinzoon van Jan, trouwt in 1592 voor de magistraat met een dochter van “Franchois van Broeckhuysen Danielsz.”, een magistraat die na 1572 niet terugkeert in de vroedschap.⁴⁷⁴ Jan Snoeck Jacobsz. heeft door zijn behoedzame wijze van werken vermoedelijk veel bijgedragen aan de continuïteit van het stadsbestuur voor en na de aansluiting bij de Opstand.

4.4 De gevolgen voor de zorginstellingen

In de periode 1572-1580 blijven de zorginstellingen gevestigd op de plaats waar zij voor 1572 ook al te vinden zijn. Het onderwijs en de geestelijke verzorging wijzigen natuurlijk wel.

4.4.1 Gasthuis, oudemanshuis en Bagijnhof

Het oude gasthuis blijft in functie tot het eind van de 16^e eeuw. Onder de gasthuismeesters, benoemd door de vroedschap, komen veel namen voor uit de regentenfamilies die voor en na

⁴⁷⁴ F. Beelaerts van Blokland, “De eerste tien generatiën van het Gorinchemse regentengeslacht Snoeck”, *De Nederlandse Leeuw*, 27 (1909): kolom 45 e.v.

1572 gebleven zijn.⁴⁷⁵ Er is geen overlap met het consistorie zichtbaar. In de acta van het consistorie of de classis uit deze jaren komen we het oude gasthuis niet tegen.

Het oudemanshuis, gevestigd op de locatie Molenstraat 28, blijft in functie tot 1753, ondanks een flink aantal verzoeken in de loop der jaren tot oprichting van een diaconaal “Armhuys”. Pas na 1750 krijgen de diakenen toestemming tot het vestigen daarvan in de Westwagenstraat. De broeders schrijven dat het hen gaat om “het nut en voordeel van de Armen Oude Liederen en Kinderen, aan haare zorge toevertrouwt.” De diakenen vinden dat de bestaande verzorging “by die geenen daar zy nu besteed zyn, die alleen dezelve aannemen om voordeel daarvan te trekken;” te wensen overlaat. Dat geldt ook voor de zielszorg: “haar eeuwige Zielstaad, en een aannaderende eeuwigheid, by haar voor de deur staande, daar hebben zy geen occasie toe, hoorende noyt van Godt, of Godsdienspreken”.⁴⁷⁶

De diakenen hebben hier zeker een punt. In de regels van voor 1572 zijn zowel aan de bewoners van het oudemanshuis als aan die van het Bagijnhof uitgebreide godsdienstige plichten opgelegd. Die kunnen na 1572 natuurlijk niet ongewijzigd nageleefd worden. De acta van de classis en het consistorie zwijgen over dit onderwerp.

Het Bagijnhof blijft in functie tot 1604. Daarna vinden we op die locatie het pesthuis, het nieuwe gasthuis en het oude vrouwenhuis. We komen hier op terug bij het bespreken van de bestemming van de kerkelijke goederen. Die instellingen kennen, net als het oudemanshuis, een bestuur van regenten aangewezen door de vroedschap.

4.4.2 Weeshuis

Bestuurlijk verandert er in de periode na 1572 niet zo veel. Het weeshuis is pas sinds 1558



17: Hilleke de Roy

operationeel. Als bestuurders zien we onder meer Van de Wetering (1573), Van den Heuvel (1574) en Van Sevenbergen (1577). Zij zitten ook in het stadsbestuur voor 1572. Van den Heuvel is vanaf het begin bij het weeshuis betrokken, als stadsbestuurder en donateur. De bepalingen gemaakt bij de stichting in 1558 hebben we in het vorige hoofdstuk gezien.⁴⁷⁷ Die uitgebreide ordonnanties zijn kennelijk gewoon geldig gebleven. Uiteraard zijn de godsdienstlessen niet meer toevertrouwd aan kapelaan Vlijmen en pastoor Van Vechel. In een resolutie van de vroedschap van 1 april 1574 krijgt burgemeester Adriaan van den Heuvel de opdracht met de moeder van het weeshuis te overleggen over het aanstellen van predikant Wouter Aertsz. “tot stichtinge ende leeringe van de kinderen”.⁴⁷⁸ In de lidmatenlijst van 1575 vinden we “Hilleken Aertsd Moeder int Weeshuis” en “Weesmeester Peter Claesz”. De bepalingen betreffende de godsdienstige opvoeding zullen, net als die op de scholen, in de praktijk

⁴⁷⁵ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 46.

⁴⁷⁶ *Ibid.*, 92 e.v.

⁴⁷⁷ *Ibid.*, 55 e.v. Van Zomeren is voor 1700 vele jaren lid van de magistraat en weeshuisvader. Hij is goed thuis in weeshuiszaken. De fundatiebrieven en de ordonnanties van het weeshuis geeft hij integraal weer.

⁴⁷⁸ RAG AS, 3, F10. Het is dan al bekend dat Coolhaes vertrekt. Over Wouter Aertsz. zijn geen verdere gegevens bekend. Mogelijk is hij een broer van Hilleken Aertsd. In het Gorcums Museum vinden we een schilderij, hierboven afgebeeld, met omschrijving: “Portret van Hilleke de Roy Aertsdr, binnenmoeder van het weeshuis te Gorinchem, met vier weeskinderen, 1586”.

aangepast zijn aan de werkwijze van de Gereformeerde Kerk. Men heeft de gereformeerde scholing van de wezen niet te lang uitgesteld. Het leren bidden, het leren van de geboden, het voorlezen uit de Schrift en de zondagse kerkgang onder leiding van de binnenvader en – moeder, met strenge bepalingen betreffende ingetogen gedrag, zijn uiteraard nog steeds passend. Bij de eed van de functionarissen behoeft men alleen de woorden “en alle zyn Heyligen” weg te laten. De ordonnantie uit 1558 is pas in 1583 aangevuld met enkele aangescherpte bepalingen betreffende toelating van wezen en beheer van hun goederen. Over godsdienst is hierin niets vermeld.⁴⁷⁹ We hebben echter al gezien, zowel in de acta van het consistorie en de classis als in de lidmatenlijst, dat men aandacht heeft voor onderwijs en voor de reformatorische gezindheid van de onderwijsgevenden. Dat heeft zeker bijgedragen tot de latere groei van de gereformeerde kerk in Gorinchem.

4.5 De bestemming van de kerkelijke goederen

Na 1572 zijn de Staten en de stedelijke overheden in het bezit van het gezag hoewel Philips II tot 1581 in naam nog de soeverein is. Besluiten en maatregelen van revolutionaire overheden zijn juridisch bindend voor de onderdanen en zelfs voor de rechtmatige soeverein als deze zich weer in het feitelijk bezit van het gezag weet te stellen. Gegeven het gebruik en de bestaande rechten dienen we onderscheid te maken tussen:

- De kerken met bijbehorende goederen bestemd voor onderhoud.
- De pastoriegoederen bestemd voor het onderhoud van de dienaren van de kerk.
- De vicariën uitgegeven door particuliere personen.
- De kloosters met bijbehorende goederen bestemd voor onderhoud.⁴⁸⁰

De overheid is de beschermer van de christelijke religie. We hebben gezien dat op de statenvergadering van juli 1572 besloten is dat de stedelijke overheid aan gereformeerden en rooms-katholieken kerken toe zal wijzen voor vrije uitoefening van hun eredienst. Al in april 1573 verbieden de Staten de openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst. In de volgende jaren komen er verbodsbepalingen bij op rooms-katholieke samenkomsten in particuliere huizen en op openbaar optreden van leden van de clerus. De Staten hebben hier politieke redenen voor. Zij willen staatsgevaarlijke activiteiten onder de dekmantel van rooms-katholieke godsdiensttoefeningen tegengaan.⁴⁸¹ Maar hiermee kiest de overheid, als beschermer van de christelijke religie, ook welke de te beschermen religie is.

Het toewijzen van de Gorcumse Grote Kerk door de magistraat aan de gereformeerde gemeente past in dit kader. Zo ook het betalen van de kosten ten behoeve van de terugkeer van Henricus Vellems door de rentmeester van de kerkelijke goederen. Daarmee zijn de

⁴⁷⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 88.

⁴⁸⁰ J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie*. Amsterdam, 1910, 3.e.v. De auteur wijst er op dat een deel van de gefundeerde goederen na 1572 teruggaat naar het patrimonium waaruit een goed afkomstig is. Dat zal zeker gebeurd zijn voor de goederen waar de kanunniken van leven. Zij zijn vaak afkomstig uit vooraanstaande lokale families. Nadere gegevens ontbreken.

⁴⁸¹ M.G. Spiertz, “De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën”, *Trajecta*, 2 (1993): 3 e.v. Spiertz wijst op het duidelijke verband tussen de politieke keuzen van paus Gregorius XIII in de jaren na 1572 en het beleid van de Staten in deze.

rooms-katholieke poorters van Gorinchem echter niet rechteloos. Zij zijn beperkt in hun mogelijkheden tot openlijke uitingen van hun overtuiging maar blijven eigenaar van hun bezittingen en hun erfrechten zijn gerespecteerd. Het handhaven van bestaande rechten en privileges, een belangrijke drijfveer van de Opstand, speelt ook een rol bij de beschikking over het beheer van de kloosters en de geestelijke goederen die dienen ter voorziening in het onderhoud van de bewoners. De gebruikelijke weg voor de Reformatie is dat welgestelden daartoe een deel van hun patrimoniale goederen afzonderen en er de gewenste bestemming op vestigen. De gefundeerde goederen komen, meestal op verzoek, onder de geestelijke jurisdictie van de bisschop. De bisschop wordt geacht toe te zien op de juiste besteding of een nieuwe passende bestemming aan te wijzen als de oorspronkelijk bestemming niet meer bestaat.⁴⁸² De kloosters gaan al vanaf het begin van de 16^e eeuw achteruit, mede als gevolg van wanbeheer.

Het toezicht van de bisschoppen op de kerkelijke goederen in Holland en Zeeland vervalt na aansluiting bij de Opstand. Er komen daardoor veel kloostergoederen onder lokaal beheer. Dat leidt tot de nodige onregelmatigheden. Op 2 maart 1575 stellen de Staten van Hollandt “Acte en Ordre, noopende de regeeringe der Kercken-Goederen...”.⁴⁸³ De Staten hebben veel klachten ontvangen over het beheer van “Kercken, Pastoryen, Commanderyen, Canonisyen, Memorien, ...Heylige Geest, Wees, Arme Huys-sitten...” zowel in de steden als op het platteland. De Staten bepalen dat magistraten en regeerders van de steden en de dorpen jaarlijks kerkmeesters, Heilige Geest meesters, weesmeesters en andere functionarissen aan moeten stellen. Zij dienen voor behoorlijk onderhoud van de gebouwen en de armen te zorgen. Wat overblijft, moet men gebruiken voor het onderhoud van schoolmeesters, predikanten en voor de alimentatie van gezagsgetrouwe voormalige rooms-katholieke geestelijken. De rol van de ontvangers is gereduceerd ten gunste van lokale, door de magistraat benoemde, rentmeesters. Die zijn verplicht, jaarlijks “na goede oude gewoonte” rekening en verantwoording aan de magistraat af te leggen. De magistraat neemt dus het volledige beheer over.

4.5.1 De kloosters

We bezien hierna hoe het de kloosters in Gorinchem onder dat beheer vergaat.

Het Minderbroedersklooster

Het klooster van de Minderbroeders in de Arkelstraat staat na 1572 leeg. Over de bestemming is enkele jaren later onenigheid ontstaan tussen de magistraat en de predikanten.⁴⁸⁴ Eind 1576 hebben de predikanten aan de Staten van Holland gevraagd de gebouwen te mogen afbreken ten behoeve van hergebruik en verkoop van de afkomende materialen. Het doel is herstel van de Grote Kerk die er slecht aan toe is. Mede namens de Staten draagt de Prins van Oranje de Gorcumse magistraat op hier binnen veertien dagen werk van te maken. Als de magistraat dat

⁴⁸² J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen*, 1910, 35 e.v. Voor goederen ten behoeve van de kerkfabriek vraagt men gewoonlijk die geestelijke jurisdictie niet. De kerkfabriek staat al onder toezicht van de magistraat.

⁴⁸³ C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck*, IV, 1705, 345.

⁴⁸⁴ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 32 e.v.

nalaat zijn “den Supplianten geconsenteert ende geauthoriseert mits dezen” het werk eigenmachtig uit te doen voeren. De opbrengst zou voor de helft naar de stad gaan en voor de helft naar het herstel van de kerk. Uit een brief van 13 december van de Staten blijkt dat de magistraat geen gehoor gegeven heeft aan die eerdere opdracht. De Staten schrijven aan de magistraat “dat wy persisteren by de voorz: Ordonnantie”. Men mag de kerkendienaars niet beletten de sloop voort te zetten. De opbrengst is nu geheel bestemd voor herstel van de kerk. De magistraat bestemt het vrijkomende terrein tot veemarkt, de huidige niet meer als zodanig gebruikte Varkensmarkt. De relatie tussen de predikanten en de magistraat staat in 1576 kennelijk onder druk. Dat geldt ook voor de verhouding met de Prins. De burgemeesters in 1576 zijn Dirk van Brakel en Willem van de Wetering. Zij zijn niet bekend als lidmaat van de gereformeerde gemeente. Mogelijk hangt de verslechterde relatie samen met de in 1575 gesignaleerde onvrede over de legering van nieuwe vendels in de stad en met de conflicten in 1576 waarbij Middeldorpius betrokken is. Nadere gegevens ontbreken. Na de terugkeer van Vellemius in 1578 zijn de relaties van de magistraat met de kerk en met de Prins van Oranje gewoonlijk weer goed.

Het Agnietenklooster

De vrouwenkloosters zijn na 1572 nog geruime tijd bewoond gebleven. Het Agnietenklooster ten zuiden van de Grote Kerk blijft bewoond tot 1584. De magistraat neemt, na overleg met de Staten, het bestuur en de administratie van de kloostergoederen over maar zorgt ook voor het levensonderhoud. Die verzorging betreft onder meer medische zorg door de chirurgijn, turf en diverse soorten levensmiddelen en drank.⁴⁸⁵ Het Agnietenklooster komt na 1584 leeg te staan. De stad verkoopt de gebouwen en het terrein aan belangstellende poorters.⁴⁸⁶ Het klooster Mariënhage bij de Arkelse Dam, de dochterinstelling uit 1444, blijft nog enkele tientallen jaren bestaan. Nog in 1596 beleent Walraven van Brederode, heer van Vianen en Ameide het “convent van Arkel geheten Onze Vrouwen Hage” met halve hoeve land te Arkel. De laatste zuster van dit klooster, Neeltje Zacharias, zou in 1613 zijn overleden in Utrecht.⁴⁸⁷

4.5.2 Het Bagijnhof

Het Bagijnhof aan de Haarstraat blijft bewoond tot 1604. Het terrein van het Bagijnhof is aan het einde van de 16^e eeuw verruimd en krijgt gaandeweg een nieuwe bestemming. Het voormalige Bagijnhof groeit uit tot een complex met een drietal zorginstellingen. Na het overlijden van de laatste bagijn zien we een soort voorzetting van het Bagijnhof in de vorm van een oude vrouwenhuis. Dat is gevestigd in het voormalige patershuis op het terrein van het Bagijnhof.⁴⁸⁸ De andere twee zijn opvolgers van zorginstellingen elders in de stad.

⁴⁸⁵ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, (2014): 51. Zie ook: RAG AS 1, 1.1, 2819.

⁴⁸⁶ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 26. Volgens Van Zomeren is het klooster in 1572 geplunderd en verwoest. Dat is niet plausibel. Alleen bij de Blauwe Toren is geweld gerapporteerd in eigentijdse bronnen. De kapel van het klooster, aan de Boerenstraat, is in latere bebouwing opgenomen. Muurdelen met fresco's uit die tijd bestaan nog steeds. Ook een trapgevel van het hoofdgebouw is nog zichtbaar aanwezig in de huidige bebouwing van de hoek Groenmarkt-Zustersteeg.

⁴⁸⁷ NA, Nummer archief inventaris: 3.22.01.01, 183.

⁴⁸⁸ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 26.

Het nieuwe gasthuis

Vanaf 1598 is het nieuwe gasthuis op het terrein van het Bagijnhof gevestigd, volgens Van Zomeren “ten dienste der Armen en gequetste Personen”.⁴⁸⁹ Dat is weinig nauwkeurig.

De Staten van Holland kennen op 26 oktober 1599 de goederen van het klooster Den Hem aan Gorcum toe ter bekostiging van het nieuwe gasthuis. In de aanhef van de genoemde resolutie lezen we:

“Alsoo Burgemeesteren ende Regeerders der Stad Gornichem tot meermalen verthoont en te kennen gegeven hebben dat het nieuwe Gasthuys binnen selver Stede wesende tot dienst ende gerief vanden Lande, nodelijck gebenificeert sal moeten worden met eenige Goederen ende Inkomsten tot soulagement, assistentie ende onderhoudt vande miserable desolate Weduwen en Wesen van Soldaten en andere in’s Landts dienst gebruyckt, ghebleven, ende verarmt aldaer ontfangen, ende sulcks versocht dat de suyvere inkomsten vande Convente Goederen vanden Hem buyten Schoonhoven daer toe souden mogen vergunt worden ende geeygent....”⁴⁹⁰

Uit de verdere tekst blijkt dat de Staten aan Gorcum al eerder een voorlopige subsidie van 300 gulden per jaar toegekend hebben uit de inkomsten van nader aan te wijzen geestelijke goederen. De Staten hebben “goede informatie genomen” van de de kosten en lasten van het genoemde klooster. Zij besluiten nu dat alle inkomsten uit het bezit van Den Hem aan Gorcum komen, ten behoeve van het onderhoud van de groep weduwen en wezen die in de aanhef genoemd zijn. Gekoppeld hieraan is dat:

“de voorzegde van Gornichem oock daer tegens dragen ende betalen sullen alle de kosten en lasten vande alimentatien vande Conventualen, die syluyden doen sullen ter dispositie van de Heeren Gecommitteerde Raden...”

De rentmeester van het klooster, Joost Janz., blijft belast met de uitvoering van het beheer.

We zien in deze resolutie dat het beheer van de voormalige kloostergoederen er sinds 1575 behoorlijk op vooruit gegaan is. Er is veel minder ruimte voor onregelmatigheden. Het doel van de toekenning is duidelijk omschreven. De verplichting tot alimentatie ligt vast en de beslissing tot toekenning daarvan is aan de Staten. Diverse rechthebbenden maken gebruik van die mogelijkheid.⁴⁹¹ In de marge van de resolutie is aangetekend: “Den Burgermeester van Schoonhoven, Botter, hierop alvoorens ghehoort heeft hem daer tegens ghestelt”. Maar de argumenten van Gorinchem geven kennelijk de doorslag.⁴⁹²

Het nieuwe pesthuis

Na 1568 is er in Gorinchem pas in 1599 weer sprake van een pestepidemie. In 1574/1575 is er wel sprake van pest in Rotterdam en bij Vianen maar over Gorcum vinden we in die jaren geen berichten.⁴⁹³ In een resolutie van de vroedschap uit 1599 lezen we: “door den raad

⁴⁸⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 26.

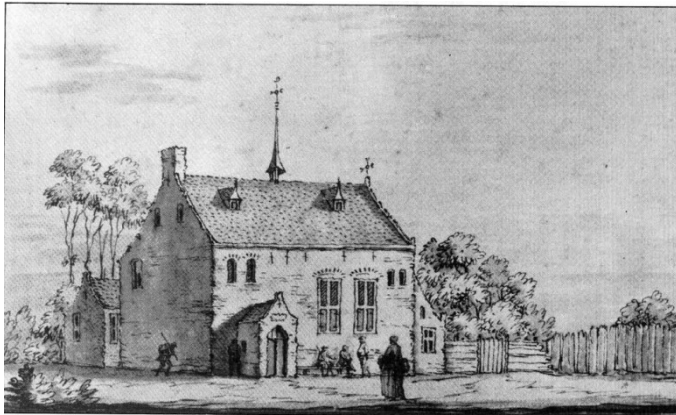
⁴⁹⁰ NA, Nummer archief inventaris: 3.22.01.01, 144. De tekst van deze resolutie is te vinden in: RAG, Stadsarchief Gorinchem, Regeeringscolleges, Hoofdstuk 31, 1.33 (1599): 466.

⁴⁹¹ NA, Nummer archief inventaris: 3.22.01.01, 144, 145.

⁴⁹² H. van Berkum, *Beschryving der Stadt Schoonhoven*, Gouda, 1762, 447. Zie ook: *Ibid.*, 579 e.v. We vinden Barent Maartensz. Botter in de magistraatslijsten van 1584 tot 1602. Hij is bij herhaling burgemeester, maar niet als zodanig genoemd in 1599.

⁴⁹³ L. Noordegraaf, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1996, 52, 140.

geresolveert dat men met den eersten zal vereyschen na een zieckmr. omme gestelt te worden int pesthuys”.⁴⁹⁴ Er is in 1599 dus wel een pesthuis in Gorcum maar de positie van pestmeester is vacant. In 1602 is op de noord-oosthoek van het Bagijnhof het nieuwe pesthuis gebouwd. Dat is de tegenwoordige hoek van de Katerstraat en de Bagijnwalstraat.⁴⁹⁵



18: Het nieuwe pesthuis op het Bagijnhof

Van Zomeren schrijft dat vestiging van een pesthuis binnen de stadswal ongebruikelijk is, maar deelt niet mee waarom de oude locatie buiten de stad verlaten is. Van Andel, verwijzend naar Van Zomeren, zegt dat hij het waarom hiervan niet heeft kunnen ontdekken.⁴⁹⁶

Toch ligt de verklaring voor de hand. De stad is in de periode 1580-1600 sterk uitgebreid en van nieuwe vestingwerken voorzien. Het oude pesthuis staat “buyten Arckelpoort aen den grafdijk”. Het oude pesthuis ligt dus net buiten de muur tussen de twee oude Arckelpoorten. Bij de nieuwe vesting ligt daar het terreplein van bastion I. Het oude pesthuis moest daarom weg. Bij het Bagijnhof is door de uitbreiding juist veel onbebouwde extra ruimte, binnen de wal, toegevoegd.⁴⁹⁷ Het nieuwe pesthuis daar neerzetten is een goedkope oplossing en de vestinguitbreiding is al duur genoeg geweest. Het nieuwe pesthuis krijgt geen eigen kapel. Datzelfde geldt voor het oude vrouwenhuis en het nieuwe gasthuis.

4.6 Conclusies

In de beschouwde periode speelt Gorinchem een politieke en staatkundige rol die de stad daarvoor en daarna niet toekomt. De regelmatige vertegenwoordiging in de Staten is het gevolg van de afwezigheid van Amsterdam en vanaf 1573 ook Haarlem tot na de satisfactie van 1578. Dat Gorcum bekwame en ervaren bestuurders afvaardigt, zoals Snoeck, Van Ruwen, Van Loosen en Van den Heuvel, draagt daaraan natuurlijk bij. We komen hen tegen als onderhandelaars en ondertekenaars bij belangrijke verdragen die de vrijheid van geweten hoog in het vaandel hebben. De strategische keuzen die de Spaanse legerleiding maakt en het verloop van de oorlogshandelingen leiden er toe dat Gorinchem gevrijwaard blijft van directe deelname aan de strijd. De keuze van de stad onder leiding van de zittende magistraat voor aansluiting bij de Opstand en de terugkeer van Adriaan van den Heuvel, ervaren bestuurder en gematigd calvinist, in het stadsbestuur is de basis voor een opmerkelijke bestuurlijke continuïteit. De toewijzing van de Grote Kerk aan de gereformeerden en het daarbij behorende verwijderen of bedekken van de rooms-katholieke beelden en muurschilderingen

⁴⁹⁴ M.A. van Andel, “Pestepidemieën te Gorinchem”, (1913): 1851.

⁴⁹⁵ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 26, 90. Zie ook: A.J. Busch, “De verpleging van krankzinnigen in Gorinchem”, OGV, 12-2/3 (1995): 82. Pentekening van het nieuwe pesthuis. Dat is later ook in gebruik voor de verpleging van krankzinnigen. In de 19^e eeuw omgebouwd tot kazerne.

⁴⁹⁶ M.A. van Andel, “Pestepidemieën te Gorinchem”, (1913): 1853.

⁴⁹⁷ A. Horsthuis, *Wallen en Poorten*, Gorinchem, 1997, 13. Op de daar weergegeven tekening van Colthoff is dit fraai te zien. Zie ook: 5.1.1 Vestingwerken en Garnizoen.

gebeurt in opdracht van de magistraat. De vorming van de eerste publieke gereformeerde gemeente in Gorinchem staat onder leiding van de al genoemde Adriaan van den Heuvel. Het communicatiekanaal tussen de magistraat en het eerste consistorie is kort en direct en dat bevordert de vreedzame ontwikkeling van de gemeente in de stad die grotendeels nog niet bij die gemeente aangesloten is. De directe invloed van de magistraat blijkt heel duidelijk uit de keuze en de benoeming van de eerste predikanten. Vellemius en Coolhaes zijn geen voorbeelden van calvinistische rechtzinnigheid. De magistraat kiest er bewust voor juist hen naar Gorinchem te halen. Als de eerste Synode van Dordrecht Vellemius afzet nemen magistraat en consistorie het eensgezind voor hem op. Een opvolger van Vellemius, Henricus Middeldorpius, zorgt bij herhaling voor problemen in de stad. Dat leidt tot zijn ontslag, zonder attestatie. De classis vermaant zonder succes tot herstel in zijn ambt en zorgt dan zelf maar voor een verklaring dat Middeldorpius recht van leer en leven is. Eind 1577 komt Vellemius weer in beeld. Uit zijn schuldbelijdenissen blijkt dat hij niet zo recht van leer en leven geweest is. De magistraat en het consistorie van Gorinchem, wereldwijd als bestuurders in een stad met drukke markten en veel doorgaand reizigersverkeer, zijn vergevingsgezind. Zij schrijven over diens “waere boetvaardicheit” en willen Vellemius graag terug als herder en leraar. De steun voor Vellemius is opmerkelijk. Hij staat al kort na Van Vechel, de laatste pastoor voor de Opstand, op de Gorcumse kansel. Vermoedelijk is Vellemius pastoraal veel meer gewaardeerd dan Van Vechel. Een opvallend kenmerk van de eerste predikanten en van de grondlegger, Adriaan van den Heuvel, is dat wij hen moeten rekenen tot de politieke vrienden van de Prins van Oranje. Van den Heuvel komen we voor 1572 al als agent van de Prins tegen. Coolhaes houdt de inaugurele rede van de Universiteit van Leiden. Michaelis maakt mede de weg vrij voor het huwelijk van de Prins met Charlotte de Bourbon. Van Velt is de predikant die als eerste preekt in IJsselstein, een heerlijkheid onder patronage van de Prins. De genoemde predikanten zijn bijna allen voormalige geestelijken van de Rooms-katholieke Kerk, geschoold in en rond Keulen in de jaren vijftig. Mogelijk kennen zij elkaar al uit hun studietijd en uit de periode van de hagenpreken.

De kleur van de eerste gemeente in Gorinchem is duidelijk gematigd calvinistisch, gericht op het voorkomen van onlusten in de stad mede door het onderhouden van goede contacten met de magistraat. Die gemeente is met ongeveer tweehonderd lidmaten bepaald niet klein voor die periode. Op de ledenlijst komen we een doorsnede van de beroepsbevolking tegen, maar ook de elite is vertegenwoordigd.

De bestemming van de kerkelijke goederen in Gorinchem toont mede de veel kleinere rol van de kerk in het maatschappelijk leven na de reformatie. De Gereformeerde Kerk kent maar twee van de zeven sacramenten die de Rooms-katholieke Kerk bedient. Ook is het geloofsleven veel meer een persoonlijke zaak geworden. De vernieuwde zorginstellingen hebben geen eigen kapel met een vaste geestelijk verzorger meer. De magistraat betaalt de kosten van het nieuwe gasthuis uit de opbrengst van kloostergoederen, maar zorgt daarbij wel voor voor alimentatie van de voormalige conventualen.

We kunnen concluderen dat de voor Gorinchem gelukkige afwikkeling van de strijd in Holland, samen met de bewust gevolgde gematigde lijn van de magistraat en het consistorie, het fundament is voor het vervolg van de reformatiegeschiedenis in de stad vanaf 1580.

5. Verdere ontwikkeling en consolidatie (1580-1610)

In Gorinchem zijn begin 1580 de problemen rond de eerste predikanten achter de rug. Rudolfus Veltius is de senior predikant. Hij werkt tot zijn overlijden goed samen met Henricus Vellemius, in 1578 weer toegelaten tot het ambt. In het verloop van de geschiedenis van de stad en de gereformeerde gemeente in de periode 1580-1610 zien we regelmatig een verband met de politieke en militaire gebeurtenissen die het verloop van de Opstand bepalen. We beginnen daarom met een beknopt overzicht van die gebeurtenissen. Beschrijving in meer detail is in ruime mate beschikbaar. We vervolgen met een kort overzicht van de uitbreiding van de stad aan het eind van de 16^e eeuw, de aanleg van nieuwe vestingwerken en het garnizoen. Daarna maken we kennis met de classis, de predikanten en de gemeente na 1580.

De Classis Gorinchem is vanaf 1578 in bedrijf. De meeste acta zijn bewaard gebleven. De predikanten komen in de bestaande vakliteratuur, zoals het BLGNP en het NNBW, beperkt aan bod. Van de gereformeerde gemeente zijn enkele ledenlijsten van rond 1580 en de lijsten van nieuwe lidmaten uit de periode 1587-1610 bewaard gebleven. Dat biedt de mogelijkheid tot analyse van aantallen, herkomst en maatschappelijke positie.

Na deze kennismaking buigen we ons over zaken waarmee men zich heeft bezig gehouden. Gezien de hoeveelheid beschikbare gegevens beperken we ons tot enkele zaken die intensief en gedurende een langere periode aan de orde zijn. We kiezen voor toezicht op predikanten in de classis, huwelijkszaken in Gorinchem en positiekeuze in de zich ontwikkelende leergeschillen tussen remonstranten en contraremonstranten. De politieke en militaire context waarin de Gorcumse gereformeerde kerk zich ontwikkelt en consolideert, is vanaf 1580 in belangrijke mate gewijzigd.

Politieke ontwikkelingen

De relatie tussen Philips II en zijn Hollandse onderdanen is na het “Eeuwich Edict” verder verslechterd. De koning ziet de Prins van Oranje als de kwade genius die hierachter zit. Philips besluit de Prins in de ban te doen. De ban komt uit in maart 1580, de apologie van de Prins in oktober.⁴⁹⁸ Dat leidt tot afzwering van Philips II op 26 juli 1581.⁴⁹⁹

De Staten van Holland en Zeeland doen al vanaf oktober 1575 pogingen tot overdracht van de soevereiniteit. Elisabeth I voelt daar weinig voor. In 1580 is het optreden van de Franse Hertog van Anjou een volslagen mislukking geworden.⁵⁰⁰ Na de moord op de Prins regeren de Staten in feite zelf. Zij vormen in juli 1584 de nieuwe Raad van State onder de voorlopige leiding van graaf Maurits. In 1585 slaan zowel Hendrik III als Elisabeth I een verruimd mandaat voor soevereiniteit af.⁵⁰¹

Elisabeth biedt wel beperkte militaire hulp aan, onder voorwaarde van medezeggenschap. Haar vertegenwoordiger Leicester raakt, door zijn steun aan de orthodoxe calvinisten en aan het streven naar meer zelfstandigheid voor het Noorderkwartier, zijn draagvlak in de Staten kwijt. De tijdelijke afwezigheid van Leicester in 1586 geeft Oldenbarnevelt en Maurits de

⁴⁹⁸ K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand*, 1994, 187 e.v. Zie ook: J.A. Jongbloet, *Apologie van Willem van Oranje*, 1980, 4.e.v. De ban en de apologie bevatten bittere aanvallen op de persoon.

⁴⁹⁹ C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, I, 1658: 25 e.v.

⁵⁰⁰ J. Israel, *The Dutch Republic*, 1995, 213.

⁵⁰¹ J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*., 1990, 129 e.v.

gelegenheid de bakens te verzetten. Maurits is benoemd tot stadhouder en legercommandant, direct ondergeschikt aan de Staten. Na zijn terugkeer in 1587 moet Leicester proberen vrede te sluiten met Farnese. Hij maakt zich verder onmogelijk door een mislukte poging enkele Hollandse steden militair te bezetten. Leicester keert terug naar Engeland en overlijdt al in het voorjaar van 1588.⁵⁰² Hierna is de soevereiniteit tot het einde van de Republiek aan de Staten-Generaal gebleven. De raadspensionarissen en de stadhouders zijn dienaren van de Staten-Generaal. Vanaf 1588 tot 1600 hebben Johan van Oldenbarnevelt en graaf Maurits van Nassau in goede harmonie het beleid bepaald en met groot succes uitgevoerd.

Militaire ontwikkelingen

Na het definitieve vertrek van Leicester staat de Unie van Utrecht er alleen voor. In 1589 is de Unie gereduceerd tot Holland, Zeeland, Utrecht en delen van de oostelijke en noordelijke provincies. De Friese meren, de grote rivieren en de Zeeuwe wateren vormen een natuurlijke “waterlinie”. Oostende en Bergen op Zoom zijn Staatse enclaves in het Zuiden.

Aan de basis van de succesvolle jaren van Maurits staat de groei van de economie vanaf 1585, mede door de immigratie van Zuid-Nederlandse calvinisten. Oldenbarnevelt saneert de staatsfinanciën. De twee stadhouders, beiden afkomstig uit het Huis van Nassau, kunnen het sinds jaar en dag goed met elkaar vinden. Op militair gebied hebben Maurits en Willem Lodewijk de basis gelegd voor de successen in de jaren ‘90.⁵⁰³ Willem Lodewijk is een kenner van de werkwijze van de Romeinse legers. Maurits is, samen met Simon Stevin, de grondlegger van de opleiding voor militaire ingenieurs. Maurits is goed thuis in het gehele onderzoeksveld van Stevin en draagt daarin ook actief bij.⁵⁰⁴ Maurits beseft, net als voor hem Farnese, dat humane behandeling van de tegenstanders veel tijd en bloedvergieten bespaart.

Na het Edict van Nantes en het vredesverdrag in 1598 tussen Hendrik IV en Philips II krijgt de Spaanse militaire macht de handen vrij. Het Staatse leger schakelt over op de verdediging. De veldtocht in Vlaanderen, tegen de zin van Maurits, eindigt met de ternauwernood gewonnen Slag bij Nieuwpoort. In 1604 is Ostende veroverd door Spinola en Zeeuws-Vlaanderen door Maurits.⁵⁰⁵ In 1605 onderneemt Spinola een succesvolle veldtocht naar het Noordoosten. De gehele oostflank van de Unie is weer kwetsbaar. Net als Maurits is Spinola zuinig op zijn soldaten maar die werkwijze is kostbaar in geld. Beide partijen zijn toe aan een bestand. Na een wapenstilstand in 1607 duurt het nog bijna twee jaar voordat men het eens is over het Twaalfjarig Bestand. Vrede is nog niet haalbaar.⁵⁰⁶

5.1 Gorinchem vanaf 1580: Modernisering vestingwerken en garnizoen

De Gorcumse bevolking is vanaf 1580 wel gegroeid maar niet in de mate van steden als Amsterdam, Haarlem, Leiden en Dordrecht. Politiek gezien neemt het gewicht van de stad in de Staten van Holland af. De stad komt in aanvaring met de Staten vanwege het slaan van

⁵⁰² J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*, 1990, 132.

⁵⁰³ A. Th. van Deursen, *Maurits van Nassau*, Amsterdam, 2000, 77 e.v.

⁵⁰⁴ S. Stevin, *Wisconstighe gedachtenissen*, I-V, Leiden, 1608. De manuscripten hiervan had Maurits jarenlang bij zich heeft tijdens zijn militaire campagnes. In de gedrukte uitgave vinden we op vele plaatsen verwijzingen van Stevin naar bijdragen en verbeteringen van de hand van Maurits.

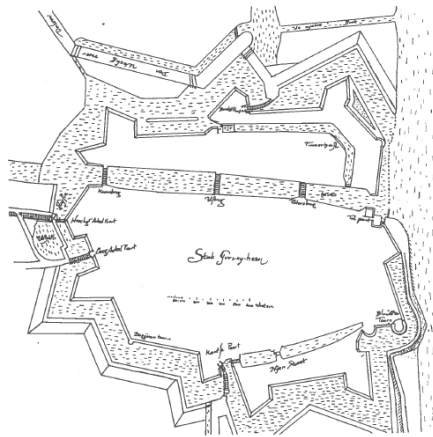
⁵⁰⁵ A. Th. van Deursen, *Maurits van Nassau*, Amsterdam, 2000, 194.

⁵⁰⁶ A. van der Lem, lemma “De voordelen van het Twaalfjarig Bestand”, *De Bello Belgica*, 2012.

munten, vanaf 1583, voor uitgeweken aanzienlijken zoals Don Antonio en Maria van Meegen. De stad beroept zich op de oude muntrechten uit de glorieusheid van het Arkelse Huis. Zeker vanaf 1585 is de kwalificatie “valsemunterij”, vanwege bedrieglijk nabootsen met inferieur gehalte, passend. Pas in 1591, na rechtszaken en veel aandringen van de Staten, maakt de magistraat een einde aan deze lucratieve bedrijfstak.⁵⁰⁷

Militair blijft de stad een belangrijk steunpunt voor de verdediging van de Unie. Het gebied aan de overkant van de rivieren is, tot de inname van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, kwetsbaar voor invallen van het Spaanse leger. Het zuidoostfront van Holland ligt in het gebied van het Land van Heusden en Altena, de Bommelerwaard en de Tielierwaard. Geertruidenberg, Heusden en Zaltbommel liggen ten zuiden van de Waal en lopen dus eerder risico dan Gorinchem. In de verdragstekst van de Unie van Utrecht zijn bepalingen vastgelegd betreffende het versterken van de “Frontier Steden”.⁵⁰⁸

In de jaren 1580-1600 zijn de fortificaties van Gorinchem gemoderniseerd als onderdeel van de grensdefensie van de Republiek. Het omwalde gedeelte, heden ten dage nog duidelijk



19: Vestingontwerp 1579 van J. Kemp

herkenbaar als “binnenstad” van Gorinchem, is aan het einde van de 16^e eeuw van 27 hectare op 56 hectare gekomen. De sloop van de Lazaruskapel en het oude pesthuis, beiden net buiten de oude stadspoorten, getuigen daarvan. De eerste plannen voor uitbreiding dateren al van direct na aansluiting bij de Opstand. In 1578 neemt Adriaan van den Heuvel het initiatief voor de eerste nieuwe werken, de sluis voor de beer bij de Hoog-Arkelpoort”, een jaar later gevolgd door de beren bij die poort en die bij het Tolhuis 367.⁵⁰⁹ De eigenlijke uitleg begint in de jaren '80, naar bestek van Adriaan Anthonisz. en Jacob Kemp uit 1579.⁵¹⁰ De voorlopige omwalling van Kemp is in de jaren '90 vervangen door vestingwerken en wallen naar ontwerp van Adriaan Anthonisz. en Thomas Thomasz.⁵¹¹ Kemp, genoemd als lidmaat in 1575, is rond 1580 een gewaardeerd ingenieur vestingbouw. Thomasz. en Anthonisz, ook genoemd als burgemeesters van Haarlem en Alkmaar, hebben evenals als Kemp graaf Maurits gediend als vestingingenieur. Jacob Kemp is in 1595 bij het beleg van Grol gesneuveld. De bastions aan de oostkant dateren van 1598. Na 1600 is de oude Hoog-Arkelpoort verwijderd en een nieuwe Waterpoort gebouwd. Dat spoort met de eerder beschreven verplaatsing van het pesthuis. Het geheel betekent voor de Staten van Holland en voor de stad een omvangrijke project waarbij de kosten de pan uitrijzen. Als tegen 1600 de nieuwe vestingwerken min of meer voltooid zijn, is naar schatting in het totaal meer dan 250.000 gulden besteed. Er is regelmatig onderhandeld tussen de Staten en de stad over

⁵⁰⁷ W.J. Boudestein, *Muntslag te Gorinchem 1583-1591*, Historische Reeks Oud-Gorcum. 5, 1992, 5 e.v. Ook de Groninger Ommelanden hebben in de tijd van Rennenberg in Gorinchem munt laten slaan.

⁵⁰⁸ Zie hiervoor de artikelen IV-VII van de verdragstekst, besproken in het vorige hoofdstuk van dit onderzoek.

⁵⁰⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 367.

⁵¹⁰ P. Floore, *Archeologische waarneming van de heulen in de Burgstraat te Gorinchem*, Zaandijk, 2013 21.

⁵¹¹ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, 56. Zie ook: L. Mulder (ed.), *Journal van Anthonis Duyck*, I, 1864, 617.

de verdeelsleutel en de wijze van betaling. Gegeven de jaarlijkse inkomsten van de stad, ongeveer 20.000 gulden, valt dat te begrijpen.⁵¹² Anthonis Duyck schrijft dat de Gorcumers in 1597 de nieuwe wallen alweer willen vervangen. De teller voor de Staten staat dan al op 180.000 gulden. Duyck vraagt zich af of dat echt nodig is: “indien Kemp noch geleefd hadde, dat hij om sijn werck staende te houden t’nieuwe soude verhindert hebben”.⁵¹³

Ook het garnizoen wordt gemoderniseerd. In april 1585 stellen de burgemeesters voor Juliaan Cleerhagen als superintendent aan te stellen boven de acht kapiteins van de burgerwacht. De vroedschap houdt dat af en vraagt drost Arent van Boshuizen zijn militaire taak ernstiger op te vatten. In juli komt Cleerhagen toch, onder druk van de Staten, in beeld als superintendent voor de garnizoenen inclusief die van Woudrichem en Loevestein. De stad gaat accoord, maar Cleerhagen krijgt geen stem in het bestuur van de stad. Die stem blijft bij Van Boshuizen. De functies gouverneur en drost zijn nu tijdelijk niet in één hand. Van Boshuizen, schoonzoon en in 1582 opvolger van Philips van der Aa, blijft drost tot zijn overlijden in 1605. Cleerhagen is in 1585 door de Staten aangesteld als bevelhebber in Gorinchem. Er blijft onenigheid in de bestuurlijke top. Bij het bezoek van Leicester aan Gorcum, eind juni 1586, ontvangt men de landvoogd feestelijk. De burgerwacht vormt een erehaag, Van Boshuizen en Cleerhagen zijn beiden aanwezig. Leicester bevestigt Cleerhagen als superintendent in augustus 1586. Cleerhagen is niet geliefd binnen de vroedschap. Die traineert zijn formele erkenning tot kolonel van de burgerwacht. Maurits, gebruikmakend van de tijdelijke afwezigheid van Leicester, laat zich als stadhouder en legercommandant al in het voorjaar van 1587 in Gorcum gelden. Hij stelt zijn neef Philips van Nassau aan als superintendent in het gebied van Cleerhagen, met daaraan nog toegevoegd Heukelum, Asperen, Leerdam en fort De Werken. Op 7 maart 1587 legt Philips de eed van trouw aan Maurits en de Staten van Holland af. De magistraat en de burgerij zijn het niet eens met die benoeming door Maurits en de Staten, zonder hun inspraak. De nodige deliberaties volgen. Het naderende vertrek van Leicester en de zwakke reputatie van Cleerhagen in de stad trekken de magistraat over de streep. De vroedschap sputtert nog wat tegen op formele gronden, maar gaat overstag in het besef dat de dagen van Leicester geteld zijn.⁵¹⁴ Het aantal Gorcumers ligt in die jaren tussen de vijf- en zesduizend en er is voldoende aanbod van onderdak voor de militairen.⁵¹⁵

Vanwege de ligging van de stad heeft graaf Maurits meermalen kwartier gemaakt in Gorinchem voor het verzamelen van troepen voor zijn campagnes in de jaren negentig. In juli 1593 verzamelt Maurits bij Gorinchem tien vendels Schotten en “regimenten van Zeelant, Loockeren ende Brederode”. Na levering van krijgsbenodigdheden en levensmiddelen gaan de troepen per schip via Dordrecht naar Zeeland.⁵¹⁶

Begin 1595 heerst strenge vorst. De vijand verzamelt zich bij Hilvarenbeeck in Brabant. Er is sprake van muiterij onder nabij gelegerde Italiaanse huurlingen in Spaanse dienst. Maurits heeft bij Gorinchem “meest alle compagnien daer ontbooden, daer onder waeren 10 Engelsche vendelen en 7 Schotse”.⁵¹⁷ Een vendel telt ongeveer 150 militairen. Met alleen die

⁵¹² G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming: de grenssteden Gorinchem en Doesburg*, 2006, 125 e.v.

⁵¹³ L. Mulder (ed.), *Journaal van Anthonis Duyck*, II, 1864, 68.

⁵¹⁴ R.F. van Dijk, “Burgerwacht”, *OGV*, 63 (2006): 53 e.v. Zie ook: RAG OA, 343, 1605. Zie verder: P.C. Bor, *Oorsprongk, Begin, en Vervolgh der Nederlandsche Oorloghen*, XXII, 1679, 893, 906.

⁵¹⁵ G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*., 127.

⁵¹⁶ L. Mulder (ed.), *Journaal van Anthonis Duyck*, I, 1864, 255.

vendels tellen we al meer dan 2500 militairen bij Gorinchem, een aanzienlijke bron van inkomsten voor de bevolking. Gorinchem is nooit werkelijk aangevallen, maar dat weten de bewoners pas achteraf. De gevoelde dreiging door het grote Spaanse garnizoen in 's-Hertogenbosch blijft tot in 1629 actueel.

5.2 Consolidatie van de Gorinchemse classis en kerk

De Classis Gorinchem is eind 1577 of begin 1578 losgemaakt van de Classis Dordrecht. Het voornemen daartoe bestaat al geruime tijd. In de *classicale acta* van Dordrecht van 6 maart 1576 lezen we bij punt 5:

“...dat men die broeders van Bommel, die van der Gouw ende Gorcum ontbieden sal ende datse verschijnen op maendach den XII martii tot Dordrecht, alsoose noch lidmaten onses classis zijn”.⁵¹⁸

De allodiale heren van Vianen, Culemborg, Buren en Asperen hebben na de Pacificatie van Gent de protestantisering van hun gezagsgebied weer opgepakt. Het herstel van de plattelandsgebieden rond de steden is ver genoeg gevorderd om de organisatie van de kerk ter hand te nemen. De classis speelt daarbij een belangrijke voortrekkersrol.

We hebben gezien dat in 1579 drie predikanten genoemd zijn in relatie met Gorinchem, Vellemius, Veltius en Michaelis. Henricus Vellemius is in het voorjaar van 1578 door de magistraat en het consistorie van Gorinchem teruggeroepen uit de omgeving van Frankfurt. Na een stevige schuldbekentenis is hij door de synode weer tot de dienst toegelaten. Rudolphus Veltius is vanaf 1575 aan de Gorinchemse gemeente verbonden. Hij is na de Pacificatie van Gent actief in de protestantisering van het gebied van de Gorinchemse classis. Vellemius en Veltius zijn tot hun overlijden in Gorinchem gebleven.

In juli 1579 keert 's-Hertogenbosch terug onder het gezag van de koning. Er is als gevolg van de overeenkomst tussen Parma en de magistraat om een garnizoen in te nemen veel onderlinge twist tussen de ingezetenen ontstaan. Een openbare publicatie schept duidelijkheid. De gereformeerden, “die van de religie”, behoeven niet te vertrekken. Zij mogen in vrede in de stad blijven als ze bereid zijn in eendracht en goede verstandhouding met hun medeburgers te leven. Ze moeten dus weer rooms-katholiek worden. Als ze dat niet willen, mogen ze ongehinderd met have en goed vertrekken.⁵¹⁹ De kern van de calvinistische gemeente uit 's-Hertogenbosch, waaronder de drie predikanten Michaelis, Capito en Grevinckhoven, wijkt uit naar Gorinchem. De predikanten vertrekken al spoedig naar andere standplaatsen, er is voldoende vraag naar ervaren en goed geschoolde predikanten. Maar de Gorcumse gereformeerde gemeente is mede hierdoor behoorlijk gegroeid. In het volgende gedeelte gaan we na hoe die gemeente zich binnen de Classis Gorinchem ontwikkelt en consolideert. De Gorcumse predikanten hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. Ook zien we voortdurend de invloed van de al geschetste politieke en militaire context, de relatie met de magistraat en de positiekeuze in de groeiende tegenstellingen binnen de publieke kerk.

⁵¹⁷ L. Mulder (ed.), *Journaal van Anthonis Duyck*, I, 1864, 516.

⁵¹⁸ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, 41.

⁵¹⁹ H. van Bavel, *Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch*, 2001, F251v e.v.

5.2.1 De Classis Gorinchem

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat de Classis Gorinchem-Bommel begin 1578 al operationeel is. Het ressort van de Classis Gorinchem, na afsplitsing uit de Classis Dordrecht in 1578, bestaat uit een wonderlijk amalgaam van verschillende politieke en territoriale eenheden geworteld in het oude Teisterbant. In de eerstvolgende decennia zien we de nodige mutaties die er toe leiden dat de classis kort voor het Twaalfjarig Bestand een voorlopig stabiele omvang bereikt heeft. Voor 1600 loopt de noordelijke en oostelijke begrenzing langs de Lek met de hoge heerlijkheid Vianen en de graafschappen Culemborg en Buren en buigt dan af naar het Gelderse Zaltbommel. Delen van de Tielerwaard en de Bommelerwaard horen bij de classis. De meest oostelijke gemeenten zijn Geldermalsen en Heerewaarden. De westgrens loopt van Ameide via Noordeloos en Hardinxveld langs Werkendam naar Heusden. Heusden en Fort Crèvecoeur vormen de zuidelijke begrenzing. De schans Crèvecoeur is in 1587 bij de uitmonding van de Dieze in de Maas gevestigd op last van Philips van Hohenlohe, als tegenwicht voor de bedreiging die uitgaat van het Spaans garnizoen in 's-Hertogenbosch.⁵²⁰

Vanaf 1602 is Zaltbommel “gereduceerd” naar Gelderland. De Tieler- en Bommelerwaard gaan mee in de nieuwe classis. Maria van Buren is in 1595 getrouwd met Philips van Hohelohe. Die beheert daarmee vanaf dat jaar de bezittingen van Philips Willem van Oranje in het gebied van de Staten. Daaronder vallen de graafschappen Buren en Leerdam, de baronieën IJsselstein en Acquoy en de heerlijkheid Schoonrewoerd. Van Hohenlohe verbiedt de predikanten in zijn gebied de vergaderingen van de Classis Gorcum bij te wonen. Hij wil dat die predikanten apart vergaderen “om de jurisdictie van syne G. niet te vercorten”.⁵²¹ Klachten van de classis op de provinciale synode van Schoonhoven in 1597 halen weinig uit. In 1603 ziet de provinciale synode van Den Briel zich genoodzaakt in te stemmen met een zelfstandige Classis Buren: "dewijle sijn Genade van Hohenloo etc., niet en can geinduceert worden, dat se op de classe van Gorcum souden verschijnen, ende dat deselve oversulcx op des graven ordonnantie haere classicale vergaderinge apart houden". Die classis in wording moet wel onder de Zuid-Hollandse synode blijven “om een goede kerckenordeninge te onderhouden”.⁵²²

Na de afsplitsing van Zaltbommel en Buren, neemt de betekenis van Gorinchem als centrum van de classis toe. Veel classicale vergaderingen en alle bijeenkomsten van de gedeputeerden vinden in Gorinchem plaats. Al vanaf de verzelfstandiging van de classis zijn Gorcumse predikanten in veel vergaderingen praeses of scriba en zij voeren belangrijke opdrachten uit. Die functies geven status en invloed.⁵²³ Gewoonlijk zijn zij ook examiner, contactpersoon met de synode en bemiddelaar bij conflicten tussen een predikant en zijn gemeente.

⁵²⁰ A.J. Verschoor, *Classicale Acta*, 2008, XXXIX e.v.

⁵²¹ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1894, III, 94.

⁵²² GA 345, 4: “Classis Buren”. Voor de volledigheid: Culemborg gaat in 1624, op verzoek van de Culemborgse graaf, over naar de Classis Buren. Vianen gaat in 1643 over naar de Classis Gouda.

⁵²³ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, LXIV. Er zijn 22 verschillende predikanten voor 1600 gekozen als praeses waarvan 13 slechts één keer. De Gorcumse predikant Henricus Vellems is elf keer praeses, Johannes Leo van Zaltbommel negen keer en Otto Tonsor van Woudrichem zes keer. In de periode 1600-1620 hebben 110 verschillende predikanten aan de classicale vergaderingen deelgenomen. Vijf van hen zijn meer dan tien keer praeses geweest, waaronder de Gorcumse predikanten Geisteranus en Leewius.

5.2.2 De Gorcumse predikanten

In de periode 1580-1610 komen we, naast de al genoemde predikanten Vellemius en Veltius, de namen tegen van Thomas Spranckhuijsen, Jodocus Geisteranus en Petrus Leewius. We doorlopen hieronder wat over hen te vinden is in die periode.

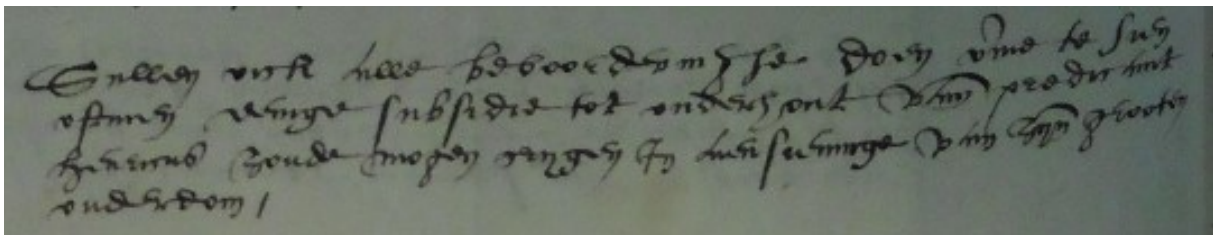
Henricus Rolandus Vellemius

We hebben gezien dat in 1578 de magistraat, gesteund door de kerkenraad, Vellemius heeft teruggeroepen tot de Gorcumse kansel. Het NNBW stelt ten onrechte, dat Vellemius pas in 1583 terugkeert en na 1596 niet meer in de acta voorkomt. Dat heeft tot verdere onjuiste interpretaties in diverse uitgaven van acta geleid.⁵²⁴ Vellemius is na zijn terugkeer een gewaardeerd predikant in de stad, de classis en de synode. Op 15 maart 1579 lezen we in de resoluties van de vroedschap: “Geresolveert dat den Predicanten voortaan sullen hebben des jaers 400 Kgl”.⁵²⁵ Vellemius leidt ook de begrafenisdienst van Adriaan van den Heuvel:⁵²⁶

“Op den 2 October des jaers 1580 is den regerende Burgermeester Adriaan van den Heuvel Dirksz. overleden, een Man die om zyne goede diensten voor het Vaderland, den grondlegger der vryheid wierd genaamt, op den dag zyner begraafnisse wierd door den Predicant Henricus Rolandus Vellenius een fraje Lykreden uytgesproken”

Het bezwaar tegen lijkpredikaties deelt men in Gorinchem kennelijk niet.

Vanaf het begin van de jaren '80 komen we Vellemius een aantal keer tegen bij het uitvoeren van delicate opdrachten voor classis en synode. Vanaf oktober 1587 is Vellemius bij herhaling praeses en scriba van de classicale vergadering. Het besluit van de Staten Vellemius ook dienst te laten doen op Loevestein stamt uit 1594. Bij Classis 1598 IV (maandag 12 oktober 1598) vinden we de laatste vermelding “vercoren in praesidem Henricus Vellemius...”.⁵²⁷ In 1599 is hij volgens de vroedschap toe aan zijn emeritaat:⁵²⁸



20: Emeritaat Vellemius

De transcriptie van deze resolutie luidt:

“Sullen oock alle bevoorderinghe doen omme te sien oft men eenige subsidie tot onderhout vanden Predicant Henricus zoude mogen krijgen in aensieninghe van zynen grooten ouderdom”.

⁵²⁴ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, III, 1914, 1279-1280. Zie ook: J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, XXXIII en A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, XXXIV.

⁵²⁵ RAG AS 4, F36.

⁵²⁶ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 368. Zie ook: *Ibid.*, 27. Daar lezen we: “...en staan dezen voorn: Do Vellenius zyne Wapenen in den Doelen boven op de groote Schutters Kamer”.

⁵²⁷ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 124.

⁵²⁸ RAG AS 5, F360.

Vellemius is dan, met enkele onderbrekingen, al tientallen jaren voorgegaan in Gorcum. Op 6 oktober 1599 besluit de vroedschap dat de gedeputeerden op de komende dagvaart van de Staten, naast subsidie voor ondersteuning van de armen, ook subsidie voor een emeritus regeling ten behoeve van de oude predikant Henricus zullen vragen:

De vroedschap laat het niet aankomen op het al dan niet toekennen van die subsidie. Het verslag van 6 oktober vervolgt met een beslissing: “Op ’t aegheven gedaen van weggen Henricus Rolandus Vellemius dienaer des godtlijcken woordts binnen deser Stede...”. Vellemius heeft de vroedschap herinnert aan een toezegging die men hem bij de aanvang van zijn dienst in Gorcum gedaan heeft. Hem is destijds beloofd dat hij doorbetaald zal worden als hij door ouderdom het ambt niet meer kan vervullen. De vroedschap besluit die belofte gestand te doen als dit Henricus overkomt.⁵²⁹ Vellemius is nog enkele jaren emeritus in Gorinchem geweest. In een brief van 8 september 1603 (een maandag) meldt Jodocus Geisteranus zijn behouden thuiskomst op de zaterdag daarvoor, na een bezoek aan zijn Delftse mentor Arent Cornelisz. In die brief lezen we onder meer: “Onse oude Henricus was dachs te voren, vrijdachs met eenen grooten staet al begraven.”⁵³⁰ Daarmee is de vermoedelijke datum van overlijden van Vellemius vast te stellen op donderdag 4 september 1603. Ook blijkt uit dit bericht opnieuw de waardering voor Vellemius in Gorcum. Het laatst bekende bericht over Vellemius betreft de verkoop, in 1605, van zijn huis aan de Krijtstraat.⁵³¹

Rudolphus van Velt

In de jaren '80 is Rudolphus Veltius duidelijk de senior predikant in Gorinchem. In mei 1581 vertegenwoordigt hij, samen met Arnoldus Cornelii en Henricus Corputius, Zuid-Holland op de synode van Middelburg. Op 9 januari 1580 is hij praeses van de classicale vergadering in Gorinchem. Zo ook op de classicale vergaderingen in Vianen van maart 1581 en in Gorcum van augustus 1586. Daar krijgt Veltius, samen met Leo van Zaltbommel, toezicht op het bijhouden van het “classicale schryffboek”.⁵³² Op 21 augustus 1587 besluit de vroedschap op voorstel van de burgemeesters om een extra predikant aan te trekken: “dat den Kerckenraedt eenge vreedtsamige ende Godtvreesende predicanten den magistraeten zullen voorslaen, omme zyne predicatie ende gaven te hooren”. Daarna kan de magistraat één en ander naar behoren afhandelen. Mogelijk nemen de krachten van Van Velt al zichtbaar af. Vellemius neemt de rol van senior predikant over. Op 18 september beslist de vroedschap “Op t aengeven vande Kerckenraidt ... dat Johannes Leo predicant tot Bommel wel geneycht zoude zyn hem alhier te begeven”.⁵³³ Men zal hem aanschrijven te komen onderhandelen “opte aennemen en anders te handelen als naer behoeren”. Over een overstap van Johannes Leo van

⁵²⁹ RAG AS 5, F361. Zie Bijlage 5.1 voor een afbeelding met transcriptie van dit besluit.

⁵³⁰ J. Geisteranus, “Brieven aan Arent Cornelisz”, AD AHGD, 445, 1.1.2 Correspondentie, omslag 69.

⁵³¹ R.J.M. Genabeek, et al., *Gorinchem Krijtstraat. Definitief archeologisch onderzoek*, 2005, 10. Zie ook: RAG RA 106, F60. Genabeek schrijft: “In 1595 bewoont ene drs. (sic!) Henricus Vellenius (sic!) het noordelijke deel van het Van Arkelcomplex, dat wil zeggen het grote huis met een klein huisje ernaast.... Na het overlijden van Vellenius in 1605 wordt het complex in 1610 verkocht aan Gerrit Aarts Salomon.” Vellemius heeft dus vrijwel recht tegenover de ingang van de kerk onder de Grote Toren gewoond in een aanzienlijk huis.

⁵³² A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 7, 11, 22. Dat toezicht is geen overbodige luxe. De classicale acta van augustus 1582-juli 1586 zijn spoorloos.

⁵³³ RAG AS 5, F148, F149.

Bommel naar Gorcum zijn geen nadere berichten te vinden. Het is in ieder geval niet doorgegaan. Van Velt is voor mei 1588 overleden. Op 5 mei behandelt de vroedschap:

“Opt versoeck ende aengeven gedaen van wegghen die naegelaten Weduw van mr Roeloff van Veldt in syn leven dienaer des Godlicken Wordts binnen desen Stede, nopende t inhoud vande testament van voorseide Mr. Roeloff...”

Men handhaaft het voorgaande besluit.⁵³⁴ De vroedschap laat afhandeling van dit testament in handen van de kerkmeesters die gemachtigd zijn één en ander te wijzigen of af te handelen “tot meeste proffijte der kercke”. In de vergadering van 15 april 1589 besluit de classis, met medeweten van de Gorcumse magistraat, voor de weduwe Van Velt bij de Staten aan te dringen op alimentatie “gelyck andere widduwe”.⁵³⁵

Thomas Spranckhuijsen

Spranckhuijsen is voor juni 1586 predikant van Grave. Na de overgave van Grave aan Farnese vlucht hij met zijn gezin naar Utrecht. In een (Latijnse) brief schrijft hij aan de synode dat hij blij en dankbaar is voor zijn wonderbaarlijke redding, met zijn vrouw en al zijn kinderen, uit Grave. Daarbij is hij wel al zijn have en goed kwijtgeraakt. Hij stelt zich in deze brief aan de synode van 's-Gravenhage voor als “minister ecclesiae profligatae, quae fuit Grauiæ”. Hij is beschikbaar voor een nieuwe dienst in één der ter synode verzamelde kerken. In het antwoord betuigt de synode haar deelneming en stelt hulp in het vooruitzicht. De synode nodigt Spranckhuijsen uit op haar kosten naar 's-Gravenhage te reizen voor kennismaking met degenen die hem willen en kunnen helpen.⁵³⁶ De broeders van de synode zijn weinig kritisch op deze open sollicitatie van Spranckhuijsen. De Staatse bevelhebber, Lubbert Turck, geeft de vesting Grave op 7 juni zonder veel verzet over aan Farnese. Het Staatse garnizoen krijgt eervol vrijgeleide naar Zaltbommel.⁵³⁷ Turck en zijn ondercommandanten zijn later door de Staten wegens plichtsverzuim ter dood veroordeeld. De brief van Spranckhuijsen draagt de datum 22 juni. In de nieuwe datumstijl is dat 2 juli en Spranckhuijsen schrijft uit Utrecht. In de overeenkomst van 7 juni tussen gouverneur Turck van Grave en Farnese lezen we in de laatste alinea dat zij die willen vertrekken dat vrij mogen doen, met medenemen van hun goederen. Zij die blijven moeten vreedzaam onder het aloude rooms-katholieke geloof leven.⁵³⁸ Dat Spranckhuijsen zich in zijn brief “Predikant van de neergeslagen kerk die was te Grave” noemt is correct. De wonderbaarlijke redding uit Grave met achterlating van alle bezittingen is vermoedelijk veel dramatischer gemaakt dan de prozaïsche werkelijkheid die uit de toezegging volgens de gebruikelijke aanpak van Farnese blijkt.

De brief van Spranckhuijsen heeft het door hem gewenste gevolg gehad. De Amsterdamse predikanten polsen hem voor dienst in één van de omliggende kleinere plaatsen.⁵³⁹ De

⁵³⁴ RAG AS 5, F148, F163.

⁵³⁵ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 50.

⁵³⁶ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 614.

⁵³⁷ P.J.N. Hendriks, *Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der stad Grave*, I, 1845, 210 e.v.

⁵³⁸ Ibid., 211. De capitulatieoverkomst bevat de bepaling: “, permectant à tous qui voudront se retirer de povoir librement le faire avecq leurs biens, et aux aultres de demeurer, vivans paisiblement et en l’ancienne Religion Catholique Apostolique Romaine. Faict au camp devant Grave, le vii Juin 1586. Signé Alexandre, Par ordonnance de son Altèze signé F. le Fasseur”.

⁵³⁹ NNBW, V, 1921, 791.

magistraat in Gorinchem is al vanaf september 1587 op zoek naar een opvolger voor Van Velt. Dat is voor Spranckhuijsen, met zijn grote gezin, kennelijk aantrekkelijker dan een dorpje bij Amsterdam. In maart 1588 is Spranckhuijsen beroepen in Gorinchem. In de *classicale acta* 1588 III (Hoornaar, 14 juni) lezen we dat “Thomas Spranckhuijsen gethoont hebbende siene attestatie van siene kerck van Wyck, als oock van de classe van Utrecht” als lidmaat van de Classis Gorinchem is aangenomen.⁵⁴⁰ De attestatie van “Wyck” verwijst naar Wijk-bij-Duurstede, de standplaats van Spranckhuijsen voor zijn dienst in Grave. De band met Gorinchem zal duren tot dat “der Welgeboren graeff Adolf van Neuwenair denselfsten tot sienen Edeler dinste solde wille gebruycken ende widderomme beroepen”.⁵⁴¹ De graaf heeft geen gebruik gemaakt van deze optie. Spranckhuijsen voert vanaf augustus 1588 tot zijn vertrek in het voorjaar van 1593 diverse *classicale* opdrachten uit. We zien hem als visitator binnen de classis, als gedeputeerde naar de particuliere synode, als bemiddelaar bij conflicten en als schrijver van verzoeken aan de overheid. In juli 1589 is hij voor één keer praeses.⁵⁴² Eind 1589 klaagt hij over de betaling die te gering zou zijn om zijn kinderen te kunnen onderhouden. In de *classicale acta* 1593 II (Gorinchem, 30 maart) lezen we dat hij “om nae te komen het beroep van die van Leyden op zyne persoon, hefft van den broderen attestatie van leere end levens beghert”.⁵⁴³ Tot zijn overlijden in 1602 heeft hij in Leiden gestaan.

Jodocus Geisteranus

Met de komst van Jodocus Geisteranus krijgt Gorinchem de eerste universitair geschoolde predikant die geen rooms-katholiek geestelijke geweest is. De gebroeders Jodocus en Henricus Geisteranus schrijven zich in november 1577 in Leiden in met een beurs van de gereformeerde kerk in Delft.⁵⁴⁴

Zij hebben al een “artes” studie in Heidelberg achter de rug. De familie Geisteranus is vermoedelijk afkomstig uit Geesteren in de heerlijkheid Borculo binnen het graafschap Zutphen. De Classis Delft examineert Jodocus als predikant op 28 oktober 1585. We kunnen Arent Cornelisz. als zijn mentor zien.⁵⁴⁵ Arent Cornelisz. is een gewaardeerd predikant in zijn vaderstad Delft in 1566 en na 1572. Wij komen hem ook bij herhaling tegen in de vergaderingen van de Classis Delft en Delfland en van de Zuid-Hollandse synode. Hij is een gematigd man die wat afstand bewaart tot het supralapsarisme van Calvijn en Beza. Na zijn overlijden in 1605 schenkt zijn weduwe de nagelaten papieren aan de classis. Daaronder zijn veel brieven van collega predikanten gericht aan Arent Cornelisz., waaronder een aantal geschreven door Jodocus Geisteranus. De hartelijke verhouding tussen Jodocus en zijn mentor blijkt hieruit duidelijk. Geisteranus neemt een aantal maanden de dienst waar in de combinatie Zoetermeer/Zegveld en staat vervolgens tot juni 1593 in Assendelft.⁵⁴⁶ In een brief van 8 september 1591 uit Assendelft schrijft Geisteranus aan Cornelisz. dat er uit diverse plaatsen, onder meer Noordwijk en Haarlem, aan hem getrokken wordt. Zijn echtgenote Grietgen

⁵⁴⁰ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 36 e.v.

⁵⁴¹ NNBW, V, 1921, 374. Van Nieuwenaar is dan stadhouders van Gelderland.

⁵⁴² A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 52.

⁵⁴³ *Ibid.*, 70.

⁵⁴⁴ A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien.*, 1, Delft, 1994, 443.

⁵⁴⁵ H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz.*, Leiden, 1950, 178 e.v. Zie ook *Ibid.*, 189.

⁵⁴⁶ A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien.*, 1, 612.

Cornelisd. is een geboren Haarlemse en zij wil graag in die omgeving blijven. Uit die brief blijkt ook dat hij weinig voelt voor het vervullen van het ambt in Delft. Jodocus schrijft:

“Ende ijck zoude oock liever te Haerlem den dienst willen aenvaerden, dan te Delf; van wegen, hoewel die lasten der kerckdienstes te Haerlem swaerder zijn dan als aldaer, nochtans die dienaers bij de Magistraet van Haerlem in meerdere achtijngende gunste zijn, als te Delf; Ende predicatien te doen aldaer swaerder valt vermitz het continueeren ende achtervolgen van eenen auteur int gemeijn; 't welck te Haerlem niet en geschiet.”

Hij vraagt aan Cornelisz. hem te blijven ondersteunen bij het zoeken naar een passende plaats: “ende oock om mijn huijsgesin te bequamer te onderhouden; d'welcke deur den aenwasch der kinderen geensins can met mijn stipendia toecomen”.⁵⁴⁷ Brieven van Geisteranus aan Arent Cornelisz. uit deze periode gaan bij herhaling over de diverse beroepen die Geisteranus krijgt. Ook bedankt hij zijn mentor voor advies daarover en voor bemiddeling bij het afwijzen van een beroep. Hij houdt Cornelisz. op de hoogte van zaken die hij in die fase van zijn leven belangrijk vindt zoals zijn deelname aan vergaderingen van de Noord-Hollandse synode, het beroepen van predikanten naar andere standplaatsen en de ontwikkelingen binnen zijn groeiende gezin. Geisteranus gaat in zijn brieven niet in op theologische en leerstellige kwesties. Gegeven de goede relatie met zijn mentor is het plausibel dat Geisteranus de gematigde opvattingen van Cornelisz. deelt. Geisteranus is als predikant van Assendelft vertegenwoordiger van de Classis Haarlem in de Noord-Hollandse synode te Alkmaar in mei 1587 en te Enkhuizen in juli 1591. Hij is in de periode 1587-1593 nooit genoemd in de acta vanwege onzuiverheid in leer of leven.⁵⁴⁸

In 1593 overweegt de kerkenraad van Delft Geisteranus als vijfde predikant te beroepen. Hij ontvangt ook een beroep van de gereformeerde kerk in Gorinchem. Dat past hem beter dan Delft daar hij “hem selven niet mans genoeg en kende om de borgerije alhier, die hij seijde delicaet te wesen te kunnen voldoen”.⁵⁴⁹ Dat gaat echter niet zomaar, Delft heeft zijn opleiding immers betaald. Ook na acht jaar dienst moet Delft expliciet akkoord gaan met het beroep uit Gorinchem.⁵⁵⁰

Uit het huwelijk van Geisteranus in juli 1587 met Grietgen Cornelisd. zijn de namen van vijf zonen bekend: Cornelis (1588), Everhard (1590), Simon (1591), Arnold (1593) en Hendrick (1602). Everhard en Simon overlijden in Gorinchem tijdens de pestepidemie van 1603.⁵⁵¹ De andere drie volgen de voetsporen van hun vader als predikant. Cornelis vanaf 1610 in Hoog-Blokland, Arnoldus vanaf 1617 in Schelluinen en Hendrick, na een bediening in Doeveren, vanaf 1629 in Arkel. Jodocus Geisteranus heeft contact onderhouden met Arent Cornelisz. tot diens overlijden in 1605. Zelf is hij op 20 oktober 1630 in Gorinchem overleden.⁵⁵²

⁵⁴⁷ J. Geisteranus, “Brieven aan Arent Cornelisz”, AD AHGD, 445, 1.1.2 Correspondentie, omslag 58.

⁵⁴⁸ J. Reitsma, S.D. van Veen, (ed.), *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, I, 1892, 139 e.v.

⁵⁴⁹ H.J. Jaanus, *Hervormd Delft*, 1950, 48.

⁵⁵⁰ A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien*, 1, Delft, 1994, 232, 465.

⁵⁵¹ J. Geisteranus, “Brieven aan Arent Cornelisz”, AD AHGD, 445, 1.1.2 Correspondentie, omslag 69. Geisteranus meldt dit in een brief van 4 juni 1603. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 90.

⁵⁵² A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien*, 1, Delft, 1994, 612.

In 1593 is Vellemius nog duidelijk de senior predikant in Gorinchem maar Geisteranus is al in 1594 voor het eerst tot praeses van de classis gekozen. Gedurende zijn lange ambtsperiode bij de gereformeerde kerk in Gorinchem zien we hem tientallen keren terug als praeses of scriba van de classicale vergaderingen. Ook beheert hij als questor vele jaren de classicale financiën. Bij het emeritaat van Vellemius rond 1600, neemt Geisteranus de rol van eerste predikant, inclusief de bediening van Loevestein, over.

Petrus Leewius

Over Petrus Theodori Leewius is buiten de classicale en synodale archieven van de Gereformeerde Kerk weinig te vinden. In de Leidse universiteitsbibliotheek vinden we verwijzingen naar werk van Petrus Theodori Leewius in de periode 1593-1595. Daaruit blijkt dat hij theologie studeert onder de hoede van Franciscus Junius, de Oudere. Maar hij heeft zich ook verdiept in medicijnen, filosofie en wiskunde.⁵⁵³ In de door Schotel weergegeven lijst van bursalen van het Collegium Theologicum uit 1593 vinden we “Peter van Leeuwen Dirksz., zoon van Dirk Pietersz. van Leeuwen, predikant te Leyden, oud omtrent 18 jaren, genomineerd door Leyden en aldaar geboren”.⁵⁵⁴ In oktober 1600 heeft hij “getoont hebbende attestatiën van zijn voorgaende gemeente tot Hazerwoude alsmede van den magistraet aldaer” de broeders van de Classis Gorinchem tevreden gesteld over zijn voorgaande handel in leer en leven. Zij hebben hem als lid van de classis geaccepteerd.⁵⁵⁵ Net als zijn collega Geisteranus zien we Leewius tientallen keren als praeses of scriba van de classicale vergaderingen en hij voert vele opdrachten binnen de classis uit. Hij is in 1617 overleden. De kerkenraad in Gorinchem brengt in september 1618 een beroep uit op Abraham Leewius, een broer van Petrus, die predikant is in Rijswijk. Dat leidt niet tot het gewenste resultaat. Pas in de loop van 1619 is Johannes Spiljardus als opvolger van Petrus Leewius bevestigd. Hij heeft tot november 1658 in Gorinchem gestaan.⁵⁵⁶

5.3 De gereformeerde gemeente 1580-1610

In het vorige hoofdstuk hebben we de lidmatenlijst uit het “consistoriael” gebruikt voor het karakteriseren van de gemeente in de beginjaren. We bezien nu wat er te vinden is over de jaren 1580-1610.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Petrus Theodori Leewius, *Theses Theologicae de Peccato Originis*, 1594, Leiden, Special Collections, W.H.S. ASF 353: 28. Naast zijn “Theses Theologicae”, vinden we daar nog twee studies “Theses logicae de categoria quantitatis”, praes. A. Trutius, “Theses physicae de anima” en verder “Brieven van Petrus Theodori Lewius” aan Johannes Heurnius. Antonius Trutius is de eerste hoogleraar fysica en logica in Leiden vanaf 1582. Johannes Heurnius, lijfarts van de Oranjes, is vanaf 1581 hoogleraar geneeskunde. Leewius heeft zich dus ook verdiept in de medicijnen en in de exacte vakken.

⁵⁵⁴ G.D.J. Schotel, *Een studenten-oproer in 1594*, Leiden, 1867, 69. In de lijst van Schotel vinden we ook “Nicolaas Petri Huweningius, oud 16 jaren, genomineerd door Gorinchem;”.

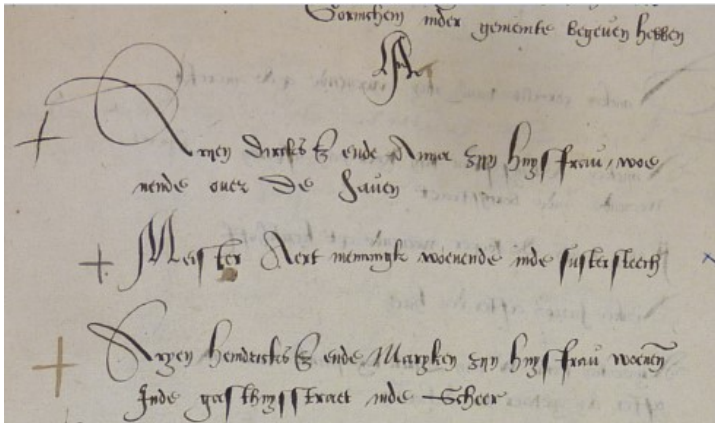
⁵⁵⁵ Zie ook: <http://www.theologieportaal.nl/predikantenlijst> De predikantenlijst van de Hervormde Kerk in Hazerswoude noemt: Montanus (1592-1595), Funccius (1596-1607 afgezet), Cuchinus (1607-1611). Dat is kennelijk onvolledig. Funccius (of Fonckius) vinden we in Weidum van 1589-1600. Leewius heeft na zijn studie Hazerswoude, in de classis Leiden, als eerste standplaats.

⁵⁵⁶ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 405, 421. Zie ook: RAG AK1: 282, 186, 1, F104 e.v.

⁵⁵⁷ Zie Bijlage 4.1 voor een inventarisatie van RAG AK1: 282, 186, 1.

5.3.1 De gemeente omstreeks 1580

De inhoud van de folianten F243-F265v wekt de indruk van een bij elkaar behorende inventarisatie van de lidmaten. Er is een vorm van systematiek zichtbaar, gebaseerd op sortering van voornamen.⁵⁵⁸ Van de 48 beschikbare pagina's zijn er 16 geheel blank. De eerste pagina van een letter begint midden boven met de betreffende hoofdletter, gevolgd door één of meer namen. Jaartallen en datums ontbreken.



21: Inventarisatie lidmaten F243r

Het eerste handschrift, met zwerige hoofdletters, is vrij duidelijk. Als er wat meer namen bij een letter behoren, zien we vervolgens vaak bijdragen in andere, minder fraaie, handschriften. Bij een aantal namen staat “met sijnen huijsvrouw”. De serie folianten bevat de namen van ongeveer 600 lidmaten. Teneinde te bepalen uit welke jaren deze lijsten stammen, zoeken we naar namen en aanduidingen die ook te vinden zijn

in andere bronnen waarbij wel datering voorhanden is.

De aanhef op F243r is: “Naemen dergenen die sich te Gorinchem inden gemeente begeben hebben” met daaronder de hoofdletter “A”. Daarna volgen “Arien Dircksz ende Anna zijn huijsfrou / woenende over de haven”. Dit vertoont een sterke gelijkenis met de aanhef en de eerste bijdrage op F001r, behandeld onder “Lidmaten en liefhebbers” in het vorige hoofdstuk. “Meester Aert Mennijk woenende inde sustersteech” zijn we ook tegengekomen in het eerste consistorie en op de ledenlijst uit 1575. De leden van het eerste consistorie komen we allen tegen in deze inventarisatie, op de pagina's aangewezen door hun voornaam. De eerste drie namen op F253r, de start pagina van de “J”, zijn Jan Willemsz, Jacop van Noort en Jacop Reijersz. Bij hun naam is, net als bij Van den Heuvel de voornaam van de echtgenote en de locatie waar zij wonen vermeld. Bij “Wit Janz tollenaer ... woenende op Tollhuijs” zijn behalve zijn vrouw ook twee dochters vermeld. Bij hem is in de marge, in een ander handschrift, “obijt” aangetekend. Evenals op de lijsten van lidmaten uit 1575 zijn er meer vrouwen dan mannen ingeschreven. Bij een deel van de mannen is het ambacht genoemd dat zij uitoefenen. We vinden bakkers, hoedemakers, metselaars, schippers, schoenmakers, speldenmakers en andere neringdoenden. Een enkele maal is gezelschap of dienstmaagd vermeld. De predikanten genoemd in deze lijsten zijn: “Henrickus Rolandus Vellemius diener des woorts” en “Roedolphus van Velt Dienaer des woorts binnen deser stede”. Direct boven Henrickus staat “Hijlleken aertz de roijdsdochter moeder int weeshuijs”. Direct boven Roedolphus van Velt staat “Reijnier Janz Schoolmeister ende Marijken sijn huijsfrou woene inde grote school”. We ontmoeten ook de koster en de stadsbode.

⁵⁵⁸ RAG AK1: 282, 186, 1, F243-F265v. De sortering is verder niet alfabetisch-lexicografisch. De voornamen die beginnen met een A staan wel bij elkaar maar zijn niet gesorteerd op de daarop volgende letters van de voornaam.

Op F260r vinden we op de derde regel “Philips heer vander Aa. Gouverneur tot Gorckhem”. Van der Aa is op de magistraatslijsten als gouverneur genoemd van 1576-1580. Zijn voorganger tot 1576 is jonkheer Adriaen Vijgh. Diens weduwe “Joffrou Hedwich van Vessem weduwe van cappeteijn Adriaen Vijgh” staat op de tweede regel van F252r. De opvolger (en schoonzoon) van Van der Aa in 1581: “Art van Boschhuijsen drossart tot Gornichem ende sijn huijsfrou” is te vinden op F244r.

Verspreid over de lijsten treffen we tientallen personen aan met de toevoeging “van den Bosch”. Dit wijst er op dat de lijsten niet voor juli 1579, als de exodus uit ‘s-Hertogenbosch op gang komt, voltooid zijn. Andere plaatsen van herkomst dan ‘s-Hertogenbosch komen we veel minder frequent tegen. Geheel eenduidig is de datering van deze lijsten niet te maken. Dat Vellemius en Van Velt er als predikant op staan en geen anderen perkt de periode in van juni 1578, de herbevestiging van Vellemius, tot het overlijden van Veltius voor mei 1588. Hendrick Pieck, overleden begin 1578 en Adriaan van den Heuvel, overleden in 1580 staan beiden op een lijst. Hetzelfde geldt voor drost en gouverneur Philips van der Aa en zijn opvolger Arent van Boshuizen. “Juliaan Cleerhagen, sijne huisfrouwe ende haer suster” zijn ook vermeld. Cleerhagen, de al genoemde superintendent van 1585-1587, is gehuwd met Maria van Erp uit ‘s-Hertogenbosch. De familie van Erp (Erpenius) behoort tot de stroom calvinisten die vanaf midden 1579 uit ‘s-Hertogenbosch vertrekt.⁵⁵⁹ Het ziet er dus naar uit dat we te maken hebben met een inventarisatie gestart in 1578 die doorloopt tot in 1581. Incidenteel is overlijden aangetekend.

Rekening houdend met niet aangetekend overlijden kunnen we stellen dat rond 1580 de gemeente tussen de 500 en 600 lidmaten telt. Het grootste deel der lidmaten komt uit de neringdoende burgerij maar de bestuurlijke elite is bepaald niet afwezig. Het aantal van twee predikanten is consistent met deze schatting. Een verhouding van één predikant op drie- tot vierhonderd gemeenteleden is in de Hollandse steden niet ongebruikelijk. We hebben gezien dat de gemeente Delft in 1593 overweegt Jodocus Geisteranus als vijfde stadspredikant te beroepen. De gemeente Delft telt dan omstreeks 1500 lidmaten. In Gorcum is pas vanaf 1625 sprake van een derde predikant.⁵⁶⁰

5.3.2 Nieuwe lidmaten 1587–1610

Lijsten van nieuwe lidmaten zijn bewaard gebleven vanaf 1587 tot na 1610. We bezien hieronder de lijsten uit de periode 1587-1610.⁵⁶¹ We besteden daarbij aandacht aan de aantallen nieuwe lidmaten, de schrijvers van de lijsten, de plaatsen van herkomst, de aanwas van de gemeente, de werkzaamheden van de nieuwkomers, de relatie met het onderwijs, de relatie met het garnizoen en de relatie met de stedelijke overheid.

De schrijvers

De lijsten van nieuwe lidmaten zijn niet ondertekend, maar uit vergelijking van de handschriften met andere bronnen kunnen we opmaken dat de predikanten gewoonlijk zelf de

⁵⁵⁹ R.F. van Dijk, “De ouders van Thomas Erpenius”, *Oud-Gorcum Varia*, 40 (1998): 93 e.v.

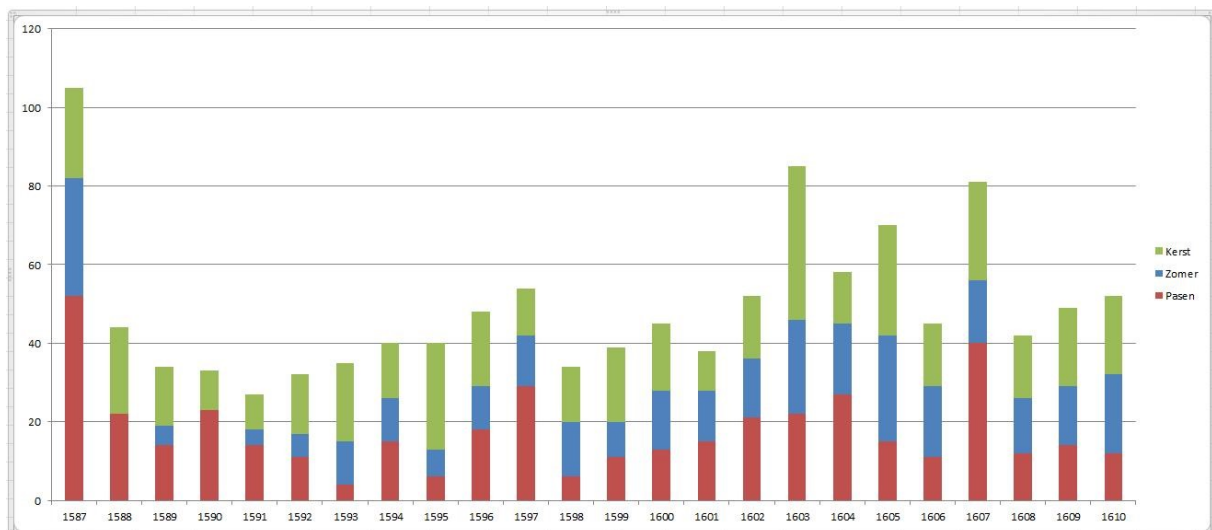
⁵⁶⁰ H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, Leiden, 1950, 49. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755. 27.

⁵⁶¹ RAG AK1: 282, 186, 1, F188r-F209r.

schrijvers zijn. De lijsten van Pasen 1587 - Zomer 1588 zijn door Henricus Vellemius uitgeschreven. Het handschrift komt goed overeen met de door Vellemius ondertekende schuldbekentenis, besproken in het vorige hoofdstuk. In de periode van Kerst 1588 - Zomer 1593 is het merendeel van de lijsten opgemaakt in een ander vrij regelmatig handschrift, vermoedelijk dat van Thomas Spranckhuijsen. Enkele lijsten zijn in andere handschriften, maar niet in dat van Vellemius. In de periode Kerst 1593 - Kerst 1601 zijn alle lijsten door Jodocus Geisteranus geschreven. Zijn mooie en duidelijke handschrift is te herkennen op grond van zijn al eerder besproken brieven aan Arent Cornelisz. Vanaf Pasen 1602 tot na 1610 zien we om en om het handschrift van Jodocus Geisteranus en één ander handschrift, minder mooi dan dat van Geisteranus maar wel regelmatig en behoorlijk leesbaar. We kunnen hierin met een ruime mate van zekerheid het handschrift van Petrus Leewius herkennen.

De aantallen lidmaten

In totaal zijn in deze periode 1182 nieuwe lidmaten geteld, een gemiddelde van 49 per jaar. Gewoonlijk is er in die periode in Gorinchem drie maal per jaar viering van het Avondmaal in combinatie met het aannemen van nieuwe lidmaten in de voorbereidingsdienst. De eerste is op de avond voor eerste Paasdag, de tweede op een zondag in de zomer (eind juli/begin augustus), de derde op de avond voor eerste Kerstdag.⁵⁶²



22: Aantallen nieuwe lidmaten in Gorinchem, periode 1587-1610

Vrouwen maken het merendeel van de nieuwe lidmaten uit. In 1603 zien we 40 mannen en 43 vrouwen toetreden maar in de meeste jaren is het aantal vrouwen dat zich aanmeldt ongeveer anderhalf keer zo groot als het aantal mannen. We zien 109 keer een vermelding “weduwe” en ook het aantal van 53 “jongedochters” dat zich aanmeldt overtreft ruim het aantal van 15 “jongesellen”.

De plaatsen van herkomst

⁵⁶² H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 351. Selderhuis noemt de voorkeur van Calvijn, wekelijkse avondmaalsviering. De praktijk in Genève is vier maal per jaar. Zie ook: J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, III, 1893, 137. De synode beveelt aan het avondmaal iedere twee maanden te vieren. Zie ook: L. Hoving, “Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Gorinchem”, *OGV*, 41 (1998-2): 46; 42 (1998-3): 235; 43 (1999-1): 56.

Bij meer dan tweehonderd van de nieuwkomers is een plaats van herkomst vermeld. In de hierna volgende tabel staan de meest voorkomende plaatsnamen met de bijbehorende aantallen nieuwe lidmaten. We maken daarbij onderscheid tussen de aantallen nieuwe lidmaten die zich voor dan wel na 1600 in de stad vestigen. De tabel is verder onderverdeeld in een groep steden die in het gebied van de Unie van Utrecht liggen en een groep steden in Zuid-Nederland. We zien een verdeling die in de pas loopt met de politieke en militaire ontwikkeling.

Plaats van herkomst:	Totaal:	Voor 1600:	Vanaf 1600:
Amsterdam	11	4	7
Delft	8	2	6
Dordrecht	14	6	8
Haarlem	9	5	4
Middelburg	8	1	7
Leiden	6	3	3
Rotterdam	9	4	5
Utrecht	20	5	15
Subtotaal UvU	85	30	55
Antwerpen	15	13	2
Breda	16	14	2
s'-Hertogenbosch	22	20	2
Oosterwijk	14	12	2
Waalwijk	8	5	3
Subtotaal Zuid-Ned.	75	64	11
Totaal:	160	94	66

23: Herkomst nieuwe lidmaten

Voor 1600 wijken veel Zuid-Nederlanders uit naar de Unie. In 1587, als de gemeente meer dan honderd nieuw leden welkom heet, is een kwart daarvan afkomstig uit het Zuiden. In latere jaren, vooral na 1600, neemt de uitwisseling met de steden in het Noorden toe. Daarbij groeit ook het aantal vermeldingen “met attestatie”. Van de 130 attestaties zijn er 41 van voor 1600 tegen 89 vanaf 1600. Er zijn geen gegevens bekend betreffende het vertrek met attestatie uit Gorinchem naar andere steden in het gebied van de Unie. We kunnen veilig aannemen dat er zeker zo veel lidmaten vertrekken dan er met attestatie binnenkomen. Gorinchem ligt aan de rand van het gebied met de grote economische bloei en blijft in groei achter bij steden als Rotterdam, Leiden, Amsterdam en Haarlem. Die economische bloei trekt mensen aan die op zoek zijn naar een beter bestaan. Van nieuwe lidmaten, vooral van hen die van buiten komen, is in veel gevallen vermeld waar zij in de stad zijn gaan wonen. Dat kan zijn in de vorm van een naam van het eigen huis of een bekend huis dichtbij. Namen met “gulden” zoals “t gulden vlies”, “in’t gulden herte” en “in’t gulden vercken” zijn populair in de stad. De predikanten gebruiken ook namen van personen die al bij hen bekend zijn als aanduiding voor waar een nieuw gemeentelid woont. Zo vinden we bijvoorbeeld een paar keer varianten van “woonachtich naest Henricus Spudaeus“. Deze Henricus is vanaf 1589 tot 1620 predikant in Arkel. Op de vergadering van de classis in mei 1590 vraagt Spudaeus al “een voorschryvens aen syne huysluyden opdat sy een huys hem bequam mochten bestellen”. Het heeft niet zo’n hoge prioriteit bij de Arkelse boeren. Bij herhaling brengt Spudaeus dit punt in op een classicale vergadering maar het mag niet baten. Hij is altijd in Gorinchem blijven wonen.⁵⁶³ Bij een aantal nieuwe lidmaten zien wij vermelding van de straat, uiteraard zonder huisnummers want die bestaan nog niet. De meeste van die straatnamen zijn tot op heden terug te vinden in de binnenstad van Gorinchem. De “Cortendijck”, al genoemd rond 1300, komt 64 keer voor als vestigingsplaats, vooral van neringdoenden. Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw is de Kortendijck een dichtbebouwd en bevolkt gebied met vele kleine bedrijven. Voor een deel is dat nog zichtbaar in de huidige bebouwing. Andere veelgenoemde straten zijn de “Appeldijck” met 37 vermeldingen, diverse schrijfwijzen van de “Arckelstraet” met 35 vermeldingen en varianten van “Haerstraet” met 21 vermeldingen. De stadsvernieuwing, voltooid tegen het einde van de 16^e eeuw, is vanaf 1595 zichtbaar in de lidmatenlijst. We zien in de jaren daarna de vestiging van tien nieuwe lidmaten in de “Nieuwstadt” en twintig “Nae

⁵⁶³ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 51, 57, 68, 74, 476.

de Cancepoort”. De Godskamers, besproken in hoofdstuk 2, zijn nog operationeel in Gorinchem. De “Colvencamer” is vijf keer genoemd. De lidmaten die zich daar gevestigd hebben zijn alleenstaande vrouwen. Bij vier van hen is de vermelding “weduwe” toegevoegd.

5.3.2.1 Schatting van de aanwas der gemeente 1587-1610

Op grond van bovengenoemde gegevens kunnen we een prognose maken van de groei van het aantal lidmaten. Rond 1580 hebben we een omvang gezien van tussen de vijfhonderd en zeshonderd. Gegevens over de periode tot 1587 ontbreken. Een veronderstelde gematigde groei, tot om en nabij de zevenhonderd aan het begin van 1587, is niet onredelijk. De toekomst van de Unie en daarmee die van de Gereformeerde Kerk, is in die jaren nog uiterst onzeker. Van 1587 tot en met 1610 melden zich bijna 1200 nieuwe leden aan. Dat houdt niet in dat de gemeente rond 1610 bijna 2000 lidmaten telt. De volwassenen halen gewoonlijk wel de zestig als ze niet ten prooi vallen aan epidemieën, maar die komen bij herhaling voor. In 1603 en 1606 heeft de pest in Gorinchem gewoed. Geisteranus schrijft in de al eerder genoemde brief van 8 september 1603, waarin hij ook het overlijden van Vellemsius meldt:

“In dieselve weeke zijn hier over die hondert gestorven. Die voorgaende ofte laeste weeke isset wat minder geweest. Nu tegenwoordich zijn hier vele siecken. Sommige genesen vande vuyjrige siecte, maer weijnich.”

In 1606 slaat de pest weer toe met soms meer dan honderd doden per week. De kroniekschrijver Kemp meldt: “In 26 weken zynder begraven binnen Gorcum volgens notyse XVIjc – XIIIJ personen”. Het is plausibel dat men in beide jaren een kwart van de stadsbevolking ten grave draagt.⁵⁶⁴ Dat reduceert de geschatte groei van de gemeente met vierhonderd. De natuurlijke sterfte ligt tussen de twee en de drie procent. Ook dat reduceert de geschatte groei in ruim twintig jaar met vierhonderd. Samen met het geschatte “vertrek met attestatie” komen we uit op een aanwas van minder dan driehonderd. Het aantal lidmaten ligt in 1610 dus waarschijnlijk nog duidelijk onder de duizend. Dat is in lijn met het aantal van twee vaste predikanten.⁵⁶⁵

5.3.2.2 De werkzaamheden van de lidmaten

Van een flink aantal nieuwe manslidmaten is het beroep vermeld. Met achtenveertig vermeldingen komt “Schoemaecker” of “Schoelapper” het meest frequent voor. Wever is een goede tweede. Er zijn veertig wevers vermeld, waaronder “Wollewevers”, “Linnewevers”, “Wevers” en “Tijckwevers”. Het beroep “Speldemaecker” komt dertig keer voor, “Cleermaecker” vijftwintig keer. Timmerman, schipper en bakker zien we rond de twintig keer. Ook droogscheeders, goudsmiden, chirurgijns, brouwers, harnasmakers, schrijnwerkers en vissers treden toe. We zien in Gorcum een vrij aanzienlijke bedrijvigheid op het gebied van de stoffen en kleding. Behalve de wevers verdienen speldenmakers en droogscheeders ook hun brood in die sector. Droogscheeders zijn professionele knippers in de lakenverwerking.

⁵⁶⁴ M.A. van Andel, “Pestepidemieën te Gorinchem”, (1913): 1853. XVIjc–XIIj = 1713, gemiddeld 66 per week.

⁵⁶⁵ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 475. Pas in 1620 melden de Gorcumse ouderlingen “dat sy van meeninge syn gagie te versoecken aen de Edel Mogende Heeren Staten voor den derden predicant”. In 1625 is het zover. In dat jaar is Johan Velthuisen beroepen als derde predikant, naast Geisteranus en Spiljardus.

Daarnaast zien we aanduidingen als vissersknecht, bakkersknecht, metselaarsknecht en “Sackendraeger”. Zakdragers zijn laders en lossers van schepen.

Vrouwen zijn meestal vermeld als “huijsvrouwe van”. Een enkeling oefent een zelfstandig beroep uit. In de lijst van Kerstavond 1595, lezen we: “Christiaen Martensz ende Tanneken Phijlips sijn huijsvrouwe vroeijmoer, met attestatie wt den Hage, woonende in d'Erckelstrate”.⁵⁶⁶ De gezusters Maria en Martinella Jongelings zijn “matressen der fransche schole”. Zij treden toe op Kerstavond 1610.⁵⁶⁷ Bij zeventien vrouwen is als beroep “dienstmaecht” vermeld, meestal met de naam van de werkgever. Gewoonlijk zijn dat families die we tegenkomen in de lijsten van de magistraat. Maar ook de predikanten kunnen zich huispersoneel veroorloven. Op de lijst van 4 augustus 1602 vinden we “Aechtgen Dircks J.d. dienstmaecht van Jodoco Geisterano”.⁵⁶⁸ Op Kerstavond 1604 treedt “Geertgen Senten, dienstmaecht van Petrus Leewius” toe.

Gorinchem is in trek bij predikanten en hun familieleden van elders. Met Pasen 1598 treedt Trijntgen ter Poorte toe met vermelding “suster van Christiaen den predicant tot Nieuwlandt met attestatie van Alkmaer”. Met Pasen 1600 geldt dat voor “Hester Frans, J.d. van Mr Frans vander Meer, eertijds predicant”. Met Kerst 1600 zien we “Anneken Cornelijns weduwe van Jan Sijmonsz predicant” en “Femcken Ptolomeus dienstmaecht van Wilhelmo Nigro, predicant”. In augustus 1610 is “Trijntken Dionijsius, weduwe van Tomas Spranckhuijse, met attestatie van Leijden” terug in Gorinchem. Frans vander Meer is in 1586 predikant in Oosterwijk en Kedichem. Vanaf 1594 is hij in onmin geraakt met gemeenteleden in Oosterwijk. De classis blijft hem steunen, ook als in april 1596 een collega zelfs de zondagsdiensten moet overnemen. Na 1596 zien we geen berichten meer met zijn naam.⁵⁶⁹ Willem Nigro is predikant in Schelluinen in de periode 1595-1604. Jan Sijmonsz is binnen de Classis Gorinchem niet als predikant genoemd. Behalve de al genoemde Henricus Spudaeus uit Arkel geven dus meer predikanten uit kleine dorpen in de omgeving de voorkeur aan Gorinchem als woonplaats. Dat valt te begrijpen. Uit de classicale acta blijkt dat de materiële voorzieningen ten behoeve van de dorpskerken veel te wensen overlaten. Enkele weduwen van predikanten komen zelfs naar Gorinchem terug.

De relatie met het onderwijs

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat het onderwijs al sinds 1380 onder toezicht van de overheid staat. Bij de uitvoering is gewoonlijk de kerk betrokken. Van een Latijnse School is sprake vanaf 1480. In december 1599 treedt “Anneken Gijsberts, dochter van Mr. Gijsbert rector” toe. Meester Gijsbert is in 1594-1595 ook genoemd als ouderling. In april 1602 voegt “Mr. Cornelijns Petreius, Rector vande latijnsche schoele” zich bij de gemeente. Zijn opvolger, Johannes Petri treedt op Kerstavond 1607 toe. “David Paludanus Rector vande Latijnse schoele met sijn Huijsvrouwe met attestatie van Delff” volgt met Kerst 1608.⁵⁷⁰ De snelle opvolging van rectoren na 1600 heeft vermoedelijk een financiële oorzaak. Er zijn maar weinig leerlingen en de betaling is mager. Met het aantreden van Paludanus komt er meer

⁵⁶⁶ RAG AK1: 282, 186, 1, F194v.

⁵⁶⁷ Ibid., F208v.

⁵⁶⁸ Ibid., F199v.

⁵⁶⁹ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 94-96.

⁵⁷⁰ A.J. Busch, *Latijnse school en gymnasium*, 1983, 1 e.v.

stabiliteit. Hij is in 1619 nog rector. In november 1619 is hij samen met andere onderwijsgeevenden opgeroepen voor het ondertekenen van de belijdenisgeschriften. In de periode 1594 tot 1610 vinden we nog tien andere onderwijsgeevenden, waaronder de schoolmeesters van het weeshuis en schoolmeesters uit Blokland en Spijk die, net als de predikanten, de behuizing in de dorpen beneden de maat vinden. De benoeming van onderwijsgeevenden staat al sinds de tijd van Otto van Arkel onder toezicht van de magistraat. De stad betaalt hen. Men let er kennelijk op dat leerkrachten ook lidmaten zijn.

De relatie met het garnizoen Philips van Nassau (1566-1595)

In de periode 1572-1585 is de drost ook de militaire bevelhebber. We hebben gezien dat die functies in 1585, met de benoeming van Cleerhagen als bevelhebber, tijdelijk zijn losgekoppeld. In de eerder besproken inventarisatie van de gemeente, rond 1580, komen we zowel de drosten als Julius Cleerhagen tegen. Diens opvolger, Philips van Nassau, is eveneens toegetreden.⁵⁷¹



24: Philips van Nassau (1566-1595)

De eerste regel na “Ankomelingen op Kerstdach a^o 87” vermeldt: “Graef Philips van Nassauw”. Verderop lezen we: “Joncker Linden hoefmeijster van Graeff Philips” De toetreding van Philips van Nassau valt te begrijpen vanuit zijn persoonlijke achtergrond. Hij is een jongere broer van Willem Lodewijk en een studiegenoot van Maurits in Leiden.⁵⁷² Maurits en zijn neven zijn onder de hoede van Jan van Nassau grondig geschoold in de gereformeerde leer van Calvijn. Maar dit toetreden past ook in de actuele politiek van Maurits als hoofd van het Huis Oranje-Nassau. Die politiek is er in 1587 op gericht zijn positie als stadhouder en militair bevelhebber te versterken, mede door het aantasten van het gezag van Leicester. Bij

de komst van Leicester, eind 1585, hebben de voorstanders van de streng calvinistische lijn grote verwachtingen. Leicester vestigt zich in Utrecht. Hij probeert binnen het verband van de Unie van Utrecht draagvlak te verwerven tegen Holland bij de andere gewesten en bij de Gereformeerde Kerk. De eerste generale synode na die van Middelburg is de Synode van 's-Gravenhage in juni 1586. Deze synode staat onder patronage van Leicester.⁵⁷³ De kerkorde geformuleerd door die synode trekt de lijn van de vier ambten uit eerdere synoden getrouw door. Bij belangrijke punten als de benoeming van predikanten en de verkiezing van ouderlingen en diakenen is er slechts een kleine opening richting overheid.⁵⁷⁴

In de herfst van 1586 heeft Van Oldenbarnevelt een onderhoud met Leicester. De landsadvocaat verwijt de landvoogd onder meer dat Leicester, mogelijk onder invloed van Herman Moded, aan de Gorcumse predikanten geschreven heeft: “dat zy den Overste Klerhaage, in zyne aanslagen, met hunne gebeden en met der daad, zouden bystaan”.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ RAG AK1: 282, 186, 1, F189v.

⁵⁷² P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, I, 1911, 1403.

⁵⁷³ C. Hooijer, *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten*, 1865, 247 e.v.

⁵⁷⁴ C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, 1683, III, 446 e.v.

⁵⁷⁵ J. Wagenaar, *Vaderlandse historie*, 1753, 8, 176 e.v.

Leicester ontkent dit eerst, maar Oldenbarnevelt is goed geïnformeerd en houdt vol: “De brief aan de Gorinchemse Predikanten was, onder ‘t eigen handteken zyner Doorlugtigheid, afgevaardigd, tot groote droefenis der Wethouderen”. Dan geeft Leicester toe, met die brief aan de predikanten van Gorinchem “hadt hy alleenlyk beoogd, de achtbaarheid van zo wakker een’ Krygsman, als Kleerhage was, te styven”.

Voor Maurits geldt dat het Huis van Nassau en de Gereformeerde Kerk altijd nauw met elkaar verbonden zijn. Dat houdt voor hem overigens nog niet in dat de overheid geen zeggenschap over de kerk zou hebben.⁵⁷⁶ Dat Philips van Nassau zich als lidmaat voegt bij de Gorinchemse gereformeerde kerk past als logische zet in het lopende conflict met Leicester. Philips van Nassau is niet lang onder het gehoor van de Gorinchemse predikanten gebleven. In 1591 neemt hij deel aan de verovering van Nijmegen en wordt daar gouverneur.

Philips van Nassau is niet de enige militair die toetreedt tot de Gorinchemse gemeente. We hebben gezien dat na 1590 de verhouding in de stad tussen de bevolking en het garnizoen in het algemeen goed is. Vanaf 1597 zien we een beginnende band tussen in Gorinchem gelegeerde militairen en de plaatselijke kerk. Eerst gaat het om vrouwen die met een soldaat getrouwd zijn. De lijst van Pasen 1597 vermeldt “Truijcken Jans, huisvrouw van eenen Engelschen soldaet”. Met Kerst 1598 treedt “Catalijn Tomas, huijsvrouw van Jan die Chambre, soldaet, met attestatie van Wilmstadt” toe. In de zomer van 1600 noemt de lijst Janneken Soetmans. Zij is gehuwd met soldaat Fransoijs Valleijn uit het regiment van kapitein Walraven. De lijst van december 1601 vermeldt “Andries Hermansz van Meijborch, soldaet op ‘t schip van sijn *Excellentie*”. Met Pasen 1609 treden de soldaten Tomas Heij, Jacques Elten en Jan Grim toe. Ook adelporst Zander Davids sluit zich aan. In de zomer van 1609 volgen soldaat Willem Matbraij en “Maertge Cornelis, huijsvrouw van Adam Witfort, soldaet...”. Het gaat hier om militairen uit Schotland die dienen onder kolonel Brog.

Ambtenaren

We vinden onder de nieuwe lidmaten ook ambtenaren met andere taken dan onderwijs. Met Kerst 1599 treedt toe “Meijster Pieter van Staveren, pestmeijster, met attestatie vandie nieuwoorte”. Met Kerst 1597 zien we op de lijst van nieuwe lidmaten:

“Susanna Lopes Gerana, huijsvrouw van Pieter van Beveren tolenaer Neeltken Albrechts J. dochter van Dordrecht, dienstmaecht vanden tolenaer voorz”.

Pas in april 1602 is “Peter van Beveren Tollenaar” zelf genoteerd. Met Pasen 1600 treedt “Godefrijd Boot, ontvanger vande licenten ende confoijen, met attestatie van Utrecht” toe. Met Pasen 1603 zien we secretaris Jan van der Does, met Pasen 1609 volgt zijn vrouw Lijsabeth. In diverse jaren zien we toetreding van personeel van de drost en personeel van de pensionarissen.

Magistraten

Op Paasavond 1589 treedt burgemeester Aert Aertsen met zijn huisvrouw toe. Op dezelfde foliant komen we bij Kerst 1589 een slechts sporadisch voorkomende meer uitgebreide melding tegen:

⁵⁷⁶ A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1998, 233.

“Is ouch Albert vann Loesenn hem die broeders in denn Consistorio verschene bekenende met ons bij onse gemeijnte die waere kerck Christi te synn begerende dat hem dij broders sin ryne broder erkennen willen en in der gemeijntte opnemen het wellige ouch also gedaenn is.”⁵⁷⁷

De familie Van Loosen is een belangrijke regentenfamilie in de stad. Sebastiaan van Loosen zijn we al tegen gekomen als burgemeester en pensionaris vanaf 1570. In de magistraatslijst vanaf 1574 vinden we, naast Sebastiaan als pensionaris, Albert Mathijsz. van Loosen als lid van de vroedschap, als schepen en als burgemeester tot zijn overlijden in 1593. Pas in 1589 vinden we het eerste bewijs dat een Van Loosen als lidmaat toetreedt. De predikanten achten dat kennelijk belangrijk genoeg om er speciale aandacht aan te besteden.

Wij komen nog meer magistraten tegen. Soms vermelden de predikanten van nieuwe lidmaten dat zij zoon van een burgemeester zijn. Burgemeester Jan vander Ameijde Jacobsz, al lid van de magistraat sinds 1594, treedt toe met Pasen 1603. Zijn zoon Jacob met Kerst 1603 en “Lambert vander Ameijde Jansz Jongesel soone des Burgemeesters” met Kerst 1610. Folpert Cornelisz is vanaf 1598 te vinden in de magistraat, als vroedschap, schepen en burgemeester. Zijn zoon Cornelis treedt toe met Pasen 1604 en zijn zoon Jan met Pasen 1608. Vader Folpert is al langer lid. Op de eerder besproken inventarisatie van de gemeente rond 1580 vinden we onder de “F”: “Folpert Cornelisz brauwer in die Drie Swaerden”. Op de lijst van 1604 vinden we verder “Heijndrick Colff, J.g. soone van Heindrick Colff over die have”. Leden van de familie Colff (ook geschreven als “Calff”), komen we tegen als kanunnik en in magistraatslijsten van voor 1572 en opnieuw vanaf 1595. In 1535 heeft het echtpaar Claes Colff en Heylwich van der Haar de “Colvencamers” gesticht. De familie zelf woont heel wat deftiger. “Over die have” is voor de welvarende elite. Adriaan van den Heuvel Dircksz heeft daar ook gewoond. Vader Heindrick Colff komen we niet tegen als lidmaat, ook niet in de inventarisatie van 1580. In het volgende hoofdstuk komen we nog op deze familie terug.

Een Heer van Arckel treedt toe

In de lijst van augustus 1610 treffen we “Jongheer Roelof van Arckel, drossart tot gorcum” aan.⁵⁷⁸ Roelof is een telg uit een bastaardtak van de Heukelumse Van Arkels met wortels in de 15^e eeuw. Na het overlijden op 7 juli 1605 van drossaard Arent van Boshuizen heeft de magistraat maar één kandidaat op de voordracht gezet, Roelof van Arkel. Dat is in strijd met de regel dat de stadhouder moet kunnen kiezen uit drie. Burgemeester Folpert Cornelisz, samen met secretaris Jan van der Does gecommiteerd in de Staten van Holland, overlegt op 20 juli onder vier ogen met Oldenbarnevelt. Zij weten voldoende steun te verwerven van de landsadvocaat om de benoeming er toch door te krijgen.

De vroedschap, bijeen op 17 augustus 1605, bevestigt Van Arkel in zijn ambt na ondertekening van een ambtsinstructie van elf artikelen. Ten overstaan van burgemeesters Folpert Cornelisz en Reinier Robyn heeft Van Arkel plechtig beloofd alle artikelen getrouw

⁵⁷⁷ RAG AK1: 282, 186, 1, F191v. Evenals Leoninus vervullen leden van de familie Van Loosen, ook zonder lid te zijn van de publieke kerk, belangrijke functies voor de stad en de Unie. Pas met Pasen 1611 zien we weer zo’n uitgebreide melding. Het gaat daar om “Casparus Mores vuyt Vlanderen van dixmuyden gecomen vuyt het clooster laestleden somer...”.

⁵⁷⁸ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F208r.

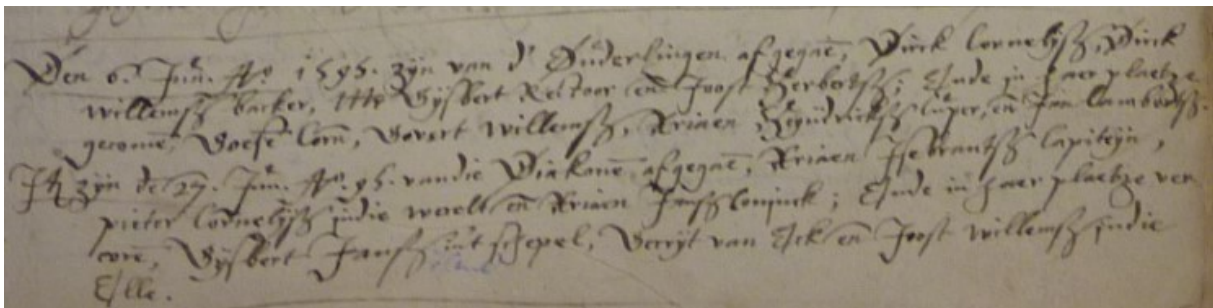
na te komen. De eerste twee artikelen gaan over het handhaven van alle Gorcumse rechten en privilegiën en het inwinnen van vroedschapsadvies aangaande gevoelige zaken. Het derde artikel verplicht Roelof bij benoemingen te kiezen uit nominaties bestaande uit:

“Liefhebbers des Vaderlands, Beminders en geaffectioneerde tot de Gereformeerde Religie, ende goede Patriotten, zo van den Staat der geunieerde Nederlanden in't gemeen, als der Stad Gorinchem en Lande van Arkel in 't byzonder bekend zijn”.⁵⁷⁹

Dat geeft de nodige ruimte, ook voor Roelof zelf, de Gorcumse magistraat niet uitsluitend open te stellen voor lidmaten van de Gereformeerde Kerk. Daarvan heeft men, zoals we ook in het volgende hoofdstuk zullen zien, op passende wijze gebruik gemaakt. Roelofs dochter Wilhelmina van Arkel is getrouwd met Jacob van Paffenrode, opvolger van Roelof in 1616. Haar witmarmeren grafmonument staat, na enkele omzwervingen, in de noordoost hoek van de Grote Kerk op slechts enkele meters van het nu verdwenen laagkoor met de grafkelder van de Heren van Arkel uit de 14e eeuw.

De kerkenraad op de magistraatslijsten

In het “consistoriaal” vinden we tot 1613 sporadisch de wisseling van de wacht in de kerkenraad. Vanaf 1613 is er meer regelmaat. In 1595 heeft Jodocus Geisteranus de wisseling van ouderlingen en diakenen in het “consistoriaal” geschreven:⁵⁸⁰



25: Ouderlingen en diakenen in 1595

De transcriptie van dit gedeelte luidt:

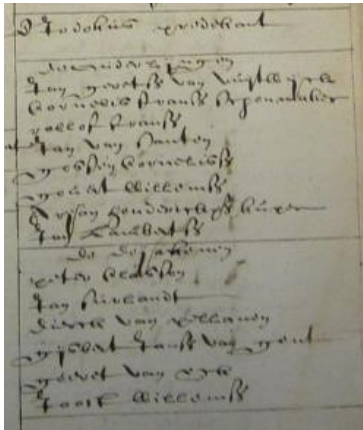
“Den 6. Jun. A° 1595 zijn van d’Ouderlingen afgegaen Dirck Cornelijsz, Dirck Willemsz, backer, Mr Gijsbert Rectoor ende Joost Herbartz; Ende in haer plaetse gecomen Goesen Cornelisz, Govert Willemsz, Ariaen Heijndricks Cuper ende Jan Lambertsz. Item zijn den 29. Jun. A° 1595 van die Diakonen afgegaen, Ariaen Isebrantsz Capiteijn, Pieter Cornelijz indie warlt ende Ariaen Jansz Conijnck; Ende in haer plaetse vercoren Gijsbert Jansz in't Schepel, Gerrijt van Eck ende Joost Willemsz indie Elle.”

We zien dat de rector van de Latijnse school ouderling geweest is en een kapitein van het garnizoen diaken.

⁵⁷⁹ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 538 e.v.

⁵⁸⁰ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F088r.

Op de magistraatslijsten is vanaf 1595 een sectie toegevoegd die in de lijsten voor dat jaar ontbreekt.⁵⁸¹ De sectie bestaat uit drie onderdelen: predikant, ouderlingen en diakenen.



De transcriptie van het afgebeelde gedeelte luidt:

“D Jodokus predikant. De Ouderlijngen Jan Geritsz van Vuijtwijck, Cornelis Franz Schoemaker, Rollof Franz, Jan van Santen, Goshen Cornelisz, Govert Willemsz, Arijan Hendricksz kuper, Jan Lambertsz. De Dijakonen Peter Claesson, Jan Surlandt, Dirck van Pellanen, Gijsbert Jansz van Gent, Geerit van Eck, Joost Willemsz.”

Bij het eerste onderdeel lezen we, tot voorbij 1610, altijd “D Jodokus predikant” of varianten van zijn naam. Vanaf 1614 is de naam van Petrus Leewius daaraan toegevoegd.

26: Magistraatslijst 1595 (ged.)

De vier ouderlingen die volgens het “consistoriael” in juni 1595 zijn afgetreden staan niet op de magistraatslijst van 1595. De vier die zijn aangebleven staan er wel op, samen met de vier die zijn toetgetreden. Bij de zes diakenen zien we een vergelijkbaar patroon.

De status van de predikanten en de kerkenraad is toegenomen. Men beschouwt hen kennelijk voortaan als een college van regenten dat mede de stad bestuurt. De lijsten van aan- en aftredende ouderlingen in het “consistoriael” uit de periode voor 1613 zijn zeer onvolledig. De beschikbaarheid in deze vorm van lijsten met namen van ouderlingen en diakenen is bij geschiedschrijvers over de stad vermoedelijk niet bekend. De veel geciteerde Van Zomeren geeft de magistraatslijsten, in vergelijking met de handgeschreven lijsten, slechts gedeeltelijk weer. Vanaf 1558 (de nieuw vroedschap van Philips II) zien we bij Van Zomeren gewoonlijk drost, schout, burgemeesters, schepenen, nieuwe vroedschappen, thesauriers, pensionaris en secretaris.⁵⁸² Regenten van zorginstellingen, bijvoorbeeld weesvaders en manhuisvaders, neemt Van Zomeren op bij de beschrijving van zo’n instelling. De leden van de kerkenraad noemt hij, met uitzondering van de predikanten, nergens. De toevoeging van die sectie met de leden van de kerkenraad aan de lijsten van de magistraat biedt vanaf 1595 een veel completer beeld van de samenstelling van de kerkenraad dan het beeld dat te vinden is in het boek van de kerkenraad zelf.

5.4 Kerkelijke zaken in stad en classis 1580-1610

We hebben hierboven kennis gemaakt met de classis, de predikanten en de gereformeerde gemeente van Gorinchem in de periode 1580-1610. In het nu volgende gedeelte gaan we enkele zaken na waaraan men in die periode veel aandacht besteedt. Daarbij vormen de klassicale acta een goede basis. Als zich in een lokale gemeente een zaak voordoet waar men niet uitkomt of waarvan het belang het lokale belang overstijgt, is de aangewezen weg die zaak voor te leggen in de klassicale vergadering. De classis kan de zaak zo nodig laten dienen op synodaal niveau. De door Verschoor gepubliceerde klassicale acta van 1579 - 1620 beslaan ruim vijfhonderd pagina’s. Meer dan de helft daarvan handelt over de periode voor 1611.⁵⁸³

⁵⁸¹ RAG OA, 343, *Naamlijst 1595 e.v.*

⁵⁸² C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 527 e.v.

⁵⁸³ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 3-270.

We zullen ons moeten beperken tot enkele kenmerkende zaken die, mede gezien vanuit andere bronnen, aanvulling of correctie behoeven. We kiezen hierbij voor het toezicht op predikanten in de classis, huwelijkszaken en de positiekeuze in de zich ontwikkelende leergeschillen.

5.4.1 Toezicht op predikanten

De broeders van Gorinchem stellen op de synode van Schoonhoven (1579-09-14), zonder naam te noemen, de vraag “oft een kerckdienaer, oentlick beschuldicht synde voor eenen falschen leraer” tot het avondmaal toegelaten kan worden voordat hij daarover verantwoording heeft afgelegd.⁵⁸⁴ De synode vindt de vraag “te seer generael sonder eenige distinctie ofte circumstantien van den personen, die gescolden hebben...”. De kerkenraad en de classis moeten die kerkdienaar vermanen en hem tot een schuldbekentenis brengen die zij nodig achten na het beoordelen van de specifieke omstandigheden. Men moet proberen de strijdende partijen te verzoenen. Zo nodig kunnen gedeputeerden van de synode, Corputius en Levinus, met bemiddeling ondersteunen. Daarbij merkt men wel op dat de zaak terug moet komen op een volgende synode. Verband tussen deze vraag en de in hoofdstuk 4 genoemde zaak Michaelis in de vergadering van de Classis Gorinchem op 17 maart 1579 te Vianen ligt voor de hand.⁵⁸⁵ Hard bewijs daarvoor ontbreekt, de Gorcumse broeders hebben in de synode geen naam genoemd. Maar Michaelis is als predikant van de graaf van Culemborg niet zo gemakkelijk aan te pakken, de graaf duldt weinig inmenging in zijn zaken. De Classis Dordrecht brengt in 1583, op gerucht, een schuldbekentenis van Vellemius voor het Gorcumse consistorie met bovengenoemde zaak in verband. Maar hij is, zoals we gezien hebben, al in 1578 door het stof gegaan.

Dordrecht is in de war met een complex probleem dat lange tijd aandacht en inspanning van de Gorinchemse classis vraagt. Er speelt in de classis een aantal zaken rondom het optreden van voormalige rooms-katholieke geestelijken en onbekwame “lopers”. Als zij onder bescherming staan van lokale machthebbers slepen die zaken zich soms jarenlang voort.⁵⁸⁶ Als voorbeeld bezien we de zaak van de “Paep van Vianen”.

De “Paep van Vianen”

In de classicale vergadering van 17 maart 1579 komt “Pastor Papistius”, pastoor van Vianen, voor het eerst aan de orde. Deze complexe zaak, in het gebied van de Brederodes, is kenmerkend voor de problemen die zich blijvend voordoen bij het zoeken van balans tussen de rechten van de allodiale machthebbers en het gezag van de classis. Amalia van Nieuwenaar, de met de Paltsgraaf hertrouwde weduwe van Hendrik van Brederode, is hersteld in haar rechten als Vrouwe van Vianen. Onder haar gezag komt de vestiging van de Gereformeerde Kerk op gang. De pastoor moet voor de classis verschijnen. Zijn geschiktheid voor de gereformeerde dienst vergt nader onderzoek. De pastoor heeft, via de drost, laten weten dat hij niet komt met als excuus dat hij in zijn hart voelt nog niet bekwaam genoeg te zijn voor die dienst.

⁵⁸⁴ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1893 II, 177, Particularia 1.

⁵⁸⁵ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 3, Particularia 1.

⁵⁸⁶ A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1998, 10.

Niet lang daarna komen we bij herhaling klachten tegen van Lontius, de eerste predikant van Vianen. Willem Lontius is gestart met de vorming van de nieuwe kerkenraad. Lontius beleeft weinig vreugde aan zijn dienst in Vianen. Tot zijn vertrek in 1582 naar Sliedrecht behandelt de Classis Gorinchem bijna in iedere vergadering klachten van Lontius tegen de magistraat van Vianen. De problemen gaan over zijn betaling of over rooms-katholieke geestelijken die in het gezagsgebied van Vianen voet aan de grond trachten te verkrijgen. De classis zet in januari 1580 Henricus Vellemius in teneinde te proberen orde op zaken stellen. We hebben gezien dat Vellemius al geruime tijd goede relaties onderhoudt met de families Van Brederode en Van Nieuwenaar. De classis draagt hem op “Harer Coerfoerstelicker Genade te dienen maer in die kercke te Vianen geen exceritie te plegen ter tidd die paep in foegen als die predicampt bedient”. Ook moet Henricus, met de nodige voorzichtigheid en onderdanigheid, de Vrouwe van Vianen vermanen “om Haer Coerfoerstelicke Genade niet te willen gelieven met Hare presentie des paeps dienst te wille helpen verstercken”.⁵⁸⁷ Nader bericht over de actie van Vellemius ontbreekt maar een oplossing is kennelijk niet bereikt.

In november onderneemt de classis weer een bemiddelingspoging. Namens de classis gaan twee andere gedeputeerden voor Lontius bemiddelen bij de drost. Ook het indringen van een priester in Lexmond moeten zij aan de orde stellen. In juli 1581 escaleert de zaak Lontius. Een afvaardiging van de Viaanse vroedschap verschijnt op de classicale vergadering met de vraag of de classis nu wel of geen andere predikant in Vianen wil voordragen.⁵⁸⁸ Men besluit brieven over de gerezen problemen te schrijven aan de Prins, aan de prinselijke raad, aan hofprediker Taffin en aan de vroedschap van Vianen. De volgende vergadering, in september, is bijna geheel gewijd aan de problemen in Vianen. De classis besluit dat de kerken van Gorcum, Bommel en Culemborg een ondersteuningsfonds van tien carolusgulden zullen opbrengen voor steun aan Lontius in zijn problemen met Vianen.

Begin 1582 komt een soort oplossing in zicht. In de vergadering van 6 februari 1582 van de Classis Dordrecht toont Wilhelmus Lontius zijn attestatie. Men aanvaardt hem als lid en draagt hem voorlopig de bediening van Sliedrecht en Wijngaarden op. Op de vergadering van 22 mei 1582 van de Classis Gorcum krijgt Henricus Vellemius de opdracht deze zaak in Vianen op een nette wijze af te ronden. Hij moet een verzoek indienen bij de keurvorstin, toestemming te verlenen tot het compareren van de predikanten van Vianen en Lexmond op de classicale vergaderingen. Het gaat om Gerardus van Swieten in Vianen en Jacobus Engelberti in Lexmond. Beiden zijn voormalige rooms-katholieke geestelijken die nog de nodige bijscholing behoeven. Zij zijn zonder classicale instemming op gezag van de keurvorstin aan het werk gegaan. De classis is tevreden over de aanpak van Vellemius. In de acta van die vergadering lezen wij ook dat:

“De zaecken onses broeder Henrici Vellemii aenghaende ‘tgheene van Vyanen, is verhandelt ende afgedaen tot goede contentement der broederen des classis”⁵⁸⁹

Maar Lontius blijft klagen. In maart 1583 lezen we in de classicale acta van Dordrecht:

⁵⁸⁷ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 8.

⁵⁸⁸ *Ibid.*, 13-14.

⁵⁸⁹ *Ibid.*, 17.

“Wilhelmus Lontius heeft aengegeven sijne sake van Vianen, begerende der broderen raedt, waerop hem voor antwoord gegeven, dat die particulier synodus sal moeten vermaent worden zijne sake te bevorderen”.⁵⁹⁰

In april geeft Lontius zijn klachten op schrift mee aan de gedeputeerden ter synode. Maar over de rapportage van Nicolaas van Dam en Henricus van der Corput is hij niet tevreden. De Classis Dordrecht legt in de acta van 1 november 1583 een verband met een punt in de particularia van de synode van 's-Gravenhage in juli van dat jaar. Ook schrijft Dordrecht over een schuldbekentenis van Vellemius voor de Classis Gorinchem, waar men bij geruchte (“soo men seyt”) van gehoord heeft.⁵⁹¹ De synode van 's-Gravenhage heeft het echter goed gezien. Het gaat over “de saecke des paeps van Vianen”.⁵⁹² Gebaseerd op een brief van “Henrico Vellemio” ontvangen op 20 juni noteert de synode dat het:

“Is verstaen van den sijnode, dat Lontius eijgenlick nu niet te doen heeft met Vellenio voorsz. maer met de classe, met dewelcke Vellenius hem schrijft versoent te zijn, dwelcke Lontius verstaet al te lichtelick van de classe ghepasseert te zijn”.

Kennelijk is Lontius het er niet mee eens dat de Classis Gorinchem geen actie wil ondernemen tegen die voormalige priester in Vianen en probeert hij Vellemius in een kwaad daglicht te stellen. Dat is niet gelukt, we horen er verder niets meer over. Het laatste dat we in de classicale acta van Dordrecht over Lontius lezen is dat hij achterloopt met betaling van zijn bijdrage voor de weduwenpensioenen. Maar in de marge is aangetekend “obiit”.⁵⁹³

Met Gerardus van Swieten is het na de nodige perikelen goed gekomen. Hij aanvaardt in oktober 1596, samen met zijn collega's Gervatius Driel van Ameide en Casparus Venradius van Meerkerk zonder enig voorbehoud de Nederlandse kerkorde en stelt zich onder het gezag van de classis. Met de andere beschermeling van de keurvorstin, Jacobus Engelberti uit Lexmond, komt het nooit goed. In opdracht van de classis heeft Vellemius nog vele brieven aan Vianen moeten schrijven. In 1593 bespreekt de classis enkele beruchte ongeregelde dienaren als Albert Jansz, Gielis Couwenberg en Jacobus Engelberti. De zaak Couwenberg speelt in het land van Heusden en Altena en loopt door tot na 1610. De zaken tegen Engelberti en Jansz. spelen in 1596 nog steeds, nu onder de nieuwe heer Van Brederode. De laatste vermelding over Engelberti is uit 1597, over Jansz. uit 1598. De classis en de Gorcumse predikanten hebben dan al heel wat tijd aan die twee besteed.

Gorcumse zaken in de classis

In maart 1588 doet Vellemius bij een visitatie zijn beklag over Theodorus Siliginus (Dirck Rogge). Als mogelijke opvolger van Veltius is hij een paar keer voorgegaan in Gorinchem.

⁵⁹⁰ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, 128.

⁵⁹¹ *Ibid.*, 166, classis 1583 V 22.

⁵⁹² J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1893 II, 246. Vellemius is niet genoemd in de acta van de PS te Rotterdam (1581-05-03) die volgt op de synode van Schoonhoven. Wel genoemd is daar Henrico Bulckio, verdacht van onzuiverheid in de leer, te behandelen door de Classis Gorinchem. Zie ook: *Ibid.*, 207.

⁵⁹³ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, 203.

Enkele vooraanstaande burgers en een burgemeester willen dat men hem beroept maar de meerderheid van de kerkenraad voelt daar niets voor. Kennelijk geeft Rogge hier Vellemius de schuld van. Rogge en zijn vrouw verspreiden kwade geruchten over Vellemius. De classis vermaant het echtpaar streng zich hiervan voortaan te onthouden.⁵⁹⁴ Het beroep op Siliginus is niet uitgebracht door Gorcum, wel door Leerdam. In juni 1588 staat de classis aanstelling voor een jaar toe, mits de Leerdamse magistraat er mee instemt. Hij heeft tot 1592 in Leerdam gestaan. Na 1588 zien we opmerkelijk weinig zaken in de classis waarbij Gorinchemse predikanten of gemeenteleden partij zijn. Een uitzondering daarop is de huwelijkszaak Jansz. - De Bye, waarover meer in de volgende paragraaf. Wel doet men vele malen een beroep op die predikanten te bemiddelen bij problemen in andere gemeenten.

5.4.2 Huwelijkszaken in Gorinchem

De predikanten van Gorinchem besteden heel wat tijd en aandacht aan huwelijkszaken. Bijna iedere zondag melden zich paren in de kerk voor de registratie van hun huwelijk. Verificatie van de wettigheid van voorgenomen huwelijken en vermaan tegen misdraging voor of binnen het huwelijk behoren tot hun takenpakket. We bezien hieronder het trouwen “voor de kerk” of “voor de magistraat” in Gorinchem en een huwelijkszaak die zich jarenlang voortsleept in het consistorie, de classis en zelfs in de particuliere synode.

5.4.2.1 Trouwen “voor de kerk” of “voor de magistraat”

Jaar:	Aantal:	Jaar	Aantal
1590	107	1596	91
1591	121	1597	64
1592	117	1598	87
1593	90	1599	99
1594	88	1600	154
1595	106	1601	110
Totaal:	1234		

De trouwregisters uit de periode 1590-1601 van de Gorinchems gereformeerde kerk zijn redelijk volledig bewaard gebleven.⁵⁹⁵

Daarna vinden we enkele meldingen uit 1602 en 1603, gevolgd door een hiaat tot 1615. De handschriften in de genoemde periode komen overeen met handschriften die we al gezien hebben in de lijsten van nieuwe lidmaten. Vanaf najaar 1593 tot 1600 is nagenoeg alles geregistreerd door Geisteranus. In de lijsten van 1600 en 1601 zien we ook bijdragen van de hand van Petrus Leewius. Gemiddeld registreren de predikanten per jaar meer dan honderd huwelijken. Naast huwelijken tussen partners die beide

27: Huwelijken 1590-1601

afkomstig zijn uit Gorinchem, zien we heel wat huwelijken van een inwoner van Gorinchem met een partner uit een plaats in de omgeving. Vanaf 1595 groeit het aantal huwelijken van militairen met jongedochters van Gorinchem of elders. In het topjaar 1600, met 154 huwelijken, zien we 41 soldaten-huwelijken. Ook in 1601 geven nog 15 militairen het jawoord. De drempel die men over moet voor het kerkelijk huwelijk is kennelijk heel wat lager dan die voor het toetreden tot de gemeente als lidmaat.

In de periode 1590-1601 tellen we in het totaal 465 nieuwe lidmaten. Bij ruim dertig staat de vermelding “J.d”, “dienstmaecht” of “dochter van”. Pas vanaf 1602 komt de vermelding “Jongesel” voor. Nu zal het aantal huwbaren onder de nieuwe lidmaten best wat groter zijn dan uit deze vermeldingen blijkt. Ook kunnen we vermoeden dat onder degenen die aan het

⁵⁹⁴ A.J. Verschoor *C.lassical Acta*, 2008, 36.

⁵⁹⁵ RAG: Collectie Doopboeken enz. Gorinchem, Inv. No 7 van het Algemeen Rijksarchief.

begin van de periode al lid zijn, een aantal potentiële huwelijkskandidaten voorkomt. Maar het totaal aan huwbare lidmaten in deze periode is zeker niet meer dan een paar honderd.⁵⁹⁶ We kunnen dus verwachten dat we in de huwelijksregistratie van de predikanten slechts incidenteel de namen van lidmaten tegen komen. Hieronder enkele voorbeelden.

Aert Menning zijn we tegengekomen als ouderling in het eerste consistorie. In de lijst van nieuwe lidmaten, 1595-03-25, lezen we “Michiel Menning Aertsz met sijn huijsvr Lijske”. In het huwelijksregister van 1595-08-23 lezen we “Michiel Menninck Aertsz van Gorcum met Elijsabeth Geryts van Utrecht”. Een andere zoon van Aert Menning vinden we in het huwelijksregister van 1600-07-09: “Lambertus Menninck Aertsz van Gorcum, Jelleken Orkes Hutema van Franeker”. Van beide echtelieden geen spoor in de registers van lidmaten.

We hebben gezien dat in maart 1603 burgemeester Jan van der Ameijde als lidmaat toetreedt. In december 1603 volgt zijn zoon Jacob van der Ameijde Jansz. In het huwelijksregister van 5 januari 1603 zien we “Jacob vander Ameijde Jans van Gorcum, Adriana Cornelisd van Stockum, woonende tot Delft”. Bij Adriana is in de marge vermeld: “met attestatie tot Delft”. Het trouwen voor de kerk vertoont dus weinig verband met het toetreden als lidmaat. Het sluiten van huwelijken is een taak van de publieke kerk. De huwelijkswet van april 1580, beoogt het tegengaan van twist en rechtszaken rond successie en erfenis. Het staat de huwelijkskandidaten vrij te trouwen voor de kerk of voor de magistraat. De magistraat heeft wel het laatste woord als de kerk weigert een huwelijk te sluiten. In sommige plaatsen duurt het nog lang voordat het “trouwen voor de magistraat” goed functioneert.⁵⁹⁷ In Gorinchem zijn er geen sporen van problemen in deze. Het huwelijksregister van de magistraat is vanaf 1587 bewaard gebleven. Het aantal huwelijken ligt gewoonlijk onder de tien per jaar. De grote meerderheid der trouwlustigen kiest voor het minder dure trouwen in de kerk.

Lubbert Jansz. en Metgen de Bye

De huwelijkszaak van Lubbert Jansz. en Metgen de Bye heeft de predikanten van de stad en die van de classis de nodige hoofdbrekens gekost. Maar zij hebben er ook van geleerd. Begin 1604 vinden we de eerste melding in de resoluties van de kerkenraad. De laatste melding is te vinden in de classicale acta van Gorinchem uit 1609. We bezien hierna hoe het consistorie, de classis en de synode er mee omgaan, mede in relatie tot de huwelijkswetgeving van de Staten, de “Politieke Ordonnantie”.

De oudste melding over deze huwelijkskwesitie is van februari 1604.⁵⁹⁸ Direct onder het opschrift “Kerckelijcke vergaderinge gehouden den 19. Febr. Anno 1604” lezen we:

⁵⁹⁶ Zie ook: J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630*, 1985, 151, 180. Briels deed onderzoek naar de herkomst van Zuid-Nederlandse migranten. Voor Gorinchem baseert hij zich op “de ondertrouwregisters van de calvinistische gemeente”. Hij telt 1222 huwelijken. Briels kijkt naar de herkomst van de echtelieden uit vier Zuid-Nederlandse gebieden (513), verder “Duitsland” (33), “Engeland” (32) en “Andere herkomst” (1866). Hij interpreteert dit als 23,6% Zuid-Nederlanders (correct is 21%). Die 23,6% is weer overgenomen door Wouters, zie ook: A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien*, 1, Delft, 1994, 256. Briels noemt op blz. 180 een klacht van de Gorinchemse predikanten uit 1575 over bespottingen en tegenwerking door “paepicola” in het stadsbestuur. In 1575 zien we de ouderlingen Adriaan van den Heuvel en Hendrick Pieck in de magistraat. Pieck is één der regerende burgemeesters. Zij zijn bepaald geen spottende “paepicola”.

⁵⁹⁷ C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, VIII, 1795, 529 e.v.

⁵⁹⁸ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F101v e.v. Uit de omvang van dit verslag blijkt het belang dat de predikanten en de kerkenraad aan deze zaak hechten. Gewoonlijk bestaan resoluties slechts uit enkele regels.

“Alsoo Lubbert Jansz van Utrecht *ende* Metgen Tomas de Bye vanden Bosch, beide woonachtig tot Gorinchem haer lieten verluiden, datsij van meeninge waren, inden houwelijcke staet met makandere te willen treden, *ende* Metgen voornoemt oversulcx quaem, nae ’t trouwen van haer suster Luytgen, terstondt inden winkel der voorsz Lubberts, waerdoor verscheijden seggen, ginck bij ’t gemeijne volck van haer beijden, niet sonder groote ergernisse vande swacken...”

Uit het verslag blijkt verder dat Lubbert Jansz in deze al eerder is vermaand door de predikanten. De broeders besluiten tot ernstig vermaan door Geisteranus samen met ouderling Gijsbrecht Jansz. Zij hebben het paar op zaterdag 21 februari ten huize van Metgen de Bye er met ernst op gewezen dat “het een saecke was, welcke indes Heeren wort verboden waert met gelijk exempel, Levit. 18.v.14.”⁵⁹⁹ De vermaners voorzien ergernis in de gemeente, gewetensnood bij het paar en de toorn van de Heer. Jodocus waarschuwt dat het paar zich:

“niet en zouden met die toelatinge van Joanne Utenbogaert behelpen, overmits dieselve haer voornemen geensinds toestondt, als het selve bleeck wt sijn schrijven...”⁶⁰⁰

Ze zouden een (niet teruggevonden) brief van Uytgenbogaert over deze zaak niet goed begrepen hebben. Jodocus verzoekt hen nog eens ernstig na te denken over dit vermaan en op hun voornemen terug te komen. Uit het verslag van 4 maart blijkt dat Lubbert en Metgen volharden in hun voornemen. Geisteranus en Jansz. hebben hen nogmaals vermaand. Maar het paar wil op de ingeslagen weg verdergaan en hoopt daarbij op de genade van de Heer. Vermaan nog dreigement helpt. De broeders vragen hen nogmaals zich te bedenken en te bidden om een andere weg. Het verslag van 18 maart memoreert wat de afvaardiging van het consistorie tot op heden bereikt heeft en wat er mogelijk nog te doen staat. Een der aanwezigen weet dat Lubbert en Metgen niet in de stad zijn. Men besluit af te wachten tot zij weer thuis zijn.⁶⁰¹

De Politieke Ordonnantie van april 1580 en latere aanvullingen daarop zijn kennelijk aan de aandacht ontsnapt. In die ordonnantie stellen de Staten orde op zaken ten aanzien van het huwelijk. De Gereformeerde Kerk heeft, in tegenstelling tot de Rooms-katholieke Kerk, het huwelijk nooit als sacrament beschouwd. Het kerkelijk huwelijk dient ook aan de wetten van de overheid te voldoen.⁶⁰² Artikel I beargumenteert de noodzaak het huwelijksrecht goed te regelen. Er spelen tal van rechtsvorderingen rond huwelijk en erfenis. Artikel II geeft paren die reeds samenwonen voor de publicatie een vorm van generaal pardon als zij zich binnen drie maanden alsnog in het openbaar voor de kerk of de magistraat laten registreren. Zelfs na het overlijden van één der partners, kan men toch via de magistraat tot deugdelijke registratie komen. Artikel III stelt orde op zaken ten aanzien van voorgenomen huwelijken na publicatie

⁵⁹⁹ Lev. 18: 14 (SV): “Gij zult de schaamte van den broeder uws vaders niet ontdekken; tot zijn huisvrouw zult gij niet naderen, zij is uw moei.” Volgens het verslag trekt Metgen, na het huwelijk van haar zuster Luytgen, in bij Lubbert. Uit de verdere beschrijving blijkt dat Metgen een tante is van Lubberts eerste vrouw. Lubbert is weduwnaar want er is geen sprake van bigamie.

⁶⁰⁰ Zie ook: H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, I: “Voor het bestand”, 1874, 236. Uytgenbogaert is afkomstig uit Utrecht en heeft daar familie. Hij heeft er gestaan als predikant, ook bij lening in het voorjaar van 1605. Dat Lubbert advies gevraagd heeft aan Uytgenbogaert is dus plausibel.

⁶⁰¹ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F102v.

⁶⁰² C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, I, 1658, 329 e.v. Ibid., III, 1683, 502 e.v.

van dit plakkaat. Mannen onder de vijftig jaar en vrouwen onder de twintig jaar moeten toestemming van de nog in leven zijnde ouders hebben. Na verschijning voor en instemming van de magistraat of de kerkdienaars volgt gedurende drie weken openbare afkondiging op de markt of van de kansel. Gedurende die periode kan een ieder bezwaren tegen het voorgenomen huwelijk indienen. Als de aanstaande echtelieden bovengenoemde procedure zonder problemen doorkomen, moeten ze het huwelijk laten bevestigen en registreren. Op ongetrouwd samenleven na publicatie van dit plakkaat staan strenge straffen, vanaf forse boetes tot verbanning voor tien jaar en confiscatie van bezittingen. De daarna volgende artikelen specificeren verboden graden van verwantschap. Huwelijken tussen verwanten in rechte lijn zijn “in infinitum” verboden. Dat geldt ook voor stiefkinderen, hele of halve broers en zusters, oom en nicht of tante en neef ook weer “in infinitum”. Trouwen met bloedverwanten van een overleden huwelijkspartner is verboden langs dezelfde lijnen als die voor de eigen bloedverwanten en dat blijkt een bron van problemen.

Het schadelijk effect van huwelijken tussen bloedverwanten is goed bekend, men behoeft slechts naar het Habsburgse Huis te kijken. Maar dat effect is natuurlijk afwezig bij een huwelijk met een bloedverwant van de overleden partner. In later jaren, vooral in de tweede helft van de 17^e eeuw, zijn er aanvullingen op de ordonnantie uit 1580 verschenen. Jurisprudentie inzake de toepassing komt al veel eerder op gang. Die komen we ook tegen bij de afronding van de zaak Jansz.-De Bye in 1609. Geisteranus verwijst in 1604 niet naar de wet uit 1580 maar citeert de Joodse wet. Lev. 18: 6-18 somt verboden huwelijken tussen familieleden op. Maar ook daar zijn kanttekeningen bij te maken.⁶⁰³

Lubbert Jansz. en Metgen de Bye: Verdere behandeling in classis en synode

In de jaren 1605-1609 komen we de zaak Jansz-De Bye, zonder namen maar herkenbaar, zes maal tegen in de verslagen van de Classis Gorinchem en twee maal in die van de synode.

Op de zesde vergadering van de classis in 1605, op maandag 10 oktober, is Geisteranus praeses. Van Sonneveld uit Woudrichem is scriba.⁶⁰⁴ Punt 7 van het verslag, “Gorinchem~Huwelijk”, begint met:

“Is voorgesteld den classi eene sekere vrage, hoe de kercke van Gorrichum handele sal met twee personen, wesende lidmaten der gemeynte, dye incoestuusum hebbende tesamen gecontraheert ende daerover verscheyden malen synde aengesproken ende vermaent, evenwel voortgaen in hare sonden.”

De classis adviseert hen nog eenmaal ernstig te vermanen “Doch eer de kercke alhyer tot de uuyterste remedye comt, sal de sake den gedeputeerden des synodi worden gecommuniceert”. Afsnijding uit de gemeente op classicaal gezag acht men kennelijk nog een brug te ver.

⁶⁰³ SV, Kanttekening 20 bij Lev. 18:14 luidt: “Te weten behuwdmoei, die een kozijn of neef van den overledene ook niet mocht trouwen. Hierom was nog meer ongeoorloofd het huwelijk tussen den oom en zijn broeders dochter.” Zie ook: Gen. 38: 1-25. Uit het verhaal van Thamar en Juda blijkt dat de Joodse wet nadere uitleg behoeft aanzien van een huwelijk tussen een man en zijn schoonzuster is. In Lev. 18: 16-18 is zo’n huwelijk verboden. Kanttekening 22 bij Lev. 18:16 luidt: “Van deze wet werd toenmaals uitgenomen, wanneer de broeder zonder mannelijke erfgenamen gestorven was...” met verwijzing naar Deut. 25:5 en Matth. 22:24. Deut. 25: 5-10. Dit legt een man juist de plicht op met de weduwe van zijn kinderloos overleden broer te trouwen.

⁶⁰⁴ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 184-185.

In het verslag van de eerste vergadering van de classis (extraordinaris) in 1606, te Gorinchem op zondag 26 maart, lezen we bij punt 4:⁶⁰⁵

“Alsoo per scribam aen de gedeputeerde de Zuydhollanschen synodi casus illius illegitimi matrimonii tot Gorchum voorgevallen, waervan in den classe gehouden den 10 octobris 1605 gehandelt is,...”.

Het schriftelijk advies van de gedeputeerde, D. Joannis Dibbits, houdt in dat de Gorcumse kerk niet terug moet schrikken voor het toepassen van de uiterste maatregel. Alle voorgaande vermaningen zijn immers vruchteloos gebleken en men kan de grote ergernis hierover niet langer dulden. In het daarna genomen besluit lezen we:

“Waerop de vergaderynge heeft goetgevonden, dat de personen dye soodanige onwettelycken huwelyck hebben gecontraheert, noch eenmael by twee kerckendienaeren nomine classis sullen ernstelyck tot afstand harer onbetamelycker byeenwonyng opnieus werden vermaent. Waertoe gedeputeert zyn D. Joannis Andelius ende Gideon van Sonnevelt”.

Op de vijfde vergadering van de classis in 1606, op maandag 9 oktober, is Bergeius praeses en Leewius scriba. De classis besluit over de al meerdere keren behandelde Gorcumse huwelijkszaak dat de verslagen van alle handelingen van de kerk en de classis “mette delinquenten gehouden” overgeschreven zullen worden ten behoeve van de gedeputeerden van de synode. De scriba heeft hiervoor gezorgd.⁶⁰⁶

Op de eerste vergadering van de classis in 1607, in Gorinchem op maandag 23 april, is Selcart praeses en Van Houweningen scriba. In punt 3 adviseren de gedeputeerden precies hetzelfde als in maart 1606. Selcart en Van Sonnevelt moeten dit vermaan uitvoeren.⁶⁰⁷

De particuliere synode van Zuid-Holland van 1607 in Delft begint op 14 augustus.⁶⁰⁸ De afgevaardigden van de Classis Gorinchem zijn: D. Petrus Leewius, D. Joannes Andellius, D. Matheus van Recht en ouderling Gysbrecht Janszen. De huwelijkszaak van Gorinchem is besproken in artikel 13 van de acta: “Een man tot Gorichem, die sijns overleeden huysvrouwen moeije getrouwt heeft.” De Classis Gorinchem brengt volgens het verslag naar voren dat drie jaar geleden twee lidmaten van de kerk elders in het huwelijk getreden zijn. De kerkenraad en de classis hebben het paar bij herhaling vermaand en hen van het avondmaal geweerd. Ook is gesproken over de toorn Gods en het uiterste middel, de excommunicatie. De Gorcumse kerk vraagt hoe men nu verder moet. De synode stelt dat dit punt niet gemeld is in de gravamina en dat men verwacht dat de “E.E. heeren Staten het verstant van hare E.E. ordonnantie aengaende desen casum breder verclaren sullen...”. Hier zien we voor het eerst in deze zaak een verwijzing naar de Politieke Ordinantie uit 1580 en de groeiende jurisprudentie daaruit. Men hoopt dat op de volgende synode alle classen het te ontvangen stuk van de Staten

⁶⁰⁵ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 189. Zie ook J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1894 III, 245. De PS Gorinchem (augustus 1606) behandelt een verwante casus. De PS blijft in punt 9 van de acta bij het verbod aan de “Nichte met haren kouden oom te trouwen”

⁶⁰⁶ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 197.

⁶⁰⁷ Ibid., 200.

⁶⁰⁸ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1894 III, 267-268.

gelezen zullen hebben, waarna dit punt weer op de agenda komt. De kerk van Gorcum moet het paar vermanen en zo nodig alle maatregelen opleggen die aan excommunicatie vooraf gaan. Ook moet die kerk proberen te achterhalen waar dat paar nu eigenlijk getrouwd is.

Op de zesde vergadering van de classis in 1608, op zaterdag 6 september, is Geisteranus praeses en Van Houweningen scriba. Het verslag vermeld bij punt 3:

“Dominus Andellius ende Sonneveldius sijn gedeputeert om noch eenmael nomine classis de personen die hier binnen Gorinchem in onwettelijk houwelyck sitten (waervan in de 13 acte synodael vermaen gedaen wort) aen te spreken...”.

Als die personen niet toegeven zal men de uiterste graad van kerkelijke discipline opleggen. De gedeputeerden zijn met spoed op pad gegaan. Het verslag schrijft hierover:

“Hebben oock de voornoemden broeders haer antwoord ingebracht, te weten dat deselve personen verclaerden van eenige dienaeren advijs gehadt te hebben sulx te mogen geschieden sonder quetsinge der consciëntie ende dat se vermeynden acte der Heeren Staten van consent in soodaenigen graet te verthonen.”

Het echtpaar heeft zich kennelijk goed voorbereid en zich ook bekwaam verdedigd. Het verslag van de vergadering bevat geen aanbeveling om over te gaan tot afsnijding.

In oktober 1608 dient deze huwelijkszaak opnieuw in de particuliere synode van Zuid-Holland die dat jaar in Dordrecht vergadert. Afgevaardigden van de Classis Gorinchem zijn Petrus Leewius, Gideon van Sonneveldt en Ludger Vogelsanck. De afgevaardigde ouderling is Hans Boogmans van Woudrichem. In punt 17 komt de Gorinchemse huwelijkszaak aan de orde, keurig aangemeld in gravamen 2.⁶⁰⁹ De synode verwijst de zaak terug naar de classis en de plaatselijke kerk. Die moeten weer:

“vermanen ende aenwysen van het oordeel des synodi, welke dit houwelyck gruwelyck acht te zyn. Doch de vordere procedure wordt der kerke ende den classi bevolen.”

De zevende vergadering van de classis in 1609 is gehouden in Gorinchem op maandag 31 augustus.⁶¹⁰ Punt 2 van het verslag bevat de slotakte van de zaak Jansz.-De Bye. De classis heeft Vogelsanck, Pollets en Van Sonneveldt afgevaardigd het paar voor de laatste keer te vermanen. Zij doen verslag van hun bevindingen:

“verstaende genoegsaem dat dese persoenen niet van meninge en waren om te scheidten. Ende hebben met eenen en seecker schrift den broederen overgegeven waermede sy haer voordeel soecken te doen, aldus van woordt tot woordt luydende: ...”.

Dan volgt de tekst van een Staten-resolutie die Lubbert Jansz. en Metgen de Bye hebben voorgelegd. Het gaat om een verzoek uit 1581 van Dirck Jansz. Stierman uit Scheveningen. Hij wil trouwen met Adriana Pietersdr., dochter van een zuster van zijn overleden vrouw. Dat

⁶⁰⁹ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1894 III, 284.

⁶¹⁰ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 239 e.v. Onder het kopje “Leiding” staat “Andellius praeses, Leewius praeses.” Dat kan natuurlijk niet. Aan het eind van het verslag schrijft Verschoor “Ondertekend door scriba.” Het is plausibel dat Leewius die scriba is.

is een aangetrouwde nicht van Dirck. Dat verzoek is ingewilligd. De Staten achten een huwelijk van deze samenstelling niet in strijd met de ordonnantie uit 1580.

Metgen is een tante van de overleden vrouw van Lubbert. De verwantschap is vergelijkbaar met die uit de resolutie van 1581. De classis besluit een kopie van dit stuk aan de synode te sturen. Enigszins verwijtend vermeldt het verslag dat men van de synode opdracht krijgt tot het nemen van de zwaarste maatregelen in een huwelijkszaak die, voor wat betreft de verwantschap, bij de Staten geen problemen geeft. De classis voelt zich bezwaard uit naam van de kerk verder tegen deze personen te procederen. Verder “versoeckt het classis datte synodus hyerop naerder geliefde te letten.”

Dat verwijt lijkt gepast. Er zijn al meer zaken geweest waarin een kerkenraad of classis bezwaar maakt tegen een huwelijk. Zo is er bijvoorbeeld een resolutie uit 1605 over een huwelijk van een weduwnaar met de weduwe van een broer van zijn overleden vrouw. De kerkenraad van Naarden en de Classis Amsterdam liggen dwars maar de Staten geven het paar gelijk.⁶¹¹

De zaak Jansz.-De Bye is hiermee gesloten. We vinden er verder geen mededelingen over. Het valt op dat de kerk en de meerdere vergaderingen vijf jaar lang excommunicatie overwegen maar die niet uitvoeren. Mogelijk heeft Metgen binnen de stad invloedrijke verwanten. De naam De Bye komt al vele jaren voor in de magistraatlijsten.

In het verslag van de classicale vergadering van 31 augustus 1609 vinden we, direct na de afronding van de zaak Jansz.-De Bye, weer een huwelijkskwestie. Pollets, de predikant van Uitwijk, vraagt: “naemelick off suster ende broeders kinderen moegen trouwen ende in den huwelicken staet t’saemen gegeven werden?” Uit het antwoord van de classis blijkt voortschrijdend inzicht in deze materie. De classis stelt dat een dergelijk huwelijk niet verboden is in het “Woort des Heeren”, dat er in het land veel van zulke huwelijken door predikanten gesloten zijn en dat men van te voren met de magistraat moet overleggen “gemerckt het huwelick mede polityck is”. Geen woord over afsnijding.

5.4.3 Positiekeuze in de leergeschillen

We bezien hierna wat er te vinden is over de positie die de Gorcumse predikanten innemen in de leergeschillen die leiden tot de bestandstwisten. Daarbij gaat het ons in het bijzonder om Geisteranus, Leewius en hun directe collega’s in de classis. Vellemius gaat in 1600 met emeritaat en andere Gorcumse predikanten van het eerste uur zijn lang voor 1600 overleden of vertrokken. Leewius staat van 1600 tot 1617 in Gorinchem. Geisteranus staat in Gorinchem vanaf 1593. Hij is van voor 1600 tot zijn overlijden in 1630 de senior predikant van de stad en bepaalt daarmee in belangrijke mate de richting van de gereformeerde gemeente.

De context van de positiekeuze

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat de eerste predikanten van Gorinchem in aanvaring komen met orthodox calvinistische opvattingen. Vellemius heeft bezwaren tegen de rechtvaardigingsleer en het gebruik van de zwaarmacht tegen ketters. Na zijn schuldbelijdenis in 1578 is hij echter een trouwe steunpilaar van kerk en classis.

⁶¹¹ C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, VIII, 1795, 529.

Coolhaes, al in 1574 vertrokken, komt in Leiden vanaf 1580 in blijvend conflict met de kerk. De synode van Dordrecht in 1574 en die van Middelburg in 1581 hebben het ongewijzigd overnemen van het kerkverband, opgezet voor kerken onder het kruis, in de gewijzigde staatkundige omstandigheden bevestigd.⁶¹² Coolhaes acht dit een directe weg naar de “gekerkerde kerk”. In de kerk van Christus: “Daer en worde noyt gehoort Martinist/ Calvinist/ Mennist/ Papist/ ick ben dese / oft ghij zijt die / etc....”. Dat is in lijn met de confessioneel en kerkelijk indifferente opvattingen van Erasmus en Coornhert. Coolhaes is in 1582 uit het ambt gezet. In 1586 is sprake van verzoening en herstel in het ambt door de synode van Middelburg. Coolhaes raakt daarna weer in conflict en besluit te stoppen als predikant.⁶¹³ De problemen waar Coolhaes mee worstelt zijn verwant aan die van Arminius en de Remonstranten en hij is daardoor vaak gezien als hun voorloper.

De naam Arminius is vast verbonden aan de twist die in 1618 tot scheuring van de Gereformeerde Kerk leidt. Hij studeert theologie in Leiden (1576-1581). De veelbelovende student mag op kosten van het Amsterdamse koopmansgilde verder studeren bij Beza. Hij is een studiegenoot van Uytenbogaert. Na zijn studie trouwt hij met de dochter van Laurens Reael en aanvaardt in Amsterdam het ambt. De Delftse predikanten Arent Cornelisz. en Reinier Donteclock hebben ter bestrijding van Coornherts antropologische opvattingen een infralapsaristische leer ontwikkeld.⁶¹⁴ Arminius krijgt opdracht die leer te weerleggen en tevens voor een deugdelijke bestrijding van Coornhert te zorgen. De studie die hij daarvoor onderneemt brengt hem tot theologische bezwaren tegen de predestinatieleer. De opdrachten zijn nooit afgerond. Daardoor raakt Arminius al voor 1600 in conflict met Plancius en het Amsterdamse consistorie op beschuldiging van pelagianisme en socianisme. In 1602 komt Arminius in aanmerking voor opvolging van Junius in Leiden. Gomarus laat, na overleg, bezwaren tegen vermeende heterodoxe opvattingen van Arminius vallen. Arminius promoveert als eerste doctor in Leiden met Gomarus als promotor. In 1604 verdedigt een student van Arminius stellingen die niet alleen supralapsarisme maar zelfs infralapsarisme in twijfel trekken. Gomarus neemt in oktober de handschoen op.⁶¹⁵ Arminius zoekt steun bij de Staten en daardoor escaleert het theologische conflict naar het complex van theologische en politieke tegenstellingen dat in 1618 culmineert met het politiek ingrijpen van Maurits.

Geloofsbelijdenis en catechismus in de classis

De kerkorde van 1586 eist in artikel 47 dat predikanten en professoren in de theologie:⁶¹⁶

“de Belijdenisse des Gheloofs der Nederlandscher Kercken onderteekenen: ende Dienaers die sulcx sullen refuseren, sullen de facto van haren Dienst by den Kercken-Raet, ofte de Classe opgheschorst werden...”

De bereidheid van predikanten die belijdenis te ondertekenen is, naast examinatie voor de classis, een belangrijke toets voor hun zuiverheid in de leer. Bij het beroep van Nicolaus Petri (van Houweningen) naar Oosterwijk tekent de Classis Gorinchem in oktober 1600 aan:

⁶¹² J. Kamphuis, *Kerkelijke Besluitvaardigheid*, Groningen, 1970, 6.e.v.

⁶¹³ H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, II, 69. In 1582 kent de Leidse magistraat hem een jaarwedde toe. Na de verzoening in 1586 is die ingetrokken.

⁶¹⁴ H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, 1950, 189.

⁶¹⁵ D. Nauta, *Biografisch Lexicon Geschiedenis Nederlands Protestantisme*, 2, 1983, 33 e.v.

⁶¹⁶ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, 1889, 498.

Toegelaten als lid: “op het verzouck van den Eersaeme magistraet tot Gorinchem...doch vermaent (alsmede Lewius), d’artijckelen der kercken te onderteijckenen”. De voormalige Leidse studiegenoten maken dus niet zoveel haast met dat ondertekenen.⁶¹⁷

In de vergadering van 10 oktober 1605 presenteert Gideon van Sonnevelt de classis een traktaat waarin hij argumenten aandraagt voor een vorm van toezicht op de kerk door de overheid. De classis wijst enkele gedeputeerden aan ter visitatie. Het is ook aan de synode voorgelegd. In maart 1606 oordeelt de classis dat het boek in overeenstemming met Gods woord is. De gedeputeerden van de synode willen nog met de Staten-Generaal overleggen.⁶¹⁸

Op 8 augustus 1606 vergadert de Zuid-Hollandse synode in Gorinchem.⁶¹⁹ Geisteranus is één der gedeputeerden van de Classis Gorinchem. Bernardi uit Delft houdt de synode een vermaning voor gebaseerd op Rom. 16: 17-18: “Ick bidde u broeders, hebt acht op degene, die tweedracht ende ergernisse maken, ...”. De dienaren van de nieuwe Classis Buren zijn aanwezig. De Graaf van Hohenlohe is inmiddels overleden en Uytenbogaert heeft bij Maria van Nassau bemiddeld. Bij Arminius zal men nogmaals aandrigen “in de refutatie tegens de Wederdooperen te willen voortgaen ende specimina sijns aerbeits int licht te laten uijtgaen”. Donteclock moet opschieten met zijn traktaat “nopende den tovenaren, besweederen ende diergelijcke”. Artikel 41 verplicht alle dienaren des Woords de geloofsbelijdenis en de catechismus grondig door te lezen. Eventuele bezwaren daartegen moet men, goed beargumenteerd, in de eigen classicale vergadering (maar niet daarbuiten) voorleggen.

De Classis Gorinchem sluit daar in april 1607 op aan. Zij vraagt de broeders: “Indien imant van de broederen deses classis swaricheden mogen vinden in eenige poincten, soo in den Catechismo als de 37 artyckelen onser Nederlandsche confessie begrepen...” daar in de volgende vergadering mee te komen. In die volgende vergadering van 3 juli 1607, met Van Sonnevelt als praeses en Leewius scriba, blijkt: “De dienaeren des classis hebben eendrachtelijk verclaert niet tegen het fundament ofte den grondt desselven te hebben.” Maar dan komt het onuitgegeven tractaat van Van Sonnevelt weer op tafel “waerin hy verclaerde wat te hebben tegen de 114 vrage quoad modum loquendi.” Op advies van de broeders belooft Van Sonnevelt “’tselve by hem verborgen te houden.”⁶²⁰

Jodocus Geisteranus

Bij Jodocus Geisteranus staan we iets langer stil. Zijn biografie noemt hem “in tegenstelling tot zijne beide zonen streng rechtzinnig”.⁶²¹ Uit de contacten van Jodocus met ambtgenoten blijkt eerder een voorkeur voor de gematigde middengroep. Zijn mentor Arent Cornelisz. is een gematigd man, betrokken bij de verzoening van Arminius met Gomarus in 1602.⁶²² Na het overlijden van Arent Cornelisz. in 1605 zien we dat Jodocus goede betrekkingen onderhoudt met Gerardus Vossius. Vossius is een prominent vertegenwoordiger van de gematigde stroming binnen de Gereformeerde Kerk. Hij is bij herhaling gevisiteerd, maar niet veroordeeld, vanwege vermeende onzuiverheid in de leer. Vossius is in de periode 1600-1615

⁶¹⁷ A.J. Verschoor *Classicale Acta* 2008, 138.

⁶¹⁸ Ibid., 185,189.

⁶¹⁹ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1894 III, 240 e.v.

⁶²⁰ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 201, 203.

⁶²¹ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, III, 1914, 443 e.v.

⁶²² H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, 1950, 192.

leraar aan en al spoedig rector van de Latijnse school in Dordrecht. Van 1615-1619 is hij regent van het Statencollege in Leiden. In 1619 is Vossius afgezet als regent maar hij blijft hoogleraar retorica.⁶²³ In een brief uit 1609 aan Vossius, waaruit een hartelijke persoonlijke verhouding blijkt, schrijft Geisteranus onder meer:

“dat ijck voorhebbe, die tweede buerse onser Heeren int Collegio tot Leijde, die mijn outste soone genooten heeft, voor mijne andere soone Arnoldo, bij U. ed. woonende, te versoucken”.⁶²⁴

We komen in deze brief de in hoofdstuk 2 genoemde studiebeurzen van Van der Haar tegen. Na het overlijden van diens erfgenamen kent de magistraat de beurzen toe.⁶²⁵ De zestienjarige Arnold Geisteranus is in 1609 in de kost bij Vossius, rector van de Latijnse school in Dordrecht. Dat onderbouwt het in hoofdstuk 2 genoemde vermoeden over de Gorcumse Latijnse school. Voor de topklassen gaan gereformeerde leerlingen nu naar Dordrecht.

Geisteranus zelf is nooit onderwerp van visitatie geweest. Hij neemt het wel op voor zijn zonen Cornelis en Arnoldus als de classis vraagtekens zet bij hun rechtzinnigheid. In april 1610 vraagt Jodocus de classis om Cornelis als proponent te examineren. In mei brengt Van Sonneveld daarover een gunstig rapport uit. In juni wijst de classis de predikantsplaats van Hoog-Blokland aan Cornelis toe. Hij moet om met hem tot het “examen preparatorium te comen” Rom. 3: 18 (rechtvaardiging door het geloof zonder de werken der wet) verklaren. Er blijft twijfel over de rechtzinnigheid van Cornelis. Op 2 augustus achten de classis en de gedeputeerden Cornelis bekwaam maar zij stellen extra voorwaarden: Hij moet de catechismus en de geloofsbelijdenis onderschrijven volgens de streng orthodoxe uitleg van onder meer Ursinus. Verder moet hij afwijkende opvattingen voor zich houden en zich gewillig schikken in een tijdelijk of blijvend ambtsverbod als de classis dwalingen constateert. In 1617 zet de classis Cornelis niet op de lijst van waarnemers voor de recent overleden Petrus Leewius, vanwege zijn nu meer openlijk geventileerde remonstrantse voorkeuren. Jodocus neemt het weer voor hem op. Vanaf 1617 zien we een vergelijkbaar patroon rond Arnoldus, bevestigd op aanbeveling van Jodocus als predikant van Schelluinen. De ontknoping volgt in 1619. In oktober voelt de classis de beide broers aan de tand over de artikelen van de Dordtse synode en de belijdenisgeschriften. Zij komen beiden met fundamentele bezwaren en krijgen nog een maand bedenktijd om tot bezinning te komen. In de vergadering van november volgt de slotakte. Cornelis en Arnoldus houden vol, tot verslagenheid en ontzetting van vader Jodocus. Die behoeft de veroordeling van zijn zonen niet aan te horen. Hij verlaat de vergadering vrijwillig, met toestemming, voordat men het vonnis uitspreekt.⁶²⁶ Het is niet plausibel hieruit te concluderen dat Jodocus streng contraremonstrants is. We zien hem steeds in het kamp der gematigden.⁶²⁷

⁶²³ C.S.M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Zwolle, 1967, 323 e.v.

⁶²⁴ Bijzondere Collecties van de UvA, C.4310.0007.04.

⁶²⁵ R.F. van Dijk, “Harius en Studiebeurzen in de zestiende eeuw”, *OGV*, 24 (1992): 98. De losrentebrieven van Harius zijn na 1611 geheel afgelost.

⁶²⁶ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, 451, 455.

⁶²⁷ Ter illustratie, zie Bijlage 5.2 met de omslag en het voorblad van de theologische disputatie over de schepping, in 1616 verdedigd door A.I. Geisteranus. Arnoldus verdedigt zeven stellingen over de schepping en vervolgt met elf stellingen over de Goddelijke leiding. Vossius is promotor. De aanwezige vrome en geleerde opzieners zijn: Vader Jodocus, broer Cornelis, Petrus Leewius, Gideon van Sonneveld, Johannes van Houweningen en neef Petrus Geisteranus.

Hoog-Blokland, Schelluinen en Arkel, waar de oude Spudaeus zich als remonstrant meldt, vormen een remonstrantse enclave in het verder gematigd contraremonstrantse gebied van de Classis Gorinchem boven de grote rivieren. In 1619 zijn de drie remonstrantse predikanten afgezet. Er zijn geen berichten over geweld. In het zuiden van de classis, vooral in Heusden, ontstaat vanaf 1614 grote twist. Voetius is daar de leidsman van de contraremonstranten.⁶²⁸ Al in 1620 is er in Gorinchem sprake van amnestie voor berouwvolle remonstranten. Heusden volgt jaren later.⁶²⁹

5.5 Conclusies

Ook in de periode 1580-1610 blijft de stad gevrijwaard van oorlogshandelingen en interne onlusten. De dreiging van het grote Spaanse garnizoen in 's-Hertogenbosch is steeds gevoeld maar nooit werkelijkheid geworden. De stad blijft economisch gezien achter bij de meer westelijk gelegen steden maar het gaat zeker niet slecht. Uit de lijsten van nieuwe leden blijkt dat de bedrijfstakken die zich bezighouden met stoffen, kleding en schoeisel het goed doen naast de al langer bloeiende bedrijvigheid in de binnenscheepvaart, de visserij en de brouwerijen. Ook de stadsuitbreiding en de huisvesting van het grote garnizoen zorgen voor economische bedrijvigheid. In de classis spelen veel problemen rond voormalige rooms-katholieke geestelijken en vrije ondernemers die onder protectie van lokale machthebbers een predikantsplaats trachten te bezetten. De classis acht hen niet zonder meer geschikt en wil hen toetsen. Dat valt niet altijd mee. Teisterbant is geschiedenis maar de erfgenamen zijn er nog en die staan op hun strepen. Het zit de stad in deze periode mee met de aangestelde predikanten. Vellemius staat tot 1600 op de kansel. Zijn collega Geisteranus is dan al zeven jaar in dienst en blijft dat tot zijn overlijden in 1630. Leewius, de opvolger van Vellemius, blijft tot zijn overlijden in 1617.

De worsteling van bijna zes jaar met de casus Jansz.-De Bye, in de kerkenraad, de classis en de synode, valt alleen te begrijpen in de context van tijd en plaats. De Rooms-katholieke Kerk is in Holland na 1572 de exclusieve controle over het legale huwelijk kwijt. Vanaf 1580 zijn de Staten de facto soeverein. De Politieke Ordonnantie van 1580 is een der eerste uitingen daarvan. Het belang van een bovenplaatselijke regeling voor legale huwelijken is evident. De Hollandse regenten, maar ook anderen, zoeken huwelijkspartners niet alleen in de eigen stad. De Gereformeerde Kerk kent het huwelijk niet als sacrament en eist de exclusieve controle erover niet op. Na 1580 groeit de jurisprudentie over het huwelijk in deze context. De casus Jansz.-De Bye past daar perfect in. De casus toont ook de werkwijze van het kerkordelijke bestuursmodel in de praktijk. Het consistorie zit met een lastige probleem en vraagt, zonder namen te noemen, advies aan de classis. De classis komt er ook niet uit en vraagt advies aan de synode. Die adviseert tot vermaan zonedig gevolgd door de strengste maatregelen. Maar het besluit tot excommunicatie blijft voorbehouden aan het consistorie. Dat besluit is uiteindelijk niet genomen uit respect voor de burgerlijke wet.

De twee Gorcumse predikanten kunnen het vanaf 1600 goed met elkaar en met hun Woudrichemse collega Gideon van Sonneveld vinden, zoals ook blijkt uit de lijst van lezers bij

⁶²⁸ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, CLI.

⁶²⁹ *Ibid.*, CLXVIII.

de beoordeling van de theses van Arnoldus Geisteranus. Zij vormen de gematigd contraremonstrantse kern van de classis boven de rivieren. De religieuze twisten komen vanaf 1614 tot uitbarsting in het zuidelijk gedeelte van de classis. In het noorden van de classis blijft het opvallend rustig.⁶³⁰

Verschoor stelt verder: “Er bestond in Gorinchem wel degelijk een behoorlijke kloof tussen het aristocratische stadsbestuur en de burgers die op de kerkenraadsbanken plaatsnamen”.⁶³¹

Dat is niet juist. Het stadsbestuur in die periode bestaat uit gegoede burgers, alleen de drost is van adel. We vinden alle drosten na 1572 in de lijsten van lidmaten. Na 1572 zijn er bijna altijd leden van de vroedschap in de kerkenraad te vinden. Op de lidmatenlijsten komen we alle beroepsgroepen tegen, van zakdrager tot en met burgemeester. Negen van de tien bruidsparen trouwen voor de kerk. Dat de kerkenraad vanaf 1595 op de magistraatslijsten staat wijst op samenwerking en integratie, niet op een kloof. De magistraat van Gorinchem heeft van het begin af aan een duidelijke sturende rol bij de keuze van te benoemen stadspredikanten. De voorkeur gaat uit naar “vreedtsamige ende Godtvreesende predicanten” zoals Geisteranus. Hij is beslist niet de streng rechtzinnige tegenstelling van zijn remonstrantse zonen. In het archief van Arent Cornelisz. vinden we een aantal brieven in het fraaie handschrift van Geisteranus. Uit die brieven blijkt een hartelijke persoonlijke verhouding van Geisteranus met zijn mentor Arent Cornelisz. Geisteranus schrijft over zaken die voor hem als jong predikant belangrijk zijn, zoals over de op hem uitgebrachte beroepen en over zijn gezin, maar niet over theologische kwesties. Door dat fraaie handschrift kunnen we in het Gorcumse “consistoriael”, waarin de resoluties en de lijsten niet ondertekend zijn, terugvinden wat Geisteranus geschreven heeft. Van veel andere stukken kunnen we dan plausibel maken wie daarvan de schrijver geweest moet zijn. In zijn aanpak van kwesties met wederdopers volgt Geisteranus trouw de gereformeerde lijn. Uit het netwerk van relaties van Geisteranus blijkt zijn voorkeur voor het gematigde midden, mooi geïllustreerd bij de verdediging van de theologische theses geschreven door zijn zoon Arnoldus. Jodocus Geisteranus is dertig jaar senior predikant in Gorinchem aan het begin van de 17^e eeuw. Hij bepaalt daarmee in belangrijke mate de kleur van de gereformeerde gemeente in de stad. Al in 1620 werkt Geisteranus mee aan amnestie voor berouwvolle remonstranten.

Dat gematigde patroon is nog lang zichtbaar gebleven zoals ook uit het onderzoek van Hoving blijkt. Bij de Gorcumse predikantsbenoemingen in de 17^e en 18^e eeuw let de magistraat gewoonlijk op de balans tussen de meer orthodoxe volgelingen van Voetius en de wat minder strenge volgelingen van Coccejus.⁶³²

⁶³⁰ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, CLII.

⁶³¹ Ibid., LXXVI.

⁶³² L. Hoving, “Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Gorinchem 5”, *OGV*, jg. 16 nr. 44 (1999-2): 136-137, *OGV*, jg. 22 nr. 1 (2005-2): 81. Nog tot in de jaren '60 van de 20^e eeuw staan in de hervormde kerk in Gorinchem gewoonlijk drie predikanten, een gematigde bonder, een confessioneel en een gematigd vrijzinnige, die in de kerkenraad naar behoren samenwerken.

6. Andere geloofsgemeenschappen

Naast de Gereformeerde Kerk zijn in de stad andere geloofsgemeenschappen blijven bestaan of tot ontwikkeling gekomen. Veruit de grootste daarvan is de rooms-katholieke gemeenschap. In hoofdstuk 4 hebben we gezien dat vanaf april 1573 openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst in Holland verboden is. Maar ook Gorinchem heeft in 1576 getekend voor gewetensvrijheid. Het is nooit toegestaan “dat men yemants geloof ofte consciencie sal inquireren”. Het stadsbestuur heeft in 1578 zelfs verklaard dat men zeer aan godsdienstvrijheid hecht. In de volgende paragraaf gaan we na hoe het de rooms-katholieken gemeenschap na 1572 vergaat. De ontwikkeling van die geloofsgemeenschap is in 1610 nog maar net op gang gekomen. We moeten dus voorbij de grens van 1610 kijken om de schaarse, niet samenhangende, gegevens uit de periode tot 1610 te kunnen interpreteren.

We gaan vervolgens na wat we in Gorinchem vanaf 1572 tegenkomen over protestantse gemeenschappen naast de gereformeerde kerk. In een aantal Hollandse steden ontstaan al voor 1600 zelfstandige Waalse kerken. Wat zien we daarvan terug in Gorinchem? Er is na 1572 in Holland altijd een onderstroom van dissidente protestantse opvattingen geweest. Op veel plaatsen komen we spanningen tegen tussen de gereformeerde hoofdstroom en plaatselijke activiteiten van lutheranen en wederdopers. We gaan na hoe die zich manifesteren in de stad en in de classis. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk besteden we aandacht aan hekserij en de vervolging daarvan. Er is in de vakliteratuur weinig eenduidigheid over de rol van de kerken daarbij en over het waar en wanneer van het laatste heksenproces in de Republiek. Gorcum is kandidaat voor deze “eer”. We onderzoeken de bewijzen daarvoor die in het archief van Gorcum te vinden zijn.

6.1 De Gorcumse katholieken na 1572, groeiende verdeeldheid

Door de gebeurtenissen na de aansluiting in 1572 van de stad bij de Opstand is het georganiseerde kerkelijk leven van de rooms-katholieke gemeenschap uit elkaar gevallen. De pastoors en de minderbroeders zijn om het leven gebracht in Den Briel. Enkele kanunniken en andere vooraanstaande rooms-katholieke poorters hebben de wijk genomen. Twee militante katholieken, Aard de Koning en Dirk Bommer, zijn opgehangen op beschuldiging van het werven van krijgsvolk van buiten de stad met als doel zich tegen de geuzen te verzetten. Maar van optreden tegen rooms-katholieke poorters in de stad vanwege hun geloof is geen bewijs te vinden. Het georganiseerde rooms-katholieke leven tijdens de eerste decennia van de opstand speelt zich gedeeltelijk in het verborgene af. Er bestaat daardoor geen systematische eigentijdse getuigenis zoals die voor de gereformeerde gemeenschap te vinden is in het “consistoriael” en in de classicale acta. In 1917 heeft Huijsmans enig onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de Gorinchemse rooms-katholieken na 1572. In combinatie met gegevens over de magistraat, de familierelaties en de schuilkerken kunnen we toch een beeld vormen van de rooms-katholieke gemeenschap. Dat beeld staat natuurlijk niet los van de ontwikkelingen in de theologie en de werkwijze van de Rooms-katholieke Kerk als geheel en de weerslag daarvan in de Nederlandse gewesten. Daarover is in de loop der jaren het nodige gepubliceerd. We volstaan daarom binnen dit onderzoek met een korte samenvatting van punten die van belang zijn voor de geschiedenis van de Gorinchemse rooms-katholieken.

6.1.1 Ontwikkelingen in de Rooms-katholieke Kerk na 1560

De basis voor de ontwikkeling van de Rooms-katholieke Kerk na 1560 is te vinden in de besluiten van het Concilie van Trente. Er zijn drie zittingsperioden, 1545-1547 (voortgezet in Bologna tot in 1549), 1551-1552 en 1562-1563. Italië en Spanje zijn gewoonlijk oververtegenwoordigd. Het aantal theologen op de vergaderingen is dikwijls groter dan het aantal deelnemende prelaten.⁶³³ Een belangrijk punt van de theologische debatten op het concilie is de rechtvaardigingsleer. Debat daarover begint al voor 1540, onder druk van Karel V die eenheid zoekt in zijn rijk. Deelnemers zijn ondermeer Gropper van rooms-katholieke zijde en Bucer van protestantse zijde. Als basis onderkennen zij de Bijbel, de vroegchristelijke kerk en gerespecteerde kerkvaders als Augustinus, aangevuld met een deugdzaam persoonlijke leven.⁶³⁴ Men bereikt een zekere mate van consensus over de rechtvaardiging.⁶³⁵ De radicale achterban aan beide kanten wijst dit compromis af. Maar het debat over de rechtvaardiging gaat aan beide kanten door tot na het einde van de 17^e eeuw.⁶³⁶

Bijbelstudie en Genadeleer in Leuven

Al in 1546 neemt Karel V maatregelen die in het verlengde liggen van decreten van het Concilie van Trente. De vierde sessie in 1546 verklaart de Vulgaat tot authentieke bijbeltekst en spreekt de wens uit tot uitgave van een verbeterde versie. Na overleg met de Leuvense



28: Leuvense Bijbel (1548), titelblad.

theologen geeft de keizer aan Johannes Henten opdracht tot het samenstellen van een herziene versie van de Vulgaat met bijpassende Franse en Nederlandse vertalingen.⁶³⁷ Ook al in 1546 sticht de keizer in Leuven leerstoelen voor schriftuur en voor scholastieke theologie. François kwalificeert dit als het begin van een gouden eeuw van Bijbelstudie in Leuven en Douai.⁶³⁸

Het Concilie van Trente onderschrijft al in de eerste periode de rol van de vrije wil bij het verwerven van de voldoende genade. Over de predestinatie heeft men bindende uitspraken vermeden. De katholieke theologen hebben de kerkvaders nodig voor de controvers-theologie. Het is niet geloofwaardig de belangrijkste onder hen, Augustinus, te verzwijgen. Omdat het concilie niet voorschrijft in welke richting men de oplossing voor het genadeprobleem moet zoeken ontstaan twee tegengestelde theologische stromingen. De augustianisten richten zich op de studie van de Heilige Schrift en het werk van

⁶³³ D. MacCulloch, *The Reformation, a history*, 2003, 234 e.v.

⁶³⁴ H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 103 e.v.

⁶³⁵ J. Gropper, *Enchiridion christianae institutionis*, Lugduni, 1544.

⁶³⁶ C.G. Herberman, *Catholic Encyclopedia*, 1917, Lemma "The Council of Trent".

⁶³⁷ N. van der Sijs, et al., *Den gheheelen Bybel*, (transcriptie Leuvense Bijbel), 2008, "Verantwoording".

⁶³⁸ W. François, V. Soen, "Het Concilie van Trente", *Perspectief*, 23 (2014): 38 e.v. Na de formele overdracht van West-Vlaanderen aan het Heilige Roomse Rijk (Vrede van Cateau-Cambrésis, 1559) geeft Pius IV toestemming voor de stichting van een Universiteit in Douai. Die gaat in 1562 van start.

Augustinus. Deze stroming is in de 17^e eeuw bekend geworden als het Jansenisme. De stroming die veel meer ruimte geeft aan de eigen verdienste door de vrije wil is door het werk van de Spaanse jezuïet Molina bekend geworden als het Molinisme.⁶³⁹

Aan de laatste periode van het Concilie van Trente kunnen bisschoppen uit de Habsburgse gebieden weer deelnemen. Granvelle vaardigt in april 1563 Michel de Bay (Baius), Cornelius Jansen (Jansenius) en Jan Hessels af naar Trente als theologen namens Philips II.⁶⁴⁰ Deze Leuvense hoogleraren zijn kenners van de Schrift en de kerkvaders, vooral van Augustinus. Zij willen de Reformatie bestrijden op basis van de inhoud van de door de reformatoren erkende bronnen.⁶⁴¹

De hierboven genoemde Michaël Baius is één der eerste Leuvense augustianisten. Van 1549 tot 1589 is hij hoogleraar, eerst in de scholastische filosofie en vanaf 1553 in de schriftuur. Hij is ook vele jaren rector van de universiteit. Samen met Hessels en Ravesteyn werkt hij aan een nieuwe opzet om het protestantisme te bestrijden. Baius wil de sacramenten, de dogma's en de traditie, verworpen door de reformatoren, van een fundament voorzien op basis van schriftuurlijke argumenten en het werk van Augustinus. Hij verdedigt het gezag van de lokale bisschoppen. Dat is niet afkomstig van de paus maar direct van Christus. Hij wijst uitwassen van Maria-devotie af, waaronder de onbevleete ontvangenis. In de kern zien we bij Baius al de punten die uiteindelijk tot de afsplitsing van de "Oud-bisschoppelijke Clerezie" in de 18^e eeuw leiden.

Van Est, Jansenius, Van Cats, Van Neercassel en Van der Schuur

Onder de dragers van het Leuvense augustianisme in de 16^e en 17^e eeuw vinden we een vijftal geleerde geestelijken afkomstig uit regentenfamilies in Gorinchem of omgeving. Hieronder schetsen we kort hun kerkelijke en theologische positie.⁶⁴²

Willem Hesselsz van Est (1542-1613) zijn we al tegengekomen als schrijver van de bekende kroniek over de Martelaren van Gorcum. Die kroniek overschaduwde niet alleen de geschiedenis van de reformatie in Gorinchem maar ook het werk van Estius op het gebied van de genadeleer en zijn bijbelcommentaren. Als student in Leuven is hij leerling van Michaël Baius en Jan Hessels, de belangrijkste augustianisten. Andere leermeesters zijn Josse Ravesteyn en Jodocus Tiletanus, die de scholastieke lijn van Ruard Tapper volgen. Estius is betrokken bij de in Leuven samengestelde uitgave van de werken van Augustinus (1576-1577). Vanaf 1582 is hij verbonden aan de nieuwe universiteit van Douai. Hij bezet eerst de

⁶³⁹ M.G. Spiertz, "Jansenisme in en rond Nederlanden", afl. 2, *Trajecta*, 1 (1992): 145 e.v. Molina's tractaat: *De Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione* (1588) geeft zijn leer in kort bestek weer: *Over de eendracht van de vrije wil met de gaven van de genade, het goddelijk voorweten, voorzienigheid, voorbeschikking en verwerping*. Deze genadeleer is meer uitgedacht als gesloten systeem dan als uitleg van de kerkvaders. Molina ziet harmonie tussen de door God geschonken voldoende genade en het meewerken uit vrije wil om daaruit effectieve genade te verkrijgen.

⁶⁴⁰ W. François, V. Soen, "Het Concilie van Trente", *Perspectief*, 23 (2014): 37. Deze Cornelius Jansenius (1510-1576) is de voorganger van Lindanus als bisschop van Gent. Niet te verwarren met de latere Cornelius Jansenius (1585-1638), bisschop van Ieperen, wiens naam verbonden is aan het Jansenisme.

⁶⁴¹ H.J. Selderhuis, "Het protestantse beeld van Trente", *Perspectief*, 23 (2014): 74 e.v. Zie ook: W. François, V. Soen, "Het Concilie van Trente", *Perspectief*, 23 (2014): 23 e.v. Pius IV herstelt met diplomatiek inzicht de relaties met de Habsburgers. Onder leiding van zijn neef Carolus Borromeus, pauselijk legaat bij de derde zitting, bereikt het concilie het slotresultaat waarmee de contrareformatie wordt ingezet.

⁶⁴² W. François, "Efficiacious Grace and Predestination", RST Band 159 (2014): 119 e.v.

leerstoel van de controvers-theologie, daarna die van de schriftuur. Hij is in de volgende jaren een belangrijke tegenspeler van Leuvense scholasticus en molinist Leonard Lessius.

Vanaf 1585 onderwijst bovengenoemde Lessius scholastieke theologie in het studiehuis van de jezuïeten in Leuven. Hij volgt de lijn van Molina en ontkent onderscheid tussen voldoende en effectieve genade, elk mens ontvangt de genade die voor hem of haar voldoende is. Lessius leert de “praedestinatio post praevisa merita”, de beslissing over voorbestemming valt na de voorziene mate van medewerking door de vrije wil.⁶⁴³ In 1587 escaleren de tegenstellingen tussen de Leuvense theologische faculteit en de Leuvense jezuïeten. De faculteit veroordeelt de opvattingen van Lessius in een “Censura” van 34 stellingen en geeft Lessius de mogelijkheid tot verweer. Dat verweer is vervolgens als volstrekt onvoldoende verworpen in de Leuvense “Justificatio Censurae”. Douai deelt het standpunt van de Leuvense faculteit en geeft een eigen “Censura” uit. Estius is de belangrijkste redacteur.⁶⁴⁴ Aan het einde van de 16^e eeuw staan de augustianisten er goed voor. Begin 1598 roept paus Clemens VIII een internationale commissie bijeen, de “Congregationes de Auxiliis”, die de genadeleer deugdelijk moet beschrijven, gebaseerd op de werken van Augustinus zelf en niet op latere interpretaties daarvan. In 1605 neigt die commissie naar veroordeling van het molinisme. Dat gaat uiteindelijk niet door vanwege het overlijden van Clemens VIII. Zijn opvolger, Paulus V, ontbindt de commissie en verbiedt verdere publicaties over de genadeleer. De beloofde spoedige uitspraak over dit onderwerp blijft uit. Estius is tot het eind van zijn leven gewaardeerd hoogleraar in Douai en geestelijk raadsman van de aartshertogen. Als president van het koninklijke priesterseminarie bespreekt hij dagelijks de schriftlezing na de maaltijd in het refectarium. Na zijn overlijden geeft men in 1614 en 1616 zijn commentaren op onder meer de brieven van Paulus uit en in 1621 zijn bijbelbesprekingen uit het refectarium. De daaruit blijkende opvattingen van Estius over predestinatie en genade zijn verwant aan die van Calvijn en Beza.⁶⁴⁵

De naam van Cornelius Jansenius (1585-1638) is blijvend verbonden aan de richtingstrijd tussen de augustianisten en de molinisten. De brede augustianistische stroming krijgt, na de veroordeling van vermeende stellingen uit de *Augustinus* van Jansenius, door de tegenpartij het etiket Jansenisme opgeplakt. Volgens de verklaring van zijn broer Otto, opgesteld naar aanleiding van de benoeming van Cornelius tot bisschop van Ieperen in 1636, is Cornelius geboren “binnen de stad Leerdam ... bij het dorp en heerlijkheid van Ackoij...”⁶⁴⁶.

⁶⁴³ M.G. Spiertz, “Jansenisme in en rond Nederlanden”, afl. 2, *Trajecta*, 1 (1992): 145 e.v.

⁶⁴⁴ J. Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, 99. Pollman verwijst naar de verbazing van Buchelius bij een bezoek aan Gorcum in 1589. Zijn waardering voor bijbellezende handwerkslieden neemt toe. Een “handwerksman zonder Latijn” blijkt goed op de hoogte van de genadeleer. Mogelijk kent hij het actuele debat tussen Estius et al. en de molinisten.

⁶⁴⁵ H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, III, 1898, 393-395. Estius is geen crypto-calvinist, hij is trouw aan Rome. Eind 16^e / begin 17^e eeuw zien we zowel in het protestantse kamp als in het augustianistische katholieke kamp supralapsaristische opvattingen. Later in de 17^e eeuw neigt men meer naar het infralapsarisme.

⁶⁴⁶ A.H.L. Hensen, “Het Processus Informationis van Cornelius Jansenius”, *BGBH*, 49 (1932): 171-179. Hensen interpreteert dit als geboren in Leerdam gelegen in de heerlijkheid Acquoy. Zie ook: O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 255. De Jong baseert op dit artikel het vluchten van de ouders van Jansenius naar Leerdam. Aantekeningen van de secretaris van Acquoy wijzen echter toch op Acquoy als geboorteplaats. De heerlijkheid Acquoy, in het Graafschap Leerdam, is eigendom van Philips Willem. Het staat in 1585 onder beheer van diens zuster Maria van Nassau. De Nassau's, ook Maurits, beschermen in het algemeen de rooms-katholieken in hun soevereine gebieden tegen vervolging. Vluchten van Acquoy naar Leerdam voegt dan niet zoveel toe. Zie ook A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, XLIII.

Zijn vader is bij herhaling burgemeester en schepen in “het vrije-heerlijk dorp”. In 1602 vertrekt Cornelius als student naar Leuven en daarna naar Parijs en Bayonne. Vanaf 1617 is hij hoofd van het nieuwe Sancta Pulcheria college in Leuven, gesticht door Rovenius ten behoeve van de priesteropleiding. Vanaf 1619 is hij daar ook hoogleraar exegetica. In 1630 krijgt hij de eervolle koninklijke leerstoel in de Heilige Schrift. Na zijn overlijden geven zijn vrienden en collega's, Libertus Fromondus en Hendrik Calenus, zijn bijbelcommentaren en zijn hoofdwerk *Augustinus* uit. Deze studie beoogt het bieden van een oplossing voor het theoretische “genade probleem” in de geest van Augustinus en langs de lijn aangegeven door Clemens VIII. Het is beslist geen poging tot fundatie van een eigen leer. Jansenius beschrijft, op basis van het oorspronkelijke werk van Augustinus, de foutieve interpretaties van dat werk in de loop der eeuwen. Hij toont aan dat de molinisten de leer van Pelagius, door Augustinus geciteerd en met argumentatie verworpen, als authentieke leer van Augustinus opvatten.⁶⁴⁷ De Leuvense jezuiten ondernemen al in 1640, nog voor dat het boek gedrukt is, pogingen tot veroordeling en verbod.

Boudewijn van Cats (1601-1663) is in Gorinchem geboren als zoon van Willem van Cats. Hij is daarmee een neef van Judocus van Cats, lid van het Haarlemse kapittel. Boudewijn's grootouders zijn uit Schoonhoven naar Groningen uitgeweken in de tijd van de Pacificatie van Gent. Na het overlijden van haar man gaat grootmoeder Neeltgen terug naar haar vaderstad Gorcum en komt daar weer tot een zekere welstand. Kleinzoon Boudewijn studeert in Leuven, is pastoor in Spaarnwoude en hoofd van het Sancta Pulcheria college. Daarna vervult hij binnen de Hollandse missie een aantal taken, waaronder die van deken en vicaris bij het Haarlemse kapittel.⁶⁴⁸ De kapittels van Haarlem en Utrecht dragen hem voor als coadjutor-opvolger van Rovenius maar hij ambieert die functie niet. De la Torre krijgt nu de functie en is daardoor in 1651 de derde apostolisch vicaris. De la Torre draagt Van Cats in 1655 in Rome voor als coadjutor, zonder de mening van de kapittels te horen. Van Cats weigert daarom de functie. In plaats daarvan benoemt de Heilige Stoel Zacharias Metz maar die overlijdt voor De la Torre in 1661. In november 1661 is Johannes van Neercassel door de kapittels voorgedragen maar Alexander VII benoemt Van Cats als apostolisch vicaris en Van Neercassel als diens coadjutor met recht van opvolging. Mogelijk spelen kerkpolitieke intriges van de Jezuiten hierbij een rol. Beide Gorcumers zijn in 1662 tot titulair bisschop gewijd, Van Cats als aartsbisschop van Philippi, Van Neercassel als bisschop van Castorië.

Johannes van Neercassel (1626-1686) neemt in de praktijk de functie van apostolisch vicaris voor Van Cats waar. Die is al bij zijn benoeming geestelijk en lichamelijk nagenoeg ongeschikt voor de functie. De kapittels hebben geregeld dat formeel Van Cats het Haarlemse diocese bestuurt en Van Neercassel het Utrechtse diocese. Na het overlijden van Van Cats is Van Neercassel apostolisch vicaris. Hij is in 1626 geboren in Gorinchem als zoon van Govaert van Neercassel en Mechelina van Wevelinckhoven. Hij begint vermoedelijk voor 1640 zijn studie aan de latijnse school van St. Agatha bij Cuyk, een internaat van de kruisheren. In de jaren 1642-1644 studeert hij in Leuven, waar meer Gorcumers ingeschreven

⁶⁴⁷ M.G. Spiertz, “Jansenisme in en rond Nederlanden”, afl. 2, *Trajecta*, 1 (1992): 148.

⁶⁴⁸ H. van Berkum, *Beschryving der Stadt Schoonhoven*, 1762, 12, 457. De familie Van Cats behoort tot de Schoonhovense regenten. Zie ook BGBH, 17 (1891): 235 e.v.

staan, bij het Sancta Pulcheria college.⁶⁴⁹ In deze jaren neemt ook de strijd tussen de Leuvense augustianisten en de jezuiten toe met als inzet de rechtzinnigheid van het levenswerk van Jansenius. Van Neercassel laat zich eind 1644 inschrijven als student in Utrecht.⁶⁵⁰ In de nazomer van 1645 vertrekt hij naar het Oratoire de France in Parijs. De oratorianen vormen de Franse tak van het augustianisme. Naast de studie staan zij een vroom en ingetogen leven voor. Zij zijn een belangrijke kweekplaats van seculiere priesters geweest. In 1650 is Van Neercassel daar aangesteld als docent. In 1652 is hij tot priester gewijd en benoemd tot hoogleraar theologie aan het grootseminarie van Mechelen. Dat seminarie staat al vanaf 1630 onder leiding van de oratorianen. Gedurende zijn verdere leven onderhoudt hij nauwe en vriendschappelijke contacten met de Franse oratorianen. Als apostolisch vicaris, geboren uit een Gorcumse regentenfamilie, onderhoudt hij in het algemeen goede relaties met de Hollandse regenten. Alleen na de aftocht van de Fransen in 1673 zijn die relaties tijdelijk verstoord door zijn openbaar optreden in Utrecht als bisschop tijdens de Franse bezetting. Eind 1674 kan hij terugkeren naar de Republiek. De theologische positie van Van Neercassel laat zich kennen uit zijn publicaties en uit de uitgebreide correspondentie die van hem bewaard gebleven is.⁶⁵¹ In 1675 verschijnt zijn *Tractatus de Sanctorum et praecipue B. Mariae Virginis cultu* waarin hij stelling neemt tegen overdreven verering van heiligen, in het bijzonder van Maria. In 1677 verschijnen zijn *Tractatus de lectione Scripturarum* en *Dissertatio de interprete Scripturarum* waarin hij stelt dat ook leken de Heilige Schrift in hun volkstaal mogen en zelfs moeten lezen. Uitleg komt de gekwalificeerde geestelijken toe. Dit is het begin van een polemiek met tegenstanders van bijbellezen. De jezuit Cornelius Hazart is zijn tegenpool. Die geeft een werkje uit: *Het schadig lesen der H. Schrifture voor alle wereldlijke en ongeleerde personen*. Van Neercassel beveelt bijbellezen door leken juist aan in zijn replek *Gods woord verdedigd*.⁶⁵² In 1679 zijn door Innocentius XI 65 stellingen, over een lakse moraal en een soepele biechtpraktijk, veroordeeld. Vermoedelijk werkt Van Neercassel dan al aan zijn hoofdwerk *Amor Poenitens*. Van Neercassel pleit daarin voor een strenge biechtpraktijk. Niet de vrees voor straf (atritio) maar het uit vrije genade verkregen oprechte berouw uit liefde tot de Heer (contritio), in combinatie met het voortaan nalaten van de beleden zonde, is de basis voor biecht en vergeving. De eerste uitgave wekt zowel veel

⁶⁴⁹ M.G. Spiertz, “Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel”, AGKKN 18 (1976): 169 e.v. Het land van Cuyk behoort sinds 1611 tot de gebieden van de Nassau’s. Maurits en Frederik Hendrik staan voorbestaan van het klooster toe. Alleen tijdens retorsie-politiek in de jaren ’30 van de 17^e eeuw, als de Republiek en het Spaanse bewind elkaar de zeggenschap over de Meierij betwisten, moet het klooster tijdelijk uitwijken. Mogelijk heeft Van Cats, tot 1639 hoofd van Pulcheria, Van Neercassel op dit spoor gezet. De la Torre (zelf oratoriaan) en zijn voorganger Rovenius, die zoals alle apostolisch vicarissen uit de 17^e eeuw worstelen met het eigenmachtig optreden van de Jezuiten, waarden de scholing bij de oratorianen als kweekplaats voor capabele seculiere priesters.

⁶⁵⁰ P. Polman, “Jansenius als polemist tegen de calvinisten”, (1928): 325 e.v. In 1636 is de Universiteit van Utrecht, als voortzetting van de Illustere School, van start gegaan. Voetius is daar de eerste hoogleraar theologie. Hij is na de verovering van ‘s-Hertogenbosch in een uitgebreide polemiek verwickeld met Jansenius. Van Neercassel is student bij Fromondus, opvolger van Jansenius in Leuven. Mogelijk is Van Neercassel geïnteresseerd in de opvattingen van Voetius zelf.

⁶⁵¹ C.P. Voorvelt, *De Amor Poenitens*, 1984, 17 e.v.

⁶⁵² Zie ook: N. van der Sijs, *Bible in duitsche (Delfse bijbel 1477)*, 2008, 1. Het debat over bijbel lezen door leken begint al voor de ontwikkeling van de boekdrukkunst, getuige de proloog uit de Historiebijbel van 1360. Die is grotendeels overgenomen in de proloog van de Delftse bijbel uit 1477. Daar vinden we “Nochtan weet ic wel dattet sal worden zeer benijt onder die clergye”.

belangstelling als kritiek. In een tweede uitgave heeft Van Neercassel geprobeerd recht te doen aan het commentaar van voor- en tegenstanders. Er blijft veel tegenstand maar veroordeling krijgt van Innocentius XI geen goedkeuring. Diens opvolger veroordeelt in 1690 een aantal strenge stellingen betreffende de biecht. *Amor Poenitens* valt onder een besluit “suspenditur donec corrigatur” waarmee het onder censuur staat in afwachting van een verbeterde versie. Een dringend beroep van Pesser, voormalige secretaris Van Neercassel, aan het Heilig Officie om aan te geven wat er dan nog verbeterd moet worden, is tot op de huidige dag niet beantwoord.⁶⁵³

De laatste in Gorcum geboren theoloog die hier vermelding verdient is Andreas van der Schuur (1656-1719).⁶⁵⁴ Ook hij is opgeleid in Leuven. Binnen de Hollandse missie heeft hij verschillende functies gehad, waaronder die van secretaris van Van Neercassel. Van Neercassel onderkent, als praktische consequentie van zijn geschrift uit 1677, de noodzaak voor een katholieke bijbelvertaling. De opdracht gaat naar Van der Schuur. Deze werkt na de dood van Van Neercassel verder onder patronage van Petrus Codde. In 1689 verschijnen de evangelies en de psalmen. Na het overlijden van Van der Schuur in 1719 is het werk voortgezet door Hendrik van Rhijn onder patronage van Cornelis Wuytiers, de eerste aartsbisschop van Utrecht na het schisma van 1723.⁶⁵⁵

6.1.2 Rooms-katholieke magistraten

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat in Gorcum geboren geestelijken een ruim aandeel hebben in de bloeitijd van de bestudering van de Schrift en de genadeleer van Augustinus in Leuven en Douai. Zij zijn afkomstig uit de gegoede burgerij in de stad. In de vijftiende eeuw zien we de opkomst van de stedelijke burgerij in Holland. De Hollanders en de Zeeuwen verwerven zich een belangrijke positie in het internationale handelsverkeer. De graanhandel is gegroeid evenals het brouwersgilde. De scholingsgraad is relatief hoog. In veel steden ontstaan scholen voor lager- en middelbaar onderwijs. Het onderwijs is in belangrijke mate beïnvloed door de “Devotio Moderna” ontstaan uit het streven van Geert Grote.⁶⁵⁶ Veel patriciërs, dominant in de stedelijke magistraturen in Holland, hebben zich voor 1572 gewoonlijk behoedzaam verzet tegen de beeldenstorm en tegen al te geestdriftige uitingen van calvinisme. Zij staan in godsdienstig opzicht dicht bij het Bijbelse humanisme van Erasmus dan bij de orthodoxe calvinisten of de kritiekloos trouwe zonen van de Moederkerk en hebben niet zoveel redenen om te vluchten. Bovenstaande geldt ook voor Gorcum. Zowel in het wonderjaar 1566 als bij de aansluiting van de stad in 1572 hebben de patriciërs een belangrijke controlerende en matigende rol gespeeld. De Gorcumse delegatie bij de statenvergadering in juli 1572 bestaat uit ervaren magistraten die voor en na de aansluiting hun posities behouden hebben. Meer dan tien familienamen zien we zonder opvallende hiaten

⁶⁵³ C.P. Voorvelt, *De Amor Poenitens*, 1984, 206.

⁶⁵⁴ A.W.G. Jaakke, E.W. Tuinstra, *Om een verstaanbare bijbel*, 1990, 14, 143. Van der Schuur, bijnaam de Gorcumse woelwater, is dichter, polemist en een geharnast augustianist. Als kapelaan in Rotterdam komt hij in 1685 in conflict met Herman Visch van de jezuiten-statie naar aanleiding van zijn preek over predestinatie, rechtvaardiging en genade. Het Utrechts Archief bezit een brief (9 mei 1685) van Tanara, de internuntius uit Brussel, aan Van Neercassel over deze zaak (Archiefnr. 1003, inv.nr. 280).

⁶⁵⁵ Zie ook: E. Agten, “The Impetus of the Jansenist Milieus”, 2014, 339. De Van der Schuur / Van Rhijn vertaling, voltooid in 1732, is de officiële bijbel van de Oud-katholieke Kerk geworden.

⁶⁵⁶ H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 128 e.v.

terug in de magistratslijsten voor en na 1572. Huijsmans noemt, met verwijzing naar het werk van Van Zomeren, de namen Calff, Van Cuijl, Pieck, Van Wevelinckhoven, Van Broeckhuijsen en Van Neercassel als katholieke leden van de vroedschap na 1572. Zijn analyse behoeft aanvulling en nuancering. Enkele katholieken uit families van magistraten zijn in de jaren direct na de aansluiting uitgeweken zoals kanunnik Willem Calff naar Utrecht, Jan Calff Petersz., Jan Claase van den Bos en Splinter van Voorn naar s’-Hertogenbosch.⁶⁵⁷ François van Broeckhuysen, burgemeester voor en na de aansluiting, vraagt op 1 december 1573 in een brief aan Willem Calff om attestatie naar Keulen. Broeckhuysen verwijst naar brieven die hij ex-officio aan Marinus Brandt en aan Lumey geschreven heeft tot voorspraak van de gevangen genomen geestelijken. Hessel van Est, de vader van Willem en Rutger, wijkt enkele maanden na de aansluiting uit naar Utrecht en later naar Leuven.⁶⁵⁸ Zijn broer Adriaan van Est is schepen in Gorcum van 1574-1579. Na de Pacificatie van Gent komen we de namen van de uitgeweken poorters in het algemeen weer tegen binnen de stad.⁶⁵⁹ De families Van Neercassel en Van Wevelinckhoven, die gewoon in de stad blijven, zijn in de 17^e eeuw vooraanstaande katholieke regentenfamilies. We gaan hun opkomst en positie in de stad na.

De familie Van Neercassel

De familie Van Neercassel is vermoedelijk afkomstig uit het Duitse Nieder-Kassel. Dat is plausibel op basis van beschikbare gegevens over een erfenis die de Gorcumse Van Neercassels in 1616 en 1626 van familieleden uit Nieder-Kassel ontvangen. Op 7 januari 1506 legt Hendrik Petersz., bierdrager, de poorterseed in Gorinchem af. Zijn zoons, Hendrik en Mattijs voeren als eerste generatie de familienaam Van Neercassel. De familie heeft succes als zelfstandig bierbrouwer.⁶⁶⁰ Wouter, zoon van Mattijs, vervult vanaf 1596 functies als schepen, vroedschap, tesorier, burgemeester en afgevaardigde in de Hollandse rekenkamer. Govert, zoon van Hendrik, is gehuwd met Catharina de Hoog. Zijn dochter Adriana, geboren omstreeks 1560, trouwt met Johan van Wevelinckhoven. Haar broer Hendrik van Neercassel is getrouwd met Margaretha van Alphen. Margaretha, jong weduwe, hertrouwt met Balthasar van Wevelinckhoven. Govert van Neercassel, zoon uit het eerste huwelijk van Margaretha, trouwt met Mechelina van Wevelinckhoven. Hij komt voor in de lijsten van de magistraat vanaf 1628. Govert en Mechelina zijn de ouders van de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel. Het is plausibel dat Johannes in 1623 geboren is en dat hij is gedoopt door priester Herman Strick in de oudste schuilkerk.

De familie Van Wevelinckhoven

De familie Van Wevelinckhoven zijn we al tegengekomen als huwelijkspartners van de Van Neercassels. Spiertz vermeldt als eerste generatie Johan van Wevelinckhoven die in 1540 huwt met Eeleken Terlouw. Het is plausibel dat de opkomst van deze familie vergelijkbaar is

⁶⁵⁷ J. Huijsmans, “Martelaren”, *AAU*, 43 (1917): 196 e.v. Huijsmans merkt daarbij op, zonder namen te noemen, dat leden van deze families later tot de hervormde kerk toetreden. Hendrick Pieck Aertsz. was al eerder lid. In het eerste consistorie komen we hem tegen.

⁶⁵⁸ R.F. van Dijk, “Een heilig deksel op de beerput”, 2014, 54. Mogelijk spelen ook financiële motieven een rol.

⁶⁵⁹ *Ibid.*, 68. In 1577 keren 33 uitgewekenen met gezin terug met recht op poorterschap. Onder hen is Willem van Est, een gelijknamige neef van de theoloog Estius.

⁶⁶⁰ M.G. Spiertz, “Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel”, 169 e.v. Spiertz verwijst naar het Wapenboek van Van Kuijl. Zie ook: J. van Kuijl, *Wapenboek 1742*, tafel 150.

met die van de familie Van Neercassel, begonnen als brouwersknecht met een goed oog voor de economische en maatschappelijke mogelijkheden.⁶⁶¹ De kinderen van Johan sluiten profijtelijke huwelijken. Anthonie trouwt met Cunera van de Weteringh. Balthasar trouwt met de weduwe van Hendrik van Neercassel. Zoon Johan trouwt met Adriana van Neercassel. Dochter Cunera trouwt met Hendrik Verhaar. Dochter Eleke blijft ongetrouwd. De familie Van Wevelinckhoven is hiermee degelijk verzwagerd met de welvarende brouwersfamilie Van Neercassel en met de regentenfamilies Van de Weteringh en Verhaar. De elf kinderen van Anthonie zetten deze familiepolitiek voort, voorzover zij in het huwelijk treden. Zijn dochter Mechelina trouwt zoals we al gezien hebben met Govert van Neercassel. De partners van de andere zonen en dochters van Anthonie dragen gerenommeerde Gorcumse namen als Van Outheusden, Van Nuys, Dierhout en Van Os. Zoon Jan Hortensius blijft ongehuwd. Hij is de eerste vaste pastoor in Gorcum na de reformatie. De naam Van Wevelinckhoven komt vanaf het begin van de 17^e eeuw frequent voor in de magistraatslijsten. Balthasar van Wevelinckhoven is bij herhaling schepen, vroedschap en burgemeester. Dat geldt ook voor Johan en Adriaan, twee zoons van Anthonie. Rond 1600 is de Langendijk de vestigingsplaats van de belangrijkste brouwerijen waaronder die van de families Van Neercassel en Van Wevelinckhoven. We komen daarop terug bij de bespreking van de schuilkerken.

Ten aanzien van de katholiciteit van de families Van Neercassel en Van Wevelinckhoven is Spiertz meer expliciet dan Huijsmans. De hierboven genoemde Govert van Neercassel en Adriaan van Wevelinckhoven zijn dat zeker wel maar betreffende Balthasar van Wevelinckhoven (stiefvader van Govert) en Wouter van Neercassel (neef van Goverts vader). ontbreekt bewijs daarvoor. Johan van Wevelinckhoven, de oudste broer van Adriaan, is in 1618 met Janneke van Nuys getrouwd in de gereformeerde kerk te Gorinchem. Vijf van zijn negen kinderen zijn daar gedoopt.⁶⁶² Over de loyaliteit van de familie Van Wevelinckhoven aan de zaak van de Republiek behoeven we niet te twijfelen. De familie behoort tot de belangrijkste kredietverstrekkers uit de regio aan de Staten van Holland.⁶⁶³

⁶⁶¹ M.G. Spiertz, "Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel", 194. Zie ook: P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *NNBW*, III, 1914, 1187 en J. van Kuijl, *Wapenboek*, 1742, tafel 17 e.v., waarop Spiertz zich baseert. Er zijn tegenstrijdige beschrijvingen over deze familie in omloop. Bij Van Kuijl zien we als eerste Johan Van Wevelinchooven die in 1540 trouwt met Eeleken ter Louw. Vermoedelijk is zijn vader Jan de Jonge Tilmans in het begin van de 16^e eeuw uit het Duitse Wevelinghoven (bij Grevenbroich in Nordrhein-Westfalen) naar Holland gekomen. In het begin van de 17^e eeuw zien we verwanten in Gorinchem, Rotterdam en Leiden, later in Brabant, Limburg en weer in Grevenbroich. Verwantschap met het adellijke geslacht van de 14^e eeuwse bisschop Floris van Wevelinchooven is uiterst onwaarschijnlijk. Dat geslacht is in de 15^e eeuw uitgestorven. Vanaf 1492 zijn de graven van Bentheim ook Heer van Wevelinghoven. Zie ook: P. Schutte, "Van Wevelinchooven en de De Liefde", *De Nederlandse Leeuw*, 99 (1982): 112 e.v. De familiewapens vormen een aardige illustratie. Het bisschopswapen op het zegel van Floris bestaat uit twee griffioenen die een schild houden met een kruis en een vertrapte draak aan de voet (Gelders archief, nr 0243-671). Die griffioenen komen uit zijn familiewapen. Het familiewapen van de Gorcumse Van Wevelinckhovens is volgens Van Kuijl een halve rode leeuw op een veld van goud met klauwen en tong van azuur, sprekend gelijk aan het wapen van de Gorcumse magistratenfamilie Vinck. In 1822 zijn afstammelingen van de familie Van Wevelinckhoven opgenomen in het Nederlandse adelsboek. Tijdens het bewind van koning Willem I liet de nauwkeurigheid van voorafgaand onderzoek te wensen over. Er is dan een griffioen terug in het familiewapen.

⁶⁶² M.G. Spiertz, "Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel", 174 e.v. Dat de familie Van Wevelinckhoven een gereformeerde tak heeft bewijzen mededelingen in doop- en trouwboeken elders. Zie ook: Hooglandse Kerk, Doopboek 1621-1628, F44. Jan van Wevelinchooven is in die kerk getrouwd en houdt zijn dochter Maria op 23 januari 1622 ten doop. Hij is secretaris van het college van curatoren en burgemeesters. Zie ook: R. Sluijter, "Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt", 2004, 286.

⁶⁶³ G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 2006, 174.

6.1.3 Pastorale zorg en schuilkerken

Na de aansluiting bij de opstand zijn tot aan het begin van de 17^e eeuw geen betrouwbare gegevens bekend over werkzaamheden van rooms-katholieke geestelijken binnen de stad. Dat wil niet zeggen dat het rooms-katholieke leven tot stilstand gekomen is. We hebben gezien dat vanaf april 1573 de Staten van Holland openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst verbieden. Later komen er plakkaats tegen openbaar optreden van geestelijken en tegen rooms-katholieke conventikels bij. Het handhaven van dat type plakkaats heeft niet de hoogste prioriteit bij de stedelijke magistraat. Het handhaven van bestaande rechten en privileges, een belangrijke drijfveer van de opstand, en het afwijzen van gewetensonderzoek staan wel hoog in het vaandel. Die gelden ook voor de rooms-katholieke poorters. Hun rechten op bezit en erfenis zijn niet aangetast en na de pacificatie zorgt de Gorinchemse magistraat voor levenslang onderhoud en verzorging van de bewoners van het Agnietenklooster en het Bagijnhof. In het gebied van de Classis Gorinchem boven de rivieren komt de opbouw van de Gereformeerde Kerk op veel plaatsen pas na de pacificatie op gang, beneden de rivieren nog later. Het grote rooms-katholieke centrum 's-Hertogenbosch is vanuit Gorinchem gemakkelijk bereikbaar. Veel inwoners van Gorinchem hebben daar familie.⁶⁶⁴ In de juridische lappendeken van het voormalige Teisterbant blijft altijd wel ruimte voor rooms-katholieke geestelijken. Maria van Arkel, vrouwe van Heukelum, is trouw katholiek gebleven. We mogen aannemen dat de huiskapelaan gewoon zijn werk kan blijven doen op haar slot Merckenburg. Vanaf 1574 oefent zij haar hoge heerlijke rechten weer uit, inclusief het patronaatsrecht. Benoemingen van de predikant, de drost en de schout zijn van haar goedkeuring afhankelijk. De Heukelumse magistraten zijn dus gewoonlijk katholiek en de gereformeerde predikant heeft het daar niet gemakkelijk. Na het overlijden van Maria in 1595, erft haar tante Elisabeth de vrije heerlijkheid. Zij is gehuwd binnen de katholieke adellijke familie De Thiennes.⁶⁶⁵ Vormen van rooms-katholieke devotie blijven in Heukelum onder bescherming van deze familie gewoon bestaan. De Classis Gorinchem klaagt in april 1589:

“Die afgoderie wast ende niempt wideromme thoe, insonderheidt die beedtfarden als tot Hueckelom, Rheenen, alwaer dat groote menichte loopt ende by den officieren ende magistraten geduldet werdet.”⁶⁶⁶

Tot diep in de 17^e eeuw blijft de Heukelumse bedevaart op tweede pinksterdag, mede door het volksfeest dat men er omheen maakt, populair. Protesten van gereformeerde kant, bijvoorbeeld van de Zuid-Hollandse synode in 1608, halen weinig uit. Dat geldt ook voor opdrachten van de Staten van Holland aan de Heukelumse magistraat tot het nemen van maatregelen.

Ambulante en vaste priesters

⁶⁶⁴ RAG RA 1851, F17, F113. Als voorbeeld: Stadssecretaris Splinter van Voorn is in 1572 uitgeweken naar 's-Hertogenbosch. Ter gelegenheid van de Pacificatie van Gent keert hij terug. De naam Van Voorn, soms in combinatie met de voornaam Splinter, vinden we voor en na de machtswisselingen in 's-Hertogenbosch. De Van Voorns werken als schrijver, rentmeester of notaris en hebben zitting in de magistraat. Zie ook: J. Toirkens, *St. Michielsgestel*, BHIC (2011): toegang 5121, 6, 10, 26.

⁶⁶⁵ A.J. Verschoor *Classicale Acta*, 2008, XLIV, CXXX.

⁶⁶⁶ *Ibid.*, 49. Zie ook: J. van Herwaarden, Lemma: “Heukelum, O.L. Vrouw van Heukelum”, *Bedevoarten*, 2000-2016.

Het is plausibel dat vanaf het begin van de 17^e eeuw de Utrechtse priester Herman Strick met enige regelmaat Gorinchem bezoekt voor het lezen van de mis, het horen van de biecht en het dopen van kinderen. In de periode daarvoor ontbreken overtuigende gegevens maar incidenteel bezoek van rondtrekkende rooms-katholieke geestelijken is aannemelijk. Huijsmans speculeert over werkzaamheden van Adriaan Antonisse (van Oorschoot). Dat is niet onmogelijk maar de onderbouwing van Huijsmans laat te wensen over. Huijsmans verwijst eerst naar de Acta van de PS in Rotterdam van 25 april 1581 waar de Classis Gorcum een klacht indient over een priester staande in Lexmond onder Vianen.⁶⁶⁷ Vervolgens is Antonisse ineens pastoor in Everdingen vanaf 1579.⁶⁶⁸ De acta van de PS noemen geen namen. Gebaseerd op de classicale acta, waarin wel namen genoemd zijn, komen we in hoofdstuk 5 van dit onderzoek Gerardus van Swieten in Vianen en Jacobus Engelberti in Lexmond tegen. Zij staan onder jurisdictie van de Vrouwe van Vianen. Het zijn voormalige rooms-katholieke geestelijken die nog de nodige bijscholing behoeven. Het gebied rond Hagestein, met Everdingen en Zijderveld, valt onder de graven van Culemborg. Rond Hagestein heeft het Utrechtse kapittel van Oudmunster sinds de Arkelse oorlogen een sterke rechtspositie. Floris I worstelt daarmee bij de reformatisering van zijn gebied na 1580. Het kapittel staat pal voor de rechten van Antonisse. Eerst in 1611 kan Floris II een compromis sluiten. Antonisse behoudt zijn pastoralia en de Culemborgse predikanten verzorgen voor 100 carolus gulden de diensten in Everdingen. Pas na het overlijden van Antonisse in 1622 is er ruimte voor een eerste predikant in Everdingen.⁶⁶⁹

Dat Herman Strick vanaf 1600 als priester in Gorinchem werkt is veel beter traceerbaar. Huijsmans verwijst naar de getuigenverklaringen uit 1619 en 1628 die opgenomen zijn in de processtukken die de zaligverklaring van de Martelaren van Gorcum onderbouwen.⁶⁷⁰ In 1628 verschijnt Herman Strick Andreasz. voor de kerkelijke rechtbank die zich hierover buigt. Hij verklaart al 27 jaar als priester en pastoor in Gorinchem te werken maar wel in het verborgene vanwege de vervolgingen. Volgens zijn verklaring heeft hij gestudeerd aan het Seminario Regio in Leuven, is hij ruim 69 jaar oud en al 32 jaar priester. Hij heeft een beneficie van de Pieterskerk in Utrecht en draagt dagelijks de mis op, nu eens te Gorcum dan weer te Utrecht, in de huizen van katholieken die daar om vragen. Iets verderop lezen we in zijn verklaring dat hij gedurende 30 jaren en nog meer, tijdens der troebelen te Gorcum, meermalen in het jaar de pastorale bediening heeft uitgeoefend omdat geen enkele priester zich daar voor vast durft vestigen. Dat Herman hier zijn rol wat verfraait is aannemelijk. Zevenentwintig jaar is meer dan dertig jaar geworden en troebelen in Gorinchem in die periode zijn uit andere bronnen niet bekend. In de lijst van dekens van de vijf hoofdkerken in Utrecht, bewaard gebleven vanaf 1500, vinden we bij nummer 34: “Mr. Herman Strick, bachelor der H. Godgeleerdheid, deed in 1598/9 als vicaris in St. Pieter zijne intrede”. Daarna van 1600-1604 kameraar, omstreeks 1608 door het Domkapittel aangesteld tot tweede pastoor van de Buurkerk, bevestigd door de apostolisch vicaris. In 1612 is hij de laatste deken. Na de confiscatie in 1615 door de magistraat van het bezit van de broederschappen ten behoeve van een “Werk- en

⁶⁶⁷ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1893 II, 208.

⁶⁶⁸ J. Huijsmans, “Martelaren: Bijdragen tot de geschiedenis”, *AAU*, 43 (1917): 212, 213.

⁶⁶⁹ O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, 237.

⁶⁷⁰ J. Huijsmans, “Martelaren”, *AAU*, 43 (1917): 214 e.v.

Tuchthuis”, richt Herman zich geheel op Gorcum. Hij gaat met “emeritaat” in 1631 en overlijdt in 1636.⁶⁷¹

In de eerste decennia van de 17^e eeuw hebben, volgens verklaringen gekoppeld aan het al genoemde proces ter zaligverklaring, ook rondreizende Capucijnen de stad bezocht. Blijvende sporen in de stad of in de lokale archieven hebben zij niet nagelaten.

Huijsmans meldt dat in 1628 pater Johannes van Roy, een minderbroeder, door Rovenius naar Gorcum gezonden is. In een verslag over zijn werkzaamheden, pas in 1653 naar Rome gezonden door De la Torre, rapporteert Van Roy dat er bij zijn komst in 1628 al 55 jaar geen vaste pastoor geweest is. Volgens dit verslag komt pastoor Herman Strick maar enkele keren per jaar en verschijnen er slechts enkele katholieken. Sommigen hebben al meer dan tien jaar niet gebiecht. Van Roy meldt veel moeilijkheden, te meer omdat ook de Gorcumse katholieken hem tegenwerken. De Gorcumse katholieken zouden vrezen dat zijn activiteiten de hervormden tegen de katholieken zouden verbitteren. De Roy is in 1648 overleden. De genoemde mogelijke oorzaak, mishandeling opgelopen bij de uitoefening van zijn bediening, is niet zo plausibel.⁶⁷² Een conflict van Van Roy met de Gorcumse seculieren is wel plausibel. We komen daar nog op terug. Maar overlijden als gevolg van mishandeling bij de uitoefening van zijn bediening is uiterst onwaarschijnlijk. In de lokale Gorcumse bronnen is hierover geen spoor te vinden. We hebben al eerder geconstateerd dat de “tachtigjarige oorlog” in Gorinchem nogal vreedzaam verlopen is.

We kunnen de al genoemde Johannes Hortensius van Wevelinckhoven als opvolger van Herman Strick zien. Hij heeft in Leuven theologie gestudeerd en begint in 1632 of 1633 als seculier priester in Gorinchem.⁶⁷³ Cornelius van Benschop is in 1638 genoemd als seculier priester en coadjutor van Johannes van Wevelinckhoven.⁶⁷⁴ Hieruit kunnen we opmaken dat de seculiere priesters de stadsparochie bedienen en dat Johannes van Roy de dorpen in de omgeving bedient. Het aantal parochianen is door Rovenius al in 1638 geschat op 1300, bijna 25% van de bevolking. Rogier noemt de 24,99% katholieken in Gorcum bij de volkstelling van 1839 een succes van de 17^e eeuwse missiestaties. Mogelijk doet Rogier de seculieren tekort. De schatting van Rovenius wijst niet op de 55 jaar van verwaarlozing die Van Roy meldt. Johannes van Wevelinckhoven heeft veertig jaar in Gorinchem gestaan. Hij is in 1672 opgevolgd door zijn neef Balthasar van Wevelinckhoven die ook enige tijd secretaris van Johannes van Neercassel geweest is.

Een laatste priester die vermelding verdient is Cornelius van der Meersch. Hij is in 1605 geboren in Gorinchem en in 1653 aldaar overleden. Hij is tot priester gewijd in 1635 en geldt

⁶⁷¹ J.H. Hofman, “De Priesterbroeders in de vijf hoofdkerken te Utrecht II”, *AAU*, VI (1879): 437.

⁶⁷² J. Huijsmans, “Martelaren”, 220 e.v. Huijsmans verwijst zonder nadere aanduiding naar verslagen in het Provinciaal Archief van de Minderbroeders in Weert. Die archieven zijn nu deels opgenomen in de collectie van het Utrechts Archief. De door Huijsmans genoemde verslagen zijn nog niet teruggevonden.

⁶⁷³ *Ibid.*, 224.

⁶⁷⁴ P. Rovenius, “Descriptio Status, in quo anno 1638”, *AAU*, XII (1884): 210. Citaat over Gorcum: Gorcomii una fuit parochia et altera Collegiata S. Vincentio sacra, unum habet Pastorem R.D. Joannes a Wevelinchooven S.T.B. cum coadjutor sacerdotis R.D. Cornelio a Benschop S.T.B. et unum Minoritam, qui etiam ad vicinos pagos excurrunt: Catholici ibi 1300”. Zie ook J. Huijsmans, “Martelaren”, 226 e.v. Huijsmans noemt akten waaruit verwantschap van de familie Benschop met de Gorcumse regentenfamilies Dierhout en Van der Kuil blijkt. Zie ook: J.J. de Graaf, “Uit de Akten van het Haarlemse Kapittel”, *BGBH*, VII (1879): 180. In 1632 is: “D. Benschop, Gorcumiensis, studioso in Collegio Adriani sexti Lovanii” werkzaam in Schagen. Mogelijk is dit die latere coadjutor in Gorcum.

als stichter van de Gorcumse jezuïetenstatie in 1639. Een spanningsveld met de seculieren en met Rovenius is duidelijk. Rovenius heeft de jezuïeten opgedragen dorpen in de omgeving te bedienen en niet de stad Gorcum waar al seculieren werken.⁶⁷⁵ In 1656 is er bij de jezuïeten sprake van 300 katholieken en 100 communicanten. Vermeldingen over opvolgers van Van der Meersch in Gorcum lopen door tot 1708. Dan verbiedt de magistraat voortzetting van het werk der jezuïeten in de stad. De laatste pater jezuïet, Egidius Corluij keert in 1717 terug naar Gorcum en werkt tot 1732 in het verborgene. Dan ontzegt de vroedschap hem opnieuw het verblijf. Een verzoek tot heropening van de statie, te bedienen door een seculier, is in 1737 door de vroedschap afgewezen. Hierna zijn de bezittingen geliquideerd.⁶⁷⁶

Schuilkerken en staties

In Gorinchem zijn vier locaties bekend waar in de eerste helft van de 17^e eeuw met enige zekerheid een rooms-katholieke schuilkerk gevestigd is. Busch situeert de oudste schuilkerk in een kamer in het huis “De Koevoet”. Dit huis is gelegen in het bouwblok van ongeveer 60 x 40 meter begrensd door de Hoogstraat, de Arkelstraat, de Eendvogelsteeg en de Karnemelksteeg. Dat bouwblok heeft zijn middeleeuwse vorm behouden. Er zou een uitgang aan de Hoogstraat en aan de Eendvogelsteeg geweest zijn.⁶⁷⁷

De meest bekende schuilkerk in Gorinchem is “In Abrahams Schoot”, genoemd naar het beschilderde uithangbord van het ervoor staande woonhuis aan de Langendijk. De schuilkerk ligt nog altijd midden in het bouwblok van ongeveer 80 x 90 meter, begrensd door de Langendijk, de Bornsteeg, de Molenstraat en de Weessteeg. De huidige bebouwing, uit de 17^e eeuw, is nog in gebruik als kerk door de Evangelisch-Lutherse Gemeente in Gorinchem. De geschiedenis van deze locatie, bij uitstek geschikt voor het doel “schuilkerk”, begint al in 1580. Dan woont Jan Snoeck Jacobsz met zijn vrouw Anneke van Sevenbergen Huygensd. in een huis aan de westzijde van de Langendijk. In 1586 overlijdt eerst Jan zelf en kort daarna zijn vrouw, na een huwelijk van 54 jaar. In 1587 verkopen de erven Snoek het huis met erf en losstaand achterhuis aan Nicolaas van Honkoop Matthijsz. gehuwd met Jakomina van Scharlaken, patriciërsdochter uit Dordrecht. Na haar dood trouwt hij met Magdalena Colf Jansd. Van Honkoop komen we rond 1600 in de magistraatslijsten tegen als vroedschap, schepen en thesaurier. Hij overlijdt in 1612, zijn vrouw overleeft hem nog 36 jaar. In 1649 erft Godefroy van Muylenburch dit huis van Magdalena Colf. Er zijn veel processen gevoerd over de omvangrijke nalatenschap van Nicolaas van Honkoop. Pas in 1644 krijgt Magdalena het huis met erf volledig toegewezen.⁶⁷⁸ Van Muylenburch verkoopt in 1687 het huis met erf genaamd ”In Abrahams Schoot” aan Hendrick Balthasar van Wevelinckhoven. Het huis draagt die naam al sinds 1588 zoals blijkt uit het jaartal op de achterkant van het bewaard gebleven naambord. Busch leest in de acta van de gereformeerde kerk van 3 mei 1669 dat ter plaatse een katholieke kerk wordt gebouwd. Hij acht het aannemelijk dat het vrijstaande

⁶⁷⁵ J. Huijsmans, “Martelaren”, 230. Zie ook: J. van Gennip, *Controversen in context*, 2014, 508 e.v. Het beroep van Van der Meersch op de “Concordia”, toestemming van de plaatselijke pastoor of van de apostolisch vicaris volstaat, wijst Rovenius af. De la Torre, opvolger van Rovenius, geeft de jezuïeten in zijn decreet “Concessiones Ephesinae” een vaste plaats in Gorcum.

⁶⁷⁶ A. van Lommel, “Verslag van het Ordes-bezoek”, *AAU*, III (1876): 57. Zie ook A. van Lommel, “Opvolging der Jesuïeten” *AAU*, III (1876): 271 e.v.

⁶⁷⁷ A.J. Busch, *R.K. kerken en schuilkerken en ‘paapse stoutigheden’ in Gorinchem*, Gorinchem: 2007, 19.

⁶⁷⁸ A.J. Busch, “Dit is In Abrahams Schoot”. *Scriptum Caspingium*, 3-3, (1973): 11.e.v.

achterhuis al eerder dient tot het houden van godsdienstige bijeenkomsten. Het is een ideale plaats, goed verborgen tussen de bebouwing met uitgangen aan de Langendijk en naar de Molenstraat en al tientallen jaren in het bezit van vooraanstaande katholieke families. De bouw in 1669 leidt tot protesten van het consistorie bij de vroedschap. Een delegatie van de vroedschap wil er de vingers niet aan branden en stelt dat alle leden mee moeten ter inspectie en beoordeling. Op grond daarvan moeten de bouwers een aantal wijzigingen aanbrengen. Na een volgend inspectiebezoek in 1670 vinden de burgemeesters het wel goed. Zij laten het handhaven der plakkaten verder over aan de drost. De pastoors Van Wevelinckhoven kunnen daar verder weer ongestoord de eredienst vieren.

Spiertz veronderstelt dat de benoeming van Johannes Hortensius van Wevelinckhoven in 1632/1633 aanleiding geweest is voor de families Van Wevelinckhoven en Van Neercassel een behoorlijk bedehuis op te richten.⁶⁷⁹ Hij schrijft dat die schuilkerk in 1633 op de zolders van twee naast elkaar gelegen panden op de Langendijk, in het bezit van de families, gerealiseerd is. De naam “In Abrahams Schoot” komt van het beschilderde uithangbord van het huis dat er op de Langendijk voor gestaan heeft. In 1634 dreigt volgens Spiertz sluiting en afbraak van deze schuilkerk. De Gorcumse schout (sic!) Jacob van Pfaffenrode doet een inval in de bewuste panden en treft daar een vergadering aan van een flink aantal mannen, vrouwen en kinderen. In een nader onderzoek, samen met burgemeesters en schepenen, stelt Van Pfaffenrode vast dat in het huis een priester en enige klopjes wonen. De zolders van twee naast elkaar gelegen panden zijn verbouwd tot een kerkzaal met ruimte voor meer dan driehonderd personen. Spiertz schrijft dat de kerkvoorziening afgebroken is en dat de eigenaars, pastoor Van Wevelinchooven en zijn aangetrouwd familielid Van Muylenburg een boete van tweehonderd gulden krijgen. Tegen de inwonende klopjes behoeft de drost niet op te treden. Gegeven de door Busch zorgvuldig uitgezochte historie van de schuilkerk “In Abrahams Schoot” kan de interpretatie van Spiertz niet juist zijn. De locatie met het vrijstaande achterhuis past met geen mogelijkheid bij de door Spiertz genoemde aaneengesloten zolders van twee grote huizen. Verder komen we in de jaren '30 van de 17^e eeuw veel leden van rooms-katholieke families tegen in de magistraat. Govert van Neercassel, Balthus van Wevelinckhoven en diens broer Johan zien we bij herhaling als burgemeester en schepen.⁶⁸⁰ Optreden van de magistraat tegen een zojuist door deze families ingerichte schuilkerk van de seculiere pastoor Johannes Hortensius van Wevelinckhoven ligt niet voor de hand. Optreden tegen de statie van de reguliere priester Van Roy is wel plausibel. Dat spoort ook met de melding over de Gorcumse katholieken die Van Roy tegenwerken. Huijsmans veronderstelt dat de statie waar Van Pfaffenrode een inval doet, gevestigd is aan de Oude Lombardstraat waar “thans het gebouw der R. C. Militaire Vereniging” staat.⁶⁸¹

⁶⁷⁹ M.G. Spiertz, “Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel”, 172 e.v.

⁶⁸⁰ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755. 545, 546.

⁶⁸¹ J. Huijsmans, “Martelaren”, 223 e.v. Het “thans” van Huijsmans is uiteraard het jaar 1917. Tot na 1960 is het uitgebreide complex van rooms-katholieke instellingen, begrensd door de Haarstraat en het Heerenlaantje nog functioneel. Nu rest alleen nog het kerkgebouw en het klooster van de Zusters Franciscanessen. De kerk is, met behoud van de uitwendige architectuur, verbouwd tot appartementencomplex. Het klooster, ook met behoud van architectuur, is nu in gebruik als opvangcentrum van het Leger des Heils.

Als we de door Spiertz geciteerde stukken wat nauwkeuriger bekijken in de meer uitgebreide weergave van Huijsmans zien we dat het kennelijk gaat om een opdracht van het Hof van Holland aan Van Pfaffenrode. De drost schrijft:

“... Achtervolghende de missive bij UEd. aan mij gesonden, hebbe ick alle debvoir mij mogelijk sijnde gedaen, om de conventiculen van de papisten te moghen achterhalen, in voughe dat ick in een achterhouck van dese stadt, een plaetse ebbe ghevonden, alwaer een goed getal papisten bij den anderen waeren vergaedert”

Uit een nader onderzoek dat hij samen met de burgemeesters en de schepenen uitvoert, blijkt dan de inrichting tot kerkzaal met altaar en zitbanken geschikt voor meer dan driehonderd personen. Van Pfaffenrode vraagt advies hoe nu verder te handelen omdat de plakaten niet spreken over optreden tegen klopjes. Uit naam van Frederik Hendrik antwoordt het Hof dat het huis, slechts bewoond door een paar klopjes en een priester, toch ook een eigenaar moet hebben. Op die eigenaar dient de drost de boete van tweehonderd gulden te verhalen. Tegen de klopjes behoeft hij niet op te treden. We treffen de door Spiertz genoemde namen dus niet aan. Van Pfaffenrode weet kennelijk nog niet wie de eigenaar is. De locatie van “In Abrahams Schoot”, is bepaald geen “achterhouck van dese stadt”. De eigenaar van dat pand is de drost heus wel bekend.

De laatste schuilkerk die vermelding verdient is de jezuïetenstatie van Cornelius van der Meersch.⁶⁸² Die begint in 1639 vanuit het woonhuis “de Vier Leeuwen” van zijn moeder aan de Langendijk op de hoek van de Kerksteeg. Het naastgelegen pand “het Gulden Cruysken” is daarna als bedehuis ingericht. We hebben al gezien dat deze statie op last van magistraat in het begin van de 18^e eeuw gesloten is.

Sporen van rooms-katholiek leven in de stad

Erediensten en processies zijn kort na 1572 verboden maar daarmee is het rooms-katholieke leven in de stad niet verdwenen. In hoofdstuk 2 van dit onderzoek hebben we gezien dat het St. Peters en Paulus altaar uit 1512, ook wel “Altaar der Romeinen, en Jeruzalems Heeren” genoemd, gesticht is door de broederschap van bedevaartgangers uit Gorcum naar Rome, Jeruzalem of de combinatie daarvan. Die broederschap blijft na de aansluiting van de stad bij de Opstand gewoon functioneren.⁶⁸³ In 1597 vechten Gerrit van Broekhuisen, chirurgijn der stad, als gedaagde en Govert Pietersz van der Haer als eiser, tot voor de Hoge Raad van het Hof van Holland een zaak uit. Het gaat over de kosten, 2400 carolus gulden, van een pelgrimsreis die Gerrit heeft aangenomen om te maken voor Govert. Govert verliest de beroepszaak en moet bovendien de kosten van het proces voor de Hoge Raad betalen.⁶⁸⁴

Ook in de getuigenverslagen opgemaakt in 1619 en 1628 ten behoeve van het al genoemde beatificatieproces van de Gorcumse Martelaren vinden we sporen van rooms-katholiek leven

⁶⁸² A. van Lommel, “Opvolging der Jesuïeten”, *AAU*, III (1876): 271. Zie ook: J. Huijsmans, “Martelaren”, 231 en W.F. Emck, *De kohieren der Verpondingen*, Gorinchem, 1914. In deze registratie uit het begin van de 16^e eeuw staan namen als “Kerksteeg” en “het Gulden Cruysken”. Emck noemt hierbij een “pater in ’t kruysje”.

⁶⁸³ B.J. de Groot, “Gorkums kapittelland onder Spijk en Leerdam”, *OGV*, 40-1 (1998): 81.

⁶⁸⁴ J. Naeranus, *Sententien en Gewezen Zaken van den Hoogen en Provinciaelen Raad*, I, 1662, CLXXV. Zie ook: C.J. Gonnet, “Bedevaart naar Jerusalem bij plaatsvervang. A^o 1594”, *BGBH*, 11 (1884): 308 e.v.

in de stad na 1572.⁶⁸⁵ De eerste serie verklaringen is opgenomen in 1619, tijdens het “officiële” pastoraat van Herman Strick. De leden van de rechtbank, benoemd door Rovenius, zijn Nicolaas Nomius, de eerder genoemde Judocus van Cats en Jacobus Bool. Herman Strick en Adriaan van Oorschot zijn toegevoegd raadslid. De eerste getuige die verschijnt is de 62-jarige Arnoldus Kemp. Hij toont de rechters het berijmde verhaal van Pontus de Huyter en het lied over de Martelaren van Gorcum van Rutger van Est.

In de door Hensen weergegeven processtukken vinden we verder als getuigen: Wessel Brijnen geboren in Gorcum, 73 jaar oud en Jan van Grootvelt geboren in Gorcum eertijds bakker. Beiden zeggen dat ze goede katholieken zijn en beiden wonen ze al vele jaren in Utrecht. Ze getuigen van de voortreffelijkheid van de martelaren. Brijnen, die in Utrecht een soort functie als hulpkoster heeft, citeert in zijn verslag een forse alinea uit de laatste palmzondagpreek van Van Vechel, wonderbaarlijk goed onthouden na bijna vijftig jaar. Beiden hebben niets te melden over het katholieke leven in Gorcum na 1572.

Een derde getuige is Jan van Gendt Mertenssen geboren in Gorcum, Hij is 72 jaar en heeft altijd een zijdewinkel in Gorcum gedreven. Die is voortgezet door zijn kinderen en hij renteniert nu in Gorcum. Eén of tweemaal per jaar gaat hij biechten bij Hermannus Strickius, pastoor van Gorinchem, of een andere rondreizende heer.

Mariken Willems, 83 jaar, heeft altijd in Gorcum gewoond. Zij noemt haar bezigheden:

“Ick ben altyts schoel-meesteresse geweest en leere noch cleyne kinderen, en noyt en hebbe ick willen geuse boecken leeren, maer altyts Catholycke; en de kinderen leere ick vooral: Onsen Vaeder, den Ave Maria en andere goede gebeden”.

Ze leeft van lesgeld en spaargeld en biecht zo mogelijk minstens twintig keer per jaar.

Aelcken Borchgrave is 71 jaar. Zij is dochter van degelijke katholieke ouders. Haar vader is burgemeester voor de geuzentijd en kerkmeester als de geuzen de stad innemen.⁶⁸⁶ Ook zij gaat samen met haar dienstbode twintig of meer keer per jaar te biecht, bij haar in huis. Met uitzondering van enkele jaren direct na 1572 heeft zij altijd in Gorcum gewoond. Op de vraag waar zij van leeft en wat haar bezigheden zijn, antwoordt zij: “Ick heb niet te doen dan Godt te dienen, ende leven van myne renten patrimonie, my van myne ouders gelaeten”.

In 1628 getuigd Hyldegund van Est. Zij is 79 jaar, geboren in Gorcum als dochter van Mathys van Est. Diens broer Hessel is een zwager van Nicolaas Pieck. Ook zij is na 1572 enkele jaren weggeweest en leeft daarna in Gorcum van de erfenis van haar ouders. Zij is vrij uitgebreid ondervraagd over de gebeurtenissen in 1572. Zij kan slechts indirect getuigen over de deugdzaamheid van de martelaren want een jongedochter van 23 jaar gaat niet vertrouwelijk met geestelijken om. Zij kent het boek van Willem van Est maar heeft dat niet volledig gelezen. Over de martelingen in de Blauwe Toren heeft zij wel veel gehoord, maar er zelf niets van gezien.

Uit het een en ander kunnen we opmaken dat de Gorcumse katholieken in hun maatschappelijk leven weinig problemen ondervinden. Zelfs een katholieke lagere school kan

⁶⁸⁵ A.H.L. Hensen, “Uit een bundel processtukken”, *BGBH*, 44 (1926): 321 e.v.

⁶⁸⁶ RAG OA, 343, *Naamlijst regeerders 1417-1719*, jaren 1568-1580. De magistratslijsten bevestigen deze getuigenis. In 1568 is Dirck de Burggraaf burgemeester. In de volgende jaren zien we Dirck als schepen en Gerrit als kerkmeester. In 1572 is Dirck schepen en kerkmeester, Gerrit is kerkmeester en Rutger is vroedschap. Na 1572 zien we alleen Rutger, vanaf 1576, terug in diverse functies. In de lidmatenlijsten van de gereformeerde kerk komen we geen leden van deze familie tegen.

blijven functioneren. De verborgen pastorale zorg van Herman Strick is meer dan incidenteel. De getuige die maar een of twee keer per jaar biecht vindt dat kennelijk zelf wel genoeg.

6.1.4 Van verdeeldheid naar afsplitsing

We hebben gezien dat de tegenstellingen binnen de rooms-katholieke gemeenschap in de Republiek in de 17^e eeuw toenemen. De theologische wortels daarvan stammen al uit de jaren veertig van de 16^e eeuw als het debat over de genadeleer en de vrije wil begint. In de loop van de jaren komt daar het bijbellezen door leken en de opvattingen over de biecht bij en verder de strijd over de verering van heiligen, in het bijzonder die van Maria. In de pastorale praktijk komen de twee partijen steeds scherper tegenover elkaar te staan. De apostolische vicarissen met een belangrijk deel van de seculiere geestelijkheid, veelal geworteld in het stedelijk patriciaat, opteren voor een ruime mate van lokale bisschoppelijke autonomie tegenover het bestuurscentrum in Rome. De reguliere geestelijken, in het bijzonder de jezuïeten, koesteren ultra-montane opvattingen en een strikte hiërarchie. Zij hebben weinig boodschap aan het gezag van de apostolische vicarissen. Dat leidt op lokaal niveau tot de nodige conflicten. We zien een en ander terug in de ontwikkelingen in Gorcum. De familieband van de Gorcumse katholieke patriciërs met augustianistisch geschoolde geestelijken is opmerkelijk, die begint al bij Estius. De eerste pastoor na 1572 die enige regelmaat in de pastorale zorg brengt, is de seculiere priester Herman Strick, afkomstig uit het Utrechtse kapittel. Zijn opvolgers, de Van Wevelinckhovens, stammen uit het stadspatriciaat en zij zijn degelijk geschoold in Leuven. Rond 1640 zijn er in Gorcum ongeveer 1300 katholieken die moeten kiezen uit drie stromingen, de seculiere parochie geworteld in het stadspatriciaat, de jezuïetenstatie en de statie van de franciscanen. De belangrijkste apostolisch vicaris uit de tweede helft van de 17^e eeuw is Van Neercassel, geboren in Gorcum, een neef van de Van Wevelinckhovens. Als overtuigd augustianist breekt hij een lans voor de strenge biecht, voor het bijbellezen door leken en hij neemt stelling tegen de in zijn ogen overdreven Maria-verering. De afsplitsing van wat later de Oud-katholieke Kerk genoemd is vindt plaats in 1723. De parochie van de Van Wevelinckhovens gaat mee met die afsplitsing. De uiteindelijke winnaars in Gorcum zijn de franciscanen. De jezuïetenstatie is aan het begin van de 18^e eeuw verboden door de magistraat. De oud-katholieke parochie is aan het einde van de 18^e eeuw uitgestorven. De augustianisten, na Jansenius gewoonlijk jansenisten genoemd, kunnen tot de 20^e eeuw gewoonlijk op een stevige veroordeling door rooms-katholieke auteurs rekenen. Tot in de jaren '70 van de 20^e eeuw blijft de beoordeling negatief maar dat heeft in toenemende mate een plichtmatig karakter.⁶⁸⁷ Daarna zien we, als gevolg van de baanbrekende studie van Lucianus Ceysens, onder aandacht gebracht door Spiertz, een meer objectieve benadering en een zekere herwaardering.⁶⁸⁸ In recente studies, gerelateerd aan het project “De Gouden Eeuw van de Bijbelstudie” in Leuven is dat duidelijk zichtbaar. Veroordeling van het augustianisme door de auteurs is niet meer aanwezig.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ P. Polman, “Jansenius als polemist tegen de calvinisten”, (1928) 325 e.v. In dit artikel over de polemiek tussen Jansenius en Voetius zien we na een milde veroordeling aan het begin, waardering voor Jansenius.

⁶⁸⁸ M.G. Spiertz, “Jansenisme in en rond Nederlanden 1640-1690” *Trajecta*, 1-2 (1992): 144-167.

⁶⁸⁹ D. Burkard, T. Thanner, *Der Jansenismus eine <katholische Häresie>?*, 2014.

6.2 Protestantse stromingen

6.2.1 Lutheranen

In de classicae acta van Dordrecht en Gorinchem komen we slechts enkele vermeldingen tegen die samenhangen met het lutheranisme. In die van Dordrecht vinden we er tot 1600 maar twee. In augustus 1579 rapporteert Van de Corput over een schriftelijk reactie van de gedeputeerden: “op den brief der kercken van Antwerpen aengaende die vergadering der Ubiquitisten, die gehouden sall worden tot Mekelenborch”. In 1586 vraagt een voormalig luthers predikant toelating tot de gereformeerde kansel. Hij moet op de gebruikelijke wijze proponeren en examen doen. De Zuid-Hollandse synode heeft jarenlang geijverd voor optreden van de Staten tegen de lutherse predikanten in Woerden.⁶⁹⁰

In de Gorcumse acta vinden we ook slechts twee vermeldingen. In 1606 probeert Henricus Tamerus, een voormalig luthers voorganger uit Woerden, zich in te dringen in Eethen in het Land van Heusden. De eerstvolgende melding, uit 1620, handelt over “wat te houden sy van de kinders te doopen in de huijsen daar de Luijtersche sijn...”. De synode moet zich daar maar over buigen.⁶⁹¹ We delen de conclusie van Verschoor dat er in de classis geen leerstellige conflicten met lutheranen gespeeld hebben. De lokale machthebbers in Buren (Van Nassau, Van Hohenlohe) en Culemborg (Van Pallandt) hebben door hun Duitse verwanten zeker lutherse contacten onderhouden maar niet opgedrongen aan hun onderdanen.⁶⁹² In de resoluties van de Gorcumse kerkenraad komen we geen meldingen over lutheranisme tegen. Een lutherse gemeente in Gorinchem is pas gevormd in de 18^e eeuw.

6.2.2 Waalse kerk

De Franstalige calvinisten die zich in de Nederlanden gevestigd hebben zijn door de Gereformeerde Kerk gewoonlijk als “Huisgenoten des Geloofs” gezien.⁶⁹³ De oudste synoden op Nederlandse bodem zijn de Waalse synoden onder het kruis, 1563-1566. De meerderheid van de 29 ondertekenaars van de Emdense synode heeft Zuid-Nederlandse wortels.⁶⁹⁴ Er zijn twee grote stromen Franstalige calvinisten naar Noord-Nederland gekomen. De eerste komt op gang als gevolg van de Bartholomeüs-nacht, 23 augustus 1572, in Parijs en de successen van de Spaanse legers in de Zuidelijke Nederlanden. Deze vluchtelingen hebben de eerste Waalse gemeenten gesticht. De oudste daarvan is Middelburg, al in 1574. Waalse gemeenten ontstaan daarna onder meer in Amsterdam (1578), Utrecht (1583), Leiden (1584) en Dordrecht (1586). De tweede stroom hangt samen met de herroeping van het Edict van Nantes. Gorinchem deelt, zoals eerder gesignaleerd, niet ten volle mee in de opbloei van het gewest Holland. Er ontstaat pas een Waalse gemeente in 1686 tijdens de tweede “refuge”. Het is de Waalse kerken al voor de Nationale Synode van Dordrecht in 1578 toegestaan eigen gemeenten te vormen en Franstalige classicae en provinciale synoden te houden maar ze

⁶⁹⁰ J.P. van Dooren, *Classicae acta 1573-1620*, 1980, 75, 211. Zie ook: A. Blusse, *Alphabetische Naamlyst der voornaamste Ketteren ende vreemde Gezindheden*, Dordrecht, 1751, 391. Ubiquitisten geloven dat Christus in Zijn menselijke natuur overal aanwezig is. Een andere veel gebruikte aanduiding is “Martinisten”. Zie ook: A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. 17-I, 1874, 19 e.v.

⁶⁹¹ A.J. Verschoor, *Classicae Acta 1573-1620*, 2008, 192, 524.

⁶⁹² *Ibid.*, CIV.

⁶⁹³ E. Buning, “De huisgenoten des geloofs”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 (1987): 356 e.v.

⁶⁹⁴ C. Hooijer, *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten*, 1865, 7-23, 60 e.v.

moeten wel deelnemen in de nationale Nederlandse synoden. In de lijsten van nieuwe lidmaten van de gereformeerde kerk in Gorinchem zien we wel enkele sporen van de eerste “refuge”. We noemden in het vorige hoofdstuk al de vrouw van Jan die Chambre en die van Fransoijs Valleijn. Op 8 augustus 1599 staan “Anthonijs Valaju ende Maria le Leu, met attestatie vande Walsche kercke wt Leijden” op de lijst van nieuwe lidmaten. De latere Waalse gemeente in Gorinchem heeft altijd in goede harmonie samengewerkt met de gereformeerde (vanaf 1816 “hervormde”) gemeente. In 1825 zijn de nog resterende leden opgenomen in de hervormde gemeente.⁶⁹⁵

6.2.3 Wederdopers

We hebben gezien dat vanaf 1530 tot het einde van de regering van Karel V de meeste slachtoffers van de inquisitie tot de doperse stromingen behoren. Vanaf 1550 vormen de vreedzame volgelingen van Menno Simons de hoofdstroom van de wederdopers. Zij staan dan aan het begin van een moeizame herstelperiode. In hoofdstuk 3 hebben we de doperse ervaring in Gorinchem kort voor het Wonderjaar gezien. Leenaert Bouwens heeft in die tijd enkele tientallen volwassenen gedoopt. In de classicale acta van Dordrecht en Gorinchem vinden we zo nu en dan een artikel over het tegengaan van doperse activiteiten. In de resoluties van het Gorinchemse consistorie vinden we enkele besluiten tot optreden van de predikanten tegen doperse neigingen.

Wederdopers in de classicale acta:

In de acta van Dordrecht, augustus 1573, vinden we de vraag: “wat men houden sal van de t’samengevinge dergener, die van ketters, Wederdopers of andere t’samen gegeven zijn”. Het beantwoorden van die vraag stelt men uit tot een volgende vergadering “overmits de nootsakelicke verhandelinge eeniger wichtiger saecken”.⁶⁹⁶ In augustus 1574 komen we het eerstvolgende bericht over wederdopers tegen “ende is bevonden, dat op ettelicke oorden Wederdoopers ende libertinen bevonden werden”. Wat is daar tegen te doen? Het advies is dat men de middelen moet inzetten die in de PS voorgesteld zijn.⁶⁹⁷ In de acta van Dordrecht komen we daarna de wederdopers pas weer tegen in 1583. Corputius heeft verslagen van disputaties met wederdopers te leen.

In de classicale acta van Gorinchem duiken de wederdopers voor het eerst op in maart 1581. Men besluit advies te vragen aan de synode over de aanpak van dit probleem.⁶⁹⁸ In 1588 bespreekt men een gerucht over Haseveldius, de predikant van Heukelum: “ ‘twelck die doopers van hem gestroijt hadden, aengaende dat hij eenichsins haere leere zoude toestaen”. Haseveldius wijst dit verontwaardigd van de hand. Hij hoopt te volharden in de leer die hij tot

⁶⁹⁵ L. Hoving, “Uit de geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Gorinchem”, *OGV*, 15-1 (1998): 69. Ten behoeve van de bevestiging van een nieuwe Waalse predikant stelde de Gorcumse gereformeerde gemeente steeds de Heilige Geest kapel in de Arkelstraat ter beschikking. De Waalse kerk aan de Havendijk, eerder de doperse vermaning, was te klein voor zo’n bijzondere dienst.

⁶⁹⁶ J.P. van Dooren, *Classicale acta 1573-1620*, 1980, 8-9.

⁶⁹⁷ *Ibid.*, 20. Zie ook: J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1893 II, 132-133. Die middelen zijn volgens de PS Dordrecht (28 juni 1574): Kanselvermaning tot bijbellezen en afraden van verkeerde boeken. Boekverkopers uit eigen kring moet men vermanen zulke boeken niet te drukken of te verkopen. Bij huisbezoek op verkeerde literatuur letten en zo nodig vermanen.

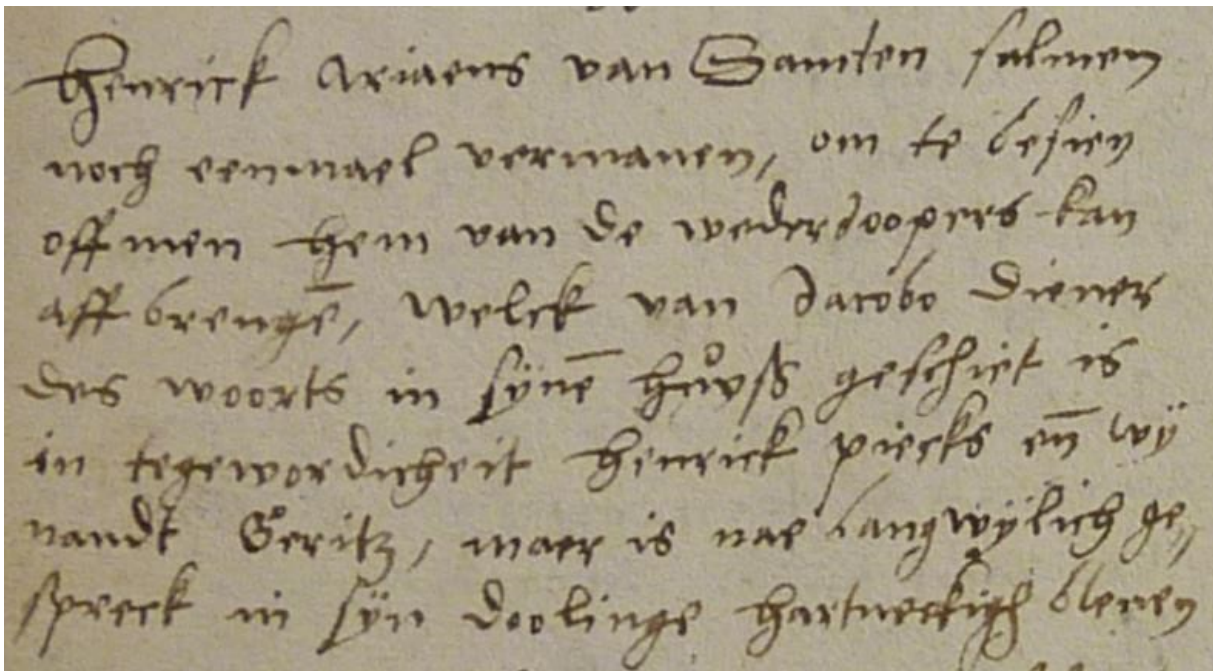
⁶⁹⁸ A.J. Verschoor, *Classicale Acta 1573-1620*, 2008, 12.

op heden gevolgd en met eigen hand ondertekend heeft.⁶⁹⁹ In de gravamina van april 1589 zijn problemen opgenomen ten aanzien van de boeken van David Joris en Hendrick Niclaes, tegen huwelijkspraktijken van wederdopers en papen en tegen het onbestraft ontgaan van de eed.⁷⁰⁰ Daarna lezen we pas in de gravamina van 1607 een aanbeveling “dat mede der papisten ende wederdoeperen conventiculen mochten geweert werden”.⁷⁰¹

Wederdopers in Gorcum vermaand:

Het aantal wederdopers in stad en streek blijft bescheiden. Uit de resoluties blijkt bij herhaling dat de predikanten en de kerkenraad er werk van maken als een lidmaat in doperse richting afdwaalt. Direct al op de eerste foliant met resoluties in het “consistoriael” staat een verslag over het vermaan tegen Hendrick Ariaens wegens doperse overtuiging waartoe de kerkenraad besloten heeft.⁷⁰² We lezen op die foliant:

“Henrick Ariaens van Samten salmen noch eenmael vermaenen, om te besien off men hem van de wederdoopers kan aff brengen, welck van Jacobo dienaer des woorts te sijnen huijse geschiet is in tegenwordicheit henrick piecks ende Wijnandt Geritz, maer is nae langwijlich gespreck in sijn Doolinge hartneckigs bleven”.



29: Vermaning van Hendrick Ariaens (F004v, gedeeltelijk)

Predikant Michaelis is na de afzetting van Vellemius in juni 1574 bij lening predikant in Gorinchem. Hij heeft samen met de ouderlingen Pieck en Geritz op Ariaens ingesproken, maar zonder succes.

Een tweede zaak zien we op 15 januari 1579. Dan besluit de kerkenraad dat predikant Hendricus en ouderling Adriaen Henricks: “sullen bij Herman Brendel gaen dat hij die

⁶⁹⁹ A.J. Verschoor, *Classicale Acta 1573-1620*, 2008, 40.

⁷⁰⁰ Ibid., 46.

⁷⁰¹ Ibid., 204.

⁷⁰² RAG AK1: 282, 186 A, 1, F004v.

oorsaecken te kennis geve waerom hij sijn kindt soe lang ongedoept laet liggen”.⁷⁰³ Dat is op 26 mei nog niet opgelost, Herman moet op 28 mei voor de kerkenraad verschijnen. Hij laat weten: “niet met ons te doen te hebben. Dat men hem met vrede sall laten”. Op 28 mei besluit het consistorie verder: “Dat men zal aensprecken Folpert Cornelisz brauwer om zijn kinderen die noch ongedoopt zijn te laten dopen”. Dat heeft meer succes: “Sijn kinderen sijn gedoopt in sijn huijs door Rudolpho”. Thuisdoop is niet gebruikelijk, we zien er later geen meldingen meer van. Maar Van Velt is ex-priester en het is pas 1579. De Gorcumse broeders nemen de zaak met Herman Brendel hoog op. In de acta van de PS in Schoonhoven (14 september 1579) zien we in punt 3 van de particularia de vraag van Gorcum of openbare kennisgeving volstaat of dat men iemand moet excommuniceren “die hemselven door falsche leer heeft affgescheiden van der kercken Jesu Christi ende noch daerby seidt, als hy vermaent wort: Ick begeer met uluijden nyet meer te doen te hebben...”. De PS adviseert “dat tselve wtgericht moet werden met opentlicke excommunicatie”.⁷⁰⁴

Sporen van een “Dooperse Vermaeningh” voor 1600

Het Gorinchemse “consistoriael” bevat een uitgebreid verslag over de pogingen van het consistorie een lidmaat die doperse voorkeuren ontwikkelt in het gareel te houden. In het verslag van 20 februari 1596 lezen we “Alsoo het gereuchte ginck over al, dat Cornelijis Gijsbertsz Sorch indie vermaeninge van die Mennoniten op den 18 Februar. A^o 96 geweest was; soo hebben Henricus ende Jodoci...”.⁷⁰⁵ De beide predikanten hebben Cornelis thuis opgezocht. De eerste vraag is of hij alleen die leer wil begrijpen of dat hij met die leer instemt. Cornelis geeft toe dat hij er geweest is “ende bekende mede dat sij wel leerden”.

In gesprekken hirover komen drie kwesties aan de orde: De menselijke natuur van Christus en de oorsprong daarvan, de doop van onmondige kinderen en het ambt van de overheid in het bijzonder de zwaarmacht. Cornelis ontkent dat Christus de menselijke natuur uit Maria heeft. Ieder aandeel van Maria in de natuur van Christus is uitgesloten. Geisteranus schrijft verder:

“Van hier quame wij op den doop, hij seijde, dat hij ’t hielde met Christo bij Marc. 16, dat die gedoopt zulten worden, moeten geleert werden ende gelooven. Ergo en compt die kinderen den doop ni toe, die geen geloove hebben.”⁷⁰⁶

De predikanten wijzen op de verbondsgedachte en de besnijdenis van Izaäk maar hoe zij ook praten, Cornelis blijft bij dat standpunt. Ten aanzien van de overheid houdt Cornelis vol:

“dat het niet Christelijck was, die leere te verdedigen met wapenen; Christus rijcke en behoorde soo niet voorgestaen worden”

Het eerste gesprek eindigt met het dringende verzoek van de predikanten aan Cornelis er nog eens grondig over na te denken of hij het allemaal wel goed ziet. Zij bieden aan:

“in dien hij in sijne twijfelmoedigheid, bereijt was geleert te wesen ende die waerheit te weten, dat wij bereijt waeren sijn saecke in sijnen naeme tegen eenige van die Mennoniten te verantwoorden.”

⁷⁰³ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F010r. Op de eerder besproken lijsten van lidmaten zien we Folpert Cornelisz. in 1580 als lidmaat. In 1605 is hij als burgemeester bij de beëdiging van drost Van Arkel.

⁷⁰⁴ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, II, 1893, 177.

⁷⁰⁵ RAG AK1: 282, 186 A, 1, F089v e.v. Zie ook: Bijlage 6.1.

⁷⁰⁶ Mk. 16: 16: “Die geloofd zal hebben, en gedoopt zal zijn, zal zalig worden; maar die niet zal geloofd hebben, zal verdoemd worden”.

Cornelis gaat akkoord, de afspraak is gemaakt voor de volgende dag, drie uur 's-middags ten huize van Cornelis Gijsbertsz.

De afvaardiging van de volgende dag bestaat uit Jodocus en ouderling Andries van Boxtel. De kerkenraad is niet gerust op het open karakter van dit gesprek. Om elf uur gaat men bij Cornelis Gijsbertsz. langs. Men vraagt hem op de man af of hij zijn opinie wil wijzigen als zij het debat “met den mennoniten ... om sijnen ‘t wille te houden” winnen. “Waerop hij mercktelijck verclaerde; dat hij nit te min wilde blijven bij sijn gevoelen”. Dit leidt tot een lang gesprek met het ambt van de overheid als hoofdschotel en herhaling van de al eerder ingenomen standpunten. Het gesprek met de dopers voormannen is niet doorgegaan.

Op 3 maart besluit het consistorie tot een volgend vermaan, met dreiging tot afsnijding, door Jodocus en Goese van Besoijen. Dit levert slecht herhaling van zetten op. Op 10 maart doen de gedeputeerden verslag van het vruchteloze tweede vermaan. Het consistorie besluit tot een derde vermaan, nu door Henricus Vellemius, Andries van Boxtel en Goese van Besoijen. Op 12 maart voert de deputatie haar opdracht uit. Er volgt weer een lang gesprek, in wezen tussen wederzijds doven. Cornelis:

“antwoorde als te voren, hij en condet niet anders verstaen, ende al stond ghij den geheelen dach 't zal even viele zijn”.

Hiervan is in de kerkenraad “vergeselschapt zijnde met eenige vanden oude kerckenraet” verslag gedaan. Met droefenis is het besluit tot voortgaan op de weg naar excommunicatie genomen. Op 17 maart is de zaak, nog zonder naamsvermelding, van de kansel afgekondigd en is er voor Cornelis gebeden. Na nog een vruchteloos vermaan door Jodocus, Goese van Besoijen en Roelof Fransz., op 27 maart, heeft de kerkenraad op 28 maart eendrachtig besloten tot afsnijding: “T welck den 31. daeraen, met grooter droefheits in 't openbaer geschiet is”. Uit bovenstaande blijkt dat er in 1596 in Gorinchem sprake is van een georganiseerde doperse vermaning. Het al afgesproken debat tussen ouderlingen daarvan en de gereformeerde predikanten is helaas niet doorgegaan. We zien hier een voorbeeld van een poging tot een vreedzaam lokaal dispuut tussen gereformeerde en doperse voormannen zoals die op meer plaatsen voorkomen. Die vreedzaamheid is soms ook ver te zoeken als predikanten van de publieke kerk bijeenkomsten van de mennisten verstoren met de eis onmiddellijk in debat te gaan. In de laatste decennia van de 16^e eeuw zijn in Frankenthal (1571), Emden (1578) en Leeuwarden (1596) grote disputen georganiseerd. In Emden onder patronage van de graaf, in Leeuwarden onder patronage van de Staten van Friesland.⁷⁰⁷ De deelnemers moeten zich aan een aantal voorwaarden houden die gericht zijn op een waardig verloop van het debat. Men moet bij voorbeeld iedere zitting met gebed beginnen en zich onthouden van persoonlijke twist en bitterheid. Beide partijen wijzen een geschoolde schrijver aan voor de verslaglegging. De door de Gorinchemse predikanten genoemde geschilpunten vinden we terug in die grote disputen. In het Protocol van Emden staat de Christologie als vierde te bespreken artikel, na de Drie-eenheid, de Schepping en de Zondeval. Artikel IX gaat over de kinderdoop, artikel XII over de overheid.

Bovenstaande corrigeert de bestaande geschiedschrijving over de mennisten want die signaleert in Gorinchem na 1572 pas weer enige vorm van organisatie rond 1630. Het aantal wederdopers in Gorinchem blijft bescheiden. In 1632 zijn op een bijeenkomst van doperse

⁷⁰⁷ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, Leeuwarden, 1839, 134.

gemeenten in Dordrecht tegenstellingen tussen de Oud-Vlamingen en de Jong-Vlamingen bijgelegd. De initiatiefnemer is Adriaan Cornelisz., oudste van de Oud-Vlamingen in Dordrecht, die ook een samenvatting van het verhandelde geschreven heeft.⁷⁰⁸ Officiële status heeft deze confessie nooit gekregen, maar wel gezag als betrouwbare samenvatting van het doopsgezinde geloof. In deze confessie komen we uiteraard de doperse opvattingen over de menswording van Christus, de doop en de overheid weer tegen. Uit Gorinchem zijn aanwezig Jacob van der Heyde Sebrechts en Ian Iansz van de Cruysen.⁷⁰⁹ Van 1649 tot 1720 heeft de Gorcumse gemeenschap een eigen “Vermaning” op de Havendijk maar altijd met gastvoorgangers. In 1720 gaan de kerkgoederen naar de Gorcumse Remonstrantse Broederschap, actief in de stad vanaf 1640.⁷¹⁰ Het pand is daarna nog gebruikt door de Waalse, de lutherse en de joodse gemeente. Bij een bombardement in 1944 is het gebouw volledig verwoest. Pas sinds 1947 is er weer een kleine doopsgezinde kring in de stad.⁷¹¹

6.3 De laatste heksverbranding in de Republiek

Een weinig verheffende gebeurtenis in Gorinchem, de wurging gevolgd door verbranding van Anna Muggen veroordeeld wegens hekserij in 1608, valt binnen het kader van dit onderzoek. We kunnen deze gebeurtenis niet koppelen aan één der eerder besproken religieuze stromingen, maar de band met de reformatiegeschiedenis is er duidelijk wel. In de Classis Gorinchem staat het onderwerp toverij slechts twee keer op de agenda. In de acta van 18 april 1589, onder voorzitterschap van Vellemius, vinden we in punt 13 onder meer: “Tooverije, waersegginge ende duvelbesweerders worden niet belet.” In de acta van 14 april 1597 ligt de vraag voor of men iemand van verder onbesproken levensgedrag die zonder bewijs beschuldigd wordt van toverij, moet weren van het avondmaal. De classis besluit dat men niet mag weren zolang niemand bewijs voor die toverij aandraagt.⁷¹² In 1606 dringt de Zuid-Hollandse PS gehouden in Gorinchem aan op voltooiing van het tractaat van Donteclock tegen uitingen van toverij en bezwering.⁷¹³

6.3.1 Hekserij, algemeen kader

Het proces tegen Anna Muggen in 1608 en de rol van de betrokkenen daarin valt te begrijpen binnen de ontwikkeling die het denken over het bijgeloof in toverkunsten ondergaat. Achter het begrip toverij gaat een eeuwenlange historie van bijgeloof schuil. Het algemene kader van de heksenvervolging in de vroegmoderne tijd is te vinden in de *Malleus Maleficarum*, de Heksenhamer. De Latijnse uitgave uit 1439 is in 1923 in het Duits uitgegeven. Als auteurs van dit werk zijn genoemd Jakob Sprenger en Heinrich Institoris. Zij zijn pauselijke

⁷⁰⁸ A. Cornelisz., *Confessie Ende Vredehandelinge Geschied tot Dordrecht A^o 1632*, Haarlem, 1633.

⁷⁰⁹ Ibid., 58. Vermoedelijk is Jacob familie van de in Gorinchem geboren kunstschilder en uitvinder Jan Gorisz van der Heyden (1637-1712). Jan is op jeugdige leeftijd naar Amsterdam verhuisd en daar in 1656 in de Vlaamse kerk “bij ’t Lam” gedoopt. Zie ook: N. v.d. Zijpp, Lemma: “Jan van der Heyden”, *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*, 1956. De mennonieten hebben dan al heel wat onderlinge twist en scheuring achter de rug. Zie ook: H.J. Selderhuis, (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2006, 345.

⁷¹⁰ L. Hoving, “Uit de geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Gorinchem”, *OGV*, 40 (1998-1): 68.

⁷¹¹ B. Stamkot, *Gorinchem en omgeving*, 1985, 124 e.v. Aan dat multifunctionele kerkje herinnert nog slechts “den gang van de Mennistenkerk”, een steegje tussen Havendijk 6 en 8, nu afgesloten met een hek.

⁷¹² A.J. Verschoor, *Classicale Acta 1573-1620*, 2008, 47, 108.

⁷¹³ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, 1894 III, 240 e.v.

inquisiteurs die met dit werk in de hand sterker willen staan als zij de burgerlijke overheid in moeten schakelen om een doodvonnis voor een heks te verwerven. Het auteurschap van Sprenger is omstreden.⁷¹⁴ Het werk bestaat uit drie delen:

- Wat komt er bij toverij samen (de duivel, de heksen enz.).
- De verschillende vormen en werkingen van hekserij (omgang met demonen, aannemen van een dierengedaante enz.).
- De criminele codex (hoe heksen e.d. worden bestraft, foltering enz.).

Aan het middeleeuwse geloof in bovennatuurlijke gaven, geaccepteerd als de bezitter die ten goede gebruikt, is de dimensie ketterij toegevoegd. Waar men eerst alleen optreedt tegen individuele personen die men verdenkt van misbruik van die gaven is nu de gehele groep, vooral bestaande uit vrouwen, verdacht. De belangrijkste kenmerken van toverij in de vroegmoderne tijd zijn:⁷¹⁵

- Afval van het geloof, niet onder druk maar door een vrijwillig verbond met de duivel.
- Toewijding aan de duivel met lichaam en ziel.
- Het offeren van ongedoopte kinderen aan de duivel.
- Sexuele gemeenschap met de duivel in mannelijke of vrouwelijke gedaante.

De kerk vergiet geen bloed en kan dus geen doodvonnissen opleggen. Na onderzoek en veroordeling moeten de inquisiteurs een zaak overdragen aan het wereldlijk gezag waarmee het gehele proces opnieuw begint. Een en ander leidt bij herhaling tot gezichtsverlies voor de inquisiteurs en tot willekeur en corruptie. De *Malleus Maleficarum* is te zien als handboek bestemd voor de magistraten om hen binnen het kader van de kerkelijke opvattingen over hekserij te houden. In 1526 stelt Karel V orde op zaken door schouten en baljuws binnen het Hollandse gewest toe te staan op eigen initiatief op te treden.⁷¹⁶ Heksenprocessen vallen daarmee onder verantwoordelijkheid van het stedelijk bestuur met de schepenen als rechters. De reformatie heeft vanaf het begin weinig opgehad met toverij en de bezweringspraktijken daartegen, waar tot in de 17^e eeuw vraag naar is. In de Heidelbergse Catechismus (1563) vinden we bij, zondag 34, vraag 94: “Wat gebiedt God in het eerste gebod?” Het antwoord begint met: “Dat ik, zo lief als mij mijner ziel en zaligheid is, alle afgoderij, toverij, waarzegging, aanroeping der heiligen of andere schepselen mijde en vliede, ...”

De protestantse hofarts van Willem V van Kleef, Johan Wier (1515-1588), ziet bekentenissen van heksen over ervaringen als vliegen door de lucht en gemeenschap met een demon als bewijs voor psychische problemen. De heks is een patiënt die medische zorg behoeft. Het geloof in hekserij door omstanders beschouwt hij als bijgeloof waartegen men moet optreden door vermaan. In de 17^e eeuw komen meer uitgebreide verhandelingen van gereformeerde predikanten tegen dit bijgeloof op de markt.⁷¹⁷

⁷¹⁴ J.W.R. Schmidt, *Der Hexenhammer*, Zum ersten Male ins Deutsche übertragen, Berlin, 1923. Zie ook: M. Gielis, Lemma: “Malleus Maleficarum”, *Lucepedia Digitale Theologische Encyclopedie*, Tilburg, 2011.

⁷¹⁵ L. Coenders-Dresen, *Het verbond van heks en duivel*, Baarn, 1983, 21 e.v., 89-99.

⁷¹⁶ M. Wessel, “De rol van de kerk in de totstandkoming en beëindiging van de heksenvervolgung, Utrecht, 2012.

⁷¹⁷ W. Frijhoff, “Johan Wier en Jacob Vallick”, *Grenzen van genezing*, Hilversum, 1993, 17-45. In de 17^e eeuw verschijnen uitgebreide verhandelingen tegen dit bijgeloof. Zie ook: A. Palingh, *'t Afgerukt Mom-Aansicht der Tooverije*, Amsterdam, 1725. De eerste uitgave hiervan door predikant Palingh verscheen in 1659.

6.3.2 Het proces tegen Anna Muggen

De eerste geruchten over toverpraktijken van Anna Muggen dateren uit 1594. De schepenen Cruydaen en Dierhout nemen dan een verklaring op van Lourens Martensz. Die trekt eerdere beschuldigingen tegen Anna Muggen over toverij met brieven in. Hij heeft gehandeld:

“uuyt swackheyt der natueren, verclarende nyet anders van de voorscreven Anna te weten als eere ende deucht, ende soo hij haer eenige injurie aengeseyt mochte hebben, dat hij deselve in ’t geheel revoceert ende wederroept bij desen”.⁷¹⁸

Een akte uit 1604 noemt Anna Jansd. als eigenares van het huis “De Muggendans” in de Helmsteeg, nabij de hoek van de Kraansteeg. Vandaar de naam “Muggen”.⁷¹⁹

Op 29 april 1608 komt het proces tegen Anna Muggen op gang. De drossaard en alle schepenen zijn aanwezig, behalve J. Snouck (kleinzoon van Jan Snouck Jacobsz. die we tot 1584 in de magistraat tegenkomen). De schepenen vragen hoelang zij al aan toverij doet. Anna geeft vrijwillig meer details dan alleen het aantal jaren:

“Anna Jansdr genaemt Anna Muggen gevraecht hoelange zij de tooverije gepleecht heeft, zeyt ontrent 13 jaren, woenende in ’t huys in ’t Helmsteechsken, zeyt dat den duyvel bij haer quam als een jongman. Zeyt dat den sathan haer beloifde 200 karolusgulden te geven ende dat hij haer 10 stuyver op de handt gaff zonder meer. Zeyt dat hij somtijts bij haer comende, haer wel vier, vijff ofte zes reysen vleysschelijck bekent heeft.”

Ze heeft God moeten verloochenen en satan, die zich Kael noemt, doet altijd moeilijk als ze een keer naar de kerk geweest is.

Uit de volgende vragen, wie ze betoverd heeft, hoe ze dat doet, of ze iedereen kan betoveren en of ze het ook ongedaan kan maken, blijkt haar gebruikelijke aanpak. Die bestaat uit een aanraking, gevolgd door de verwensing “dat ghij nemmermeer wel varen moet”. Satan is er altijd bij en die stopt eerst iets in haar hand. Dat past ze toe als ze vindt dat iemand haar onrecht aandoet. Dat lukt haar altijd. Ze kan niet zomaar iedereen betoveren “overmits Godt ’tselve nyet toe en laet.” Ze weet niet of een betovering ongedaan te maken valt. Ze ontkent dat ze “den pater” kwaad gedaan heeft.⁷²⁰ In de volgende zittingen komen details betreffende een aantal betoveringen voor. Verder komen enige “betoverden” aan het woord met verhalen die de eerdere bekentenissen van Anna bevestigen.

Op 29 mei zijn de drost en alle schepenen aanwezig. Eerst komt Anna zelf aan het woord:

“Anna Jansdochter genaemt Anna Muggen seet ende verclaert, dat zij de doot daerop wil sterve dat zekeren tijt geleden Grietgen d’appelcoopster, jegenwoirdich mede alhier gevangen sittende, jegens haer die spreekt geseet heef: ‘Wij zijn cameraetgens.’”

Lambert Menninck is door de magistraat als advocaat aan Anna toegevoegd. Gegeven haar bekentenis kan hij “gesien ende gevisiteert hebbende den exorbitanten eysch ende conclusie bij den heere drossaert ratione officij eysscher op haer gedaen ende genomen” weinig anders doen dan om clementie vragen.⁷²¹ Uit diverse akten van mei en juni blijkt dat stadgenoten al

⁷¹⁸ RAG RA inv.nr 136, akte 437.

⁷¹⁹ RAG AS 4166, 183.

⁷²⁰ “Den pater” zou Herman Strick, de enige bekende priester in Gorcum uit die tijd, kunnen zijn.

⁷²¹ RAG RA 190, 134-141.

ijverig jagen op de bezittingen van Anna Muggen en haar overleden echtgenoot Gherit Adriaensz Doncker. De slotakte van het proces tegen Anna Muggen luidt als volgt:

“Op den 29 mey anno 1608 soe is Anna Mueyge om seckere toevernij tot Gorcom gewoerch ende daernaer verbrant op die Merck ende daernaer het gebeynte ende den romp begraeven op die wert, omdat sij ses persoenen hadde betoever, bij haer bekent dat sij met den duewel een verbont hadde ghemackt.

Op den eersten juny anno 1608 is Greytgen het appelwijff gewangen omdat sij bekant was met toeverey ende is op den tweede augustus van dito bij sentense geweessen te banck, waervan is geappeller bij haer man ende met assestense van die menyesters, waertegen mijn heer den droesser ende de boergemeyster tegens stonde ende seyde, dat men op sulcke saecke nyet en behoert te appeleren, ende is daernaer bij die heeren staeten verstaen dat men se in Den Haech sou brengen, ‘twelck gedaen is ende is bij mijn heeren staeyten vrij geweessen bij prowijssse, soe daer naerder bewijs comt, soe sal sij gehouden wessen wederom in apperense te gecome ende is gaen woenen in Den Haech om haer saeck aldaer te verdenge tegens denghene die haer naerder wylden beschuyldigen ende is soe blijffe staen.”⁷²²

Met Anna loopt het dus slecht af. Op grond van de wet uit 1526 is zij veroordeeld door de magistraat, daarna gewurgd en verbrand op de Markt voor het stadhuis en tenslotte buiten de stad begraven in ongewijde aarde.

Met de appelkoopvrouw loopt het beter af. In Gorcum zijn de predikanten Jodocus Geisteranus en Petrus Leewius “die menyesters” die het in 1608, samen met haar echtgenoot, voor Greytgen opnemen. De drossaard is Roelof van Arkel. De burgemeesters zijn Jan Dierhout Klaasz. en Wouter van Neercassel Matthijsz.⁷²³ Wettelijk gezien staan ze sterk. Zij wijzen er op dat het ongepast is in dit soort zaken te appelleren maar zijn kennelijk niet blind voor de gewijzigde inzichten. Het moedige vermaan van Geisteranus en Leewius tegen hun broodheren komt toch over. De zaak van Greytgen is naar het Hof in Den Haag verwezen en daar open blijven staan. Zij ontgaat het lot van Anna Muggen en in stad en land van het gewest Holland zien we daarna geen heksenprocessen meer. Drost Van Arkel heeft het de predikanten niet kwalijk genomen. We hebben gezien dat hij in 1610 toetreedt als lidmaat.

6.4 Conclusies

De openbare katholieke eredienst en het openlijk optreden van geestelijken na 1572 is geruime tijd afwezig in de stad. Maar de meeste rooms-katholieken zijn gebleven, slechts enkele tientallen van hen zijn in 1572 uitgeweken. Het handhaven van de bestaande rechten en privileges en het afwijzen van gewetensonderzoek staan hoog in het vaandel van de magistraat. We zien sporen van niet direct door de plakkaten verboden activiteiten, zoals de Broederschap der Jeruzalemheren en katholiek lager onderwijs, ook voor 1600. In de omgeving van de stad blijven katholieke geestelijken onder bescherming van allodiale machthebbers werkzaam. Ook zijn er altijd contacten met het gemakkelijk bereikbare

⁷²² RAG AS 316, F 69v.

⁷²³ C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 540.

katholieke centrum 's-Hertogenbosch, waar veel Gorcumers relaties hebben. Al voor 1600 zien we leden van op zijn minst deels katholieke families in de magistratuur. Vanaf 1600 begint de opbouw van rooms-katholieke pastorale zorg binnen de stad door seculiere priesters onder protectie van die magistraten. Er is een opmerkelijke band zichtbaar tussen deze families en de school die zich in Leuven verdiept in de studie van de Heilige Schrift en de genadeleer. De seculiere priesters in Gorcum na 1600 en twee der apostolische vicarissen komen uit deze families. Zij zijn geschoold door de Leuvense augustianen. Het spanningsveld dat groeit tussen de seculiere priesters en de in 1628 en 1639 gevestigde staties van franciscanen en jezuiten leidt uiteindelijk in 1723 tot aansluiting van de seculiere parochie bij de Utrechtse Oud-bisschoppelijke Clerezie. Het percentage katholieken, in 1638 al bijna 25%, is min of meer stabiel gebleven tot diep in de 19^e eeuw. Dit roept vraagtekens op bij de constatering van Rogier over het succes van de Hollandse missie in Gorcum. Men kan ook stellen dat de conflicten tussen de seculieren en de regulieren verdere groei na 1640 belemmerd hebben.

Een lutherse gemeente is in Gorinchem pas gevormd in de 18^e eeuw. Leerstellige conflicten met lutheranen zijn in de classis niet gesignaleerd. Een zelfstandige Waalse gemeente heeft in de stad bestaan tussen 1683 en 1825. Daarvoor en daarna zijn Waalse gereformeerden zonder problemen opgenomen in de Gorinchemse gereformeerde gemeente.

Uit de classicale acta van Dordrecht en uit die van Gorinchem blijkt dat de wederdopers op bescheiden schaal actief gebleven zijn na 1572. In de acta van het consistorie komen we enkele uitgebreide verslagen tegen van debat en vermaan ten overstaan van gemeentelieden die doperse neigingen vertonen. Daaruit blijkt het bestaan van een georganiseerde doperse vermaning in de stad voor 1600. Dat is meer dan dertig jaar voor de oudste bekende melding in de bestaande geschiedschrijving, ook in die van de wederdopers zelf.

In de Gorcumse classis staat het onderwerp toverij tussen 1578 en 1620 tweemaal op de agenda. De Zuid-Hollandse PS dringt in 1606 aan op voltooiing van Dontelock's tractaat tegen toverij en bezwering. Daaruit blijkt een zekere afkeer van de classis en de synode over deze vorm van bijgeloof. In archieven van de magistratuur uit 1608 vinden we de processtukken van een heksenproces tegen Anna Muggen. In het boek van het consistorie, dat nogal wat hiaten vertoont in deze periode, vinden we hier niets over. Heksenprocessen zijn al sinds 1526 duidelijke zaak van de magistratuur en niet van de kerk. Maar uit de processtukken blijkt ook dat de twee Gorinchemse predikanten bij de magistratuur interveniëren als in het verlengde van dat eerste proces een tweede heksenproces dreigt. Hun vermaan draagt zegen, Anna is en blijft het laatste slachtoffer van heksenprocessen in de Republiek.

7. Slotbeschouwing

7.1 Samenvatting

In de bestaande literatuur over de stad Gorinchem in de tijd van de stadsreformatie is het verhaal over de “Martelaren van Gorcum” dominant. Dat is het gevolg van het gebruik van de kroniek van Willem van Est over de “Martelaers van Gorcom” in de tweede helft van de 17^e eeuw en in de tweede helft van de 19^e eeuw. Deze groep rooms-katholieke geestelijken is in 1572 om het leven gebracht in Den Briel. Door de zaligverklaring van die martelaren in 1675 en de heiligverklaring in 1867 zijn ze tot op heden bekend gebleven. Vanwege dit dominante verhaal is het eigenlijke verloop van de reformatiegeschiedenis in de stad nauwelijks bekend. Het doel van dit onderzoek is daarom het schrijven van dit grotendeels ontbrekende hoofdstuk in de kerkgeschiedenis van de stad. De opzet van het geheel past in het historiografisch genre Stadsreformatie waarbij we de religieuze ontwikkelingen beschouwen in de context van de stad als geheel en de verwevenheid met de politieke en religieuze ontwikkelingen in de Nederlanden van die tijd.

In het hoofdstuk “**Kerk en stad tot het midden van de 16^e eeuw**” bezien we het ontstaan van Gorinchem in de 11^e eeuw in het gebied van de Utrechtse bisschop en de middeleeuwse ontwikkeling. De macht van de graven van Holland en Gelderland en de hertog van Brabant nemen in de 12^e eeuw toe ten koste van de bisschop. In die tijd is ook de kiem gelegd voor een serie allodiale heerlijkheden zoals Asperen, Buren, Culemborg, Gorinchem, Leerdam en Vianen. Het gebied rond Gorinchem, het Land van Arkel, is aan het begin van de 13^e eeuw van de Hollandse grafelijke familie. Rond 1250 verwerft de familie Van der Lede dit gebied. Deze familie noemt zich daarna Van Arkel. Met Heer Otto staan de macht en het aanzien van de het Arkelse Huis in het zenit. In 1378 is de St. Martinus kerk onder zijn patronage tot kapittelkerk verheven. In 1382 verleent Otto aan Gorinchem de oudste stadsrechten. Zijn opvolger Jan V neemt het in 1401 op tegen graaf Willem VI wegens aantasting van de Arkelse rechten elders. De Heren van Arkel delven het onderspit. De bisschop van Utrecht heeft de graaf gesteund. Daardoor komen de Arkelse bezittingen rond Hagestein tot diep in de 16^e eeuw onder bestuur van het domkapittel. De Hollandse graven zijn tot de afzwering van Philips II ook Heer van Arkel. De Classis Gorinchem moet vanaf 1580 omgaan met de complexe structuur van allodiale, kerkelijke en landsheerlijke rechten die op deze wijze ontstaan is.

In het midden van 16^e eeuw is het kerkelijke complex in Gorinchem, bestaande uit de kapittelkerk, een klooster van de minderbroeders, een vrouwenklooster en een bagijnhof, nog volledig operationeel. De kloosters en de zorginstellingen hebben eigen kapellen. De oudste sporen van lutheranisme dateren al uit de jaren twintig van de 16^e eeuw. De geestelijke stand is ook niet vrij van lutherse smetten. De kanunnik Jan van der Haar heeft een groot en kostbaar boekenbezit waaronder veel werken van Luther en diens medestanders. Hij onderhoudt betrekkingen met Aurelius en Erasmus maar is zelf niet vervolgd. In de jaren dertig zijn er rechtszaken tegen Gorcumse wederdopers. Voor 1550 vinden we geen berichten over georganiseerd kerkelijk leven in de stad naast dat van de Rooms-katholieke Kerk.

Het hoofdstuk “**Kerk en stad tot aan het begin van de Opstand**” begint met een korte beschrijving van het bezoek van kroonprins Philips aan Gorinchem in 1549. De latere koning

Philips II is bij die gelegenheid gehuldigd als Heer van Arkel. Het gaat Holland rond 1550 economisch gezien niet slecht en dat geldt ook voor Gorinchem. In 1528 is de vrede van Gorinchem gesloten tussen Karel V als graaf van Holland en Karel van Egmond als hertog van Gelre. Daarmee komt een einde aan de militaire dreiging en de strooptochten uit Gelre. De havenfaciliteiten zijn in 1541 sterk verbeterd en het brouwersgilde bloeit. In de Nederlandse gewesten zien we vanaf 1550 de opkomst van het calvinisme in Vlaanderen en Brabant. Het Compromis van Augsburg, dat ruimte geeft voor het protestantisme in vorstendommen met een lutherse landsheer of vrije rijkssteden met een lutherse magistraat, biedt voor de Nederlanden geen uitzicht op kerkhervorming. Het kerkordelijk model van Calvijn, beproefd in Frankrijk onder een afwijzende overheid, biedt meer perspectief. De eerste bewijzen van georganiseerd calvinisme in Gorinchem vinden we in de correspondentie van Herman Moded. Daaruit blijkt dat Gorinchem opgenomen is in het netwerk van contacten tussen de calvinistische gemeenten in wording met Emden als centrum. In het “Wonderjaar” 1566 komen de Gorinchemse calvinisten onder leiding van Adriaan van den Heuvel, een gerespecteerd magistraat, boven de grond. Het gaat er rustig aan toe. Met medewerking van de Prins van Oranje besluit men tot een “gedoog” oplossing. In de herfst van 1566 is de houten geuzenkerk gebouwd. De goede verstandhouding van Van den Heuvel met de Prins is blijvend. In het voorjaar van 1567 moeten de vooraanstaande calvinisten weer ondergronds of in ballingschap. De twee die dat niet tijdig doen vinden hun einde op het schavot. Een aan het einde van 1570 door Van den Heuvel geplande aanslag op Loevestein, Woudrichem en Gorinchem loopt vast bij het eerste doelwit, Loevestein. De Gorinchemse magistraat schaart zich dan nog loyaal achter Alva. In de volgende jaren groeit het onbehagen over het bestuur van Alva. Op 26 juni 1572 sluit Gorcum zich bij de Opstand aan. Enige schermutselingen vinden plaats bij de “Blauwe Toren”, buiten het rechtsgebied van de stad. De Gorcumse pastoors en de minderbroeders, de latere “Martelaers van Gorcom” zijn naar de “Blauwe Toren” uitgeweken. Na overgave van het kasteel nemen de geuzen hen op last van Lumey gevangen. Zij zijn afgevoerd naar Den Briel en daar, na een voorspelbaar verlopende “rechtszitting” onder leiding van Lumey, om het leven gebracht.

In het hoofdstuk **“Vestiging en groei van de Gereformeerde Kerk”** gaan we na hoe het de stad vergaat na de aansluiting bij de Opstand en hoe het de kerk vergaat als onderdeel van de Classis Dordrecht. Na juni 1572 is er in de gehele tachtigjarige oorlog bij Gorcum geen schot meer gevallen. De Spaanse generaals kiezen in 1572 voor een opmarsroute vanuit Mechelen via Roermond en Zutphen naar Holland. In de winter van 1572-1573 gaat een plan voor een tweede opmars, via Nijmegen door het rivierengebied naar Zaltbommel, Gorinchem en Dordrecht, niet door vanwege vroege en zware ijsgang op de grote rivieren. In de zomer van 1574 komt de legermacht van Vitelli nog korte tijd in de buurt maar na een succesvolle tegenactie van de prinselijke troepen trekt Vitelli zich terug. Gorinchem neemt met een zware delegatie deel aan de eerste vrije statenvergadering in juli 1572. De Gorcumse deelnemers zijn ervaren magistraten die voor en na de aansluiting bij de Opstand tal van bestuursfuncties in de stad vervuld hebben. Vanaf 1573 zien we Adriaan van den Heuvel ook weer terug in de magistraat en als representant van de stad in gewestelijke raden. Vanaf 1573 zien we enkele nieuwe namen in de magistraatslijsten maar ook een ruime mate van continuïteit ten opzichte van de periode voor de Opstand. Met twee andere leden van de vroedschap zit Van den Heuvel in het eerste consistorie, gevormd in 1573. De eerste predikant in Gorinchem na 1572

is Hendricus Vellemius die vermoedelijk ook in 1566 bij Gorinchem gepreikt heeft. Gedurende de jaren zeventig is er veel wisseling van de wacht bij de Gorcumse predikanten. Eind 1573 is Coolhaes door de vroedschap aangesteld maar in mei 1574 vertrekt hij al naar Leiden. Vellemius is wegens misstappen in leer en leven door de Dordtse synode uit zijn ambt gezet in juni 1574. Michaelis neemt bij lening waar tot 1575. Veltius is de eerste predikant die zonder problemen het ambt bedient van 1575 tot zijn overlijden in 1587. In 1575 is Middeldorpius ter vervanging van Michaelis aangesteld. Al in 1576 is hij, na een aantal conflicten, door de stad zonder attestatie uit zijn dienst in Gorinchem ontslagen. In 1577 neemt de magistraat het initiatief Vellemius terug te halen. Zowel de magistraat als het consistorie pleiten vervolgens bij de synode voor herstel van Vellemius in het ambt met aanstelling in Gorinchem. Na schuldbekentenis van Vellemius is dit herstel in 1578 een feit. Vellemius is daarna tot zijn emeritaat in 1600 een gewaardeerd predikant in de stad, de classis en de synode. De magistraat verklaart in 1578 tegenover Leoninus dat men zeer aan godsdienstvrede hecht. Naast Van den Heuvel kunnen we ook de predikanten Michaelis, Veltius en Vellemius tot de politieke vrienden van de Prins rekenen. De eerste gemeente in 1573 telt ongeveer tweehonderd leden, waaronder meer vrouwen dan mannen. Over “liefhebbers” is niets vermeld maar die zullen er ongetwijfeld geweest zijn net als in andere Hollandse steden. Vanaf 1575 zijn er gewoonlijk twee predikanten. Naast hun taak voor de gemeente hebben zij verplichtingen als dienaar van de publieke kerk betreffende dopen, trouwen en begraven, ook voor Gorcumers die geen lidmaat zijn. Instellingen als het oudemanshuis, het weeshuis en de Latijnse school blijven functioneren met geestelijke verzorging en onderwijs onder toezicht van de publieke kerk. De rooms-katholieke geestelijken die in de stad gebleven zijn en de bewoonsters van de vrouwenkloosters laat men verder ongemoeid. De magistraat beheert voortaan de kloostergoederen en zorgt tot 1604 voor levensonderhoud van de nog levende kloosterzusters.

In het hoofdstuk “**Verdere ontwikkeling en consolidatie**” volgen we de gereformeerde gemeente als deel van de zelfstandige Classis Gorinchem. Na de satisfactie van Amsterdam in 1578 verliest Gorinchem haar invloedrijke positie in de Staten. Militair blijft de stad van belang. De uitbreiding en modernisering van de vesting komt op gang. Na voltooiing rond 1600 is de oppervlakte van de stad meer dan verdubbeld. Als binnenstad van het tegenwoordige Gorinchem is die vesting nog vrijwel geheel bewaard gebleven. De dreiging van het Spaanse garnizoen uit het nabijgelegen 's-Hertogenbosch is tot 1629 gevoeld, maar nooit werkelijkheid geworden. Van den Heuvel, pionier van de Gorcumse gereformeerde kerk en de vestinguitbreiding, is in 1580 overleden. De problemen rond de eerste predikanten zijn in 1580 achter de rug. De Classis Gorinchem beslaat een uitgebreid gebied waarin de reformatie vooral ten zuiden van de grote rivieren laat op gang komt. In het noordelijke deel van de classis spelen veel problemen rond voormalige rooms-katholieke geestelijken en religieuze avonturiers die onder protectie van lokale machthebbers de kansel opgaan. Teisterbant is geschiedenis maar de erfgenamen zijn er nog en ze houden vast aan hun rechten. Ook huwelijkszaken waar het consistorie niet uitkomt dienen soms voor de classis en zelfs voor de synode. Het zit de stad nu mee met de aangestelde predikanten. Vellemius blijft tot zijn emeritaat in 1600 in functie. Vanaf 1593 is Jodocus Geisteranus de tweede predikant. Geisteranus en Leewius, die in 1600 Vellemius opvolgt, zijn de eerste in Leiden geschoolde Gorcumse predikanten. De status van de kerk neemt toe. Vanaf 1595 staat Geisteranus samen

met de zittende ouderlingen en diakenen op de lijsten van de Gorcumse magistraat. De Gorcumse predikanten spelen een belangrijke rol als praeses en scriba in de classis. Zij kunnen het goed met elkaar vinden en varen een gematigde contra-remonstrantse koers. Hierdoor blijft het effect van de bestandstwisten in Gorinchem beperkt. De gemeente groeit van naar schatting ruim vijfhonderd lidmaten in 1580 naar ruim negenhonderd in 1610. De lidmaten komen uit alle lagen van de bevolking, ook uit het garnizoen. De drosten, de militaire bevelhebbers en een gedeelte van de magistraat staan op de lijsten van toetreders.

In het hoofdstuk “**Andere geloofsgemeenschappen**” besteden we aandacht aan de rooms-katholieke gemeenschap en aan de protestantse stromingen die niet bij de publieke kerk behoren. Het aantal Gorcumse rooms-katholieken dat in de jaren na 1572 uitgeweken is naar gebieden onder gezag van Philips II is bescheiden. Na de Pacificatie van Gent komen we de uitgeweken poorters of hun families in het algemeen weer tegen in de stad. De ontwikkeling van een georganiseerd rooms-katholiek kerkelijk leven is rond 1610 nog maar net op gang gekomen. We moeten voorbij de grens van 1610 kijken om de gegevens uit de periode tot 1610 te kunnen interpreteren. In Gorcum is vanaf 1600 sprake van pastoraal werk onder de katholieke gebleven Gorcumers door een seculiere priester. Naast de herlevende parochie zien we vanaf ongeveer 1630 activiteiten van franciscanen en jezuiten. Rovenius schat in 1638 het aantal parochianen op 1300. Tussen de seculiere pastoors en de reguliere staties is altijd frictie geweest. In het begin van de 18^e eeuw volgt een deel van de katholieken de seculiere pastoor in de oud-katholieke afscheiding. Het verloop van deze ontwikkeling is geworteld in de 16^e eeuw. Er is een opmerkelijke band tussen de Gorinchemse regentenfamilies en de glorie van de augustianisten in Leuven en Douai. Die begint bij Estius die een strenge opvatting betreffende de genadeleer onderschrijft en de opvattingen van Molina over de rol van de vrije wil veroordeelt. Daarna zien we Jansenius, de apostolische vicarissen Van Cats en Van Neercassel en de bijbelvertaler Van der Schuur, allen als volgelingen van de augustianistische lijn. Al voor 1600 komen leden van de families Van Neercassel en Van Wevelinckhoven, onderling sterk verzwagerd, in de magistraat. De seculiere pastoors vanaf 1630 komen uit de familie Van Wevelinckhoven. De Gorcumse magistraat maakt het de schuilkerk van de seculiere pastoor en het katholieke onderwijs niet moeilijk. Uiteindelijk delft de strenge praktijk van biecht en boete het onderspit in de Rooms-katholieke Kerk. Voor de meeste Gorcumse katholieken is rebellie tegen Rome en mogelijk ook de strenge praktijk van biecht en boete een brug te ver. Zij gaan niet mee met de oud-katholieke afscheiding.

Een lutherse gemeente in Gorinchem is pas gevormd in de 18^e eeuw. Een zelfstandige Waalse kerk ontstaat in 1686 als gevolg van de tweede “refuge”. In de classicale acta en het “consistoriael” vinden we getuigenis over doperse opvattingen vanaf 1580. In 1596 hebben Vellemius en Geisteranus veel tijd besteed aan een (voormalig) gemeentelid dat zich aangesloten heeft bij de wederdopers. Daaruit blijkt het bestaan van een doperse Vermaning in Gorinchem.

Een weinig verheffende zaak in 1608 is het proces tegen Anna Muggen dat dient voor de Gorinchemse magistraat. Dat proces verloopt volgens een wet van Karel V uit 1526 die de verantwoordelijkheid voor onderzoek naar en berechting van schadelijke toverij bij de magistraat legt. Anna bekent haar boze daden en ondergaat de voorgeschreven doodstraf. Een andere Gorcumse zit dan al vast op vergelijkbare beschuldigingen, waaronder die van haar “vriendin” Anna Muggen. Protest van de echtgenoot van de gevangene vrouw, moedig

ondersteund door de beide predikanten, zorgt er voor dat Anna de laatste veroordeelde heks van Holland blijft.

7.2 Conclusies

De hoofdvraag van dit onderzoek is het zichtbaar maken en verklaren van het eigen karakter van de Gorcumse reformatiegeschiedenis vanaf de aansluiting bij de Opstand tot aan het begin van het Twaalfjarig Bestand. Het zicht op die geschiedenis is versluierd door een overvloed van artikelen over de Martelaren van Gorinchem. Verder zien we dat er in de bestaande vakliteratuur over het verloop van de reformatie incidenteel aandacht besteed wordt aan Gorinchem zonder nader onderzoek in de lokale archieven. Dat leidt bij herhaling tot het overnemen van onjuiste interpretaties en conclusies uit oudere publicaties. Voor het zichtbaar maken van het feitelijke verloop hebben we, naast de gedrukte uitgaven van de acta van de Classis Dordrecht, de Classis Gorinchem en de Zuid-Hollandse synode, gebruik gemaakt van nog nauwelijks ontsloten handgeschreven bronnen. Die handgeschreven bronnen, het Gorcumse “consistoriael”, stukken uit de archieven van de magistraat, verslagen uit het “Oud Synodaal Archief” en bewaard gebleven brieven van Geisteranus, vullen de gedrukte publicaties aan en tonen daarin ook onjuistheden aan. Daarmee is het mogelijk gebleken eerdere interpretaties, die de handgeschreven bronnen niet gebruikt hebben, aan te vullen en te corrigeren. Voor de aansluiting bij de Opstand zien we een ontwikkeling die past in een patroon dat ook zichtbaar is in andere Hollandse steden waar geweld uitblijft zoals Dordrecht en Gouda. In 1566 heeft Van den Heuvel, een rijke poorter en ervaren magistraat, de leiding bij het organiseren van hagenpreken en de bouw van de geuzenkerk in handen. Als lid van de stedelijke elite is hij niet uit op geweld en vernieling. Na aansluiting bij de Opstand is het verloop van de reformatiegeschiedenis in de Hollandse steden eigenlijk alleen te verklaren uit de lokale verhoudingen in een stad in combinatie met het verloop van de militaire campagnes. Dat geldt ook voor Gorcum. Na de aansluiting is het gezag van de magistraat groot. We zien een ruime mate van continuïteit, voor en na die aansluiting, in de magistraat. Het allodiale gezag is weggefallen en de stad is niet meer tijdelijk heroverd door de Spaanse legermacht. Een en ander is in tegenstelling tot de ontwikkelingen in veel andere plaatsen in de streek. De stad is permanent stemhebbend lid van de Hollandse Statenvergadering en ervaren Gorcumse magistraten spelen hun rol in het gewestelijke bestuur. De ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de stad heeft in de eerste jaren na de aansluiting bij de Opstand onder leiding van stedelijke magistraten gestaan. In 1573 zit Van den Heuvel met twee andere leden van de vroedschap in het eerste consistorie. Het initiatief voor de benoeming van predikanten ligt bijna altijd bij de magistraat. Uit de Grote Kerk zijn op last van het stadsbestuur de beelden en de altaren verwijderd. De muurschilderingen zijn bedekt met witkalk. De zorginstellingen blijven in functie. Zij staan na de vestiging van de publieke kerk onder beheer van de magistraat. We zien hierbij dat de band met de kerk sterk gereduceerd is. Als er sprake is van onderwijs en godsdienstoefening staat die onder supervisie van de publieke kerk. Maar op het terrein van het voormalige Bagijnhof, waar vanaf 1600 drie zorginstellingen gevestigd zijn, is geen enkele kapel met een daaraan verbonden geestelijke verzorger meer te vinden. De stad zorgt wel voor het levensonderhoud van de nog aanwezige kloosterzusters in Gorcum.

De “Martelaren van Gorcum”, dominant in de hagiografisch getinte geschiedschrijving over de stad, spelen in de ontwikkeling van de katholieke gemeenschap na 1572 nauwelijks een rol. Een beperkt aantal katholieke poorters wijkt na de aansluiting bij de Opstand uit naar plaatsen die koning Philips II trouw gebleven zijn. Na de Pacificatie van Gent keren de meeste uitgeweken families weer terug. Openbare rooms-katholieke eredienst is, zoals elders in Holland, niet toegestaan maar katholieke poorters behouden hun rechten. Katholiek lager onderwijs en verenigingsleven blijven bestaan. Al voor 1600 zien we leden van vooraanstaande katholieke families in de magistraat. Vanaf 1600 komt er weer enige regelmaat in de rooms-katholieke pastorale zorg. Enkele plichtsgetrouwe Gorcumse katholieken op leeftijd leggen daarvan getuigenis af in de aanloop naar de zaligverklaring van de martelaren in de 17^e eeuw. Rond 1640 zijn er in Gorinchem, naar schatting van Rovenius, ongeveer 1300 katholieken. Dat is bijna 25% van de bevolking. Dat aandeel is daarna lange tijd stabiel gebleven. Rogier noemt dat percentage aan het begin van de 19^e eeuw een “lichtend voorbeeld” in het gebied van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden. Hij schrijft dat toe aan het succes van de missiestaties na 1640. Op grond van wat we gezien hebben in dit onderzoek is dat niet plausibel. De katholieken zijn in de stad gebleven en de wederopbouw van de seculiere pastorale zorg is dan al tientallen jaren gaande. In de 17^e eeuw heeft de Gorcumse rooms-katholieke gemeenschap de handen vol aan de wederopbouw. Die wordt gehinderd door de tegenstellingen tussen de seculiere parochie gedragen door Gorcumse regentenfamilies en volgelingen van de reguliere priesters van buiten. De tegenstellingen over biecht en boete, heiligenverering en pauselijk gezag leiden ook in Gorcum tot het ontstaan van een oud-katholieke parochie in het begin van de 18^e eeuw. Pas in de 19^e eeuw zien we dat er een verbinding tussen de Gorcumse rooms-katholieke parochie en de heilig verklaarde “Martelaren van Gorcum” gelegd wordt op initiatief van Rome en de Franciscanen. De kroniek van Estius over de Martelaren speelt daarbij een grote rol als basis voor de vele hagiografiën. Dat Estius binnen de Rooms-katholieke Kerk een belangrijk theoloog is voor de onderbouwing van de strenge genadeleer blijft daarbij bijna altijd buiten beeld.

Het lot van de Gorcumse geestelijken in 1572 en de strategische ligging van de stad voorspellen weinig goeds voor een vreedzame ontwikkeling. Maar scherpe tegenstellingen en geweld blijven, in tegenstelling tot de andere plaatsen in de classis, uit. Dat is te verklaren uit de sterke positie van de Gorcumse magistraat in combinatie met de snelle wisseling van de wacht op de Gorcumse kansel en het voor Gorcum zeer fortuinlijke verloop van de militaire campagnes in Holland. Het gezag van de magistraat neemt toe door het wegvallen van het allodiale gezag en het permanente lidmaatschap van de Staten. De eerste predikanten na 1572 komen niet toe aan het opbouwen van een sterke zelfstandige positie die in sommige andere Hollandse steden wel zichtbaar is. De regie van de magistraat over de publieke kerk in Gorinchem heeft daardoor een blijvend karakter. Door de strategische keuzen van de Spaanse legerleiding ontsnapt de stad in de eerste jaren van de Opstand aan belegering en geweld. Er is daarom geen reden voor verscherping van de onderlinge verhoudingen binnen de regentenklasse. Het stadsbestuur stelt in 1578 dat men zeer aan godsdienstvrijheid hecht en de predikanten die het stadsbestuur aanstelt volgen die gematigde lijn. We zien dat terug in de aanloop naar de bestandstwisten. Een gematigde lijn past ook in het gebied van de Classis Gorinchem, in het bijzonder boven de grote rivieren. In dat gebied zijn feodale rechten over kerkelijke aangelegenheden, behalve in Gorinchem zelf, nog lang gehandhaafd en de lokale

adellijke machthebbers staan op hun strepen. Dat vergt een behoedzame strategie van de classis, waarin de Gorinchemse predikanten een belangrijke rol spelen. De gematigde kleur die de gereformeerde, later hervormde, kerk hiermee in het begin gekregen heeft is tot in de 20^e eeuw zichtbaar gebleven. Dat geldt ook voor de relaties met het stadsbestuur, met het garnizoen en de verhouding met het rooms-katholieke deel van de bevolking.

De klokken in de toren van de Grote Kerk, één van voor en één van na de Reformatie, getuigen hiervan. Nog altijd roepen hun stemmen de Gorcumers op tot het loven van de ware God en het horen van Zijn woord dat van alle tijden is. De drost en de burgemeesters van 1625 onderschrijven dit, gegoten in brons. Zij staan ondanks hun verschil in kerkelijke achtergrond gezamenlijk achter die boodschap en geven daarmee in Gorinchem, voor wie dat horen wil, tot op de huidige dag inhoud aan het begrip publieke kerk.

Bijlagen

Bijlage 1: Samenhang van enkele oude kronieken

De kroniek van Theodoricus Pauli (Dirck Frankensz. Pauw, 1417- ca. 1493) past in een rijtje oude kronieken dat begint met de kroniek van Beka. Verder zien we in dit rijtje de kronieken van Johannes a Leydis (Jan Gerbrandsz. van Leiden, ca. 1440 - 1504 of later, mogelijk 1525) en die van Cornelius Gerardi Aurelius (Cornelis Gherytsz van Gouda, ca. 1460-1531).

1.1 De Kroniek van Beka

De oudste kroniek die de Arkelse oorlogen behandelt, is de “*Croniken van den Stichte van Utrecht ende Hollant*”. In zijn “Inleiding” dateert de uitgever, H. Bruch, deze versie na de voltooiing van de oorspronkelijke Latijnse versie, door heer Jan Beke zelf, kort na 1346. Bruch leidt dit af uit twee punten:⁷²⁴

- De opdracht van Beke aan de latere graaf Willem V, niet als “graaf” maar als het minder specifieke “princeps”.
- De laatste in het oorspronkelijke handschrift vermelde feiten, zoals de benoeming van Willem tot plaatsvervanger van zijn moeder, keizerin Margareta.

Over die opdracht lezen we in de Nederlandse vertaling: “ende Willame, hertoghe ende greve van den palaes ende prince des lands van Hollant”.⁷²⁵ Op de door Bruch aangewezen grens tussen het oorspronkelijk werk van Beke en de continuering vinden we:

“Ende maecte vrede mitten bisscop ende mitten ghestichte van Utrecht van sunte-Margrietendaghe in den jaer van xlvi, duerende ii jaer lanc tot sunte-Margrietendaghe toe int jaer xlvi. Ende daerna beval se hertoghe Willam horen sone die graefscap van Hollant te berichten ende toech weder in Beieren.”⁷²⁶

Als eerste punten van de continuering door anderen noemt Bruch de ommuring van Rhenen in mei 1346, de slag bij Crécy in augustus 1346 en het sneuvelen van Robert van Arkel in 1347. Deze eerste continuering loopt door tot juli 1393 met de overgave van het kasteel Altena aan Willem van Oostervant, later graaf Willem VI. Bruch wijst dan een vervolg aan dat geruime tijd later is geschreven door diverse auteurs.⁷²⁷ De verhalen lopen met wisselende betrouwbaarheid door tot ongeveer 1430. In het hoofdwerk van Beka treffen we niets aan over Gorinchem, wel over de Heren van Arkel en in het bijzonder over bisschop Jan van Arkel. In het vervolg treffen we een beschrijving aan van de Arkelse oorlogen. Dit conflict domineert ongeveer een kwart van het vervolg.⁷²⁸ Bruch kwalificeert dat gedeelte als vermoedelijk geschreven door een Stichtenaar, goed ingelicht over Utrecht maar niet echt goed thuis in het

⁷²⁴ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel*, (1931), VII.

⁷²⁵ *Ibid.*, 1.

⁷²⁶ Zie ook: C. Cau, *Groot-Placaet-Boeck* III (1683), 1.e.v. Het “*Ende daerna*” in deze zin geeft ruimte voor twee interpretaties. Na het begin of na het einde van dit bestand. Bij Cau vinden we een akte van “*Successie van 't Graefschap van Hollandt en Zeelandt, & c. op Hertogh Willem*” die de datum 5 januari 1348 draagt. De hierboven genoemde “*sunte-Margrietendaghe*” valt op 20 juli.

⁷²⁷ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel*, (1931), 243 e.v.

⁷²⁸ *Ibid.*, 267-316.

hoe en waarom van de Arkelse oorlogen. De schrijver van het vervolg legt de schuld bij heer Jan van Arkel die de leenhorigheid aan hertog Albrecht en graaf Willem opzegt. Over de acties van heer Jan lezen we “Welken hoemoet ende viantscap den here van Arkel namails tot groten dragen quam...”.⁷²⁹ De Latijnse versie van het werk van De Beke en zijn volgers is veel gebruikt als bron door geschiedschrijvers in de tweede helft van de 15^e en het begin 16^e eeuw, waaronder a Leydis, Pauli en Aurelius.

1.2 De Kronieken van Pauli

Het belangrijkste aan Pauli toegeschreven werk is het *Chronicon Hollandiae*. Bruch noemt deze kroniek “een Beka-bewerking, waarin ook stukken van een Arkel-kroniek staan”.⁷³⁰ Deze kroniek bevat vooral vanaf 1380 veel uitbreidingen en toevoegingen. Vanaf 1393 gaat de kroniek bijna uitsluitend over Holland.⁷³¹ Veel toevoegingen hebben het opschrift “de Arkel”. Pauli heeft een tweede versie geschreven, voltooid ca. 1480, waarin hij naast de eerste redactie van het *Chronicon* van a Leydis zijn eigen eerdere versie en adelskronieken van Egmond en Brederode gebruikt heeft. Aan Pauli is een Nederlandstalige kroniek over het Land van Arkel en de Stad Gorinchem toegeschreven. Waale noemt drie afschriften daarvan. In de KB staan de *Kronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorcum* en de *Chronica des landts van Arkel ende der stede van Gorcüm, anno 1635* (hs. 134 C 39). De *Kronijcke* is in 1931, met aantekeningen, door Bruch uitgegeven als dissertatie. De *Chronica* is herontdekt in 1957 en niet uitgegeven. Sinds 1989 is een derde handschrift, in particulier bezit, bekend dat sterk overeenkomt met de “*Kronijcke*”. Deze handschriften zijn gebaseerd op het *Chronicon Hollandiae*. Waale acht de *Kronijcke* iets minder betrouwbaar dan de *Chronica*. Datums en aantallen zijn minder betrouwbaar en de *Kronijcke* is meer pro-Arkel. Minder gunstig verloop voor Arkel en Gorinchem is soms verzwegen.

Over het leven van Pauli is niet zoveel bekend. In de 19^e eeuw zien we wetenschappelijk onderzoek naar Pauli en zijn werk door De Ram in 1838 en Focke in 1892.⁷³² Zij buigen zich vooral over de Latijnse kronieken. In zijn Latijnse kronieken noemt hij zich gewoonlijk Theodoricus Pauli. In de 20^e eeuw hebben onder meer Obreen in 1909, Hulshof in 1914, Bruch in 1931 en Van Hoogdalem in 1966 zich met Pauli bezig gehouden. Bruch noemt in zijn dissertatie als Nederlandse naam van Pauli “Dirck Franckensz. Pauw”. Bruch baseert zich voor de persoonsgegevens mede op de eerder genoemde Focke. Pauli’s geboortejaar is 1416 of 1417, geboorteplaats Gorinchem. Priesterwijding in 1442, kanunnik van de collegiale Sint Martinus en Sint Vincentius kerk te Gorinchem. Rond 1470 is hij onderdeken van het kapittel en pastoor. Pauli overlijdt rond 1490, vermoedelijk in 1493. De door Pauli zelf genoemde functies zijn te vinden in oorkonden uit 1472 en 1473: “vicedecanus sive senior canonicus ecclesiae collegiatae et parochiatae Beatorum Martini et Vincentii Gorcumiensis”.⁷³³ Bruch

⁷²⁹ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel*, (1931), 268.

⁷³⁰ H. Bruch, “Vijftiend’ eeuwsche kronieken”, *BVGO*, 8^e reeks, nr. 3 (1942): 230.

⁷³¹ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, Hilversum, 22 e.v.

⁷³² W. Focke, *Theodoricus Pauli, ein Geschichtsschreiber des XV Jahrhunderts und sein Speculum historiale*, Halle, 1893, 7 e.v.

⁷³³ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede Gorcum. Theodoricus Pauli*, Middelburg, 1931, III.

heeft de Nederlandse alias “Dirck Franckensz. Pauw” onderzocht. Het is een plausibel alias maar Bruch kan geen overtuigend bewijs vinden. Focke wijst één referentie van Pauli zelf aan: “Et is Theodorico Pauli, alias Franconis, canonico in Gorchem”.⁷³⁴

Ten aanzien van de betrouwbaarheid van Pauli als geschiedschrijver zijn de meningen verdeeld. Vooropgesteld zij dat Pauli een 15^e eeuws geestelijke is en geen moderne historicus. Ebels wijst deze tijd aan als de oorsprong van de humanistische geschiedschrijving in Holland. Zij signaleert het ontstaan van een nieuw soort nationalisme. De belangstelling voor het eigen oudere verleden leidt tot pogingen dit verleden te funderen via (pseudo-) klassieke bronnen.⁷³⁵ Ook ziet zij een meer bewust gebruik van klassieke retorica, aandacht voor stijl en stijlmiddelen en enige geestelijke distantie tot het onderwerp. Ebels noemt a Leydis en Aurelius bij de vroege humanistische schrijvers maar acht die kwalificatie teveel eer voor Pauli. Dat blijkt uit de kwaliteit van zijn Latijn en zijn voortdurend aanvullen om tot het heden te komen. Verder zien we in Pauli’s genealogie van de Arkels het gebruik van de Trojaanse Mythe. Hij stelt: “Den edele heeren van Arckel zijn waerachtige Troyanen...”.⁷³⁶



Pauw verhaalt van vestiging te Arkel ten tijde van koning Dagobert en stichting van kerken in Arkel en Hoornaar. Door de tijdelijke opkomst van de heidense Friezen, die het gebied tot voorbij Utrecht veroveren, moeten de Arkelsen de wijk nemen. Zij vestigen zich te Pirpont in Lotharingen. Het gaat hen bijna een eeuw lang goed. Maar dan verwoest Heer Brancyon van Baer uit die streek de Arkelse burcht te Pirpont. De

30: Wapen der Arkels Jan van Arkel uit die tijd verslaat die Heer van Baer maar moet vervolgens uitwijken voor diens invloedrijke relaties aan het Franse hof. Heer Jan herinnert zich de nu verlaten voorvaderlijke woonstee bij Arkel en gaat met zijn gehele familie op reis langs de grote rivieren naar de lage landen. Op de Alm, bij de heerlijkheid Altena, weet Jan niet hoe hij verder moet. Een prachtige witte zwaan strijkt neer en zwemt voor zijn schip uit. Het Arkelse gezelschap volgt de zwaan en die brengt hen over de Maas, via de Linge naar de gewenste voorvaderlijke woonstee. Daar slaat heer Jan in 694 zijn tenten op en herbouwt de kerken van Arkel en Hoornaar. Pauw vermeldt roemrijke daden van diverse heren Jan, Heiman en Foppo en zo komt hij bij keizer Otto de Grote en de bevestiging van het recht van de Arkels op dit gebied. Rond het jaar 1000 zou te Arkel de koninklijke burcht der Arkels gebouwd zijn.

De lijnen van Pauw en Kemp voor de Heren van Arkel komen vanaf ca. 1250 overeen met het resultaat van het onderzoek van Waale. Jan I bij Waale is in de kronieken van Pauw en Kemp Jan “de Sterke”. Kemp duidt hem aan als “Jan de 12. genaamd de Sterke”.⁷³⁷ Zijn bijnaam dankt hij aan één van de Gorcumse sterke verhalen. Heer Jan zou de poort binnen gereden zijn

⁷³⁴ W. Focke, *Theodoricus Pauli*, 1893, 11. Zie ook: A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, Gorinchem 1656, 144 Kemp noemt als één der schepenen “In ’t Gulden jaar 1400” een “Dirk Vrankensz”. Zie ook: M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, Hilversum, 248 en C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 504. Van Zomeren, geciteerd door Waale, schrijft die naam als Dirk Franken Petersz. In 1397 doet Dirck Vranken een poorterseed. Mogelijk is hij dus in 1391 van elders gekomen. Hij kan de grootvader van de schrijver Theodoricus Pauli alias Dirck Frankensz. Pauw zijn.

⁷³⁵ B. Ebels-Hoving, “Johannes a Leydis”, *BMGN*, 100-1 (1985): 27.

⁷³⁶ H. Bruch, *Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede Gorcum. Theodoricus Pauli*, 1931, 1 e.v.

⁷³⁷ A. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, 39.

en zichzelf aan zijn armen met paard en al opgetrokken hebben aan een hijsbalk. Dit om indruk te maken op morrende Gorcumse burgers. Kemp duidt deze Heer Jan verder aan als de “18. of 11. Heer”. Die 18. telt vanaf de vermeende rol van de Heren van Arkel bij de kerstening van de Lage Landen en de eerste periode van vestiging bij Arkel. De 11. telt vanaf de tweede vestiging, geleid door de Arkelse zwaan. Wij achten de achterliggende genealogie geheel fictief.

Het lijkt er op dat Pauw namen en plaatsen die later een rol spelen hergebruikt voor een gefantaseerde geschiedenis over een roemrijk voorgeslacht. Rechten op Pierrepont en Baar komen pas in de veertiende eeuw door huwelijk in het bezit van het Arkelse Huis en de naam Folpert zien we in het voorgeslacht van de latere heren van Arkel in de 13^e eeuw. De combinatie Foppo en Otto de Grote wijst er op dat Pauw wist van de oorkonde uit 998 waarin keizer Otto III voormalig bezit van Poppo bij Arkel aan de Utrechtse kerk schenkt.

De vermeende afstamming van de Hollandse graven en edelen van de Trojanen is volgens Langereis terug te voeren op 12^e eeuwse kronieken als die van Geoffrey van Monmouth.⁷³⁸

De latere humanistische kroniekschrijvers zijn hier kritisch over, maar komen zelf met de Bataafse Mythe als afstamming en voorbeeld voor alle Hollanders. In de *Divisiiekroniek* van Aurelius komen we de Bataafse Mythe uitgebreid tegen.⁷³⁹ De Trojaanse Mythe ontbreekt echter niet. De eerste Hollandse graaf Dirck heet “eerbaer van zeden, claer van geboerten, ende uuter cronen van Vrancrijck doir die oude Troyanen gesproten”.⁷⁴⁰ Wat de kroniekschrijvers overnemen van anderen en welke bronnen zij gebruikten is lang niet altijd duidelijk. In de late 15^e eeuw, de tijd waarin de eerste drukwerken verschijnen, is het maken van een afschrift vaak de enige manier om aan een eigen exemplaar van een gewaardeerd werk te komen. Hieraan voegt de afschrijver dan menigmaal zaken toe uit andere bronnen. Dit is te zien als voortbouwen op het werk van die vroegere schrijvers. Het begrip “plagiaat” bestaat nog niet. Waale geeft voor de genoemde Hollandse kronieken een schema waaruit de samenhang blijkt.⁷⁴¹

Ten aanzien van de historische betrouwbaarheid van Pauli als kroniekschrijver komt Van Hoogdalem tot een negatief oordeel. Pauw heeft ons over het Arkelse Huis om de tuin geleid terwijl hij beter geweten heeft.⁷⁴² Hij acht Pauli een fanatiek Kabeljauws partijganger. Ook voor wat betreft de stadshistorie houdt Van Hoogdalem Pauli “voor niet objectief en onbetrouwbaar”. Voor wat betreft de genealogie en de stadshistorie van Pauli over de periode voor 1350 kunnen we het met Van Hoogdalem eens zijn. Dat gedeelte bevat verhalen die niet met oorkonden te verifiëren zijn. Hoe kleurrijk en boeiend ook, we moeten ze naar het rijk der fabelen verwijzen. Voor de periode daarna ligt de zaak genuanceerder. Zoals gezegd slaat Waale de *Chronica* hoger aan dan de *Kronijcke*. Voor beiden geldt dat vanaf de tweede helft

⁷³⁸ S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, Amsterdam, 2001, 134.

⁷³⁹ C.P.H.M. Tilmans, *Aurelius en de divisiiekroniek van 1517*, Hilversum, 1988, 216. Tilmans stelt in haar dissertatie: “With the help of his classical erudition Aurelius created a Batavian myth with a contemporary political meaning...”.

⁷⁴⁰ C. Aurelius, *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrielandt*, Leiden, Div. 4, Cap. VI.

⁷⁴¹ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 29. In dit schema ontbreken de kronieken van de familie Kemp over de geschiedenis van Gorinchem.

⁷⁴² H. van Hoogdalem, “Dirck Franckensz. Pauw, de man-zijn tijd-zijn werk”, *OGV* (1966): 35. Voor de Heren van Arkel volgt Pauli de 15^e eeuwse kroniek “De vita & rebus gestis Dominorum de Arkel”. Zie ook: A. Matthaëus, *Veteris Aevi Analecta*, 203. Matthaëus kwalificeert die kroniek met: “Auctoris incerti”.

van de 14^e eeuw de beschrijvingen meer uitgebreid zijn. Belangrijke feiten en jaartallen zijn in toenemende mate verifieerbaar uit andere bronnen en oorkonden.⁷⁴³ Pauw is een belangrijke bron voor latere geschiedschrijving over de stad. Ook zijn opvattingen over de periode voor 1350 blijven tot op de dag van vandaag zo nu en dan opduiken.

1.3 De Kroniek van het Sint Agnietenklooster

Er bestaat een 19^e eeuwse publicatie van een “handschrift, uit het convent zelf afkomstig”. De publicatie begint met een overzicht van de geschiedenis van de Gorinchemse kloosters. Dit handschrift zou niet bekend zijn bij de belangrijkste schrijvers over kerkelijk Gorcum: “Kemp, van Someren, van Heussen en Dr. Römer”. Wat zij over de kloosters schrijven is volgens Van Langenhuysen niet altijd juist. Hij inventariseert het handschrift en geeft het daarna in drukletters weer. Het bestaat uit “een boekdeeltje in groot 8^o formaat van 42 bladzijden zwaar papier”.⁷⁴⁴ Er zitten vijf blanke pagina’s tussen en Van Langenhuysen constateert dat er meer bladzijden geweest moeten zijn. Het is grotendeels in het “Hollandsch” geschreven met enkele Latijnse aantekeningen. Het schrift is meestal duidelijk. Van Langenhuysen vermoedt hier en daar “eene vrouwenhand” maar vooral werk van de convent-rectoren. Het handschrift begint met een kroniek vanaf de stichting tot 1532, daarna lijsten van rectoren, maters en een overlijdensregister van de zusters uit de periode 1412-1553. Dan volgen namen van enkele geestelijken en leken die begraven zijn in de kloosterkapel. Er is een lijst uit 1463 van zusters die in het convent wonen. Verder volgen losse aantekeningen uit de periode 1417-1566.

1.4 De Kronieken van Johannes a Leydis en Aurelius

Het meest bekende werk van Johannes a Leydis, monnik en later prior in het Karmelietenklooster te Haarlem, is het *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiectensium*. Hintzen noemt hem “één der meest bekende Hollandse kroniekschrijvers der 15^e eeuw”.⁷⁴⁵ Uit de analyse van Hintzen blijkt dat er slechts één handschrift uit de 16^e eeuw van bekend is, in druk uitgegeven in 1620. De inhoud van deze versie is waarschijnlijk een omwerking van een eerdere versie. Hintzen wijst een afschrift uit 1469 in de Universiteitsbibliotheek van Leiden (UB ms bpl 127 d) aan als afschrift van die eerdere versie. Waale schrijft in zijn “Verantwoording van de gebruikte bronnen” dat er een versie is uit 1467-1469 en een latere redactie, voltooid omstreeks 1494.⁷⁴⁶ Leydis I is in feite niet veel meer dan een Beka-bewerking met een inleiding en een vervolg van de hand van a Leydis

⁷⁴³ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 31.

⁷⁴⁴ A.P. van Langenhuysen, “Het Klooster der H. Agnes te Gorkum”, *De Katholiek*, 34 (1858), 96 e.v. Van Langenhuysen bedankt de Gorinchemse paters pastoor Straman en kapellaan Lucassen “aan wier heusche welwillendheid we niet alleen mededeeling van dit document maar ook verscheidene narigten dienaangaande te danken hebben”. Hij geeft niet aan waar het handschrift in 1858 gearhiveerd is. Het 8^o (octavo) papierformaat is in gebruik vanaf de late 15^e eeuw. Zie ook: C. van Zomeren, *Beschryvinge der stadt van Gorinchem*, 1755, 30. Daar staat wel degelijk een verwijzing naar deze kroniek.

⁷⁴⁵ J.D. Hintzen, “Het Chronicon Comitum Hollandiae”, *BVGO*, 5 9^e reeks (1922): 131.

⁷⁴⁶ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 25. Waale noemt de oudste versie Leydis I, de latere versie Leydis II. Zie ook: B. Ebels-Hoving, “Johannes a Leydis”, 7.

zelf.⁷⁴⁷ Leydis II bevat ten opzichte van Leydis I gegevens die uit een andere Hollandse bron stammen. Hintzen en Waale noemen beiden een verwantschap met het werk van Pauli. Waale geeft aanwijzingen die het aannemelijk maken dat a Leydis en Pauli elkaar persoonlijk gekend hebben en elkaar hun werk hebben uitgeleend.⁷⁴⁸ Wat Leydis II over de Arkelse oorlogen schrijft, staat in het algemeen veel uitvoeriger beschreven in de *Kronijcke des landts van Arkel ende der stede van Gorcum* toegeschreven aan Pauli en voltooid ca. 1483. Leydis II is een bron voor veel latere geschiedschrijvers. De *Divisiekroniek* van Aurelius leunt voor de periode 1350-1417 stevig op Leydis II en bevat dus weinig nieuws over de Arkelse oorlog.⁷⁴⁹

Bijlage 2: Kerk en Bagijnhof

2.1 Kerk en Bagijnhof volgens Van Heussen

De beschrijving van de geschiedenis van het Bisdom Utrecht door Van Heussen is in het Latijn. De vertaler is H. van Rijn. We vinden een hoofdstuk over “Gornichem”.⁷⁵⁰ De vertaler, heeft aantekeningen en verhelderingen toegevoegd in de vorm van eindnoten per paragraaf. In de eindnoten van de paragraaf over Gorcum vermeldt Van Rijn dat men uit de aantekeningen van Aart Kemp af zou moeten leiden dat het bij de Sint Maarten en de Sint Vincentius niet om twee kerken gaat maar om één kerk⁷⁵¹. Dat is een terechte correctie. Maar er is meer mis met de beschrijving van Van Heussen. Bisschop Johan van Arkel is hier een broer van Otto van Arkel en de kapel met het praalgraf van Wilhelmina van Arkel is hier ook grafkelder der Heren van Arkel en later “der Paffenroden”. Over de kerken schrijft Van Heussen:

“Onder ander huizen heeft `er al in `t jaar 1391 / volgens a Kemp, een Begijnhof gestaan. Het opbouwen van de kerk en het klokhuis is begonnen in `t jaar 1391. Dit Begijnhof is in `t jaar 1402. door Jan van Arkel tot en Parochi-kerk opgerecht; en Gode onder den naam van den heiligen Bisschop Martinus (2) toegewijdt. In `t jaar 1422 op den 13. van December / zijnde S. Luciaas dag / heeft Johan van Blankenheim, Bisschop van Utrecht / deze oprechting goedgekeurt. De kerk heeft twee kooren: waar van het eene `t koor van de heiligste Maagd wierd genoemd. Ter zijde van het koor staat een kapel; zijnde wel-eer de begraafplaats der heeren van Arkel, en naderhand der Paffenroden geweest. Dan was er ook een kollegiale kerk hebbende tot Patroon den heiligen Vincentius, en bestaande uit een kapittel van twaalf. kanonniken / dewelke aan hun hoofd een Deken hadden. Dezelfve is door Otto van Arkel en deszelfs broeder Johan van Arkel, Bisschop van Utrecht / gesticht in `t jaar 1378 en door Reynout, hartog van Gelderland / bevestigt en

⁷⁴⁷ J.D. Hintzen, “Het Chronicon Comitum Hollandiae”, *BVGO*, 5 9^e reeks (1922): 137 e.v.

⁷⁴⁸ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 26.

⁷⁴⁹ C. Aurelius, *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant*, 1517, Div 26 Cap. LIIII. Als aanleiding voor de Arkelse oorlog noemt Aurelius de weigering van “here Ian die een groot hoemoedich man was” om na tien jaar tresorier van Holland te zijn geweest rekening en verantwoording af te leggen. Zie ook: M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 80. Waale toont aan dat heer Jan slechts ruim een jaar tresorier geweest is en dat bij de afrekening hertog Albrecht nog een behoorlijke schuld aan heer Jan had.

⁷⁵⁰ H.F. van Heussen, *Historie ofte Beschryving van `t Utrechtse Bisdom*, Leiden, 1719, 622 e.v.

⁷⁵¹ *Ibid.*, 647.

rijkelijk begiftigt in't jaar 1411. Het kapittel / met redelijke inkomsten voorzien / had ook de Pastorij te vergeeven: van de vergeeving van de kanonniksdijen quam in vollen eigendom den Opperheer toe. In 't jaar 1564 had het kapittel aan inkomste van de tienden 280. Carolus guldens. Iedere kanonniksdy kon den genen / die hun verblijf onder hunne kerke hielden / 40 / en die elders woonden 14. Rhijnse guldens opbrengen. Het kosters-ampt / 't welke ook door den Opperheer begeeven wierd / en 't welk in 't jaar 1515. bekleedt wierd door den kanonnik Cornelis Snoek, was den koster / als hij elders woonde / 40. Gulden waardig. De heer Johan Gerardyn, dewelke in 't jaar 1407 Hooft van dit Kapittel was / staat bij Kemp voor verrader te boek ”.

2.2 Regels Bagijnhof Gorinchem

Als vrouwen toelating vroegen tot het Bagijnhof moesten zij in de eerste plaats een goede reputatie in de stad hebben. Eenmaal toegelaten dienden zij zich aan een collectie leefregels te onderwerpen. Van Zomeren geeft die regels weer:

I. Dat niemand op dit Bagyne-hoff zal ontvangen worden als Maagden, bekend van een goed en Godzalig leven te zyn, waar na den Pastoor als ook de Moeder van 't Bagyne-hoff, goed onderzoek zullen hebben te doen, om dus by goedvinden van haar, en de gemeene Zusteren ontfangen te worden

II. Iedere Zuster die op het Hoff ontfangen word, zal van een goed Bedde, met zyn toebehoren moeten voorzien zyn, ook eerlyk en wel gekleed zyn, na de wyze en ordonnantien der Zusteren.

III. Wanneer zy ontvangen word, zal den Pastoor of Vader der Bagynen, in 't byzyn van de Moeder, en de andere Zusters, haar de Wetten en Ordonnantien der Bagynen Zusters voorlezen, welk zy zal moeten beloven te onderhouden, en den Pater, en ook de Moeder in alles onderdanig te zyn, en al de lasten die haar ten diensten van 't Bagyne-hoff woren opgelegd, getrouwelyk uytvoeren, en zo zy hier in komt te misdoen, zal den Vader of Moeder, haar daarover vermanen, en zo zy gewillig geen beternisse komt te doen, zl zy andermaal, en derdemaal vermaant worden, na welke laatste vermaning zo zy onwillig blyft, zal zy haare plaatse verliezen en uyt het Bagyne-hoff worden gezet, en het geene zy daar in heeft gebragt zal aan het zelve blyven, uytgenomen haare klederen.

IV. Ook zullen zy alle dagen de Hoog-mis in de Kerk met zedigheid gaan hooren, en niet vermogen op een andere plaats te gaan leggen of zitten, als die voor Bagynen byzonder afgescheyden is; ook zullen zy ten minsten alle Maanden, aan den Pastoor of Bagynen Vader haare Biegt spreken, en na zyn goedvinden tot het H. Sacrament gaan. Tweemaal des jaars zal haar vryheid vergunt werden, van een byzondere Biegtvader te mogen hebben, die in de Kerk op de gestelde plaats, haar Biegt zal mogen hooren, en haar na een wettige opgeleyde boeten, de ontbindinge geven.

V. Niemant zal zonder verlof van den Pastoor en Moeder, des nagts buyten het Bagyne-hof mogen blyven of slapen, ook haare Vriende niet mogen gaan bezoeken, voor en al eer zy zulks van de Moeder verzogt heeft, en voor een

gestelden tyd verkregen heeft, buyten welke zy niet zal mogen uytblyven. Ook zal niemand zig by haar op 't Bagyne-hof 's nagts mogen ophouden, Kinderen, Maagden, of andere Personen, ten zy zulks eerst by den Pater of Moeder word verzogt en toegestaan; vooral zal niemant eenig Mans-persoon in haare woning moge brengen, of ten eeten houden, ten zy het haar Vader of Broeder was, en zullen egter daartoe verlof moeten verzoeken, dat haar toegestaan zal worden, vermits altyd ten minste een of twee Zusters tegenwoordig zyn, maar des nagts zal zy haar geen verblyf mogen geven.

VI. Niemand zal met den anderen mogen kyven, onrustig leeven, eenige onmanierlyke woorden spreken, of eenig onbehoorlyk werk doen, of zullen door den Pastoor of Moeder daar over worden bestraft, en zo zy niet gehoorzaam zyn, en zulks is drie maal gedaan, zal zodanige Zuster uytgezet worden.

VII. Zullen zy alle dagen drie Paternosters lezen, voor den Heer, Stigter, en alle Weldoenders vn 't Bagyne-hoff, des zullen zy ook van de inkomste trekken, het verdere zullen zy met Spinnen of Weven eerlyk winnen; ten ware dat zy van haar eigen zo veel goederen hadden, om eerlyk van te bestaan.

VIII. Wanneer een der Zusteren komt te sterven, zal het geene dat zy op 't Bagyne-hoff heeft gebragt, aan het zelve blyven, uytgezondert Geld, Goud of Zilver, dat boven de waarde van drie Pond is, waar voor den Pastoor des avonds de Vigilien zal lezen, en des anderen daags een Ziel-misse doen, waar na de Zusters een vrolyke maalyd zullen genieten.”⁷⁵²

Bijlage 3: Repressie en vervolging in de 16^e eeuw

3.1 Beoordeling kerkelijke toestand Gorcum in 1565

“Beroerende die van Gorckum syn de generaele articulen van Hollandt angaende, mitzgaders dese drie articulen aenden officiers, burgemeesters ende regeerders aldaer hemlieden overgesonden, die de zelve schriftelick beantwoort hebben zulcx als vuyt tdubbelt vandien hier by gevoucgt sal moegen bevonden worden, zonder dat het Hoff eenich naerder advertissement ofte kennisse dair off gehadt heeft, daerinne de burgemeester ende gemeen vroetschap verclaeren noepende de articulen int generael van Hollandt hier vooren verhaelt, dat zy nyet en kunnen bemercken datter min devotie inde kercke, misse ende communiceren geschiet dan in voorleden tyden gewoonlic es. Ende dat hemlieden nyet kennelick en es van tsingen vande liedekens jegens doopsel, enz. Ende aldaer oec geen gebreck en valt int doen vanden eedt, ende oec nyet en weten dan dat dofficier syn debvoir wel doet.

Ende noepende dese speciale articulen alhier gestelt dat zylieden anders daarvan nogt gehoort off gezien en hebben, dan dat tot eens off twee reysen binnen der stede gebeurt es, dat die pastoer ten huysse van eenighe gecommen is, vuythaelende die kinderen omme te doopen, maer dat de selve personen hen terstont fugityff gemaect hebben, alsnoch vuyter stede

⁷⁵² C. van Zomeren, *Beschryvinge der stad van Gorinchem*, 1755, 25-26.

blyvende, ende dat dofficier de goeden heeft doen inventarizeren, ende voor geconfisqueert gehouden tot prouffyte van Zyne Majesteyt.”⁷⁵³

3.2 Doodvonnis uitgesproken over Barent Rutgers

“Alzoe Barent Rutgersz alias de Naeynre gevangen tot Gorichum, buyten pyne ende banden van Ysere geleeden heeft, dat hy gevangen geweest es in de eerste Predicatie ende eenige navolgende Predicatie, die opte Waert van de Grave van Hoirne, buyten der voorsz. Steede van Gorinchem, in 't Jaar 1566. lestleden gedaen zyn geweest, die hy gevangen gehoort heeft, ende dat hy daer die nyeuwe Predicatie soe wel in de Quellinghe als op 't Hooft gehoort heeft vuyt mochte, dat hy mede nae 't Sermoen opte Waert vuyt was, den Predicant met zyn adherenten, die tot Hans van Maseyck inne gegaen waeren, gevolcht, ende by henluyden gecommen es, ende heeft aldaer met hemluyden gedroncken; dat hy mede den Predicant van de nyeuwe Religie, die vuyten Huyse van Hendrick de Coldermaecker ghinck, om in de Quellinghe te preecken, gevolcht es mette andere des voorsz. Predicante adherenten, vuyt des voorsz. Hendrick die Coldermaeckers Huys, tot buyten die Poorte opte Quellinghe daer hy preeckte.

Dat hy ten versoucke van Reyer Jansse getrocken es metten Predicant Hermes vuyt die Stadt van Gorchum tot in den Haghe, commende eerst tot Dordrecht ende daer nae tot Rotterdam, daer zyluyden met Cornelis Corstens Schipper, die zy daer vonden, gesproken hebben; ende reysende van daer voorts tot Delft, aldaer zyluyden des avondts ginghen ten Huyse van Adriaentge die dochter van Adriaen Diericxz, ...”⁷⁵⁴

De slotpassage van dit vonnis luidt:

“Welcke Concessie gedaen zoe voor den Drossaert en 't Gerechte der voorsz. Stee van Gorchum, zoe voor de Commissaryen op 't Feyt van den turbelen tot Gorinchem gecommiteert, mette voorgaende informatien, ende alle die acten ende actitaten, mitsgaders 't gundt die voorsz. gevangen tot zynder onschult heeft willen produceeren, mette Requeste daer by gevoucht, daer by hy versouckt gratie: die voorsz. Commissaryen aen de Excellencie van den Hartoge van Alve, Marckgrave Coria &c., Stadthouder, Gouverneur ende Capiteyn Generael van den Landen van Herwaerts-overe, speciaelycken op 't Feyt van de voorleden turbelen, feycten ende nyeuwicheeden, gecommiteert by de Co: Mat., ons Aldergenadichste Heere geswonde hebben, dewelcke bevindende alle de voorsz. Feyten saicken te zyn van seer quaden exemple, die nyet en behoiren ongestraft te blyven: Ende op als wel geleedt hebbende aen den voorsz. Commissaryen gerescribeert heeft, dat zy den voorsz. gevangen metter doot soude executeeren, dewelcke bevelen de voorsz. Commissaryen obedierende, condempneeren den voorsz. gevangen geleyt te worden, ter plaetse daer men gewoonlyck es Justicie te doen ende dat hy aldaer gerecht sal worden metten Zwaerde, zulcx datter die Doot nae volcht; ende verclaeren alle zyne goeden geconfisqueert tot prouffyte van zyne Majesteyt. Onderteeckent J. Lezaen ende E. Doeyenbrugge. Hieronder stont gescreven: Deese

⁷⁵³ J. Kleijntjens, “Verslag over den godsdienstigen toestand in Holland en Friesland, A° 1565”, *BGBH*, 59 (1941): 82-83.

⁷⁵⁴ J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, Amsterdam, 1735, 326 e.v.

jegenwoerdige Sententie van Barent Rutgersse alias Naeynre, es naer zynen vormen ende inhouden van Mynen Heeren Commissarysen hier vooren genomineert, vuyt den naem van de Conincklycke Majesteyt onssen Alregenadichste Heere, mitsgaders van Myn Heeren Drossaert, Schoudt ende Schepenen der selver Steede in ingespannen der Vierschaere sittende, ten aenhooren van groote meenichte van volcke ende ommestaenders, in 't openbaer opgeleesen ende gepronunchieert geweest, opten lesten dach van Augusti Anno 1568. by my als Secretarys der voorsz. Steede Gorinchem. Onderteeckent, G. Dudyn.”

Bijlage 4: Ontwikkeling en groei 1572-1579

4.1 Inventarisatie RAG AK1: 282, 186, A, 1

Het met RAG AK1: 282, 186 A, 1 aangeduide document is een collectie van ruim 300 ingebonden folianten. De belangrijkste deelcollecties zijn: Resoluties uit de perioden oktober 1573-1598 en februari 1604-juli 1627, een lijst uit 1575 met de lidmaten uit de benedenstad, lidmatenregisters (toetredingen) uit de periode 1573-1688 en een predikantenlijst over de periode 1573-1671.

We bezien nu wat er te vinden is over de jaren 1573-1610.⁷⁵⁵ In de inventarisatie opgemaakt in de 20^e eeuw vinden we:

- Resoluties okt. 1573-1598 op F4-F94
- Resoluties feb. 1604-jul. 1627 op F101-F117.
- Lidmatenregisters 1573-1688 op F: A-D, F1-F2, F133-F265 en F272-F305.
- Lijst van Predikanten op F271.
- Naamlijsten van ambtsdragers 1600-1665 op F95-F101 en F119-F121.
- Boetelijsten onwettige afwezigheid op de kerkenraad 1601-1628 op F267-F270.

De folianten A-D, 1-2, enkele folianten uit de serie F4-F94 en F271 zijn in hoofdstuk 4 gebruikt als basis voor de beschrijving van de eerste gemeente. De resoluties te vinden op F4-F85 vormen een serie, met enkele hiaten, over de periode oktober 1573-augustus 1588. Mogelijk is die relatieve volledigheid tot augustus 1588 te danken aan Veltius, als neveneffect van zijn opdracht in 1586 voor het “classicale schryffboeck”. Dan volgen enkele folianten met vertrekkende en aantredende ambtsdragers. Op F89-F94 staan resoluties uit de periode eind 1595–1598 zonder grote hiaten. Zij zijn geschreven door Geisteranus. Op F102 staan enkele resoluties uit 1604. De andere resolutie folianten bevatten bijdragen van na 1610.

Lijsten met nieuwe lidmaten, vanaf 1587 tot na 1610 zijn, met weinig hiaten, te vinden op F188-F242. Op F243-F265 treffen we ongedateerde lijsten van lidmaten aan die, gegeven namen die we kennen uit andere documenten, over de periode voor 1600 gaan. Wij moeten die serie onderzoeken om een beeld te krijgen van de gemeente als geheel voor 1600.

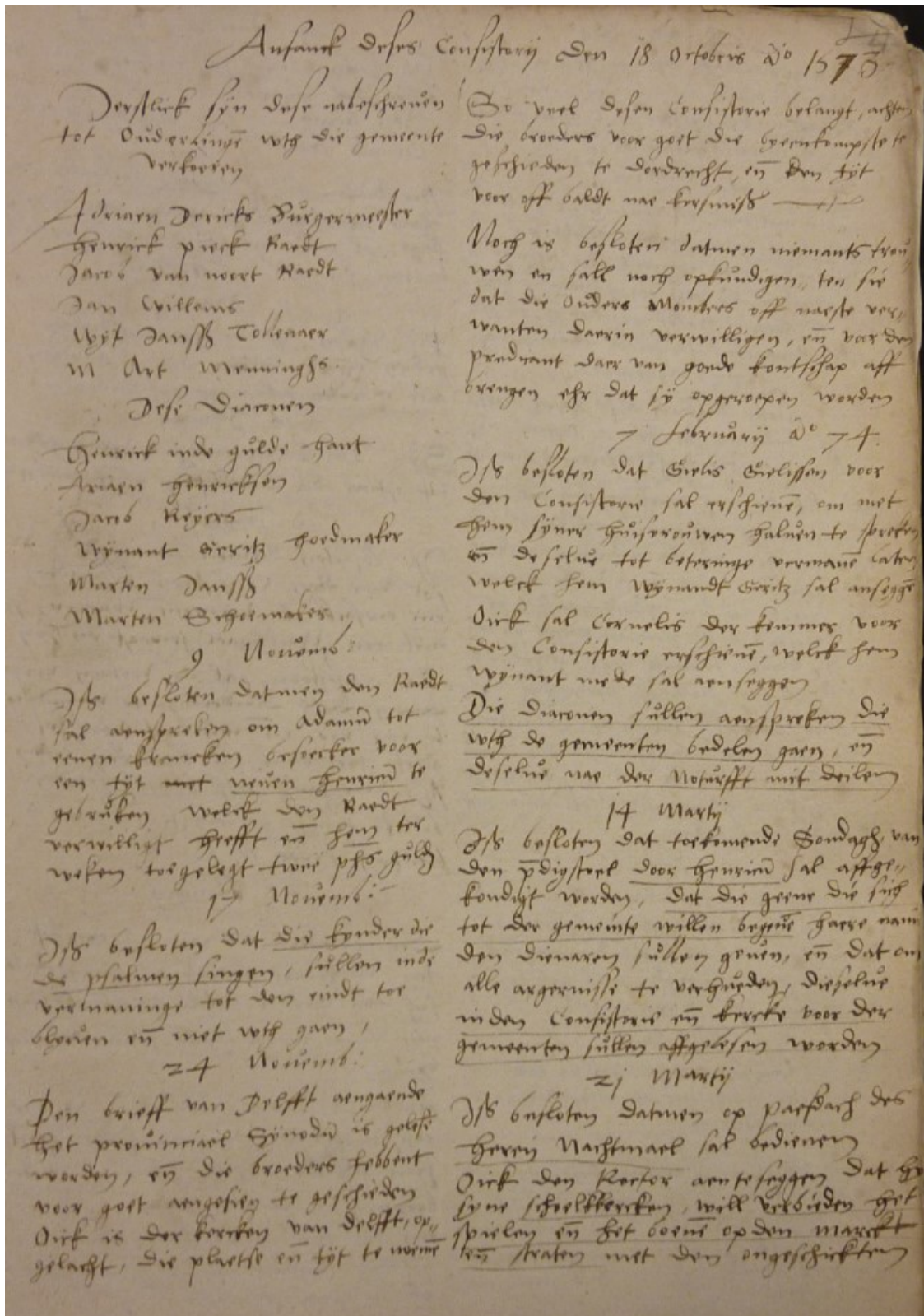
De oudste lijsten van vertrekkende en aantredende ambtsdragers stammen uit de jaren 1589, 1590, 1592 en 1596. Wij vinden ze op F87-F89. F95 is onbeschreven. De folianten F96 en F97 beschrijven aan- en aftreden van ambtsdragers uit de jaren 1600, 1604, 1608, 1610 en

⁷⁵⁵ We verwijzen verder met de notatie “Fddd” naar de folianten in RAG AK1: 282, 186, 1. De toevoegingen “r” (recto) en “v” (verso) verwijzen naar de voorkant respectievelijk naar de achterkant van een foliant.

1611. De andere folianten die de inventarisatie noemt onder "Naamlijsten van Ambtsdragers" gaan over de jaren vanaf 1613.

De beschikbare inventarisatie uit de 20^e eeuw van het oudste gedeelte van het "Archief van de Kerkenraad" geeft al met al een wat rooskleurig beeld betreffende de volledigheid en de ordening van het overgeleverde materiaal.

Afbeelding van F004r:



Transcriptie RAG AK1: 282, 186, A, 1 F004r

Anfanck deses consistorij den 18 Octobris D^o 1573

Ierstlick syn dese nabeschrevenen tot Ouderlingen uth die gemeente verkoeren

Adriaen Dericks	Burgermeester
Henrick Pieck	Raedt
Jacob van Noort	Raedt
Jan Willems	
Wijt Jansz	Tollenaer
M Art Menninghs	

Dese Diaconen
Henrick inde gulde Hant
Ariaen Henricksen
Jacob Reijers
Wijnant Gerritz Hoedmaker
Marten Jansz
Marten Schoemaker

9 Novemb.

Is besloten datmen den Raedt sal aenspreken om Adamus tot eenen krancken besoecker voor een tijt ~~net~~ neven Henricus te gebruiken. Welck den Raedt verwilligt heeft ende hem ter weken toegelegt twee phs gulden.

17 Novemb.

Is besloten dat die kynder die de psalmen singen sullen inde vermaninge tot den eindt toe blyven ende niet uth gaen.

24 Novemb.

Den brief van Delfft aengaende het provinciael sijnodus is gelese worden ende die broeders hebbent voor goet aengesien te geschieden. Oick is der kercken van Delfft opgelacht, die plaetse en tijt te noemen. So veel desen consistorie belangt, achten die broeders voor goet die byeenkompste te geschieden te Dordrecht ende den tijt voor off baldt nae Kersmisse.

Noch is besloten datmen niemants trauwen en sall noch opkondigen ten sie dat die Ouders Mombers off naeste verwanten daerin verwilligen en voor den predicant daer van goede kantschap aff brengen ehr dat sij opgeroepen worden

7 Februarij D^o 74.

Is besloten dat Gielis Gielissen voor den Consistorie sal erschiene*n*, om met hem sijner huisvrouwen halven te spreken ende deselve tot beteringe vermanen laten welck hem Wijnandt Geritz sal anseggen. Oick sal Cornelis der Kemmes voor den Consistorie erschiene*n*, welck hem Wijnant mede sal aenseggen.

Die Diaconen sullen aenspreken die uth de gemeenten bedelen gaen, ende deselve nae der Noturfft mit deilen

14 Martij

Is besloten dat toekomende sondagh van den *predigstoel* door Henricus sal affgekondigt worden, dat die geene die sich tot der gemeente willen begeve haere namen den Dienaren sullen geven *ende* dat om alle argernisse te verhueden dieselve in den consistorie *ende* kercke voor der gemeenten sullen affgelesen worden.

21 Martij

Is besloten datmen op paesdach des Heren Nachtmael sal bedienen. Oick den Rector aen te seggen dat hy syne schoelkercken will verbieden het spielen *ende* het boene op den marckt *ende* straten met den ongeschickten.

4.2 Samenvatting magistraatslijsten 1558-1580

Naam: **Periode:** **Bijzonderheden:**

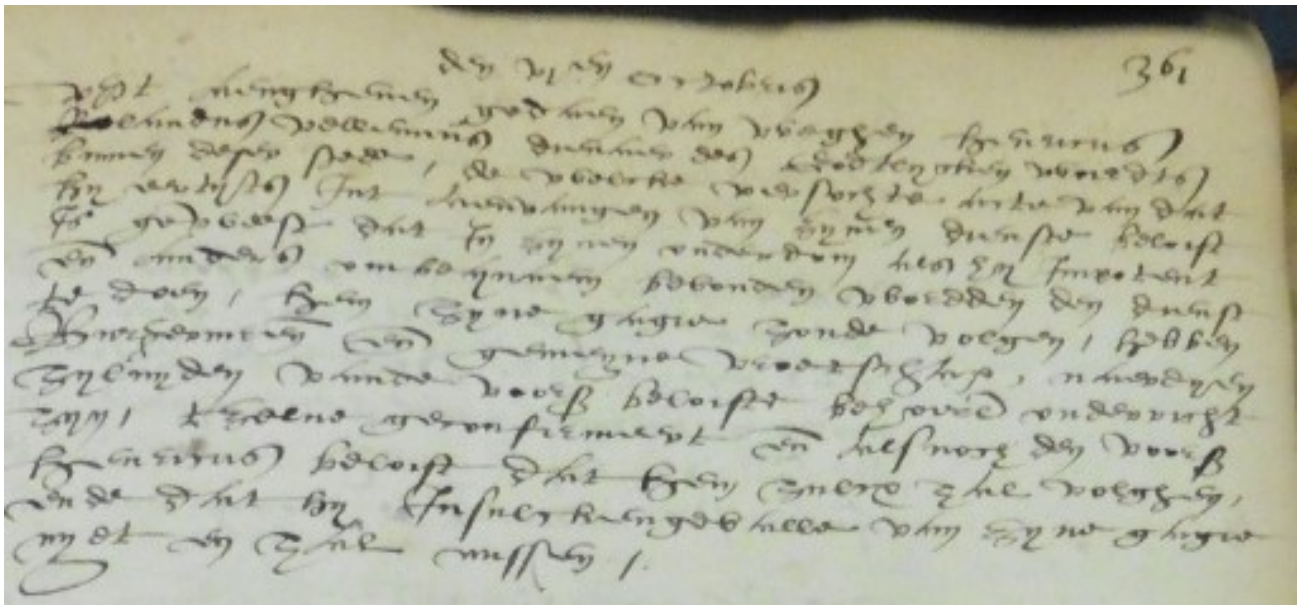
		Geen opvallende onderbrekingen
Van Aalst	1559-1580	Twee broers, twee zonen en twee neven. Schepen, vroedschap, gasthuisvader, tesorier, weeshuisvader, Heilige Geest meester. 44 functie-jaren
Van Brakel	1571-1580	Dirck Dircksz. Vroedschap, manhuisvader, schepen, hoogheemraad, burgemeester. 19 functie-jaren
Van Drunen	1571-1577	Claas Adriaansz. weeshuisvader, gasthuisvader, 7 functie-jaren.
Dudijn	1558-1580	Gerard. Secretaris, al in 1550 genoemd, tot na 1600. 23 functie-jaren.
De Feijter	1558-1580	Jan Brienensz (in 1580 zijn zoon Brienensz.). Hoogheemraad, vroedschap, tesorier, dijkgraaf, burgemeester, schepen, waarsman, weeshuisvader. 32 functie-jaren
Van Kuijl	1558-1580	Adriaan Florisz. Vroedschap, Heilige Geest meester, weeshuisvader, schout, gasthuisvader. 24 functie-jaren
Van Loosen	1565-1580	Hendrick Matthijsz. 1565-1568. Schepen, gasthuisvader; Albert Matthijsz. 1574-1580 Vroedschap, schepen, tesorier, hoogheemraad, burgemeester. Sebastiaan 1569-1580 Burgemeester, hoogheemraad, pensionaris (10 x), vroedschap. 32 functie-jaren
Van Muilwijk	1569-1576	Adam Willemsz., Jan Matthijsz. Vroedschap, waarsman, schepen. 10 functie-jaren
Reimerswaal	1566-1573	Antonie Jansz. Schepen, tesorier, vroedschap, hoogheemraad, manhuisvader. 10 functie-jaren
Van Ruwen	1563-1580	Job Petersz. Hoogheemraad, waarsman, vroedschap, schepen, burgemeester. 17 functie-jaren
Van Sevenbergen	1558-1578	Hendrick Huigensz. Vroedschap, hoogheemraad, gasthuisvader, schepen, weeshuisvader. 28 functie-jaren
Snoek	1558-1580	Jan Jacobsz. 1558-1580, Hendrick Jansz. 1572-1580 Burgemeester, vroedschap, schepen, hoogheemraad, Heilige Geest meester, tesorier. 42 functie-jaren
Vinck	1558-1580	Cornelis Aartsz. (1558-1574), Dirck Willemsz. (1564-1580), Aart Cornelisz. (1579-1580). Vroedschap, Heilige Geest meester, hoogheemraad, manhuisvader, schepen, tesorier, burgemeester, gasthuisvader, weeshuisvader. 53 functie-jaren.
Van Voorn	1558-1580	Splinter. Naast Gerard Dudijn steeds genoemd als secretaris. 22 functie-jaren.
Van de Wetering	1558-	Jan Liebertsz. (1560), Liebert Adriaansz. (1559-1572),

	1580	Sander Liebertsz. (1558-1563), Seger Adriaansz. (1565-1580), Adriaan Adriaansz. (1573-1578). Schepen, vroedschap, burgemeester, hoogheemraad, manhuisvader, Heilige Geest meester, gasthuisvader. 93 functie-jaren.
		Niet genoemd van 1567-1572:
Van den Heuvel	1558-1580	Adriaan Dircksz., 1558-1566, 1573-1580 Schepen, vroedschap, burgemeester, hoogheemraad, weeshuisvader. 20 functie-jaren
Vogelsanck	1559-1580	Jan Goversz., 1559-1567, 1577-1580. Schepen, vroedschap, hoogheemraad. 13 functie-jaren.
Van Grootvelt	1558-1580	Peter Jansz. 1558-1567. Vroedschap, dijkgraaf. Adriaan Jansz. 1572-1580 Vroedschap, tesorier, hoogheemraad, gasthuisvader, waarsman. 27 functie-jaren
		Genoemd vanaf 1572
Van der Aa	1573-1580	Philips. Dijkgraaf, gouverneur. 13 functie-jaren
Boom	1572-1580	Peter Adriaansz. Vroedschap, schepen, tesorier. 12 functie-jaren
Kruijdaan	1572-1580	Vrient Fransz, Niet genoemd in 1574-1576. Vroedschap, Heilige Geest meester. 9 functie-jaren
Van Noort	1573-1580	Jacob Jacobsz. Vroedschap, manhuisvader, weeshuisvader. 8 functie-jaren
Ottensz.	1572-1580	Frans Peter. Vroedschap, schepen. 9 functie-jaren
Pieck	1572-1577	Hendrick Aartsz. Vroedschap, schepen, hoogheemraad, burgemeester, manhuisvader. 13 functie-jaren
Van de Werve	1575-1580	Ambrosius Quirijnsz. weeshuisvader, vroedschap, schepen. 9 functie-jaren
		Niet meer genoemd na 1572
De Bie	1558-1570	Peter Cornelisz. Schepen, vroedschap, burgemeester, tesorier, hoogheemraad. 17 functie-jaren
Van Broekhuijsen	1558-1572	François Danielsz. Vroedschap, tesorier, schepen, burgemeester, weeshuisvader. 20 functie-jaren
Calf	1558-1572	Paulus Claasz., Cornelis Adriaansz. en Jan Petersz. Vroedschap, Heilige Geest meester, schepen, manhuisvader, hoogheemraad, kerkmeester, gasthuisvader. 45 functie-jaren
Dierhout	1562-1571	Claas Aartsz. Schepen, weeshuisvader, tesorier, vroedschap, kerkmeester. 9 functie-jaren
Van der Eemt	1567-1572	Jacob Robbertsz. Kerkmeester, schepen, manhuisvader, vroedschap, bagijnvader. Anthonie is in 1572 bagijnvader. 12 functie-jaren.
Den Haan	1558-	Alart Matthijsz. Vroedschap, Heilige Gest meester,

	1571	schepen. 12 functie-jaren.
Van der Haar	1558-1571	Adriaan Govertsz. Schepen, vroedschap, gasthuisvader, Heilige Geest meester, weeshuisvader, kerkmeester. 10 functie-jaren.
Neijensz.	1558-1568	Matthijs. Burgemeester, hoogheerraad, schepen, vroedschap, 18 functie-jaren.
Segersz.	1558-1567	Hessel. Schepen, vroedschap, hoogheerraad, waarsman. 12 functie-jaren
Turck	1558-1572	Caspar. Drossaard, dijkgraaf. 16 functie-jaren
De Vries	1560-1572	Hendrick Petersz. Tresorier, weeshuisvader, vroedschap, schepen, kerkmeester, Heilige Geest meester, hoogheerraad. 18 functie-jaren
Van Zircxee	1561-1572	Gerrit Jansz. Vroedschap, schepen, hoogheerraad. 11 functie-jaren
		Tijdelijk niet genoemd na 1572
Adriaansz.	1562-1580	Servaas, niet genoemd van 1573-1578. Tresorier, schepen, weeshuisvader, vroedschap, gasthuisvader, kerkmeester, Heilige Geest meester. 21 functie-jaren
Van Asperen	1563-1579	Jan Claasz, 1563-1572 Heilige Geest meester, gasthuisvader, bagijnvader. Jan Folpertsz 1558-1564 Vroedschap, dijkgraaf, Reijer Jansz. 1578-1579 Vroedschap, schepen. Simon Cock Jansz. 1569-1571 Heilige Geest meester. 21 functie-jaren
Van den Bosch	1564-1575	Gerrit Jansz. 1564-1572, 1575. Schepen, manhuisvader, vroedschap, hoogheerraad, tresorier. 13 functie-jaren
De Burggraaf	1558-1580	Cornelisz. Adriaan. 1558-1560. Dirck. 1558-1572. Gerrit 1558-1572. Rutger 1572 en 1576-1580. Schepen, vroedschap, hoogheerraad, tresorier, burgemeester, weeshuisvader, kerkmeester, Heilige Geest meester. 56 functie-jaren
Van Houwelingen		Cornelis Herbertsz. 1561-1571. Seger Herbertsz. 1574-1576. Heilige Geest meeser, vroedschap, schepen. 10 functie-jaren.
Van Leerdam	1572-1580	Claas Petersz. 1572, 1575-1580. Vroedschap, schepen, tresorier, hoogheerraad, burgemeester. 12 functie-jaren
Vervooren	1559-1580	Cornelis Jansz 1559-1565. Schepen, vroedschap, hoogheerraad. Jacob Reijersz. 1575-1580. Vroedschap, weeshuisvader, gasthuisvader. 17 functie-jaren

Bijlage 5: Verdere ontwikkeling en consolidatie

5.1 Emeritaat Henricus Rolandus Vellemius (RAG AS 5, F361)



Transcriptie:

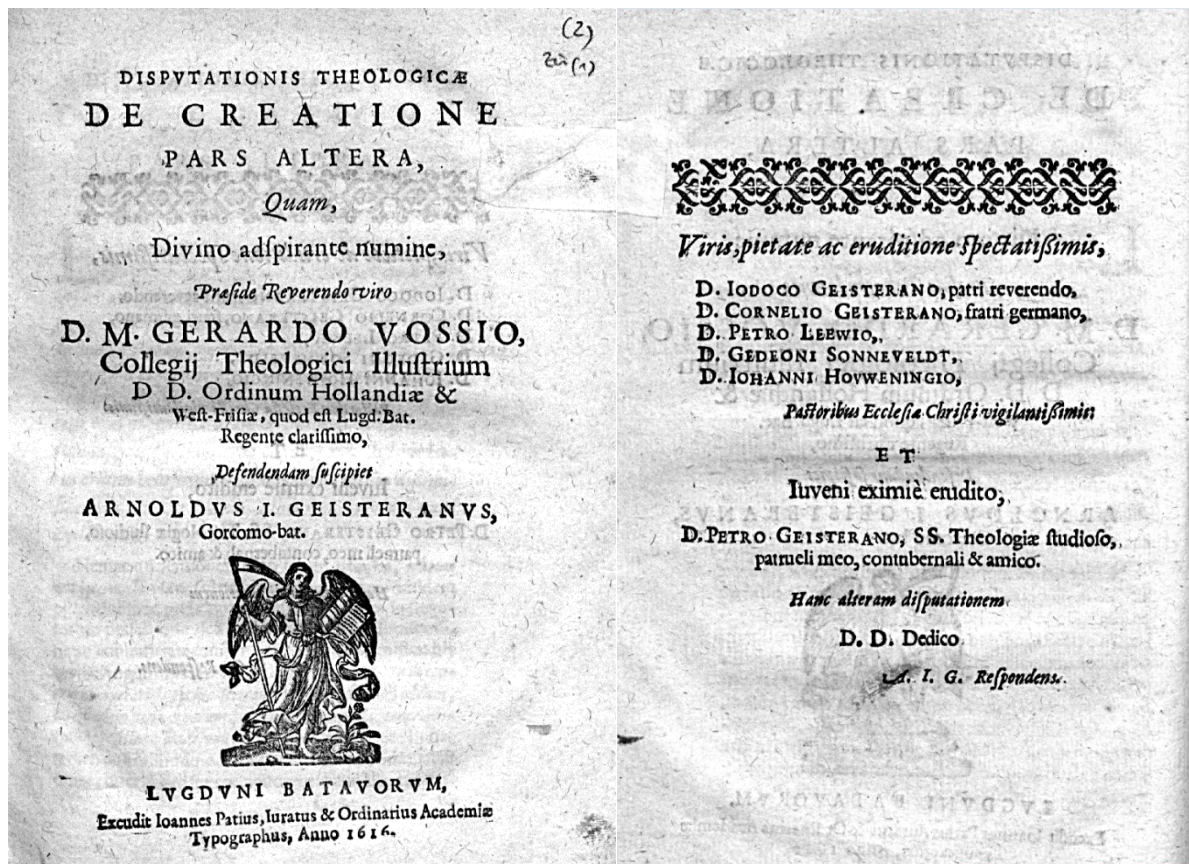
Den VI^{en} oktobris

Opt aengheven gedaen van weghen Henricus Rolandus Vellemius dienaer des godtlijcken woordts binnen dese stede, dewelcke versochte acte van dat hy eertyts int aenvangen van zynen dienste beloeft is geweest dat in zynen ouderdom als hy Impotent ende anders onbequaem bevonden wordden den dienst te doen, hem zyne gagie zoude volgen, hebben Burgemeesteren ende gemeyne vroetschap, naerdyen zyluyden vande voorss beloefte behoerlick onderricht zyn, 't zelve geconfirmeert ende alsnoch den voorzegde Henricus beloeft dat hem zulcx zal volghen, ende dat hy 't in sulcken gevalle van zyne gagie nyet en zal missen

5.2 “Disputatio Theologica de creatione” van Arnoldus Geisteranus

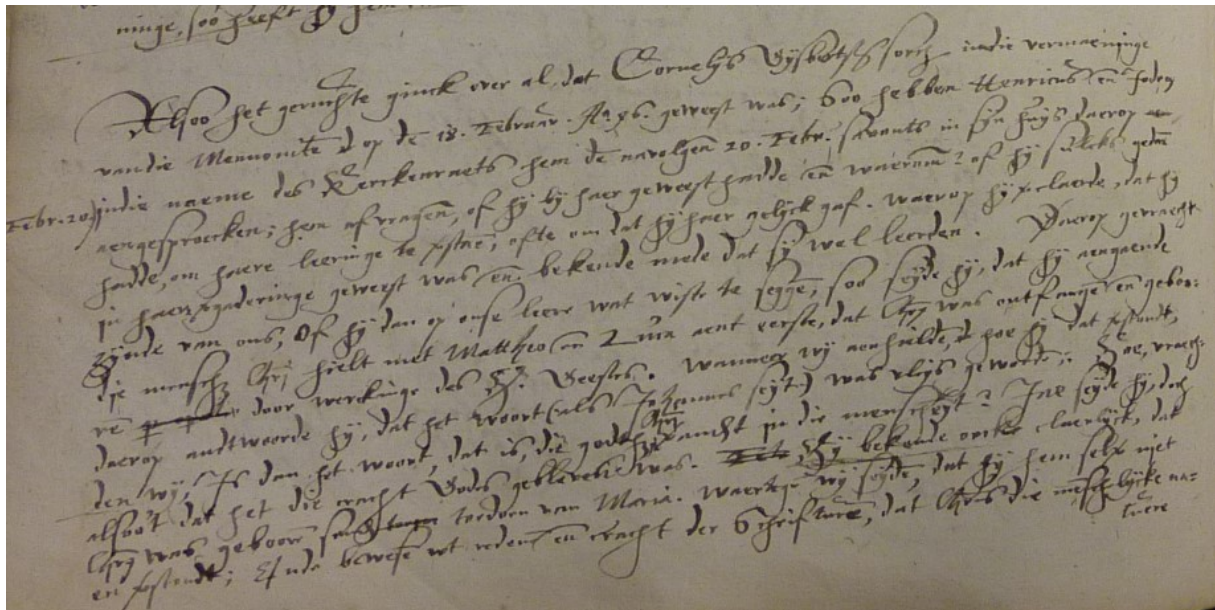
Disputationis theologicæ de creatione pars altera, (Lugduni Batavorum, Patius, 1616).

Omslag en voorblad van de theologische disputatie over de schepping in 1616 te Leiden verdedigd door Arnoldus I. Geisteranus.



Bijlage 6: Andere geloofsgemeenschappen

6.1 RAG AK1: 282, 186 A, 1, F089v (1595-1596), gedeeltelijk



Transcriptie F089v (gedeeltelijk):

Alsoo het geruchte ginck over al, dat Cornelijs Gijsberts Sorch indie vermaeninge van die Mennoniten op den 18 Februar. A^o 96 geweest was; soo hebben Henricus ende Jodoci indie naeme des Kerckenraets hem den navolgenden 20 Febr. savonts in sijn hujs daerop aengesproecken; hem afvragende, of hij bij haer geweest hadde ende waeromme of hij sulcks gedaen hadde, om haere leeringe te verstaen, ofte om dat hij haer gelijk gaf, Waerop hij verclaerde, dat hij in haer vergaderinge geweest was ende bekende mede dat sij wel leerden. Daerop gevraecht zijnde van ons, of hij dan op onse leere wat wiste te seggen, soo seijde hij, dat hij aengaende die menscheidz Christi hielt met Mattheo ende Luca aent eerste, dat Christo was ontfangen ende gebooren door wercking des H. Geestes. Wanneer wij aenhielden hoe hij dat verstondt, daerop andtwoorde hij, dat het woort (als Johannes seijt) was vleijs geworden ; Hoe, vraechden wij, Is dan het woort, dat is , die godheitz dan veranderdt in die menscheyt? Jae seijde hij, doch alsoo 't dat het die *macht* Godes gebleven was. Hij bekende oock claerlijck, dat Christo was gebooren sonder toedoen van Maria. Waertegen wij seijden dat hij hem selver niet en verstondt; Ende bewesen wt reden ende cracht der Schrifturen, dat Christus die menschlijcke natuere...

Abstract

The town of Gorinchem (Gorcum, Gorkum) in the Netherlands is featured in the current historiography on the sixteenth century, known as it is for the story of the Martyrs of Gorcum. These are a group of nineteen Catholic clerics and friars, most of whom are arrested in Gorcum on June 27, 1572 when the town joins the Dutch Revolt against the Spanish King Philip II. They are executed in the town of Brielle as the outcome of a “trial” supervised by the Lord of Lumey. In that trial most of the group refuse to abandon their loyalty to papal supremacy and their beliefs about the Blessed Sacrament. Lumey is acting as commander of the seaborne Dutch rebels, the “Sea Beggars”. By ordering the execution of the clerics, he actually defies the authority of William of Orange, the well-known leader of the Dutch Revolt. The story of the Martyrs is written prior to 1600 by the well-known Gorcum born theologian Estius. His narrative is subsequently used as the basis for the beatification of the Martyrs in 1675 and their canonization in 1865. Even though this story retains its persistence it should be said that the history of the Reformation in Gorcum during the first decades of the Dutch Revolt is so little known. Previous research, where it pays attention to Gorcum church history, makes hardly any use of the existing 16th century handwritten accounts that are available in local Gorcum archives. And so, time and again, historical interpretations of the developments in Gorcum have either been incomplete or plainly incorrect. The objective of this thesis is to investigate the emergence of the Reformation in Gorcum, and to base our investigation, where possible, on the available local handwritten sources in order to obtain a more complete and correct picture of that history.

The first chapter, a bibliographical essay, presents an overview of the existing articles and books on the history of Gorcum and identifies the remaining original source documents that are available from the period under investigation.

In the second chapter, we examine the origin of the first settlement of Gorcum, along the northern bank of the river Linge where it meets the large Merwede river delta. This is the area of the former Teisterbant county. The settlement develops, prospers and is endowed with municipal rights as the administrative centre capital for the freeholds of the Lords of Arkel. The Lords are subsequently defeated in the 15th century after local wars against the powerful counts of Holland and lose their property. But from 1412 “Lord of Arkel” is one of the many titles of nobility that are formally ascribed to the counts of Holland and their Burgundian and Habsburg successors. This chapter brings us to the middle of the sixteenth century, when the Roman Catholic church is still a powerful institution. The mediaeval rights, customs and relationships, established in what is the customary way, are to play a highly influential role in the history of the Reformation in Gorcum and its surrounding classis.

In the third chapter, we identify the first traces of Calvinism in Gorcum and then also of the rise of the Counter-Reformation. There is some evidence of a hidden, but well-organised Calvinistic congregation in existence from 1560. In August 1566 Gorcum experiences its earliest case of hedge-preaching. This is also when the congregation demands use of one of the church buildings for Protestant services. Their leaders by this time have established close connections with the town council. As a compromise, permission is granted for a wooden church to be built. There is hardly any evidence of violence or iconoclasm in Gorcum during this period. But then in 1567 the Duke of Alva restores Roman Catholic authority and his

notorious “Conseil des Troubles” inaugurates persecution, and the leaders of the Calvinists in Gorcum find themselves targeted. Two of them are beheaded on the main market square but many flee into exile. In June 1572 the citizens and the town council decide to join the Revolt. The “Drost”, commander of the garrison in the castle outside the walls, decides to resist the joined forces of the sea-beggars and the civic militia. And soon he is forced to surrender. The arrest of the Catholic clerics and friars taking shelter in the castle is the moment that the story of the Martyrs of Gorcum begins.

In the fourth chapter, we present Gorcum in its politically important position as one of the main voting members in the State Council of Holland. This council is the dominating authority in the emerging Republic of the United Provinces, a “federation of federations” that persists until the end of the 18th century. After treaties are negotiated in 1578 between the States and the important cities of Haarlem and Amsterdam, Gorcum loses its influential political position but it nevertheless remains an important strategic stronghold for the defence of Holland. It is a remarkable fact that in the “Eighty Years War” hardly any shot has been fired in the neighbourhood of Gorcum. During the first decade of the Revolt, we note how the protestant clergy are in ongoing conflict with members of the congregation, the town council and the regional synod, and hence the Gorcum records show a rapid succession of Protestant incumbents. The true leaders of the congregation in this period are the elders who combine their civic function in the town council with an ecclesial responsibility in the church council. At the start of 1573 we can estimate that some 200 people, mostly women, are members of the congregation. That number grows to about 500 from 1580.

In the fifth chapter, we discuss the significance of the greatly enhanced defensive capacity of Gorcum from 1580. This occurs through the complete overhaul of the fortifications, combined with an impressive enlargement of the walled town. The new protestant clergy from this time on become an example of stability. They are educated at the new University of Leiden and incorporated into the local elite. They are respected as ministers in Gorcum and as chairmen and secretaries of the regional synod. At the end of the period under investigation, the congregation has some 900 members and many more people are loosely attached to it as the established church. In the emerging disputes between the Remonstrants and the Counter-Remonstrants, the Gorcum clergy take a cautious position, somewhere near the middle.

In the sixth chapter, we evaluate the position of groups keeping their distance to the established church. For the main group, the Roman Catholics, it is forbidden to organise religious observances in public. But the civil rights of the Roman Catholics are respected and religious activities in private homes are not hindered. Before 1600 members from leading Roman Catholic families are taking their seats in the town council. There also exists the remarkable link between the Roman Catholic elite in Gorcum and the Leuven theologians studying Holy Scripture and the Works of Saint Augustine. The roots of the “Jansenist schism” in the early 18th century are already visible in the late 16th century. Meanwhile, the protestant ministers of the late 16th century are busy opposing Anabaptist convictions. The evidence suggests the existence of an Anabaptist community in Gorcum prior to 1600. And we also should not ignore the fact that Gorcum gains notoriety for having organised the last witch burning in the United Provinces. In 1608 Anna Muggen confesses to the “Drost” and the burgomasters of practising witch-craft. In her confession, she denounces another Gorcum woman of being her associate in those evil practices. A courageous protest of the Gorcum

ministers delivered to the town council, the paymasters of the ministers, prevents a further execution after the dispatch of Anna Muggen.

In summary, any attempt to explain the developments in the administration of the towns of Holland after they join the Revolt in 1572, needs to keep in mind the relationship between local patricians and the mediaeval developments in the region, as well as the policies implemented by the military campaigns of the first decade of the Revolt. The relationships between the experienced local patricians in the Gorcum town council remain firm before and after joining the Revolt. The town does not suffer from any military campaign and the local protestant clergy are clearly kept in their place by the town council. In the next decades the Gorcum population is kept busy with a major building project, the overall renewal of the fortifications and the enlargement of the walled town. Roman Catholics keep their positions in the town council and from the start of the 17th century we see a cautious rebuilding of a Roman Catholic parish in Gorcum. The noteworthy link between the Gorcum Roman Catholic elite and the Leuven Augustians, already visible before 1600, results in a split of the Roman Catholic parish in the early 18th century. It should also be noted that the story of the “Martyrs of Gorcum” does not play any significant part in this rebuilding process before the second half of the 19th century.

By the end of the 16th century, the status of the protestant clergy is enhanced in relation to the town’s civic hierarchy, after the arrival of the first university trained ministers. This is also illustrated by their successful intervention on behalf of the woman accused of witch-craft. They follow a moderate orthodox line in the emerging disputes in the Dutch Reformed Church. The link between the Gorcum town council and the Reformed Church, forged in the first decade after joining the Revolt, has been clearly visible up until the second half of the 20th century. The same holds for the peaceful relationship between the Gorcum Roman Catholics and the Protestants.

Lijst van afbeeldingen

1: Gevelsteen Revetsteeg 3	23
2: Stadsgezicht op Gorinchem vanuit het oosten (midden 16e eeuw, maker onbekend)	23
3: Eerste zekere vermelding van Gorinchem als plaats	28
4: Groenmarkt Gorinchem (J. Beerstraten?, ca. 1650)	34
5: Plattegrond van de Grote of St. Janskerk (sic!)	36
6: De bespotting van Noach	38
7: Oude gasthuis met poortje, de Gasthuisgang	43
8: Akte met transfix 1321-1457	44
9: Locatie voormalig oudemanshuis, voor de sloop (1961) en heden (2016)	45
10: Oranje aan Margaretha van Parma 1566-10-22.	80
11: Instructie voor aanslagen eind 1570 waaronder die op Loevestein.	86
12: De Gorcumse delegatie van juli 1572.	96
13: Zegel Gorcum	102
14: Besluit aanstelling Coolhaas	112
15: Belijdenis van Vellemius (1578)	120
16: Jan Snoeck (ca. 1530)	127
17: Hilleke de Roy (1586)	128
18: Het nieuwe pesthuis op het Bagijnhof	133
19: Vestingontwerp 1579 van J. Kemp	137
20: Emeritaat Vellemius	141
21: Inventarisatie lidmaten F243r	147
22: Aantallen nieuwe lidmaten in Gorinchem, periode 1587-1610	149
23: Herkomst nieuwe lidmaten	150
24: Philips van Nassau (1566-1595)	153
25: Ouderlingen en diakenen in 1595	156
26: Magistraatslijst 1595 (ged.)	157
27: Huwelijken 1590-1601	161
28: Leuvense Bijbel (1548), titelblad.	174
29: Vermaning van Hendrick Ariaens (F004v, gedeeltelijk)	192
30: Wapen der Arkels	211

Lijst van gebruikte bronnen en literatuur

Onuitgegeven bronnen

Geisteranus, J., “Brieven aan Arent Cornelisz”, *Inventaris van het archief van de hervormde gemeente Delft, (1529) 1566-1976*, (AD AHGD) Nummer Toegang 445, 1.1.2 Correspondentie, omslagen 38-72.

Hallincq, Jacob Pauwelsz., *Vergaderinghe gehouden binnen der stede van Dordrecht begonnen opten XIX^{en} july anno XV LXXII enz.*, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 324B.

Resoluties der Eerste Vrije Statenvergadering, gehouden te Dordrecht van 19 tot en met 23 juli 1572; met instructie voor Marnix van St. Aldegonde van 14 juli 1572.

Huysman, E.C.M. et al., *Briefwisseling van Willem van Oranje*, 2010 Historici.nl, Redactie L. de Goei et al., Huygens ING, KNAW.

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/WVO> (2016-06-17)

Kuijl, J van, *Wapenboek van Van Kuijl*, Gorinchem: Handschrift uit 1742 bewaard in het RAG.

OSA, 1401-1 797: Utrechts Archief. Beschrijving: 1401-1 Nederlands Hervormde Kerk, “Oud Synodaal Archief”, 797. Stukken betreffende het opnieuw toelaten van Henricus Bolandus Vennenius (sic!) als predikant, na zijn ontslag in Gorinchem wegens onzedelijke handelingen, door de Nationale Synode te Dordrecht.

RAG AK1: 282, 186, A, 1

2.8.2: Nederlands Hervormde Kerk. 186: Kerkeraad 1573-1960, A: Archief van de Kerkeraad. Stukken van algemene aard. 1-6, *Resoluties en notulen van de vergaderingen van de grote en van de kleine kerkeraad, 1573-1598, 1604-1807 1 band en 5 delen*. Bevat lidmatenregisters (1573-1688), Naamlijst ouderlingen en diakenen (1600-1665), Naamlijst van predikanten (1573-1671) enz.

Gedrukte bronnen

Augustijn, C. et al. (red.), *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Meinema, Zoetermeer, 1996.

Aurelius, Cornelius, *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant*. Leiden, Jan Seversz, 1517. Signatuur: 1084 A 6. Zie ook Tilmans, 2003.

http://www.google.nl/books?id=qRc_AAAAcAAJ&hl=n1 (2016-06-17).

Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studiën en Schetsen over Vaderlandsche geschiedenis en letteren deel I*, Amsterdam: Frederik Muller, 1863.

http://www.dbnl.org/tekst/bakh003stud01_01/colofon.php (2016-06-17).

Bavel, H. van et al., *Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch*, Stadsarchief 's-Hertogenbosch / Abdij van Berne Heeswijk, 2001.

<https://www.stadsarchief.nl/fileadmin/documenten/doc/Stadsarchief/Kroniek.pdf>(2016-06-17)

Bergh, L.Ph.C. van den, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeling tot het einde van het Hollandsche Huis*, Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam: Fredrik Mulder, 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1866.

<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/ohz/#page=0&accessor=toc&view=homePane> (2016-06-17).

Berkum, H. van, *Beschryving der Stadt Schoonhoven*, te Gouda, Gysbert en Willem de Vry, 1762. <http://google.nl/books?id=OGFAAAAcAAJ&hl=n1> (2016-06-17).

- Blécourt, A.S. de, Japikse, N.,** *Klein Plakkaatboek van Nederland. Verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14^e eeuw tot 1749)*, Groningen / Den Haag: J.B. Wolters, 1919.
- Blusse, A., Hoogstraten, J.,** *Alphabetische Naamlyst der voornaamste Ketteren ende vreemde Gezindheden*, J.A.D., S.S. Theol. Cand. Leiden, te Dordecht by Abraham Blusse en Jakobus van Hoogstraten, 1751. <http://google.nl/books?id=anNbAAAAcAAJ&hl=nl> (2016-06-17).
- Raet von Bögelscamp, F.F. von,** *Bentheim-Steinfurtische, Lagische, Oberysselsche und sonstige Beiträge zur Geschichte Westphalens, zugleich ein Versuch einer Provinzial Geschichte der merkwürdigen Graffschaft Bentheim*, Burgsteinfurt: Aug. Friedr. Denhard, 1805. <http://www.google.nl/books?id=hgZBAAAAcAAJ&hl=nl> (2016-06-17).
- Bor, Pieter Christiaensz,** *Nederlantsche Oorloghen, beroerten, ende Borgerlijkcke oneenichheyden, Beginnende mette Opdract der selver Landen / gedaen by keyser Carel de V. aen sijnen zoon Coninck Philippus van Spangien / tot de droevighe Dodt van sijn Excellentie Willem Prince van Orangien hooghl. Memorie*, Beschreven door Pieter Bor Cristiaensz, 1621 t'Amsterdam, by Michiel Colijn. <http://google.nl/books?id=zExDAAAAcAAJ&hl=nl> (2016-06-17).
- Bor, Pieter Christiaensz,** *Oorsprongk, Begin, en Vervolgh der Nederlandsche Oorloghen, Beroerten en Borgerlyke oneenigheden*, In XXXVII Boeken, en IV Stukken verdeelt, 't Amsterdam: Weduwe van Joannes van Someren, Abraham Wolfgangh, Hendrick en Dirck Boom, 1679-1684. Historische collecties van de Universiteit Antwerpen, UA-CST, MAG-P 15.5, Vol 1,2,3,4. <http://www.archive.org/details/oorsprongkbegin02borp> (2016-06-17).
- Brandt, G.,** *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, Riewertsz. et al. Amsterdam, Deel 1 1677, Deel 2, 1674. <https://books.google.nl/books?id=tvM-AAAAcAAJ&hl=nl> (2016-06-17).
- Brandt, G.,** *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, Barend Bos, Rotterdam, deel 3, 1704. <https://books.google.nl/books?id=D5FFAAAAcAAJ&hl=nl> (2016-06-17).
- Breen, J.C.,** "Uittreksel uit de Amsterdams Gedenkschriften van Laurens Jacobz. Reael, 1542-1567", *BMHG*, 17 (1896): 1-60.
- Bruch, H.,** *Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede Gorcum. Theodoricus Pauli*, Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Middelburg: Altorffer, 1931.
- Bruch, H.,** "Stadrechten in het Land van Arkel. II: De stadrechten van Gorinchem", *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 7^e reeks 9^e deel (1938).
- Bruch, H.,** *Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht: Kemink en Zoon N.V., 1940.
- Bruch, H.,** "Vijftiend' eeuwsche kronieken. I Pauli en Anonymus de Arckel", *BVGO*, 8^e reeks, nr. 3 (1942): 223-243.
- Bruch, H.,** *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 180, Martinus Nijhof, 's-Gravenhage, 1982. <http://www.historici.nl/retroboeken/beke/#page=0&size=800&accessor=toc&source=1> (2016-06-17).
- Buchelio, A, Hortensii, L.,** *Historia Ultrajectina. Iohannes de Beka Canonicus Ultrajectinus, et Wilhelmus Heda. Praepositus Arnhemensis de Episcopis Ultraiectinis*, Ultraiecti, ex Officina Ionannis a Doorn, M DC XL III. <http://www.google.nl/books?id=2GdQAAAAcAAJ&hl=nl> (2016-06-17).
- Calvijn, Johannes,** *Institutio Christianae Religionis*, (Geneve 1559), Facsimile uitgave Princeton University, Theological Seminary Princeton N.J.
- Calvijn, Johannes,** *Institutio Christianae Religionis*, (Geneve 1559), Nederlandse vertaling van Dr. A. Sizoo (1931), gedigitaliseerd door Stichting "De Gihonbron", Middelburg, 2006.

Cau, Cornelis, *Groot Placaet-Boeck, Vervattende de Placaten, Ordonantien ende Edicten Vande Doorluchtige, Hoog Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende Vande Ed: Groot-Mog : Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt Mitsgaders vande Ed: Mog: Heeren Staten van Zeelandt Waer by noch ghevoegd zijn eenige Placaten vande voorgaende Graven ende Princen der selver Landen, voor soo veel de selve als noch in gebruyck zijn.* Bijgeenbracht door Mr. Cornelis Cau, Rechts-geleerde, In 'sGravenhage By de Weduwe, ende Erfgenamen van wylen Hillebrandt Iacobsz van Wouw, Ordinaris Druckers vande Hoogh Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende vande Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt. Deel I 1658, Deel II 1664, Deel III 1683, Deel IV 1705, Deel V 1725, Deel VIII 1795.

http://objects.library.uu.nl/reader/object_list.php?lan=nl (2016-06-17).

Coolhaes, Casparus, *Een cort warachtich verhael Van tsorgelicke vyer / der hatelicker / ende van God vervloecter oneenichheyt / in Religions saken / ontstecken zijnde in Hollandt Anno 1574...*, Tot Leyden, By Ian Bouwenszoon, Anno 1610.

<http://google.nl/books?id=L7tNAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-17).

Cornelisz., Adriaan, *Confessie Ende Vredehandelinghe Geschied tot Dordrecht A^o 1632*, Gedrukt bij Hans Passchiers van Wesbusch, Haerlem, 1633. Heruitgave in *Doperse Stemmen 5 Confessie van Dordrecht*, Bewerking: Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam, 1982, J. Brüsewitz m.m.v. M.A. Krebber, eindredactie: D. Visser, Samson-Sijthoff, Alphen aan den Rijn, 1982. ISBN 9070164558.

Court, P. de la, *Interest van Holland ofte Gronden van Hollands-Welvaren*, 't Amsterdam, by Joan. Cyprianus van der Graft, in 't jaer 1662.

<http://google.nl/books?id=MXo6AAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-17).

Dillo, M., Synghel, G.A.M., Vlist, E.T. van der, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. Eerste stuk (709-1288)*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag, 2000.

Dooren, J.P. van, *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland I: Classis Dordrecht 1573-1600 bewerkt door dr. J.P. van Dooren*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie 49, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1980.

Ens, J., *Kort historisch berigt van de Publieke Schriften, Rakende de Leer en Dienst der Nederduytze Kerken van de Vereenigde Nederlanden*, Utrecht, J. Wagens en J. Paddenburg, 1733. http://www.google.nl/books?id=vrU8AAAACAAJ&hl=nl&source=gbs_similarbooks (2016-06-17).

Duke, A.C., "An Enquiry into the Troubles in Asperen, 1566-1567", *BMGN*, 82 (1968): 207-227.

Estius, Guilhelmus, "Historia Martyrum Auctore Guilielmo Estio Hesselio, Sac. Theol. Doctore, & ...editia Duaci an. MDCIII, & Namurci MDCLV.", *Acta Sanctorum Julii, Tomus II*, Antwerpia Apud Jacobum du Moulin, MDCCXXI, pp.754 e.v.

<http://www.patristique.org/Acta-sanctorum.html> (2016-06-17).

Estius, Guilhelmus, *Waerachtige historie van de Martelaers van Gorcom*, Antwerpen, Inde Plantijnse Druckerij Antwerpen: M.DC.IV. Facsimile uitgave verzorgd door B. Hartman in samenwerking met X-Cago publishing, Roermond: 2006.

Estrella, Juan Cristóbal Calvete de, *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe Don Felipe*, Publicación: En la muy leal Villa de Anuers : en casa de Martin Nucio, 1552. Facsimile gevonden op de website van La Biblioteca Virtual de Patrimonio Bibliográfico etc.

<http://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=439026>. (2016-06-17).

Flensburg, J.J. Dodt van, *Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenis inzonderheid van Utrecht*, Deel III, Utrecht, N. van der Monde, 1843.

<http://www.google.nl/books?id=-OFMAAAAMAAJ&hl=nl> (2016-06-17).

Fredericq, P., *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, Eerste deel, tot aan de herinrichting der inquisitie onder Keizer Karel V (1025-1520), Gent: J. Vuylsteke, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1889.

<http://archive.org/details/corpusdocumentor04fruoft> (2016-06-17).

Fredericq, P., *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, Tweede deel, stukken tot aanvulling van het eerste deel (1077-1518), Gent: J. Vuylsteke, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1896.

<http://archive.org/details/corpusdocumentor02fruoft> (2016-06-17).

Fredericq, P., *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, Vierde deel, Tijdvak der Hervorming in de zestiende eeuw (1514 - 23 September 1525), Gent: J. Vuylsteke, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1900.

<http://archive.org/details/corpusdocumentor04fruoft> (2016-06-17).

Fredericq, P., *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, Vijfde deel, (24 september 1525 – 31 december 1528), Gent: J. Vuylsteke, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1902. (2016-06-17).

Fredericq, P., *Het Nederlandsch proza in de zestiende eeuwse pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566-1600) en een aanhangsel van liedjes uit dien tijd*, Academie Royale de Belgique, Classe des Lettres etc., Mémoires Collection in-8, Deuxième Série – Tome III, Bruxelles: Hayez, Imprimeur des Académies, 1907. Facsimilé uitgave

http://www.dbnl.org/arch/fred002nede01_01/pag/fred002nede01_01.pdf (2016-06-17).

Fruin, R., *Informacie upden staet faculteyt ende gelegentheyten van de steden ende dorpen van Hollant*, Leiden: A.W. Sijthoff, 1866.

Gachard, M., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, TI-1^e, Bruxelles: Librairie Ancienne et Moderne, 1848.

<http://google.nl/books?id=bBwVAAAAQAAJ&hl=nl>. TI-2^e 1851, TII 1854, TIII 1858, TIV 1861 (2016-01-30).

Gachard, L.P., *Proscription de Guillaume le Taciturne par Philippe II*, z.p., z.j., 1857?.

<http://google.nl/books?id=P2c-AAAACAAJ&hl=nl> (2016-01-30).

Geisteranus, A.I., *Disputationis Theologicae de Creatione Pars Prior, Pars Altera*. Lugduni Batavorum: Ioannes Patius, 1616.

Vindplaats: UB Erfurt: Sondermagazin. Signatur 03 – T.un.4 00029(01)

Heindricksz., A., *Historie ofte Wiider Verclaringhe van de Nederlantsche gheschiedenissen / oorloghen ende veranderinghe / inder Religie ende regeringhe... vanden Jare 1566, totten Uitganghe vanden Jare 90*, Tot Delft, By my Aelbrecht Heindricksz., 1590.

http://google.nl/books?id=_klbAAAAQAAJ&hl=nl (2016-01-30).

Gropper, Johann, *Enchiridion christianae institutionis in Concilio provinciali Coloniensi*, Lugduni, 1544. <https://books.google.nl/books?id=xv6naBLHfQkC&hl=nl> (2016-10-19).

Heussen, H.F. van, et al., *Batavia Sacra of Kerkelyke Historie en Oudheden van Batavia*, Vertaald en met Aantekeningen door H.V.R., (H. v. Rijn), Antwerpen: Chistiaan Vermey, deel I 1715, deel II,III 1716.

<https://books.google.nl/books?id=3U83AAAAMAAJ&hl=nl> (2016-06-17).

Heussen, H.F. van, et al., *Historie ofte Beschryving van 't Utrechtse Bisdom, behelzende De Oudheden, Kerkelyke en Geestelyke Gebouwen, Kapellen, Kommandeurschappen, Abdyen, Kloosters, Oversten en geleerde Mannen, van 't zelve Bisdom, Getrokken uit de oude Handschriften der Kerken en Abdyen, enz. II. Deel, Van de Oudheden en Gestichten van Amersfoort, Vianen, Montfoort, Oudewater, Woerden, het Gooiland, Kuilenburg, Gorkum, Heusden, Tiel, Bommel, Asperen, Leerdam, Heukelom, en van de onderhorige Dorpen en Vlekken. Uyt het Latijn vertaald, En met Aantekeningen opgehelderd, Door H.V.R., Te Leiden By Christiaan Vermey, 1719.*

<https://books.google.nl/books?id=uUo3AAAAMAAJ&hl=nl> (2016-06-17).

Hoof, P.C., *Nederlandsche Historiën. Sedert de ooverdraght der Heerschappye van Kaizar Karel den Vyfden, op kooning Philips zynen zoon*, Amsterdam: Ian Jacobz. Schipper, 1656.
<https://books.google.nl/books?id=UVRDAAAACAAJ&hl=nl> (2016-03-24).

Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten 1563-1638 en Het Concept-Reglement op de organisatie van het Hervormde Kerkgenootschap in het Koningrijk Holland 1809*, te Zalt-Bommel by Joh. Noman en Zoon 1865.

Japikse, N. (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Eerste deel. 1576-1577*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 26, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1915. Te vinden op: <http://www.inghist.nl/retroboeken/statengeneraal/> (2016-06-17).

Jonge, J.C., *De Unie van Brussel des jaars 1577, naar het oorspronkelijke uitgegeven*, te 's-Gravenhage, bij de Weduwe J. Allart, MDCCCXXV.
<http://google.nl/books?id=0IQ6AAAACAAJ&hl=nl>. (2016-04-09).

Julius, D., *Protocol. Dat is Alle handelinghe des Gesprecks tot Embden in Oostvrieslant met den Wederdooperen / die hen Vlamingen noemen / gehouden /begonnen den 27. Februarij 1578. Ende den 17. Mey desselven Jaers gheeyndicht*, Wt de Sassensche / in Nederlandsche sprake / door Dominicum Julium / openbaren Keyserlijcken Notarium / getrouwelijcken overgheset. Gedrukt in de vermaerde Coopstadt Embden / by Goossen Goebens. 1579.
<https://books.google.nl/books?id=ZRZEAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-17).

Kemp, A., *Leven der doorluchtige heeren van Arkel, Ende jaarbeschrijving der stad Gorinchem*, Naar aantekeningen betrekkelijk de geschiedenis van Gorinchem en van 't Geslacht Arkel van diens grootvader Aart Kemp tot den jare 1500, Gorinchem 1656. (aanwezig in RAG).

Kleijntjens, J., “Verslag over den godsdienstigen toestand in Holland en Friesland, A° 1565”, *BGBH*, 59 (1941): 52-101.

Langenhuysen, A.P. van (red.), “Het Klooster der H. Agnes te Gorkum”, *De Katholiek. Godsdienstig, Geschied- en Letterkundig Maandschrift*, 34 (1858), 's Gravenhage: Gebr. J.& H. van Langenhuysen, 95-168.
http://www.dbnl.org/tekst/kat001185802_01/colofon.php (2016-06-17).

Langenhuysen, A.P. van (red.), “Over de “Novorum Martyrum Historia” van W. Estius”, *De Katholiek. Godsdienstig, Geschied- en Letterkundig Maandschrift*, 42 (1862): 's Gravenhage: Gebr. J.& H. van Langenhuysen, 163-187.

Leewius, Petrus Theodori, *Theses Theoligicae de Peccato Originis, Etc. Praes. F. Junio*, Lugduni Batavorum, 1594, Apud F. Raphelengium, Bibliotheek Universiteit Leiden, Special Collections, Call Number W.H.S. ASF 353: 28.

Lommel, A. van, “Acten beroerende de gheestelijckheijt, omme te vervallen d'onkosten van den gedeputeerde, die geschickt zou worden tot het heijlige concilium te Trenten mettet consent van dien”, *BGBH*, 3 (1875): 390-406.

Lommel, A. van, “Verslag van het Ordes-bezoek”, *AAU*, III (1876): 45-90, “Opvolging der Jesuïeten als missionarii” *AAU*, III (1876): 271-287.

Marcus, J., *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba. Uitgesproken en geslagen in zynen Bloedtraedt: Mitsgaders die van byzondere Steden, Tegen verscheide zo edellieden als voorname burgers en inwoonders van Hollandt, Zeelandt en andere Provincien, van den Jaere 1567 tot 1572, Mitsgaders een Aenhangsel van Authentike stukken spruitende uit deselve Sententien*, Amsterdam 1735.

Matthaeus, A. (ed.), *Veteris Aevi Analecta seu Vetera Monumenta hactenus nondum visa. etc.*, Quibus Continentur Scriptorum Varii qui praecipue Historiam Universalem, etc, Dominorum de Brederode, de Culenburch, & de Arckel, etc., Editio Secunda, Tomus Quintus et Ultimus, Hagaecomitum, Apud Gerardum Block, M. DCC. XXXVIII.
<http://www.google.nl/books?id=cGZOOAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-18).

- Mees, C.A., (ed.),** *Willem van Oranje. Apologie ofte Verantwoordinghe*, Santpoort/De Sikkel Antwerpen, 1923. http://www.dbnl.org/tekst/will019apol01_01/colofon.htm (2016-06-18).
- Mieris, F van,** *Antwerps Chronykje*, naar een 16^e eeuwse handschrift, auteur onbekend, Leyden: P. van der Eyk, MDCCXLIII. <http://google.nl/books?id=A4U2AAAAMAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Mulder, L. (ed.),** *Journal van Anthonis Duyck, Advocaat-Fiscaal van den Raad van State (1591-1602)*, deel I, II, III, Archief voor het Nederlandsche Krijgswezen, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, Arnhem, D.A. Thieme, 1862-1864. <http://google.nl/books?id=Tz0PAAAAYAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Mijndrecht, Baron M D'Yvoy van,** *Verbond en Smeekschriften der Edelen*, Utrecht, G.J. Beeldsnijder, eigen uitgave, niet in de handel omstreeks 1831, KB 's-Gravenhage.
- Nagge, W.,** *Historie van Overijssel*. Kroniek uit 1678, Heruitgave J. Nanninga Uiterdijk, Zwolle: De Erven J.J. Tijl, 1915.
- Nagge, W.,** *Historie van Overijssel*. 1678. Heruitgave Groningen: Foresta, 1975.
- Naeranus, J. (ed.),** *Sententien en Gewezen Zaken van den Hoogen en Provincialen Raad in Holland, Zeeland en West-Vriesland*, eerste deel, Rotterdam, J. Naeranus, Boekverkooper, 1662. <https://books.google.nl/books?id=QQdDAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Orange, G. d',** "*Apologie ou Defense de tres illustre Prince Guillaume par la Grace de Dieu Prince d'Orange etc., etc.*", Delft, 1581. <http://google.nl/books?id=f2JUAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Oranje, W. van,** "*Apologie oft Verantwoordinge des doerluchtighen Vorsts ende Heeren, Heeren Wilhelms van Godes Ghenade Prince van Orangien enz., enz.*", Charles Silvius, Leiden, 1581. <http://google.nl/books?id=VmZJAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Palingh, A.,** *'t Afgerukt Mom-Aansicht der Tooverije*, tweeden Druk, t'Amsterdam, Andries van Damme, 1725 (eerste uitgave in 1659). http://www.dbnl.org/tekst/pali004afge01_01/colofon.php (2016-06-18).
- Parma, Margaretha van,** *Copie de la lettre escripte par le seigneur de Brederode tant en son nom, que au nom des Gentilzhommes confederez, du VIII^e. Feurier XV^e. Soixante sept: Ensemble des deux requestes y ioinctes: Et de la responce sur ce donnée au dict Seigneur de Brederode, par la Ducesse de Parme & c. Regente., Avec Privilege de son Alteze. A Bruxelles, chez Michiel de Hamont, Imprimeur iuré, demeurant sur le Pogelmerct, ou soubz la Maison de la dicte ville. M. D. LXVII.* <https://books.google.nl/books?id=m2ZDAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Poulet, E. (ed.),** *Correspondance de Cardinal de Granvelle 1565-1586*, Vol I-X, Faisant suite aux "Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle", publiés dans la collection de "Documents inédits sur l'histoire de France", Bruxelles: F. Hayez, 1877-1896. Microfilmé 1992, Columbia University Libraries, New York.
- Prinsterer, G. Groen van,** *Archives ou Correspondance Inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, Première Série, Tome 1. – Tome 8 + Supplément (1552-1584), Leiden: S. et J. Luchtmans, 1841-1847.
- RAG,** Stadsarchief Gorinchem, Regeeringscolleges, *Resolutiën & notulen Staten van Holland en West-Friesland 1524-1793*, Hoofdstuk 31, 1.33 (1599).
- Reitsma, J., Veen, S.D. van, (ed.),** *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, (8 dln.), Groningen: J.B. Wolters, 1892-1899.
- Roosbroeck, R van,** *Godevaert van Haecht, De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574, te Antwerpen en elders*, (ed. Rob van Roosbroeck) (2 dln.). Antwerpen: De Sikkel, 1929-1930. http://www.dbnl.org/tekst/haec002kron01_01/colofon.htm (2016-06-18).

- Rovenius P.**, “Descriptio Status, in quo anno 1638”, A.A.J. Hoogland (ed.), *AAU*, XII (1884): 189-213.
- Rutgers, F.L. (ed.)**, *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1889.
- Schelven, A.A. van**, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland in hun betekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1909, Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2008.
- Schmidt, J.W.R.**, *Der Hexenhammer*, Zum ersten Male ins Deutsche übertragen nach der lateinischen Ausgabe aus dem Jahre 1439, Berlin, Hermann Barsdorf Verlag, 1923.
- Schönwettters, J.M. (ed.)**, *Aller des heiligen römischen Reichs gehaltenen Reichs-Täge Abschiede und Satzungen samt andern kayserl. und königl. Constitutionen*, Frankfurt am Main: in Verlegung Johann Martin Schönwettters, 1720.
- Simons, E. (ed.)**, *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse. Presbyterial-Protocolle der heimlichen Kölnische Gemeinde, 1572-1596*, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, XVII, Bonn: P. Hansteins's Verlag, 1905.
http://books.google.nl/books?id=prIOAAAAYAAJ&ie=ISO-8859-1&redir_esc=y (2016-06-18).
- Soermans, M.**, *Kerkelyk Register Van de Plaatsen en Namen der Predikanten Van alle de Classes, gehorende onder de Synodus van Zuyd-Holland, van 't begin der Reformatie, tot nu toe*, Tot Haarlem, By Wilhelmus van Kessel, Boekverkoper in de Zijl-straat / bezijden het Stadthuys, 1702. <http://google.nl/books?id=XuFaAAAACAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Stevin, S.**, *Wisconstighe gedachtenissen. Deel 1: van't weereltschrift. Deel 2: van de meetdaet. Deel 3: van de deursichtighe. Deel 4: van de weeghconst. Deel 5: van de ghemengde stoffen*, Ian Bouwens, Leiden, 1608.
http://www.dbnl.org/tekst/stev001wisc01_01/colofon.php (2016-06-18).
- Strada, F. s.j.**, *De Thien eerste Boecken der Nederlandsche Oorloge*, Verduytscht door Guilliam van Aelst, Rotterdam: Andries van Hoogen-huyse, Boeck-verkoper op de Beurs, Anno 1655. <http://google.nl/books?id=7Yw2AAAAMAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Sijs, N. van der et al.**, *Bible in duytsche (Delftse bijbel 1477)*, bron: scans van het NBG, <http://www.bijbelsdigitaal.nl>, Transcripties
http://www.dbnl.org/tekst/bib004bibl01_01/colofon.htm, © 2008 dbnl. (2016-06-18).
- Sijs, N. van der et al.**, *Den gheheelen Bybel, inhoudende het oude ende nieuwe Testament, (Leuvense Bijbel 1548)*, bron: scans van het NBG, <http://www.bijbelsdigitaal.nl>, Transcripties
http://www.dbnl.org/tekst/_ghe005gheh01_01/colofon.php, © 2008 dbnl. (2016-06-18).
- Temminck, J.J.**, *Memoriaelbouk. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, Willem Janszoon Verwer, (ed. J.J. Teminck), Schuyt, Haarlem, 1973.
http://www.dbnl.org/tekst/verw006memo01_01/colofon.htm (2016-06-18).
- Tilmans, K.**, *Divisiekroniek van 1517. (Divisie 1-28 en divisie 29-32)*, Webpublications Karin Tilmans, Amsterdam, 2003. <http://karintilmans.nl/webpublications/> (2016-06-18).
- Toorenenbergen, J.J.**, Janssen, H.Q., *Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven*, Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III. – Deel II, Utrecht: Kemink & Zoon, 1878.
- Verschoor, A.J.**, *Classicale Acta 1573-1620: Deel 8 Classis Gorinchem 1579-1620*, Kleine serie 108, 's-Gravenhage: Rijks Geschiedkundige Publicatiën uitgegeven door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2008.
- Water, J.W. te**, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, Middelburg: Pieter Gillissen, MDCCLXXVI.
<http://www.google.nl/books?id=LW9KAAAAYAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Zomeren, C. van**, *Beschryvinge der stad van Gorinchem en landen van Arkel, Benevens der aloude en Adelyke Geslagten der Doorlugtige Heren van Arkel*, In order gebracht door

Z.H.H.T. Te Gorinchem by Teunis Horneer, Boekdrukker en Boekverkoper, 1755. (aanwezig in RAG).

Secundaire literatuur

Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 1-21 en Bijvoegsel*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1852-1878.

http://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog01_01/colofon.htm (2016-02-08).

Abels, P.H.A., *Nieuw en ongezien: Kerk en samenleving in de Classis Delft en Delfland 1571-1621*, boek 2: De nieuwe samenleving, Delft: Eburon, 1994.

Acquoy, J.G.R., *Herman de Ruyter*, 's-Hertogenbosch: G.H. van der Schuyt, 1870.

Agten, E., "The Impetus of the Jansenist Milieus in France and the Low Countries to Bible Reading in the Vernacular (1660-1735)". In D. Burkard, T. Thanner (ed.), *Der Jansenismus - eine <katholische Häresie>? Das Ringen um Gnade, Rechtfertigung und die Autorität Augustins in der frühen Neuzeit*, RST Band 159, 311-348. Münster: Aschendorff Verlag, 2014.

Andel, M.A. van, 'Pestepidemieën te Gorinchem', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1913): 1844-1862.

Baird, Henry M., *History of the Rise of the Huguenots of France*. New York: Charles Scribner & Sons, 1879 <http://archive.org/details/historyofriseofh01bairuoft> (2016-02-08).

Bakhuizen van den Brink, R.C., *Het huwelijk van Willem van Oranje en Anna van Saxen, Historisch-Kritisch onderzocht*. Amsterdam: Johannes Müller, 1853.

Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek*, deel I-IV. Kampen: J.H. Bos, 1895-1901.

Beelaerts van Blokland, Jhr. F., "De eerste tien generatiën van het Gorinchemse regentengeslacht Snoeck". *De Nederlandse Leeuw*. Jaargang 27 (1909): kolom 41-46, 65-74, 101-105. <http://www.knggw.nl/raadplegen/de-nederlandsche-leeuw/1909-27/> (2016-02-08).

Bemelmans, R., "1 Januari: Een (interculturele) feestdag van vlees en bloed", *Immaterieel cultueel erfgoed*, Brussel: FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed (2011).

<http://www.faronet.be/faro/over-faro/onze-naam> (2016-02-08).

Bie, J.P. de et al., *Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland*, Deel 1 t.m. 6, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1918-1949.

Blécourt, A.S. de, "Heerlijkheden en heerlijke rechten". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1-1, (1918): 45-107. 1-2, (1920): 175-190. 1-4 (1920): 489-519.

<http://booksandjournals.brillonline.com/> (2016-02-08).

Blok, D.P., "Teisterbant". *Mededelingen der KNAW, afd. Letterkunde*. Nieuwe reeks, deel 26, nr. 12. (1963), 453-479.

Blok, D.P., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, IV, Middeleeuwen, Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1980.

Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585*. Kampen: Theologische Akademie, 1994.

Bonger, H (ed.), *Dirck Volckertsz. Coornhert. Op zoek naar het hoogste goed*. Baarn: Ambo, 1987. http://www.dbnl.org/tekst/coor001oppe01_01/colofon.htm (2016-02-08).

Boom, H ten, *De Reformatie in Rotterdam, 1530-1585*. Amsterdam-Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1987.

Boonzajer, C.G., Merkes, J.G.W., *Geschiedkundige aantekeningen betreffende het slot Loevestein*. Gorinchem: H. Horneer, 1840.

Bots, H., Posthumus-Meyes, G.H.M., Wieringa, F., *Vlucht naar de vrijheid: De Hugenoten en de Nederlanden*. Amsterdam-Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1985.

Boudestein, W.J., *Muntslag te Gorinchem 1583-1591*. Gorinchem: Historische Reeks Oud-Gorcum nr. 5, 1992.

- Braake, S. ter**, *Met Recht en Rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren / Historische Vereniging Holland, 2007. Dissertatie Universiteit Leiden.
- Brienen, T.**, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Dissertatie Kampen, 2^e druk met correcties. Amsterdam: Bolland, 1984.
- Buchanan, W.J.C.**, *The Massacre of St. Bartholomew's (24-27 August 1572) and the Sack of Antwerp (4-7 November 1576): print and political responses in Elisabethan England*, Thesis Department of International History of the London School of Economics, London, 2011.
- Buning, E., Overbeek, P., Verveer, J.** "De huisgenoten des geloofs. De immigratie van de Hugenoten 1680-1720". *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 (1987): 356-373.
- Burkard, D., Thanner, T. (ed.)**, *Der Jansenismus - eine <katholische Häresie>? Das Ringen um Gnade, Rechtfertigung und die Autorität Augustins in der frühen Neuzeit*, RST Band 159. Münster: Aschendorff Verlag, 2014.
- Busch, A.J.**, "De Heilige Geestkapel". *Scriptum Caspingium* jaargang 3 nr. 2 (1973), 12-16.
- Busch, A.J.**, "Dit is In Abrahams Schoot". *Scriptum Caspingium* jaargang 3 nr. 3 (1973), 11-15.
- Busch, A.J.**, "Woelig tijdperk onder Philips II, interessante periode uit historie van Gorcum". *Gorcum 600 jaar* (1982): 31-39.
- Busch, A.J., Landheer, H.C.**, *Latijnse school en gymnasium: klassiek onderwijs in Gorinchem vanaf 1600*. Gorinchem: Stichting Merewade, 1983.
- Busch, A.J.**, "De verpleging van krankzinnigen in Gorinchem", *OGV*, 12-2/3 (1995): 82-88.
- Busch, A.J.**, "De huisjes rondom het koor van de Grote Kerk", *OGV*, 19-2 (2002): 131-137.
- Busch, A.J.**, *Grote Kerk en Toren*. Gorinchem: Stichting Merewade, 2002.
- Busch, A.J.**, *R.K. kerken en schuilkerken en 'paapse stoutigheden' in Gorinchem*, Historische Reeks Oud-Gorcum 20 (2007).
- Calkoen, J.F. van Beeck**, *Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam: J.H. de Bussy, 1910.
- Cate, S. Blaupot ten**, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*. Leeuwarden: W. Eekhof, 1839. https://books.google.nl/books?id=l_1RAAAAcAAJ&hl=nl (2016-02-08).
- Cate, S. Blaupot ten**, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, deel I, II. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1847. <http://www.google.nl/books?id=A3krAAAAYAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Cerutti-Uijen, C.J.M.**, *Ook hier had het stormen der beelden plaats*, Gorinchem: Stichting Vrienden van de Grote Kerk, 2009.
- Clemens, T., (red.)**, *Cirkelen rond de geschiedenis van het katholiek leven in Nederland*, Stichting Historic Future, DVD in opdracht van de "Stichting Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland", Naarden/Huizen, 2004.
- Codea, K.**, *Intervenienten und Petenten vornehmlich für lothringische Empfänger in den Diplomen der liudolfingischen Herrscher (919 - 1024). Eine prosopographische Darstellung*, Inaugural-Dissertation, Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 2008.
- David, J., *Geschiedenis van de Stad en de Heerlykheid van Mechelen*, Leuven: Van Linthout en C^o, 1854. <http://google.be/books?id=DI4UAAAAQAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Deen, F.A.**, *Moorddam: publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand (1566-1578)*, Academisch Proefschrift, Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam, 2012.
- Delahaye, A.**, "St. Ansfridus", *De ware geschiedenis van Nederland in het eerste Millenium*, <http://www.noviomagus.info/> (2016-06-18).

- Despretz, A.** “De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek”, in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), 119-229.
- Deursen, A.Th. van,** *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Franeker: Van Wijnen, 1998.
- Deursen, A.Th. van,** *Maurits van Nassau, De winnaar die faalde*, Amsterdam: Prometheus/BertBakker, 2000.
- Dijk, R.F. van,** “Van Godskamer tot Zwijnestal”, *OGV*, 15 (1989): 97-99.
- Dijk, R.F. van,** “Naakte onnozele kinderen”, *OGV*, 22 (1991): 156-160.
- Dijk, R.F. van,** “Adel voor de Armen”, *OGV*, 23 (1992): 16-18.
- Dijk, R.F. van,** “Harius en Studiebeurzen in de zestiende eeuw”, *OGV*, 24 (1992): 97-99.
- Dijk, R.F. van,** “De Godskamer in de Haarstraat”, *OGV*, 26 (1993): 34-37.
- Dijk, R.F. van,** “Nog meer Godskamers”, *OGV*, 27 (1993): 110-111.
- Dijk, R.F. van,** “Burgerwacht”, *OGV*, 63 (2006): 55-61.
- Dijk, R.F. van,** “Een heilig deksel op de beerput”, *Historische Reeks Oud-Gorcum*, 30 (2014): 44-73.
- Dikken, J den,** *Rondom de Reformatie in Gorinchem*, Ongepubliceerde scriptie 1967. (aanwezig in RAG).
- Donk, WA van der,** “Kloosters te Gorinchem en te Arkel”, *Gorinchemse Oudheden V*, Gorinchem: J. Noorduijn en Zoon N.V., 1949-1950, 11-30. (aanwezig in RAG).
- Doorne, G. van,** “Gent en de opstand tegen Spanje”, *Vlaanderen*, 25-153 (1976): 193-206.
- Dresen, L. Coenders-**, *Het verbond van heks en duivel*, Baarn: Anbo, 1983.
http://www.dbnl.org/tekst/dres005verb01_01/colofon.php. (2016-06-18).
- Duke, A.C.,** *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London: Hambledon Press, 1990.
- Ebels-Hoving, B.,** “Johannes a Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland”, *BMGN*, 100-1 (1985): 26-51.
- Elliott, J.P.,** *Protestantization in the Northern Netherlands, a Case Study: The Classis of Dordrecht, 1572-1640*, Michigan: Ph.D. diss, Columbia University, 1990.
- Emck Wz, W.F.,** *De kohieren der Verpondingen of Oude namen van Huizen en Straten in Gorinchem*, Gorinchem, 1914.
- Emck Wz, W.F.,** *Kroniek van Gorinchem, Geschiedkundige en andere aantekeningen 1230-1927*, Gorinchem: J. Noorduyn & Zn, 1929.
- Eijl, E.J.M. van, O.F.M.,** “Michel de Bay”, Lemma in het Nationaal Biografisch Woordenboek, (NBW) deel 1, kol. 114-129, Brussel, 1964. (2016-06-18).
- Floore, P.,** *Archeologische waarneming van de heulen in de Burgstraat te Gorinchem*, Zaandijk, Hollandia reeks nr. 488, opdrachtgever: Gemeente Gorinchem, 2013.
- Focke, W.,** *Theodoricus Pauli, ein Geschichtsschreiber des XV Jahrhunderts und sein Speculum historiale*, Halle: 1893 (dissertatie, beschikbaar bij de KB).
- Fortgens, H.W.,** *Meesters, Scholieren en Grammatica uit het Middeleeuwse schoolleven*, Zwolle: Tjeenk Willink, 1956.
- Fox, J.,** “De Ontwikkeling van Gorinchem’s stedelijke autonomie in de Middeleeuwen”, *Holland*, 1 4/5 (1969): 165-177.
- François, W.,** “Augustine and the Golden Age of Biblical Scholarship in Louvain (1550-1650)”, *Shaping the Bible in the Reformation: books, scholars, and their readers in the sixteenth century*, Leiden: Brill, 2012, 235-278.
- François, W., Soen, V.** “Het Concilie van Trente (1545-1563): Een tussentijdse balans van 450 jaar onderzoek”, *Perspectief*, 23 (2014): 5-41.
- François, W.,** “Efficiacious Grace and Predestination in the Bible Commentaries of Estius, Jansenius and Fromondus”, D. Burkard, T. Thanner, *Der Jansenismus eine <katholische Häresie>? Das Ringen um Gnade, Rechtfertigung und die Autorität Augustins in der frühen Neuzeit*, RST Band 159, Münster, 2014, 117-143.

- Frijhoff, W.**, “Johan Wier en Jacob Vallick: Medicus tegen pastoor?”, *Grenzen van genezing*, Blécourt, W. de et al., Amsterdamse Historische Reeks, grote serie, nr. 16, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1993, 17-45.
- Fruin, R.**, “De Gorcumse Martelaren“, *De Gids*, 29 deel II (1865): 293-336.
http://www.dbnl.org/tekst/_gid001186501_01/colofon.php (2016-06-18).
- Fruin, R.**, “De oude verhalen van den moord van prins Willem I “, *De Gids. Jaargang 48 deel II*, pp. 226-271, P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam, 1884.
http://www.dbnl.org/tekst/_gid001188401_01/colofon.php (2016-06-18).
- Fruin, R.**, *Verspreide Geschriften Deel II, Historische opstellen Deel II*, Uitgegeven door Dr. P.J. Blok, Dr. P.L. Muller, Mr. S. Muller Fz., 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1900.
http://books.google.nl/books?id=BmESAAAAYAAJ&ie=ISO-8859-1&redir_esc=y (2016-06-18).
- Fruin, R.**, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland. Tot den val van de Republiek*, Uitgegeven door Dr. H.T. Colenbrander, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1901.
- Geevers, E.M.**, *Gevallen vazallen: de integratie van Oranje, Egmond en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*. Dissertatie Instituut Cultuur en Geschiedenis, Faculteit der Geesteswetenschappen, Amsterdam: University Press, 2008.
- Gelder, H.A. Enno van**, “De Munt te Gorinchem”. *Scriptum Caspingium*, 1 nr. 2 (1971).
- Genabeek, R.J.M., et al.**, *Gorinchem Krijtstraat. Definitief archeologisch onderzoek*, januari 2005, BAAC Rapport 02.060, ISBN: 90-5985-242-7, Gemeente Gorinchem en/of BAAC bv 's-Hertogenbosch, 2005.
- Gennip, J. van**, *Controversen in context: een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuiten in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014.
- Geudeke, L.**, *De Classis Edam, 1572-1650. Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving*, Amsterdam: Dissertatie Vrije Universiteit, 2008.
<http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/12920> (2016-02-01).
- Geurts, P.A.M.**, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566-1584*, Nijmegen: Centrale Drukkerij, 1956. http://www.dbnl.org/tekst/geur004nede01_01/colofon.php (2016-06-18).
- Geyl, P.**, *Geschiedenis van de Nederlandse stam deel I,II,III*, Amsterdam / Antwerpen: Herziene uitgave Wereldbibliotheek N.V., 1948-1959.
http://www.dbnl.org/tekst/geyl001gesc01_01/colofon.htm (2016-06-18).
- Gielis, M.**, “Malleus Maleficarum”, Lemma in: *Lupectia Digitale Theologische Encyclopedie*, FKT, Universiteit Tilburg, 2011.
<https://www.lupectia.nl/dossieritem/malleus-maleficarum/malleus-maleficarum> (2016-06-18).
- Gonnet, C.J.**, “Bedevaart naar Jerusalem bij plaatsvervang. A° 1594”, *BGBH*, 11 (1884): 308-321.
- Goudriaan, K., Stuyvenberg, B.**, *Kloosterlijst. Beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters in de Middeleeuwen*, VU/Universiteit van Amsterdam, Geesteswetenschappen, 2016. <http://www2.let.vu.nl/oz/kloosterlijst/index.php> (2016-10-20).
- Graaf, J.J. de**, “Uit de Akten van het Haarlemse Kapittel”, *BGBH*, VII (1879): 156-196.
- Graaff, B.J.W. de**, *Petrus Datheen Levenstrijd en Levenswerk*, Eerste uitgave 1938, waaraan toegevoegd: Mislukte bemiddeling “Inder saecken der Excellentie jegens Petrum Dathenum” door W. Punt. Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2008.
- Graafland, C.**, *Gedachten over het ambt*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1999.
- Groffen, D.**, Lemma “Poelgeest, Aleid van”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, Kloek, E.M. et al., http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/voltooide_lemmata (2016-06-18).

- Groningen, C. L. van**, *De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*, Rijksdienst voor Monumentenzorg Zeist, Den Haag: SDU uitgeverij, 1989.
- Groningen, C.L. van**, *De Alblasserwaard*, Rijksdienst voor Monumentenzorg Zeist, Zwolle: Waanders, 1992.
- Groot, B.J. de**, “Gorkums Kapittelland onder Spijk en Leerdam”, *OGV*, 40-1 (1998): 77-82.
- Grosheide, G.**, “Verhooren en vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535”, *BMHG*, 41 (1920): 1-197.
- Gruppelaar, J, et al.**, *D.V. Coornhert Politieke geschriften: Opstand en Religievrede*, Coornhert Stichting, Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum, Amsterdam: University Press, 2009.
- Gurp, G. van**, *Reformatie in Brabant. Protestanten en Katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2013.
- Hagoort, L.**, “Onbekend uittreksel uit de Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael”, *Historisch Tijdschrift Holland*, 27-1 (1995): 9-12.
- Haks, D.**, *Huwelijk en Gezin in Holland in de 17^{de} en 18^{de} eeuw*, Utrecht: HES Uitgevers, 1985.
- Halsall, P. (ed.)**, “Twelfth Ecumenical Council Lateran IV 1215. The Canons of the Fourth Lateran Council, 1215” *Internet Medieval Sourcebook*, Fordham University, 2011.
<http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran4.asp> (2016-10-20).
- Hartmann, B.**, *De Martelaren van Gorcum volgens het getuigenis van Guilielmus Estius geschreven in 1572*, Oegstgeest: Colomba, 2009.
- Hartmann, B.**, *De Martelaren van Roermond in het kader van de politieke en kerkelijke situatie van hun tijd*, Colomba, Oegstgeest, 2009.
- Haverkate, H., Peet, C.J. van der**, *Een kerk van papier: de geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Zutphen: De Walburg Pers, 1985.
- Heel, D van**, “De Tertiariissen van het Utrechtse Kapittel”, *AAU* 63, 1^e en 2^e deel, Utrecht, Wed. J.R. van Rossum, 1938.
- Heesakkers, C.L.**, “Zes viercante witte manden”, In: J.A.A.M. Biemans et al. (red.): *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden: Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1983, 182-197.
- Hendriks, P.J.N.**, *Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der stad Grave.*, Eerste deel. Van de stichting der stad tot den Munsterschen Vrede, Grave, J.R. van Dieren, 1845.
<http://google.nl/books?id=OllbAAAAQAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Hensen, A.H.L.**, “Uit een bundel processtukken der beatificatie van de Martelaren van Gorcum”, *BGBH*, 44 (1926): 321-342.
- Hensen, A.H.L.**, “Het Processus Informationis van Cornelius Jansenius na zijn benoeming tot Bisschop van Yperen”, *BGBH*, 49 (1932): 171-179.
- Herberman, Charles G. et al.**, *Catholic Encyclopedia*, New York: The Encyclopedia Press, Inc, 1917. <http://www.newadvent.org/cathen/00001a.htm> (2016-06-18).
- Hersbach, G.**, “Door de eigen historie buiten spel gezet. De lotgevallen van de Martelaren van Gorcum.” *Antropologische Verkenningen* 13 (1) (1994): 18-34.
- Herwaarden, J. van**, Lemma: “Heukelum, O.L. Vrouw van Heukelum”, *Bedeavaarten*, Meertens Instituut-Databanken, 2000-2016 KNAW/Meertens Instituut.
- Hintzen, J.D.**, “Het Chronicon Comitum Hollandiae Episcoporum Ultraiectensium Joh. Gerbrandi a Leydis”, *BVGO*, 5 9^e reeks (1922): 131-143.
- Historicum.net**, “Thema Reformation, Glossar Augsburg Interim”, G. Horstkemper (ed.), Bayerische Staatsbibliothek, Zentrum für Elektronisches Publizieren / Fachinformation Geschichte. <https://www.historicum.net/de/themen/reformation/glossar/a/> (2016-10-20).
- Hoekstra, R.**, Lemma “Maria van Oostenrijk”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, Kloek, E.M. et al. red.), KNAW-Huygens ING., 2016.

http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/voltooide_lemmata (2016-06-08).

Hofman, J.H., “De Priesterbroederschappen in de vijf hoofdkerken te Utrecht II”, *AAU*, VI (1879): 428-468.

Hoog, L.M.J., *De Martelaren der Hervorming tot 1566*, Academisch Proefschrift, Rijks-Universiteit Leiden, Schiedam: H.A.M. Roelants, 1885.

http://www.dbnl.org/arch/hoog063mart01_01/pag/hoog063mart01_01.pdf (2016-06-18).

Hoogdaem, H van, “Dirck Franckensz. Pauw, de man-zijn tijd-zijn werk”, *OGV*, 8 (1966): 26-37.

Hoogdaem, H van, “Wie ligt in de graftombe in de Ned. Herv. Kerk te Gorinchem, Jan III in de plaats van Jan de Sterke”, *Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken*, 12 februari 1969.

Hoogendijk, T., et al., *Archeologische Opgraving (AO) Gorinchem – Achter de Kerk / Krijtstraat*, Hollandia reeks xxx, Opdracht Gemeente, april 2010, Onderzoeksmelding 28581, ISSN 1572-3151, Zaandijk: Hollandia Archeologen, 2010.

Hoogendijk, T., et al., *Archeologische Opgraving (AO) op de Groenmarkt te Gorinchem*, Hollandia reeks 390, Opdracht Gemeente, 2012, Onderzoeksmelding 40597, ISSN 1772-3151, Zaandijk: Hollandia Archeologen, 2012.

Hoogland, C.J., “Arkels burcht na verraad volledig verwoest”, *Reformatorisch Dagblad*, 9 oktober 1991, 27.

Horsthuis, A., *Wallen en Poorten. Geschiedenis van de Gorcumse vestingwerken*, Gorcumse Monumentenreeks, Gorinchem: Stichting Merewade, 1997.

Hoving, L., “Uit de geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Gorinchem, aflevering 1 t.m. aflevering 21, *OGV*, 15 40 (1998-1): 66-71 tm. 22 61 (2005-2), 78-108.

Huijgens, P., *Het Wonderjaar beleefd*, Master Thesis Medieval and Early Modern European History, Universiteit Leiden, 2012.

Huijsmans, J., “Martelaren: Bijdragen tot de geschiedenis der katholieken te Gorcum sedert 1572”, *AAU*, XLIII 2 (1917): 193-232.

Israel, J., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford, 1995.

Jaakke, A.W.G., Tuinstra, E.W., *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenvertaling*, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap, 1990.

Jaanus, H.J., *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, Proefschrift Leiden, 1950, Amsterdam: Nordemann's Uitgevers Maatschappij, 1950.

Janse, W., *Een eeuw historiografie. Het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 1900-2000*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Kerkgeschiedenis bij de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit, Amsterdam op 21 november 2008.

Janse, A., *Een pion voor een dame, Jacoba van Beieren (1401-1436)*, Amsterdam: Balans, 2009.

Janssen, L.J.F., *De muurschilderingen der St.-Janskerk te Gorinchem. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Middeleeuwse kunst in Nederland*, Amsterdam: KNAW / C.G. van der Post, 1858.

Janssen, A.E.M., “Elbertus Leoninus”, *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 2*, pp. 58-62, Redactie Kuys, J.A.E. et al., Hilversum: Verloren, 2000.

Jelsma, A.J., *Bonifatius, zijn leven, zijn invloed*, Zoetermeer: Meinema, 2003.

Jong, O.J. de, *De Reformatie in Culemborg*, Assen: Van Gorcum, 1957. dissertatie. UvA.

Jong, O.J. de, *Beeldenstorm in de Nederlanden*, Openbare Les RU-Groningen, Groningen: J.B. Wolters, 1964.

Jongbloet, J.A., et al., *Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980*, Tiel / Amsterdam: Lannoo pvba, 1980. Digitale uitgave: Middelburg: Stichting “De Gihonbron”, 2008.

- Kamphuis, J.**, *Kerkelijke Besluitvaardigheid*, Groningen: Uitgeverij “De Vuurbaak”, 1970.
- Kaplan, B.J.**, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*. Oxford: Clarendon press, 1995.
- Kellner, K.A.**, “Über die einmalige Ehe (De monogamia)”, *Tertullians sämtliche Schriften*, Aus dem Lateinischen übersetzt von Karl Adam Heinrich Kellner, Köln, DuMont-Schauberg, 1882. http://www.tertullian.org/articles/kempton_bkv/ (2016-06-18).
- Kingdon, R.M.**, “Church and State”, *The Calvin Handbook*, H.J. Selderhuis (ed.), Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co., 2009, 355-361.
- Kist, N.C., Moll, W.**, *Kerkhistorisch Archief*, I-IV, Amsterdam, P.N. van Kampen, 1857-1866.
- Kooi, C.**, *Liberty and Religion: Church and State in Leiden’s Reformation 1572-1620*, Edited by Heiko A. Oberman. Leiden: Brill, 2000.
- Koopmans, J.W.**, *De Staten van Holland en de Opstand: De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, ‘s-Gravenhage: Stichting Hollandse Historische Reeks, proefschrift Groningen, 1990.
- Koorn, F.W.J.**, Lemma “Machteld van Brabant”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, Kloek, E.M. et al., 2014.
http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/voltooide_lemmata (2016-06-18).
- Kuijt, P.**, “Hoe denken we over de Gorcumse Martelaren”, *Verwachting, Bijbels toekomstblad*, 23 4 (2009): 6-20.
- Laar, L.J.A. van de**, “Wie waren Cornelius Walraven en Jacobus Michaelis?”, *NAKG*, 49-2 (1969): 169-182.
- Laar, L.J.A. van de**, “De opkomst van de Reformatie in ’s-Hertogenbosch c. 1525-1565”, *AGKKN*, 20 (1978): 114-140.
- Lamal, N.**, “De belichaming van christelijke liefde. Gevoelens en lichamelijke in de zestiende-eeuwse franciscaanse martelaarsverhalen.”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 126-4 (2013): 500-515.
- Lange, D. de**, *De Martelaren van Gorcum*, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1954.
- Langereis, S.**, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw. Arnold Buchelius en Petrus Scriverius*, Dissertation, University of Amsterdam, Faculty of Humanities, 2001.
- Lem, A. van der, et al.**, *De Bello Belgica: De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en Strijd in de Nederlanden (ca. 1550-ca. 1650)*, 2012-2016, Universiteit Leiden,
<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/Pages/default.aspx> (2016-06-18).
- Lenep, M.F. van**, *Gaspar van der Heyden*, Academisch Proefschrift, Amsterdam: Johannes Müller, 1884, Middelburg: Stichting De Gihonbron, 2005.
- Lieburg, F. van**, “Geloven op vele manieren, *Geschiedenis van Dordrecht, deel II, 1572-1813*, Benschop, M.H. et al., Stadsarchief Dordrecht, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1998.
- Margry, P.J.**, “Het Martelveld te Brielle: de creatie van een sacraal katholiek baken in het ‘protestants’ Hollandse landschap”, *Historische Reeks Oud-Gorcum*, 30 (2014): 13-43.
- Guido Marnef**, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Amsterdam Meulenhof / Antwerpen: Kritak, 1996.
- MacCulloch, D.**, *The Reformation, a history*, New York etc.: Penguin Group, 2003.
- MacCulloch, D.**, *Christianity, the first three thousand years*, New York etc.: Penguin Group, 2009.
- Meerendonk, L. van de**, *Tussen Reformatie en Contra-Reformatie : geest en levenswijze van de clerus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ± 1520 en ± 1570*, dissertatie Nijmegen, Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Centrum, 1967.

- Mees, W.C.**, *Philips Willem van Oranje*, 's-Gravenhage – Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1964.
- Meteren, E.**, *Historie van de oorlogen en Geschiedenissen der Nederlanden, en derzelver Nabuuren: Beginnende met den Jaare 1315, en eindigende met den Jaare 1611*, deel 1-10, Gorinchem: Stadsdrukkerij Goetzee, verbeterde druk, 1748-1763.
- Meurs, P. van**, “Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum en in het Land van Arkel kort voor de Hervorming”, *NAKG*, XIV-3 (1918): 254-265.
- Moeller, B.**, *Reichsstadt und Reformation. Bearbeitete Neuausgabe*, Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1987.
- Moll, W.**, *Kerkgeschiedenis van Nederland vòòr de Hervorming*, Tweede deel, vierde stuk, Utrecht: Kemink en Zoon, 1869.
- Molhuysen, P.C., Blok, P.J.**, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek Deel 1-10*, Leiden: A.W. Sijthoff, 1911-1937.
- Mooij, C.C.M. de**, *Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795. Geloof kan Bergen verzetten*. Hilversum: Verloren B.V., 1998.
- NA, Nummer archief inventaris: 3.22.01.01**, *Inventaris van de collectie Handschriften van de Derde Afdeling, tot en met 1950*, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 1968.
- Nauta, D., et al.**, *Biografisch Lexicon Geschiedenis Nederlands Protestantisme deel 1-6*, Kampen, 1978-2006.
- Nierop, H.F.K. van**, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Amsterdam: De Bataafse Leeuw, 1990.
- Nierop, H.F.K. van**, “De troon van Alva, over de interpretatie van de Nederlandse Opstand”, *BMGN*, 110 (1995) afl. 2, 205-223w.
- Nierop, H.F.K. van**, “De beeldenstorm in de Nederlanden” *Historisch Nieuwsblad*, 2 (2005), Artikel 6544.
- Nieuwenhuijsen, K.**, “De afstamming van de Hollandse graven”, *De Nederlandsche Leeuw*, 126-2 (2009): 29-39.
- Noordegraaf, L., Valk, G.**, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Bert Bakker, Amsterdam, 1996.
- Norwich, J.J.**, *The Popes. A History*, London: Chatto & Windus, 2011.
- Nuyens, W.J.F.**, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVI^e eeuw. I-IV*, Amsterdam: C.L. van Langenhuysen, 1865-1869.
- Oldenhof, H.J.**, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo, katholiek leven in Frieslands noordwesthoek onder de Republiek (1580-1795)*, Proefschrift Nijmegen, Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1967.
- Otterspeer, W.**, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672*, Amsterdam: Bert Bakker, 2000.
- Ozment, Steven E.**, *The Reformation in the Cities. The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland*. New Haven and London: Yale University Press, 1975.
- Parker, G.**, “The Spanish Road to the Netherlands”, *MHQ-The Quarterly Journal of Military History*, 17-2 (2005): 34-45.
- Peer, H.F. van**, “R.K. Parochiekerk te Gorinchem 125 jaar geleden ingewijd”, *OGV*, jg. 1962, 9-16.
- Pirenne, H.**, *Geschiedenis van België*. Deel 1 (1902) tm. Deel 7 (1933), Gent: Samenwerkende Maatschappij Volksdrukkerij.
http://www.dbnl.org/tekst/pire002gesc01_01/colofon.htm (2016-06-18).
- Pirenne, L.P.L.**, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, Proefschrift K.U. Nijmegen, Tongerlo: Sint-Norbertusdrukkerij, 1959.
- Pol, F. van der**, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*. Kampen: J.H. Kok, 1990.

- Pol, F. van der**, “Calvin and the Netherlands”, *The Calvin Handbook*, Selderhuis, HJ, (ed.), Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Co., 2009, 87-91.
- Pollmann, J.**, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, Amsterdam: Bert Bakker, 2000.
- Polman, P.**, “Jansenius als polemist tegen de calvinisten”, *Historisch Tijdschrift*, 7-4 (1928) 325-346, 8-1 (1929): 248-258.
- Pütter, J.S.**, *Historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des Teutschen Reichs, Erster Theil bis 1558*, Göttingen: Verlage der Wittwe Vandenhoeck, 1786.
http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/puetter_staatsverfassung01_1786?p=1
(2016-06-18).
- Rademaker, C.S.M.**, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1967.
- Rappard, L.R.J. van**, *Een contra-memorie bij wijze van boekrecensie over de “Geschiedenis van de Stad Gorinchem” door B. Stamkot*, Gorinchem: Stichting Merewade, 1983.
- Rhijn, C. van**, Lemma “Sophia van Rheineck”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, Kloek, E.M. et al., (2014).
http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/voltooide_lemmata (2016-06-18).
- Rivière, G.J. Brutel de la**, *Het leven van Hermannus Moded, een der eerste calvinistische predikers in ons vaderland*, Haarlem: De Erven F. Bohn, 1879.
http://books.google.nl/books?id=iDUPAAAAYAAJ&ie=ISO-8859-1&redir_esc=y
(2016-06-18).
- Rogge, H.C.**, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, Amsterdam, Y. Rogge, I (1874): “Voor het bestand”, II (1874) : “Het twaalfjarig Bestand”, III (1876): Na het Bestand.
- Rogier, L.J.**, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, (drie delen), 2^e druk, Amsterdam: Urbi et Orbi, 1947.
- Romein, J.**, et al., *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam: Elsevier, 1941.
- Römer, R.C.H.**, *Geschiedkundig Overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, I en II, Leiden: E.J. Brill, 1854.
<http://www.google.nl/books?id=wi0NAAAAYAAJ&hl=nl> (2016-10-20)
- Scheerder, J.**, *De Beeldenstorm*, Haarlem, 1974 / Middelburg 2008.
- Scheffer, J.G. de Hoop**, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland. Van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam: G.L. Funke, 1873.
- Schotel, G.D.J.**, *Het klooster, het hof en de kerk der Augustijnen in Dordrecht*, Dordrecht: P.K. Braat, 1861, <http://www.google.nl/books?id=zK5bAAAQAAJ&hl=nl>. (2016-06-18).
- Schotel, G.D.J.**, *Een studenten-oproer in 1594*, Leiden: J.K. Steenhof, 1867
- Schroeder, H.J.**, *Disciplinary Decrees of the General Councils*, St.Louis / London: B. Herder Book Co., 1937.
- Schutte, P.**, “Van Wevelinckhoven en de De Liefde”, *De Nederlandse Leeuw*, 99 (1982): 112-147.
- Scott, T.**, *The Early Reformation in Germany. Between Secular Impact and Radical Vision*. Farnham: Ashgate, 2013.
- Sengers, E.**, ‘*Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders’ opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational choice perspectief*, Proefschrift KTU Utrecht, Delft: Eburon, 2003.
- Selderhuis, H.J.**, *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*. Leiden: J.J. Groen en Zon, 1994. (Proefschrift Theologische Universiteit Apeldoorn).
- Selderhuis, H.J., (red.)**, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Kampen: Kok 2006.
- Selderhuis, H.J.**, “Calvinism as Reformed Protestantism: Clarification of a Term”. In: *Church and School in Early Modern Protestantism*, edited by J.J. Ballor, D.S. Sytsma and J. Zuidema, 723-735. Leiden Boston: Brill, 2013.

- Selderhuis, H.J.**, “Het protestantse beeld van Trente”, *Perspectief*, 23 (2014): 74-88,
- Sluijter, R.**, “*Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt*”. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*, Dissertatie R.U. Leiden, Hilversum: Verloren, 2004.
- Smit, J.**, *Den Haag in den Geuzentijd*, Den Haag: J.A. Meester, 1922.
- Spaans, J.**, *Haarlem na de Reformatie: Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620*. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks 11, 1989.
- Spaans, J.**, “De Reformatie in de Nederlandse steden”, *Kerktijd, Contactblad voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2/3 (1990): 1-8.
- Spekking, W. et al.**, *Jaarverslag BATO 2009*, Werkgroep Beoefenaren Archeologie in Tiel en Omgeving (BATO) van de Oudheidkamer Tiel. <http://www.oudheidkamer-tiel.nl/bato.php> (2016-06-18).
- Spiertz, M.G.**, “Jeugd- en Vormingsjaren van Johannes van Neercassel, Apostolisch Vicaris (1663-1686)”, *AGKKN* 18 (1976): 169-197.
- Spiertz, M.G.**, “Jansenisme in en rond Nederlanden 1640-1690”, *Trajecta*, 1-2 (1992): 144-167.
- Spiertz, M.G.**, “Anti-Jansenisme en jansenisme in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw”, *Trajecta*, 1-3 (1992): 233-251.
- Spiertz, M.G.**, “De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën”, *Trajecta*, 2 (1993): 3-20.
- Stamkot, B.**, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, Gorinchem: Stichting Merewade, 1982.
- Stamkot, B.**, *Gorinchem en omgeving rond het wonderjaar 1566/1567*, Ongepubliceerde doctoraal scriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1985. (aanwezig in RAG)
- Stamkot, B.**, “Schipper-Predikant Cornelis Corstensz: Ongeletterde of geleerde?”, *OGV* (1985 3): 29-44.
- Stamkot, B.**, “Van Vogelenzang”, *OGV*, (1985-4): 10-19.
- Stamkot, B.**, “Een snijder de hals doorgesneden”, *OGV*, (1985-5): 7-15.
- Stamkot, B.**, “Lutheranen, Zwinglianen en Wederdopers te Gorinchem vóór de Reformatie”, *De Hoeksteen: Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis*, 15 4 (1986-4): 151-155.
- Stamkot, B.**, “Wederdopers in Stad en Streek tijdens de 16^e eeuw”, *OGV*, 6 27 (1993-2): 124-132.
- Stamkot, B.**, “Latijns onderwijs te Gorinchem”, *OGV*, 11 30 (1994-2): 95-110.
- Stamkot, B.**, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem aflevering I, ‘Waar Maas en Waal...’”, *OGV* 22 61 (2005-2): 63-77.
- Stamkot, B.**, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem Afl. II, Van Arkel’s Oude Veste”, *OGV* 22 62 (2005-3): 157-185.
- Stamkot, B.**, *’En Gorcum rijst van ver’ Negentien artikelen over de Geschiedenis van Gorinchem*, Amsterdam: Cartografisch Bureau MAP, 2006.
- Stamkot, B.**, “De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem Afl. III, De ‘verborgen’ stad”, *OGV* 23 63 (2006-1): 8-39.
- Stamkot, B.**, “Is Gorinchem ontstaan vanuit een hofgebied?”, *Historisch geografisch tijdschrift*, 27 2 (2009): 58-72.
- Stupperich, R.**, “Hermann V. Graf von Wied”, *Neue Deutsche Biographie*, 8 (1969), S. 636-637 <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118702793.html> (2016-06-18).
- Swart, K.W.**, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, R. Fagel, M.E.H.N. Mout, H. van Nierop (ed.), Den Haag: SDU, 1994.
- Tanner, Norman P. et al. (ed.)**, *Decrees of the ecumenical councils*, Sheed and Ward, London; Georgetown University press, Washington (D.C.) 1990.
- Tepe, R.**, *Oog in oog met de Martelaren van Gorcum*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Gorcums Museum, Hardinxveld-Giessendam: Tuijtel B.V, 2012.

- Tilmans, C.P.H.M.**, *Aurelius en de divisiekroniek van 1517: historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*, Proefschrift RU Groningen, Dordrecht – Historische Vereniging, Hilversum: Verloren, 1988.
- Tilton, W.F.**, *Die Katastrophe der Spanischen Armada 31.juli-8.august 1588.*, Inaugural-Dissertation, Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg i. B., C.A.Wagner, 1894.
- Toirkens, J.**, *St. Michielsgestel, transcriptie protocol. Alderhande Actens 1589/1597*, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHIC) Schepenbank Sint-Michielsgestel 1538–1810 (toegang 5121), 2011.
- Tollens, H.**, *Gezamenlijke dichtwerken*, I-III (zesde druk), Leeuwarden: Suringar, 1855.
- Toorenenbergen, A. van**, *De Martelaren van Gorkum, eene bladzijde uit de geschiedenis van den Tachtigjarigen Oorlog*, Utrecht: C. van der Post Jr., 1865.
- Tracy, James D.**, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands*, Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press, 1985.
- Tracy, James D.**, *Holland under Habsburg Rule 1506-1566: The Formation of a Body Politic*, Berkeley / Los Angeles / Oxford: University of California Press, 1990.
- Tukker, C.A.**, *De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609 : bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde Kerk in de periode van haar organiseren*, Dissertatie Universiteit Leiden, Leiden: Universitaire Pers, 1965.
- Ubachs, P.J.H.**, “De Nederlandse Religievrede van 1578”, *NAKG/DRCH*, 77-1 (1997): 41-61
- Valk, J.P. de**, *Roomser dan de paus? “Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940”*, Nijmegen: Valkhof Pers, 1998.
- Vermeesch, G.**, *Oorlog, steden en staatsvorming: de grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)*, Universiteit van Amsterdam, faculteit menswetenschappen, 2006.
- Verschoor, A.J.**, *Classicale Acta 1573-1620: Deel 8 Classis Gorinchem 1579-1620*, Kleine serie 108, 's-Gravenhage, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2008.
- Visch, W.F.**, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, Zwolle: J.L. Zeehuisen, 1820.
- Voorvelt, C.P.**, *De Amor Poenitens van Johannes van Neercassel (1626-1686)*, Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, Zeist: Kerckebosch B.V., 1984.
- Vos, K.**, “De Dooplijst van Leenaert Bouwens”, *BMGN*, 36 (1915): 39-70.
- Vos, K.**, “Leenaert Bouwens (1515-1582).” *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. 1957. Web. 23 Mar 2016.
[http://gameo.org/index.php?title=Leenaert_Bouwens_\(1515-1582\)&oldid=127877](http://gameo.org/index.php?title=Leenaert_Bouwens_(1515-1582)&oldid=127877). (2016-06-18).
- Vreeken, K.**, *De Classis Gorinchem na Dordt. Ontwikkeling en consolidatie van de Classis Gorinchem in de periode 1618-1650*, Igitur archief Universiteit Utrecht, augustus 2009.
- Vreese, W.L. de**, *Over handschriften en handschriftkunde. Tien codicologische studiën*, P.J.H. Vermeeren (ed.), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1962. © 2007 dbnl / erven W.L. de Vreese en P.J.H. Vermeeren.
http://www.dbnl.org/tekst/vree007over01_01/colofon.htm (2016-10-20).
- Vroom, W.**, “De Martelaren van Gorcum.”, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*. N.C.F. van Sas (red.), Amsterdam-Antwerpen: Contact (1995): 106-117.
- Waale, M.J.**, *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum: Verloren, 1990.
- Waale, M.J.**, “De laat-middeleeuwse Gorcumer Jan Dirksz. van der Haar en de librije van het Hof van Holland”, *OGV*, 23 (1998): 4-11. (aanwezig in RAG)
- Waale, M.J.**, “De Geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250”, *OGV*, 12 2/3 (1995): 67-81.

- Wagenaar, J.**, *Vaderlandse historie. Deel 1 t.m. Deel 10*, Deel 1: Isaak Tirion, Amsterdam 1749 enz., http://www.dbnl.org/tekst/wage004vade01_01/colofon.htm (2016-06-16).
- Water, W. te**, *Historie der Hervormde Kerke te Gent*, Utrecht, G en A van Paddenburg, Boekverkopers, 1756. <http://www.google.nl/books?id=yCtbAAAAQAAJ&hl=nl> (2016-06-18).
- Waterworth, J.**, *The Council of Trent. The canons and decrees of the sacred and oecumenical Council of Trent*, Ed. And trans. J. Waterworth London, Dolman, 1948. Scanned by Hanover College Students in 1995, Hanover Historical Texts Project.
- Wesbusch, H. Passchiers van**, *Confessie Ende Vredehandelinghe Geschied tot Dordrecht A^o 1632*, Gedrukt bij Hans Passchiers van Wesbusch, Haerlem, 1633. Heruitgave in *Doperse Stemmen 5 Confessie van Dordrecht*, Bewerking: Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam, 1982, J. Brüsewitz m.m.v. M.A. Krebber, eindredactie: D. Visser, Samson-Sijthoff, Alphen aan den Rijn, 1982. ISBN 9070164558.
- Wessel, M.**, *De rol van de kerk in de totstandkoming en beëindiging van de heksenvervolgving in de Nederlanden en Vlaanderen*, Onderzoeks Seminar III, “Criminal Minds”, W. Ruberg, Universiteit van Utrecht.
- Wildt, K. de**, “Cornelis Corstens († 1582) en zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus (1598)”, *Vijf continenten, vijf eeuwen. Vijf jaar geschiedbeoefening in het Kerkhistorisch Gezelschap S.S.S.*, Leiden: 2011, 92-104.
- Woltjer, J.J.**, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse opstand 1555-1580*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1994.
- Wouters, A.P.F.**, *Nieuw en ongezien: Kerk en samenleving in de Classis Delft en Delfland , 1571-1621*, boek 1: “De nieuwe kerk” Delft: Eburon, 1994.
- Zanden, J.L. van**, “‘Op zoek naar de ‘missing link.’ Hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd”, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* , 14-4, (1988): 359-386.
- Zijpp, N. van der**, Lemma: “Jan van der Heyden” *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*, 1956. Online: http://gameo.org/index.php?title=Welcome_to_GAMEO (2016-06-16).
- Zuidervaart, H.J.**, *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen*, Hilversum: Verloren, 2013.

Curriculum vitae

Mathijs Johannes Langhout, geboren op 24 mei 1946 te Gorinchem.

Opleiding / studie:

- HBS-b 1965. Militaire Dienst (januari 1966 - oktober 1967). MO-a akte Wiskunde 1967.
- Kandidaats Wis-, Natuur- en Sterrekunde, RU Utrecht, 1969.
- Doctoraal Toegepaste Wiskunde, RU-Utrecht, bijvak Operations Research, TU-Eindhoven, 1971. Doctoraal scriptie *Markov Ketens*. Model voor in de tijd evoluerende meerdimensionale kansverdelingen ter analyse en optimalisatie van het (destijds) zeer geavanceerde Bibliofoon-systeem van de TU-Delft.
- Aanvulling met groot bijvak Informatica en onderwijsaantekeningen wiskunde, statistiek en informatica, RU-Utrecht, 1978.
- September 2005-augustus 2007 (in deeltijd) : Master “Wereldreligies”, Katholieke Theologische Universiteit Utrecht/Universiteit Tilburg, na een toelatingsexamen ter toetsing van het gewenste startniveau in deze discipline (ten minste Bachelor). Masterscriptie: *Israël of Palestina? Het tweemaal beloofde land in theologisch perspectief*.
- December 2011-Mei 2012: Pilot-studie gericht op toelating tot de promotie aan de Theologische Universiteit Kampen, conform artikel 1 van de uitvoeringsbepalingen betreffende toelating tot de promotie van doctorandi in de niet-theologische disciplines. Onderwerp: *De Staten van Holland en de Kerk 1550-1610. Caesaropapisme of consistent beleid?*

Werkzaamheden:

1968-1972: Docent wiskunde VWO en student assistent wiskunde RU-Utrecht.

1972-1974: Systeemanalist Volmac (thans Cap-Gemini)

1974-1978: Wetenschappelijk hoofdmedewerker, Instituut Ontwikkeling Wiskunde Onderwijs, RU-Utrecht.

1978-1981: Hoofd afdeling Informatica-onderwijs HTS-Den Haag

1981-1991: Software Engineering en Management R&D, Philips (Telecom, Industry & Engineering, Natuurkundig Laboratorium en Data Systems).

1991-2009: Eigen bedrijf (20 personen), software ontwikkeling voor de Thuiszorg. Na verkoop van de werkmaatschappij, in 2005, tot eind 2009 software ontwikkeling en probleemoplosser voor de (voormalige) werkmaatschappij.

Index

A

Aard de Koning, 89, 173
Aart Kemp, 8, 214
Abraham Kemp, 8
Adriaan Cornelisz, 195
Adriaan van der Velden, 121
Adriaan van Est, 180
Adriaan van Mannmaker, 105
Adriaan van Oorschot, 188
Adriaen Vijgh, 148
Aelcken Borchgrave, 188
Agnietenklooster, 14, 24, 27, 40, 41, 131, 182, 213
Alblasserwaard, 18, 54, 100, 206
Alexander Turck, 69
Alva, 16, 57, 68, 71, 72, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 91, 95, 96, 98, 99, 102, 202
Ameide, 26, 140, 160
Amsterdam, ix, 1, 53, 75, 81, 96, 97, 99, 103, 133, 136, 144, 150, 167, 190, 195, 203
Andries van Boxtel, 194
Anna Muggen, xiv, 195, 197, 198, 199, 204
Anna van Oldenburg, 60
Anna van Saksen, 68
Antonisse, 183
Antwerpen, 5, 61, 70, 71, 77, 80, 81, 83, 84, 87, 93, 190
Arent Cornelisz, 142, 144, 145, 149, 168, 169
Arent de Jeude, 82, 87
Arent van Boshuizen, 138, 148, 155
Ariane Glimmers, 49, 50
Arkelse Oorlogen, 7, 214
Armenhuis, 1
Arminius, 19, 168, 169
Arnhem, 25, 66
Arnoldus Kemp, 188
Asperen, 58, 69, 71, 100, 102, 138, 144
Asperen (Van), 53, 62, 77, 126, 225
Assendelft, 144
Augustinus, 19, 174, 175, 176, 179

B

Bagijnhof, 24, 39, 40, 44, 45, 46, 128, 131, 182, 214
Baius, 175
Barent Rutgers, 78, 217
Bergen, 99
Bergen op Zoom, 136, 243
Berlaymont, 67, 88, 100
Bie (de), 64, 66, 126, 224
Boetselaer (Van den), 42, 69, 82, 107, 123
Bologna, 174
Bonifatius, 25
Bosch (Van den), 126, 225
Bossu, 88, 93, 99

Boudewijn van Bentheim, 28
Breda, 65, 81, 101, 102
Broekhuijsen (Van), 126, 224
Brugge, 51
Brussel, 49, 63, 70, 77, 82, 83, 103, 179
Buren, ix, 5, 25, 26, 58, 69, 100, 116, 139, 140, 169, 190, 201
Burggraaf (De), 123, 126, 225

C

Calf, 126, 224
Calvijn, 57, 60, 61, 73, 144, 153, 176, 202
Caspar Turck, 66, 73, 74, 82, 89, 225
Cats (Van), 175, 177, 178, 188, 204
Charlotte de Bourbon, 114, 134
Classis Buren, 140
Classis Delft, 144
Classis Dordrecht, 4, 16, 105, 106, 114, 115, 116, 117, 121, 139, 140, 158, 159, 160, 202, 205
Classis Gorinchem, 5, 9, 14, 17, 18, 20, 21, 116, 135, 139, 140, 160, 166, 168, 182
Classis Rijnland, 120
Cleerhagen, 138, 148, 153
Clemens VIII, 176, 177
Concilie van Trente, 49, 57, 63, 64, 69, 174
contrareformatie, 49, 55, 57, 62, 65, 93, 112
Convent van Wezel, 114
Coolhaes, 108, 109, 112, 113, 115, 128, 134, 168, 203
Coornhert, 84, 119, 168
Cornelis Corstens, 78
Cornelis Gijsbertsz, 194
Cornelis Wuytiers, 179
Cornelius Hazart, 178
Cornelius van Benschop, 184
Cornelius van der Meersch, 184, 187
Corput (Van de), 190
Cranmer, 60
Criminele Ordonnantie, 102
Culemborg, 5, 6, 17, 19, 26, 58, 68, 74, 102, 114, 115, 116, 139, 140, 158, 159, 183, 190, 201
Cuyk, 177, 178

D

Dagobert, 25, 211
David Joris, 192
Delft, ix, 1, 4, 5, 31, 78, 96, 98, 102, 106, 107, 114, 144, 145, 148, 162, 169
Den Briel, 1, 10, 63, 89, 90, 111, 140, 173, 201, 202
Devotio Moderna, 179
Dierhout, 126, 181, 184, 197, 198, 224
Dirk Bommer, 89, 90, 173
Dirk van Altena, 27
Dirk VI, 27

Doesburg, 14, 246
Don Antonio, 137
Don Frederik, 99
Don Juan, 103, 104
Dordrecht, 1, 4, 5, 9, 10, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 26,
49, 51, 57, 59, 63, 78, 83, 86, 89, 90, 95, 96, 98,
99, 100, 101, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 113,
114, 120, 134, 136, 138, 154, 159, 168, 185,
190, 191, 195, 199, 221
Douai, 174, 175, 179, 204
Dudijn, 125, 223

E

Edict van Nantes, 61, 136
Edward VI, 60
Eedverbond, 69, 93
Eethen, 190
Eeuwich Edict, 103
Egidius Corluij, 185
Elisabeth, 43, 64, 97, 135
Elisabeth van Baar, 30
Elisabeth van Görlitz, 31
Emden, 17, 61, 65, 75, 92, 98, 106, 194, 202
Entens van Mentheda, 89
Erasmus, 50, 51, 59, 168, 179, 201
Erik van Brunswijk, 74
Estius, 1, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 40, 53, 63, 64, 72, 78,
79, 90, 91, 92, 93, 175, 176, 180, 188, 189, 201,
204
Everdingen, 53, 117, 183

F

Farnese, 104, 115, 136, 143
Ferdinand van Habsburg, 60
Floris I, 6, 183
Floris II, 5, 6, 183
Floris IV, 28
Floris V, 29
Floris van Pallandt, 68, 69, 93, 115
Folpert Cornelisz, 155, 193
Fort Crèvecoeur, 140
Franciscus Junius, 146
Frankenthal, 194
Frankfurt, 68, 118, 139
Frans I, 60
Fransoij's Valleijn, 154, 191
Frederik Hendrik, 137, 178, 187
Frederik III, 118

G

Gasthuis, 1, 43, 46, 127, 128, 132, 133, 134
Geert Grote, 179
Geertruidenberg, 50, 63, 137
Geesteren, 144

Geisteranus, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 148,
149, 151, 161, 163, 164, 166, 167, 169, 170,
171, 172, 193, 198, 203, 204, 205, 218
Genève, 60, 61, 117
Gent, 70, 104, 157, 175
Gerardus van Swieten, 159, 160, 183
Gerrit van Broekhuisen, 187
Gideon van Sonneveld, 165, 166, 169, 170, 171
Gielis Couwenberg, 160
Godefroy van Muylenburch, 185
Godskamers, 46, 151
Goese van Besoijen, 194
Gomarus, 168, 169
Gouda, 1, 12, 42, 59, 66, 97, 109, 117, 140, 209
Govert Pietersz van der Haer, 187
Graaf van Horne, 57, 75
Graaf van Megen, 76, 78
Granvelle, 67, 68, 69, 70, 82, 175
Grave, 113, 143, 144
Gravenhage, 50, 51, 78, 87, 97, 103, 143, 153, 160
Gregorius XIII, 97, 129
Grevenbroich, 181
Grol, 137
Grootvelt (Van), 126, 188, 224
Gulik, 30

H

Haan (Den), 126, 224
Haar (Van der), 36, 46, 48, 50, 51, 55, 64, 126, 155,
170, 201, 225
Haarlem, ix, 1, 5, 11, 12, 15, 17, 18, 95, 100, 103,
113, 133, 136, 137, 144, 150, 177, 213
Hagestein, 31, 117, 183, 201
Hans Jansz. van Maseyk, 78
Hardinxveld, 53, 140
Heer van Arkel, 7, 23, 31, 39, 58, 61, 82, 123, 201,
202
Heer van Goor, 27
Heidelberg, 144
Heidelbergse Catechismus, 106, 196
Heilige Geest Kapel, 39
Heilige Roomse Rijk, 61, 174
Heinrich Institoris, 195
Hendrick Ariaens, 192
Hendrick Nielaes, 192
Hendrick Pieck, 92, 101, 122, 148, 162, 180
Hendrik Calenus, 177
Hendrik II, 60
Hendrik IV, 61
Hendrik van Brederode, 68, 69, 78, 84, 93, 118, 158
Hendrik van Rhijn, 179
Henricus Tamerus, 190
Henricus van der Corput, 160
Henrik Kemp, 8
Herman Brendel, 192
Herman de Ruyter, 86, 87
Herman Moded, 65, 70, 93, 202
Herman Strick, 180, 183, 184, 188, 189, 197

Hertogenbosch, ix, 15, 48, 63, 87, 88, 114, 115,
137, 139, 140, 148, 171, 178, 180, 182, 199, 203
Hessel van Est, 64, 180
Heukelum, 58, 69, 123, 138, 182, 191
Heusden, 83, 109, 137, 140, 160, 171, 190
Heuvel (Adriaan van den), 57, 64, 66, 74, 76, 77,
86, 89, 90, 93, 107, 108, 111, 126, 128, 133,
134, 137, 141, 148, 155, 162, 202, 203, 205, 224
Hierges, 99
Hoog-Blokland, 145, 170, 171
Houwelingen (Van), 126, 225
Hulst (Van der), 50, 55
Hyldegund van Est, 188

I

IJsselstein, 121, 134, 140
Isabella van Bourbon, 31, 37

J

Jacob Kemp, 122, 137
Jacoba van Beieren, 23, 40
Jacobus Bool, 188
Jacobus Engelberti, 159, 160, 183
Jakob Sprenger, 195
Jan die Chambre, 154, 191
Jan Hessels, 175
Jan Pieck, 63
Jan Snoeck, 73, 82, 127, 185
Jan van Arkel, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 43, 209,
211
Jan van Beieren, 36
Jan van der Ameijde, 162
Jan van Gendt Mertenssen, 188
Jan van Nassau, 104, 116, 153
Jansenisme, 175, 176
Jansenius, 175, 176, 178, 189, 204
Johannes Henten, 174
Johannes Heurnius, 146
Johannes Leo, 140, 142
Johannes van Roy, 184
Joost van Rijswijk, 73, 127

K

Kampen, 5, 6, 19, 86, 95, 99, 239, 242, 243
Karel de Grote, 47
Karel de Stoute, 31, 55
Karel Martel, 25
Karel V, 7, 58, 59, 60, 63, 66, 68, 174, 191, 196,
202, 204
Karel van Egmond, 31, 58, 202
Keulen, 25, 42, 48, 49, 50, 51, 112, 114, 118, 134,
180
Kleef, 42, 60, 114, 196
Koenraad, 27
Kuijl (Van), 125, 180, 223

L

Lamoraal van Egmond, 67
Land van Arkel, 7, 8, 21, 28, 29, 31, 52, 54, 124,
210
Latijnse School, 27, 48, 50, 152
Laurens Jacobsz. Reael, 75, 240
Lede (Van der), 201
Leenaert Bouwens, 67, 191
Leerdam, 31, 58, 69, 100, 138, 140, 161, 176
Leerdam (Van), 126, 225
Leewius, 140, 141, 146, 149, 152, 161, 165, 166,
167, 169, 170, 171, 198, 203
Leicester, 136, 138, 153
Leiden, 1, 4, 5, 7, 33, 35, 42, 51, 100, 108, 113,
115, 134, 136, 144, 146, 150, 153, 168, 170,
181, 190, 203, 209, 212, 213
Leoninus, 101, 103, 104, 155, 203
Leprozenhuis, 1, 46
Lessius, 176
Leuven, 51, 63, 64, 85, 104, 174, 175, 177, 178,
179, 180, 183, 184, 189, 199, 204
Lexmond, 159, 183
Libertus Fromondus, 177
Lindanus, 72, 73, 93, 175
Lodewijk van Nassau, 69, 71, 85, 88, 98
Loevestein, 24, 82, 85, 86, 87, 93, 99, 138, 141,
146, 202
Lontius, 159
Loosen (Van), 103, 125, 133, 155, 223
Lubbert Jansz, 162, 163, 166
Lubbert Turck, 143
Lumey, 1, 90, 92, 96, 97, 98, 180, 202
Luther, 19, 51, 59, 61, 73, 201

M

Magdalena Colf, 185
Margaretha van Parma, 67, 72, 80, 104
Marguerite van Navarre, 60
Maria van Arkel, 182
Maria van Hongarije, 57, 63
Maria van Megen, 137
Maria van Nassau, 169
Mariken Willems, 188
Marina van Bentheim, 29, 32
Marinus Brandt, 89, 180
Marnix, 65, 96, 97
Martelaren van Gorcum, 1, 2, 6, 9, 10, 11, 12, 15,
21, 72, 97, 175, 183, 188
Matthias, 103, 105
Maurits, 18, 136, 137, 138, 153, 154, 168, 176, 178
Maurits van Saksen, 60
Mechelen, 66, 70, 99, 178, 202
Medina Celi, 99
Menno Simons, 59, 67, 191
Metgen de Bye, 162, 163, 166
Michaelis, 76, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 117,
139, 158, 192, 203

Middelburg, 99, 118, 142, 153, 168, 190, 210
Middeldorpius, 108, 109, 110, 114, 116, 117, 118,
122, 131, 134, 203
Minderbroeders, 42, 48, 130, 184
Moderne Devotie, 42, 48, 59
Molina, 175, 176, 204
Molinisme, 175, 176

N

Nationale Synode, 116, 190
Nederlandse Geloofsbelijdenis, 119, 120
Neercassel (Van), 22, 177, 178, 179, 180, 181, 184,
186, 189, 198, 204
Nicolaas Pieck, 1, 90, 188
Nicolaas van Dam, 160
Nicolaas van Honkoop, 185
Nieder-Kassel, 180
Nieuwenaar (Van), 118, 144, 158, 159
Nijmegen, 99, 154, 202
Noordeloos, 53, 140
Noort (Van), 126, 224

O

Oldenbarnevelt, 18, 136, 153, 155
Otto III, 212
Otto V van Bentheim, 29
Otto van Arkel, 32, 33, 35, 47, 69, 123, 153, 214
Oudemanshuis, 1, 45, 128, 203
Oudenaerde, 70, 99
Oudewater, 100, 106

P

Pacificatie van Gent, 21, 102, 103, 104, 116, 123,
125, 126, 177, 180, 182, 204, 206
Parijs, 48, 177, 178, 190
Paulus Buys, 85
Paulus V, 176
Pesthuis, 1, 46, 128, 133, 137
Petrus Codde, 179
Pfaffenrode (Van), 37, 186, 187
Philips de Goede, 31, 58
Philips II, 1, 7, 17, 21, 23, 24, 57, 59, 61, 64, 66,
67, 68, 69, 71, 73, 81, 84, 85, 96, 97, 99, 101,
103, 124, 129, 157, 175, 202, 204, 206
Philips van der Aa, 126, 138, 148, 224
Philips van Hohenlohe, 140
Philips van Nassau, 138, 153, 154
Philips Willem, 85, 140
Pius IV, 174
Pius V, 97
Plancius, 168
Pontus de Huyter, 90, 188
Prins van Oranje, 68, 79, 84, 89, 90, 91, 93, 96, 98,
99, 101, 104, 114, 115, 134, 202
Provinciale Synode, 110

R

Raad van Beroerten, 67, 72, 82, 85
Raad van State, 67, 69, 70, 75, 103, 104
Reael, 75, 81, 84, 93, 116, 168
Reinier Donteclock, 168
Rennenberg, 6
Requesens, 73, 101, 103
Roelof van Arkel, 155, 198
Roermond, 98, 99, 202
Rome, 38, 176, 177, 184, 187, 189, 204
Rotterdam, 1, 5, 17, 78, 89, 91, 93, 98, 113, 150,
160, 179, 181, 183
Rovenius, 177, 178, 184, 185, 188, 204, 206
Ruard Tapper, 51, 55, 63, 175
Rudolf van Velt, 76, 108, 122
Rutger van Est, 1, 10, 188
Ruwen (Van), 125, 133, 223

S

Schelluinen, 29, 100, 127, 145, 152, 170
Schoonhoven, 100, 103, 106, 140, 158, 160, 177,
193
Schoonrewoerd, 140
Schoor (Van der), 179, 204
Sevenbergen (Van), 125, 128, 223
Siliginus, 160
Sint Maarten en Sint Vincentius, 1, 24
Sliedrecht, 159
Smeekschrift, 70
Spiljardus, 146, 151
Spranckhuijsen, 108, 109, 141, 143, 144, 149
Spudaeus, 150, 152, 171
Staten van Holland, 6, 21, 58, 69, 95, 96, 97, 98,
101, 102, 104, 130, 136, 137, 155, 181, 182
Staten-Generaal, 59, 98, 102, 103, 104, 105, 115,
169
Stevin, 136, 235
Synode van Bedburg, 118

T

Teisterbant, 25, 26, 27, 58, 171, 182, 203
Theodoricus Pauli, 7, 209, 210, 211
Tiel, ix, 25, 27
Torre (de La), 177, 178, 184, 185
Twaalfjarig Bestand, 4, 18, 19, 21, 140

U

Unie van Atrecht, 104
Unie van Brussel, 103
Unie van Utrecht, 104, 105, 136, 137, 150, 153
Utrecht, ix, 5, 6, 11, 15, 18, 25, 26, 27, 29, 31, 33,
39, 59, 67, 72, 75, 81, 86, 89, 98, 104, 143, 144,
153, 154, 162, 163, 177, 178, 179, 180, 183,
188, 190, 209, 211

Uytenbogaert, 163, 168, 169

V

Valencijn, 99

Vechel, 63, 64, 65, 66, 89, 90, 91, 92, 93, 128, 134, 188

Vellemius, 76, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 129, 131, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 151, 158, 159, 160, 167, 171, 192, 194, 195, 203, 204, 226

Veltius, 108, 109, 115, 116, 135, 139, 142, 160, 203, 218

Vianen, 5, 26, 30, 58, 68, 76, 77, 81, 84, 93, 100, 115, 139, 140, 142, 158, 159, 160, 183, 201

Viglius, 67, 88

vliesridder, 67, 70, 83, 85

Voetius, 171, 178, 189

Vogelsanck, 126, 166, 224

Voorn (Van), 74, 90, 125, 180, 182, 223

Vossius, 169, 170

Vries (De), 126, 225

W

wederdopers, 19, 22, 53, 55, 59, 66, 67, 173, 191, 192, 194, 199, 201, 204

Weeshuis, 1, 39, 45, 128, 203

Werkendam, 100, 140

Wessel Brijnen, 188

Wevelinckhoven (Van), 35, 177, 180, 181, 184, 185, 186, 204

Wijk-bij-Duurstede, 144

Wijngaarden, 69, 159

Wilhelmina van Arkel, 37, 156, 214

Willem I (graaf), 27, 28

Willem I (koning), 181

Willem Lodewijk, 136, 153

Willem V, 196, 209

Willem van Arkel, 23, 30

Willem van Beijeren, 7

Willem van Est, 180

Willem van Oranje, 12, 21, 67, 68, 69, 72, 79, 80, 82, 85, 86, 88, 98, 104, 114, 126

Willibrord, 25

Woerden, 53, 74, 190

Wolferen, 27, 32

Woudrichem, 24, 86, 87, 100, 138, 140, 166, 202

Z

Zacharias Metz, 177

Zaltbommel, 87, 99, 100, 104, 105, 106, 111, 117, 137, 140, 142, 143, 202

Zijderveld, 117, 183

Zircxee (Van), 126, 225

Zoetermeer, 144

Zutphen, 31, 65, 99, 144, 202

Zwingli, 52

Zwolle, 65, 86